ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

TILTANYM

№4 (100) 2025
ҚАЗАН, ҚАРАША, ЖЕЛТОҚСАН 2025
ОКТЯБРЬ, НОЯБРЬ, ДЕКАБРЬ 2025
OCTOBER, NOVEMBER, DECEMBER 2025

Алматы
Almaty

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2025. №4 (100).

2001 жылғы сәуірден бері шығады. Бір жылда 4 рет жарық көреді.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: https://www.tiltanym.kz

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті
Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Журнал «Tiltanym» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, 2025. №4 (100).

Издается с апреля 2001 года. Выходит 4 раза в год.

Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: https://www.tiltanym.kz

Свидетельство №KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

The Journal “Tiltanym” of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025. No.4 (100).

Published since April 2001. Published 4 times a year.

Postal address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Web-site: https://www.tiltanym.kz

Certificate No. KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2025. №4 (100).

Бас редактор:

Фазылжанова А.М. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Жауапты редакторлар:

Хабиева А.А. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Абаева М.Қ. филология ғылымдарының кандидаты, доцент, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Бисенғали А.З. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Техникалық редактор:

Байсыдық И.Б. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Редакциялық кеңес мүшелері:

Әмірбекова А.Б. филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Базарбаева З.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Виллиерс Д.Г. философия докторы (PhD), профессор, Смит колледжі (АҚШ, Нортгемптон қ.)

Демир Н. философия докторы (PhD), профессор, Хаджеттепе университеті (Түркия, Анкара қ.)

Джусупов М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті (Өзбекстан, Ташкент қ.)

Дыбо А.В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ҰҒА корреспондент-мүшесі, Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Ресей, Мәскеу қ.)

Екер С. философия докторы (PhD), профессор, Башкент университеті (Түркия, Анкара қ.)

Есенова Қ.Ө. филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Ислам А. филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Каракоч Б. философия докторы (PhD), профессор, Уппсала университеті (Швеция, Уппсала қ.)

Күдеринова Қ.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Кючуков Х.С. философия докторы (PhD), профессор, Силезия университеті (Польша, Катовице қ.)

Ламажаа Ч.К. философия ғылымдарының докторы, «Туваның жаңа зерттеулері» ғылыми журналы (Ресей, Мәскеу қ.)

Ли В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Харбин политехникалық университеті (Қытай, Харбин қ.)

Мәжітаева Ш.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан, Қарағанды қ.)

Мусаев С.Ж. филология ғылымдарының докторы, профессор, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғызстан, Бішкек қ.)

Петрова Т.Е. филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті (Ресей, Санкт-Петербург қ.)

Сейітова Ш.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлихан Бөкейхан университеті (Қазақстан, Семей қ.)

Сүлейменова Э.Д. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Уәли Н.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Шаймердинова Н.Ғ. филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан, Астана қ.)

Журнал «Tiltanym» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, 2025. №4 (100).

Главный редактор:

Фазылжанова А.М. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Ответственные редакторы:

Хабиева А.А. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Абаева М.К. кандидат филологических наук, доцент, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Бисенгали А.З. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Технический редактор:

Байсыдык И.Б. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционного совета:

Амирбекова А.Б. кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Базарбаева З.М. доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Виллиерс Д.Г. доктор философии (PhD), профессор, Колледж Смит (США, г. Нортгемптон)

Демир Н. доктор философии (PhD), профессор, Университет Хаджеттепе (Турция, г. Анкара)

Джусупов М. доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков (Узбекистан, г. Ташкент)

Дыбо А.В. доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент РАН, Институт языкознания РАН (Россия, г. Москва)

Екер С. доктор философии (PhD), профессор, Башкентский университет (Турция, г. Анкара)

Есенова К.У. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан, г. Алматы)

Ислам А. доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан, г. Алматы)

Каракоч Б. доктор философии (PhD), профессор, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Кудеринова К.Б. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Кючуков Х.С. доктор философии (PhD), профессор, Силезский университет (Польша, г. Катовице)

Ламажаа Ч.К. доктор философских наук, научный журнал «Новые исследования Тувы» (Россия, г. Москва)

Ли В. доктор филологических наук, профессор, Харбинский политехнический университет (Китай, г. Харбин)

Мажитаева Ш.М. доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.Букетова (Казахстан, г. Караганда)

Мусаев С.Ж. доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева (Кыргызстан, г. Бишкек)

Петрова Т.Е. кандидат филологических наук, доцент, Санкт-Петербургский государственный университет (Россия, г. Санкт-Петербург)

Сеийтова Ш.Б. доктор филологических наук, профессор, Университет Алихана Бокейхана (Казахстан, г. Семей)

Сулейменова Э.Д. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы)

Уали Н.М. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Шаймердинова Н.Г. доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева (Казахстан, г. Астана)

The Journal "Tiltanym" of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025. No.4 (100).

Chief editor:

Fazylzhanova A.M. Candidate of philological sciences, associate professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Responsible editors:

Khabiyeva A.A. Candidate of philological sciences, associate professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Abaeva M.K. Candidate of philological sciences, associate professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Bissengali A.Z. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Technical editor:

Baissydyk I.B. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Members of the editorial board:

Amirbekova A.B. Candidate of philological sciences, associate professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Bazarbayeva Z.M. Doctor of philological sciences, professor, academician of the NAS of RK, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

de Villiers J.G. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Smith College (USA, Northampton)

Demir N. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Hacettepe University (Turkey, Ankara)

Dzhusupov M. Doctor of philological sciences, professor, Uzbekistan State University of World Languages (Uzbekistan, Tashkent)

Dybo A.V. Doctor of philological sciences, professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, The Institute of Linguistics (Russian Academy of Sciences) (Russia, Moscow)

Eker S. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Başkent University (Turkey, Ankara)

Yessenova K.U. Doctor of philological sciences, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan, Almaty)

Islam A. Doctor of philological sciences, professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (Kazakhstan, Almaty)

Karakoç B. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Uppsala University (Sweden, Uppsala)

Kuderinova K.B. Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Kyuchukov H. Doctor of Philosophy (PhD), professor, University of Silesia (Poland, Katowice)

Lamazhaa Ch.K. Doctor of Philosophy, scientific journal "New Studies of Tuva" (Russia, Moscow)

Li W. Doctor of philological sciences, professor, Harbin University of Technology (China, Harbin)

Mazhitayeva Sh.M. Doctor of philological sciences, professor, Karaganda Buketov University (Kazakhstan, Karaganda)

Musaev S.Zh. Doctor of philological sciences, professor, Kyrgyz State University named after I.Arabaev (Kyrgyzstan, Bishkek)

Petrova T.Y. Candidate of philological sciences, docent, Saint Petersburg State University (Russia, Saint Petersburg)

Seiitova Sh.B. Doctor of philological sciences, professor, Alikhan Bokeikhan University (Kazakhstan, Semey)

Suleimenova E.D. Doctor of philological sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty)

Uali N.M. Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Shaimerdinova N.G. Doctor of philological sciences, professor, L.Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Astana)

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА

Малбақов М., Қайрат А. (Қазақстан, Алматы қ.)
XVIII-XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ СӨЗДІКТЕРІНЕ ЕНГЕН ЛЕКСИКАДАҒЫ ТАРИХИ СӨЗДІК ҚОР ҚҰРАМЫ..... 12

Момынова Б.Қ., Анесова У.Г. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТЕР: ҚҰРАМДЫҚ ЖӘНЕ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ..... 22

Садықбеков Қ.А. (Қазақстан, Қаскелең қ.)
-А, -Е ЖӘНЕ *-Ұ, -У* КӨСЕМШЕ ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (МӘМЛҮК ҚЫПШАҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)..... 36

Ибрагимов Ж., Сәдібеков А. (Қазақстан, Түркістан қ.)
ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ДИАЛЕКТІЛЕРІН ЖІКТЕУ ЖӘНЕ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ..... 45

Аманбекқызы Ж., Сыздықова Г.О. (Қазақстан, Астана қ.), Хусаинова Л.М. (Башқұртстан, Уфа қ.)
ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ӨЛІМ» СЕМАЛЫ ПАРЕМИЯЛАРДЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨРІСІ..... 59

Нурекенова А.Д., Әміров Ә.Ж. (Қазақстан, Алматы қ.), Тлеулесова А.Ш. (Қазақстан, Астана қ.)
ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН КЕЗЕҢІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ..... 70

Закиряева Г.С., Жиренов С.А. (Қазақстан, Алматы қ.), Иманғазина А.Ә. (Қазақстан, Ақтөбе қ.)
ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ТІЛДІҢ МЕДИАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ..... 81

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

Рсалиева Н.М., Чукаева Т.Қ. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ КОРПУСТЫҚ НЕГІЗДЕРІ: АНГЛОФОНДАРҒА БЕЙІМДЕЛГЕН ТӘЖІРИБЕ..... 93

Смағұлова Г.Н., Лепесбай Г.С. (Қазақстан, Алматы қ.), Өлмез М. (Түркия, Ыстамбұл қ.)
ҚАЗІРГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДИСКУРС: ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ РЕЛЕВАНТТЫ ӨЗГЕРІСТЕР..... 112

Абаева М.Қ., Назарова Ә.Ж., Қазақбаева Ш.Ш. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАЗБАША ҚАТЕЛЕР ТИПОЛОГИЯСЫ: КОРПУС ДЕРЕКТЕРІ МЕН КОГНИТИВТІК ИНТЕРПРЕТАЦИЯ..... 132

Алдашева К.С., Есполова Ж.Е., Досанова А.М. (Қазақстан, Алматы қ.)
МЕДИЦИНА ТЕРМИНЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚЫЛАНДЫРУ ҮДЕРІСТЕРІ: СҮЙЕК-БУЫН АТАУЛАРЫНЫҢ КОДИФИКАЦИЯСЫ..... 145

Исаева Г.С. (Қазақстан, Алматы қ.), Ашинова К.А. (Қазақстан, Астана қ.)
ЖАРНАМА МӘТІНДЕРІ ІШКОРПУСЫ: ӘЗІРЛЕМЕСІ ЖӘНЕ ЛИНГВО-ПРАГМАТИКАСЫ..... 166

Суюнбаева А.Ж. (Қазақстан, Ақтөбе қ.), Шелестюк Е.В., Питина С.А. (Ресей Федерациясы, Челябинск қ.)
АЗАМАТТЫҢ БЕЙНЕСІН ТАЛДАУҒА ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ КӨЗҚАРАС..... 180

Маралбек Е., Корбозова Ә., Сайауышұлы А. (Қазақстан, Алматы қ.)
/У/ МЕН /И/ ДЫБЫСТАРЫН ТАРАТЫП ЖАЗУ ЖОБАСЫНЫҢ ӘЛЕМДІК ТІЛДЕРМЕН ИНТЕГРАЦИЯДАҒЫ КӨРІНІСІ (ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНІҢ БУЫН ЖҮЙЕСІН САЛЫСТЫРА ТАЛДАУ)..... 196

Кегенбекова А.Д., Солтанбекова А.А. (Қазақстан, Алматы қ.), Кайырбекова У.С. (Қазақстан, Шымкент қ.)
ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СӨЗДІГІНЕ ҚАЖЕТТІ ГРАММАТИКАЛЫҚ МИНИМУМДЫ АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ..... 210

Меттибаева С.Ә., Байсыдық И.Б., Досымбекова Р.Ө. (Қазақстан, Алматы қ.)
ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ЭТИКЕТІНДЕГІ ИНВЕКТИВТІ ЛЕКСИКАНЫҢ РӨЛІ..... 224

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА

Малбаков М., Кайрат А. (Казахстан, г. Алматы)
СОСТАВ ИСТОРИЧЕСКОГО СЛОВАРНОГО ФОНДА ЛЕКСИКИ, ПРЕДСТАВЛЕННОЙ В КАЗАХСКИХ СЛОВАРЯХ XVIII-XX ВЕКОВ..... 12

Момынова Б.К., Анесова У.Г. (Казахстан, г. Алматы)
СЛОЖНЫЕ ГЛАГОЛЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ..... 22

Садыкбеков К. А. (Казахстан, г. Каскелен)
ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СУФФИКСОВ *-А, -Е, -Ұ, -У* (НА ОСНОВЕ МАМЛЮКСКО-КЫПЧАКСКИХ ПАМЯТНИКОВ)..... 36

Ибрагимов Ж., Садибеков А. (Казахстан, г. Туркестан)
КЛАССИФИКАЦИЯ ДИАЛЕКТОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И ПРОБЛЕМЫ ДИАЛЕКТОЛОГИИ……. 45

Аманбеккызы Ж., Сыздыкова Г.О. (Казахстан, г. Астана), Хусаинова Л.М. (Башкортостан, г. Уфа)
ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ ПАРЕМИИ С СЕМОЙ «СМЕРТЬ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШАКАРИМА..... 59

Нурекенова А.Д., Амиров А.Ж. (Казахстан, г. Алматы), Тлеулесова А.Ш. (Казахстан, г. Астана)
ИССЛЕДОВАНИЕ ОНОМАСТИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА..... 70

Закиряева Г.С., Жиренов С.А. (Казахстан, г. Алматы), Имангазина А.А. (Казахстан, г. Актобе)
МЕДИАЦИОННАЯ ФУНКЦИЯ ЯЗЫКА В ТРАДИЦИОННОЙ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ..... 81

ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Рсалиева Н.М., Чукаева Т.К. (Казахстан, г. Алматы)
КОРПУСНЫЙ ПОДХОД К ПРЕПОДАВАНИЮ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: ОПЫТ АДАПТАЦИИ ДЛЯ АНГЛОФОНОВ..... 93

Смагулова Г.Н., Лепесбай Г.С. (Казахстан, г. Алматы), Олмез М. (Турция, г. Стамбул)
СОВРЕМЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС: ЛИНГВИСТИЧЕСКИ РЕЛЕВАНТНЫЕ НАРУШЕНИЯ…… 112

Абаева М.К., Назарова А.Ж., Казакбаева Ш.Ш. (Казахстан, г. Алматы)
К ТИПОЛОГИИ ПИСЬМЕННЫХ ОШИБОК В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: КОРПУСНЫЕ ДАННЫЕ И КОГНИТИВНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ……..……. 132

Алдашева К.С., Есполова Ж.Е., Досанова А.М. (Казахстан, г. Алматы)
ПРОЦЕССЫ КАЗАХИЗАЦИИ В МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ: КОДИФИКАЦИЯ НАИМЕНОВАНИЙ КОСТЕЙ И СУСТАВОВ..... 145

Исаева Г.С. (Казахстан, г. Алматы), Ашинова К.А. (Казахстан, г. Астана)
ПОДКОРПУС РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТОВ: РАЗРАБОТКА И ЛИНГВОПРАГМАТИКА..... 166

Суюнбаева А.Ж. (Казахстан, г. Актобе), Шелестюк Е.В., Питина С.А. (Российская Федерация, г. Челябинск)
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ ОБРАЗА ГРАЖДАНИНА..... 180

Маралбек Е., Корбозова А.Н., Сайауышулы А. (Казахстан, г. Алматы)
РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ПРОЕКТА РАЗВЁРНУТОГО ГРАФИЧЕСКОГО ОБОЗНАЧЕНИЯ ЗВУКОВ /У/ И /И/ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАЦИИ С МИРОВЫМИ ЯЗЫКАМИ (СРАВНИТЕЛЬНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСКОГО И КИТАЙСКОГО ЯЗЫКОВ)..... 196

Кегенбекова А.Д., Солтанбекова А.А. (Казахстан, г. Алматы), Кайырбекова У.С. (Казахстан, г. Шымкент)
ОПРЕДЕЛЕНИЕ И СИСТЕМАТИЗАЦИЯ ГРАММАТИЧЕСКОГО МИНИМУМА, НЕОБХОДИМОГО ДЛЯ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА..... 210

Меттибаева С.А., Байсыдык И.Б., Досымбекова Р.О. (Казахстан, г. Алматы)
РОЛЬ ИНВЕКТИВНОЙ ЛЕКСИКИ В РЕЧЕВОМ ЭТИКЕТЕ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЁЖИ..... 224

CONTENTS

THEORETICAL LINGUISTICS

Malbakov, M., Kairat, A. (Kazakhstan, Almaty)
THE COMPOSITION OF THE HISTORICAL LEXICAL FUND REPRESENTED IN THE KAZAKH DICTIONARIES OF THE XVIII-XX CENTURIES..... 12

Momynova, B., Anessova, U. (Kazakhstan, Almaty)
COMPLEX VERBS IN THE KAZAKH LANGUAGE: STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES..... 22

Sadykbekov, K. (Kazakhstan, Kaskelen)
FUNCTIONAL AND SEMANTIC FEATURES OF THE PREPOSITIONAL SUFFIXES *-A, -E* AND *-U, -Ü* (BED ON THE MAMLUK KIPCHAK MONUMENTS)..... 36

Ibragimov, Zh., Sadibekov, A. (Kazakhstan, Turkistan)
CLASSIFICATION OF KAZAKH LANGUAGE DIALECTS AND ISSUES OF DIALECT STUDIES..... 45

Amanbekkyzy, Zh., Syzdykova, G. (Kazakhstan, Astana), Khussainova, L. (Bashkortostan, Ufa)
THE LEXICAL-SEMANTIC FIELD OF PAREMIAS WITH THE SEMA «DEATH» IN SHAKARIM'S WORKS..... 59

Nurekenova, A., Amirov, A. (Kazakhstan, Almaty), Tleulesova, A. (Kazakhstan, Astana)
THE STUDY OF ONOMASTIC NAMES IN THE PERIOD OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN..... 70

Zakiryayeva, G., Zhirenov, S. (Kazakhstan, Almaty), Imangazina, A. (Kazakhstan, Aktobe)
THE MEDIATION FUNCTION OF LANGUAGE IN TRADITIONAL KAZAKH CULTURE..... 81

APPLIED LINGUISTICS

Rsaliyeva, N., Chukayeva, T. (Kazakhstan, Almaty)
CORPUS-BASED APPROACH TO TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE: ADAPTED EXPERIENCE FOR ANGLOPHONES..... 93

Smagulova, G., Lepesbay, G. (Kazakhstan, Almaty), Ölmez, M. (Turkey, Istanbul)
MODERN PEDAGOGICAL DISCOURSE: LINGUISTICALLY RELEVANT VIOLATIONS..... 112

Abayeva, M., Nazarova, A., Kazakbayeva, Sh. (Kazakhstan, Almaty)
TOWARD A TYPOLOGY OF WRITING ERRORS IN THE KAZAKH LANGUAGE: CORPUS-BASED DATA AND COGNITIVE EXPLANATIONS..... 132

Aldasheva, K., Yespolova, Zh., Dossanova, A. (Kazakhstan, Almaty)
PROCESSES OF KAZAKHIZATION IN THE MEDICAL TERMINOLOGICAL SYSTEM: CODIFICATION OF BONE AND JOINT NOMENCLATURE..... 145

Issayeva, G. (Kazakhstan, Almaty), Ashinova, K. (Kazakhstan, Astana)
SUBCORPUS OF ADVERTISING TEXTS: DEVELOPMENT AND LINGUOPRAGMATICS..... 166

Suyunbayeva, A. (Kazakhstan, Aktobe), Shelestyuk, E., Pitina, S. A. (Russian Federation, Chelyabinsk)
LINGUOCULTURAL APPROACH TO THE ANALYSIS OF THE CITIZEN'S IMAGE..... 180

Maralbek, Y., Korbozova, A., Saiauyshuly, A. (Kazakhstan, Almaty)
THE REPRESENTATION OF THE PROJECT FOR EXPLICIT ORTHOGRAPHIC SPELLING OF THE SOUNDS /U/ AND /I/ IN THE CONTEXT OF INTEGRATION WITH WORLD LANGUAGES (A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE SYLLABLE SYSTEMS OF THE KAZAKH AND CHINESE LANGUAGES)..... 196

Kegenbekova, A., Soltanbekova, A. (Kazakhstan, Almaty), Kaiyrbekova, U. (Kazakhstan, Shymkent)
DETERMINING AND SYSTEMATIZING THE GRAMMATICAL MINIMUM REQUIRED FOR A LEXICOGRAMMATICAL DICTIONARY OF THE KAZAKH LANGUAGE..... 210

Mettibayeva, S., Baissydyk, I., Dossymbekova R. (Kazakhstan, Almaty)
THE ROLE OF INVECTIVE VOCABULARY IN SPEECH ETIQUETTE AMONG THE YOUTH OF KAZAKHSTAN..... 224

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА
THEORETICAL LINGUISTICS

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.65 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-12-21

Мырзаберген Малбақов[1*], Асау Қайрат[2]
[1*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы, профессор,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-3352-0438 E-mail: myrzabergen@mail.ru
[2]докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0000-9172-8889 E-mail: asauqairat@gmail.com

XVIII-XX ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ СӨЗДІКТЕРІНЕ ЕНГЕН ЛЕКСИКАДАҒЫ ТАРИХИ СӨЗДІК ҚОР ҚҰРАМЫ

Аңдатпа. Қазақ лексикасы XVIII ғасырдың соңғы ширегінен бастап құрастырыла бастаған орысша-қазақша сөзтізбелерде, орысша-қазақша сөздіктерде, көптілді оқу құралдарында, екітілді және көптілді лұғаттарда, орысша-қазақша тілашарлар мен тілдескіштерде, жолсілтер сөздіктерде, қазақша-орысша сөздіктерде, бұлардан да басқа алуан түрлі лексикографиялық еңбектерде көрініс тауып келеді. XVIII-XX ғасырлардағы орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздіктерде жарияланған қазақ тілінің материалдары осы зерттеудің басты нысаны болып табылады. Әрбір тіл атаулының ішкі тілдік заңдылықтардың және сыртқы экстралингвистикалық жағдаяттардың әсерінен өзгерістерге ұшырауы заңды құбылыс екендігі даусыз. Осыған орай өткен ғасырларда жасалған сөздіктердегі қазақ лексикасының құрамы мен құрылымын қазіргі заманауи ғылым биігінен қарастырудың әлдеқайда маңызды әрі бағалы болары айқын. Зерттеудің басты мақсаты – қазақ тілі лексикасының лексика-семантикалық сипаттарын ашу, атап айтқанда, жекелеген сөздердің құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін айқындау. Зерттемеде тілдік материалды жинақтау, сұрыптау, құрылымдық тұрғыдан жүйелеу, сондай-ақ талдау жасаудың сипаттамалы және салыстырмалы тәсілдері қолданылады. Зерттеудің алынған нәтижелері мен қорытындылары қазақ тілінің тарихын, оның тарихи лексикологиясы мен лексикографиясын зерттеу ісінде айтарлықтай теориялық үлес болып қосылады. Зерттеме сонымен бірге қазақ тілінің тарихын оқыту тәжірибесінде де пайдалы болмақ.

Тірек сөздер: сөздік; лексикография; тарихи лексикология; тіл тарихы; тарихи сөздік қор

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің AP23488372 «Қазақ лексикографиясының тарихы: XVIII-XX ғғ. аралығындағы қазақ сөздерінің лексикографиялануы мен қалыптануы (тарихи лексикографиялық, тарихи-семантикалық аспект)» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында әзірленді.

Сілтеме жасау үшін: Малбақов М., Қайрат А. XVIII-XX ғасырлардағы қазақ сөздіктеріне енген лексикадағы тарихи сөздік қор құрамы. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). 12-21-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-12-21

Мырзаберген Малбаков[1*], Асау Кайрат[2]
[1*]автор-корреспондент, доктор филологических наук, профессор,
Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-3352-0438 E-mail: myrzabergen@mail.ru.
[2]докторант, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0000-9172-8889 E-mail: asauqairat@gmail.com

СОСТАВ ИСТОРИЧЕСКОГО СЛОВАРНОГО ФОНДА ЛЕКСИКИ, ПРЕДСТАВЛЕННОЙ В КАЗАХСКИХ СЛОВАРЯХ XVIII-XX ВЕКОВ

Аннотация. Казахская лексика отражена в русско-казахских словниках, русско-казахских словарях, многоязычных учебных пособиях, двуязычных и многоязычных вокабуляриях, русско-казахских разговорниках и самоучителях, дорожниках со словарем, казахско-русских словарях и в других различных лексикографических трудах, которые были составлены с последней четверти XVIII века. Материалы казахского языка, опубликованные в русско-казахских и казахско-русских словарях XVIII-XX веков являются основным объектом данного исследования.

Общеизвестно, что каждый язык подвергается изменениям под влиянием внутренних языковых процессов и внешних экстралингвистических факторов. В связи с чем вдвойне ценно и значимо рассмотрение состава и структуры казахской лексики, опубликованной в словарях прошлых веков, с точки зрения современной науки. Основной целью исследования является изучение лексико-семантических характеристик казахской лексики, а именно раскрытие структурных и смысловых особенностей слов. В исследовании применяются методы сбора, отбора, систематизации языкового материала, а также описательный и сравнительный методы анализа. Результаты исследования и представленные рекомендации вносят определенный теоретический вклад в дело исследования истории казахского языка, исторической лексикологии и лексикографии, а также могут быть полезными в практике преподавания истории казахского языка.

Ключевые слова: словарь; лексикография; историческая лексикология; история языка; исторический словарный фонд

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан AP23488372 «История казахской лексикографии: лексикографирование и кодификация казахских слов XVIII-XX вв. (историко-лексикографический, лексико-семантический аспект)».

Для цитирования: Малбаков М., Кайрат А. Состав исторического словарного фонда лексики, представленной в казахских словарях XVIII-XX веков. *Tiltanym*, 2025. №4 (100). С. 12-21. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-12-21

Myrzabergen Malbakov[1*], Assau Kairat[2]

[1*]Corresponding Author, Doctor of Philological Sciences, Professor,
A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-3352-0438 E-mail: myrzabergen@mail.ru

[2]Doctoral Student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0009-0000-9172-8889 E-mail: asauqairat@gmail.com

THE COMPOSITION OF THE HISTORICAL LEXICAL FUND REPRESENTED IN THE KAZAKH DICTIONARIES OF THE XVIII-XX CENTURIES

Abstract. Kazakh vocabulary is reflected in Russian-Kazakh glossaries, Russian-Kazakh dictionaries, multilingual educational manuals, bilingual and multilingual vocabularies, Russian-Kazakh phrasebooks and self-study guides, guide dictionaries, Kazakh-Russian dictionaries, as well as in various other lexicographic works compiled since the last quarter of the 18th century. The materials of the Kazakh language published in Russian-Kazakh and Kazakh-Russian dictionaries of the 18th-20th centuries constitute the main object of this study. It is well known that every language undergoes changes under the influence of internal linguistic processes and external extralinguistic factors. In this regard, analyzing the composition and structure of Kazakh vocabulary published in dictionaries of past centuries from the standpoint of modern science is doubly valuable and significant. The main goal of the study is to examine the lexico-semantic characteristics of Kazakh vocabulary, namely to reveal the structural and semantic features of words. The study employs methods of collecting, selecting, and systematizing linguistic material, as well as descriptive and comparative methods of analysis. The results of the research and the recommendations presented make a certain theoretical contribution to the study of the history of the Kazakh language, historical lexicology and lexicography, and may also be useful in teaching the history of the Kazakh language.

Keywords: vocabulary; lexicography; historical lexicology; language history; historical vocabulary

Source of funding: The article was prepared within the framework of the grant financing project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan AP23488372 “The History of Kazakh Lexicography: Lexicography and Codification of Kazakh Words of the XVIII-XX Centuries (Historical-Lexicographic, Lexico-Semantic Aspect)”.

For citation: Malbakov, M., Kairat, A. The Composition of the Historical Lexical Fund Represented in the Kazakh Dictionaries of the XVIII-XX Centuries. *Tiltanym*, 2025. No.4 (100). P. 12-21. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-12-21

Кіріспе

Қазақ лексикографиясының XVIII ғасырдың соңғы ширегінен бастап XX ғасырдың алғашқы жиырма жылы арасындағы орысша-қазақша, французша-қазақша, қазақша-орысша және орысша-қазақша сөздіктер мен сөздікшелерден, сөздер тізбесінен, тілашарлардан, жолсерік тілдескіштерден, басқа да оқу құралдарынан құралатын материалдарын толық, түпкілікті зерттеу жолымен ғылыми айналымға түсіру – отандық лексикография саласының өзекті міндеттерінің бірінен саналады. Сөз болып отырған уақыт аралығындағы сөздіктерде әрбір тарихи кезеңнің, дәуірдің өмір шындығын, бейнесін айғақтайтын тарихи лексика, тарихи сөздік қор қамтылып

отырады. Мәселен, XVIII ғасырда Өскеменде құрастырылған орысша-қазақша қолжазба сөздікте сол аумақтың, Сібір өлкесінің ерекшеліктері, діни және әскери өмірдің шындықтары ашылатын болса, XIX ғасырдың орта шенінде құрастырылған М. Бекчуриннің «Руководство» деп басталатын еңбегінде татар, қазақ, башқұрт тілдерінің материалдары пайдаланылады. Лексикалық материал тақырыптық топшаларға бөлініп беріледі. Татар, қазақ және башқұрт тілдеріне ортақ түркі тілдік лексика «татар тілі» топшасында келтіріледі де, ал қазақ және башқұрт тілдеріндегі өзгеше қолданыстар жұлдызшалармен белгіленіп отырады. Е. Букиннің орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздігінде Орта Азиялық исламдық фактордың әсері білініп отырады.

Материал және әдістер

Екі тілді және көптілді болып келетін ескі қазақ сөздіктеріндегі лексика құрамында қамтылып отырған тарихи сөздік қорды зерделеу барысында сөздіктердің құрамы мен құрылымына орай іріктеу, топтау, саралау, жинақтау тәрізді алуан түрлі әдіс-тәсілдер қолданылып отырды. Мәселен, «Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков, с коротким объяснением существующих в Оренбургском крае наречий башкир и киргизов и с приложением к нему русско-персидско-татарских слов, разговоров и прописей» деп аталған еңбектегі қазақ тілі лексикасы тақырыптық топшаларға бөлініп берілгендіктен, негізгі зерттеу тақырыптық топшалар құрамында жүргізілді. Е.Букин сөздігі бойынша жүргізілген талдауда да дәл осындай тақырыптық топтарға бөліп топтау, саралау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Бұдан үш ғасыр бұрынғы кезеңнен бергі уақыт аралығында құрастырылған алғашқы сөздік тәжірибелерінің, тұңғыш оқу құралдарының құрылымы мен тарихи сөз құрамын қарастыру барысында лексикография тарихына қатысты дәл осындай зерттеу еңбектеріндегі ғылыми тәжірибе пайдаланылып отырды. Ең алдымен, қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі Ресей аумағында қызмет жасаған отандық түркітанушылардың еңбектері зерттеліп, олар бойынша жасаған биобиблиографиялық сөздік материалдары (А.Н. Кононов. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период). М.: Наука, 1974), Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңдегі қазақ лексикографиясы туындыларын зерттеуге арналған еңбектеріміздегі материалдар («Қазақ сөздіктері». Алматы, 1995; «Қазақ лексикографиясының тарихы». Алматы, 2025), XIX ғасыр тумасы Абай шығармаларындағы және XX ғасыр басында жазылған лексикографиялық еңбектегі (Бокин Т. Русско-киргизский словарь. Верный. 1913) лексикалық материалдар пайдаланылды. Өткен тарихи кезеңдегі қазақ тілі лексикасын қазіргі қазақ тіліндегі лексикамен салыстыру, салғастыру мақсатында заманауи зерттеулер (Мамырбек, Малбақов, Сейітбекова, 2024; Малбақов, Бердиллаева, 2024; Малбақов, Сейтбекова, 2024; Сейтбекова, Сейдамат, 2024, т.б.) мен сөздіктік материалдар (қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері, қазақ тілінің аймақтық сөздігі) қарастырылды.

Нәтижелер және талқылау

«Тарихи сөздік қор», «тарихи лексика» атауларын қалай түсініп жүрміз? Әрине, бұған сонау баба түркі заманынан, көне түркі кезеңінен бері жалғасты түрде қолданылып келе жатқан сөздер, сондай-ақ, атақты тілші Эдвард Сепирдің шәкірті, американдық ғалым Моррис Сводеш жасаған тізбеге енген ең тұрақты лексиканы құрайтын *мен, сен, ол, біз, кім, не, қайда, қашан, қалай* тәрізді есімдіктерден, *іш-, же-, тұр-, отыр-* тәрізді етістіктерден, *үлкен, кіші* тәрізді сын есімдері мен *бір, екі, үш* тәрізді сан есімдерден, *ақ, қара, қызыл, сары, жасыл, көк* тәрізді түр-түс атауларынан, *бас, көз, қол, аяқ, тіл, тіс, ауыз, сүйек, жүрек, бауыр, ет, қан* тәрізді дене мүшелері атауларынан, *ата, ана, ұл, қыз, ер, әйел* тәрізді туыстық атаулардан, *су, от* тәрізді табиғат құбылыстары атауларынан құралған базалық сөздердің енетіндігі даусыз (Wiktionary, 2025).

Тарихи сөз құрамына, сонымен қатар, халықтардың болмыста жүріп өткен түрлі тарихи кезеңдерінің куәсі іспеттес атаулардың да кіретіні белгілі. Бұлардың бірсыпырасы ұзақ тарихи уақытта қолданыста болуын жалғастырып отырса, енді біразы, мәселен, жүз жылдай немесе одан да көбірек уақыт ішінде бірте-бірте халықтың ой-санасынан ұмытылып, жадынан жойылып

кетеді. Бұл жерде кешегі өткен, бүгінгі кезеңдегі және ертеңгі күні болатын қоғамдық жағдаяттарың өзара әсері болады. «Кеңес Одағы» деп аталатын алып мемлекет, «Кеңес үкіметі» деп аталатын дәуір 1917 жылдан 1980-жылдардың аяғына дейін, жетпіс жылдан астам уақыт аралығында болып өтті. «Осы ұғымдарды атаушы сөздер және осы кезеңде орын алған «қызылдар», «ақтар», «қызыл отау», «Ұлы Отан соғысы», «тың игеру» тәрізді өзге де атаулар тарихи сөздер құрамына кіре ме?» – деген сұрау қойылатын болса, бүгінгі күні біз «әрине, сөзсіз кіреді» деп жауап береміз. Алайда, уақыт өткен сайын бұлардың біразының қолданысы азайып, «кеңшар», «ұжымшар» тәрізді баламалары табылып, бірте-бірте көмескіленуі де мүмкін. Ол алуан түрлі жағдаяттарға байланысты болады. Империалистік Ресей патшалығы дәуіріндегі, XVIII ғасырдың соңғы ширегі мен XIX ғасыр бойы, XX ғасыр басына дейінгі кезеңде түзілген қазақ сөздіктеріндегі тарихи сөз құрамы бойынша да осыны айтуға болады.

XVIII-XX ғғ. қазақ сөздіктеріне енген лексикадағы тарихи сөздік қор құрамын зерттеу – тіл тарихы бойынша жасалатын аса қажетті іс-шаралардың бірі. Әр тарихи дәуірдің өзіндік ерекшеліктеріне орай жаңа сөздердің жасалуына бірден-бір ұйтқы болатын, тілімізде өте ерте замандардан өмір сүріп келе жатқан аз құрамды, көп мағыналы жалпыхалықтық сөздер тарихи сөздік қордағы сөздер ретінде қарастырылады. Оның көлемі тілдің сөздік құрамындағы сөздерден анағұрлым аз болады. Қазақ тіліндегі барлық сөздердің жиынтығы сөздік құрамды құрайтын болса, негізгі сөздік қор, тарихи сөздік қор солардың өсіп-өнген негізгі көзі, қайнар бұлағы болып табылады. Ең қажетті ұғым-түсініктерді қамтитын, сол тілде сөйлеуші халықтың бәріне бірдей түсінікті ортақ сөздер құрамынан құралған тарихи сөздік қор жалпыхалықтық тілдегі сөздердің ұйтқысы, олардың ең тұрақты бөлігі болып саналады. Ұланғайыр тарихи кеңістік пен уақытта жасап келе жатқан бұл сөздік қордың құрамына тұрақтылық тән.

Төл сөздік қорымыздың тарихына назар аударып, олардың құрамын айқындау ісі мемлекеттік тіл ретіндегі ана тіліміздің тарихи іргетасының берік болуы жолында жасалуы тиісті игі қадамдардың бірі. Қазақ тіліндегі сан ғасыр бойы пайдаланылып келе жатқан тарихи сөздер құрамы XVIII ғасырдан бергі кезеңде жазылған ескі сөздіктерде көрініс тауып келеді. Мәселен, 1774 жылы Өскемен бекінісінде генерал Скалонның басшылығымен құрастырылған, кирил графикасында түзілген орысша-қазақша сөздікте (Салтыков-Щедрин кітапханасы, 7-қор, №17) *аманат*, *урта* (орда), *ак сюяк* (ақсүйек), *алач яранлар* (алаш жарандар), *утурме* (түрме), *казакбаши*, *ару* (темір киім), *я* (жа), *кол ук* (садақ оғы), *инелик* (енелік), *алацык* (лашық), *кунлук* (шатыр), *тузмал* (аң), *яи* (жаз) тәрізді тарихи сөздік қорға кіретін сөз құрамы өте мол ұшырасып отырады.

Тарихи сөздік қор құрамының ескі сөздіктердегі қамтылу дәрежесі мен деңгейін неғұрлым дәл, тиімді айқындау үшін нақты тақырыптық топшаның берілуіне назар аударалық. Ең алдымен қоғамдық лексикаға жататын сөздерді қарастыралық. Сөзтізбеге алынған негізгі басқы сөздерінің құрамы қазақ мәдениетіне жат, ескі шіркеулік, славяндық, көнеорыстық болып келетін 1774 жылғы орысша-қазақша қолжазба сөздік үшін бірлі-жарым түркілік, қазақтық элементтердің болуы – сол кезеңнің өзінде орыс тілінің барлық басты деңгейлеріне еніп үлгерген тарихи лексикамыздың болғандығынан хабар береді. Бұл жерде, ең алдымен, орыс тіліне түркі тілдерінен енген *аманат, багатыр, улус, тюрьма* тәрізді түркизмдерді атау қажет.

Мысалы, «аманат – аманат». Бұл сөз Ислам мәдениетінде (ар. أمانة) – Алланың атымен белгіленген адалдықтың, ар-намыстың символы, сенімділіктің кепілі ретінде аталады. Ескі Ресейдегі негізгі тарихи аталымы «кепілгер, яғни кепіл ретінде белгіленген адамдарды» білдіреді. Мысалы, 1860-жылдары құрастырылған «Толковый словарь живого великорусского языка» деп аталатын Владимир Дальдің сөздігінде: «*Аманáтъ* м. заложник; человек, взятый в залог, в обеспечение чего, верности племени или народа, подданства покоренных и пр.» түрінде берілген (Даль, 1863-1866). Ресей тарихындағы Солтүстік Кавказда жүргізілген Кавказ соғысы кезеңінде де осындай аманат беру, аманат ұстау тәжірибесі болған екен. Ғаламторға назар салсақ, Сібірді жаулап алу кезеңінде орыс басшылығында ру-тайпаның, елдің басшылығында отырған адамдардың туыстарын аманат ретінде ұстау тәжірибесінің болғандығын көреміз. Уездік ірі қалаларда «аманатский двор» деп аталатын орындарда ұсталып отырған аманаттарға арнайы қарауыл қойылатын болған. Оларға, сондай-ақ, қазына есебінен тиесілі қаражат,

материалдық дүние-мүлік беріліп отырған. Сібір воеводаларының Енесай қырғыздарынан осындай аманат алғандығы жазылған. XVIII ғасырдағы орыс басшылығы осындай аманаттарды ұстап отырған. Осылай екендігін, мәселен, 1739 жылғы Белград бейбіт келісімінің мәтіні айғақтап отыр. 1774 жылғы сөздікте, құрастырылуына генерал Скалон тәрізді әскери адамдар басшылық жасаған сөздікте, сөздің осындай тарихи-әскери мәні туралы сөз болып отыр.

«Улус – ил» аудармасынан тұтас бір елді білдіретін «ұлыс» атауының қазақ тілі үшін орыс тіліндегі орысша-қазақша сөздіктердегі тарихи тұрғыдан тұңғыш қолданысы ретінде құндылығын байқаймыз. «Тюрьма – утурме (отырма)» аудармасында орыс тіліне еніп кеткен түркі тілдерінің *türme* атауы туралы айтылып отырғандығы белгілі. Ол туралы Макс Фасмердің «Этимологический словарь русского языка» атты еңбегінде жазылады (Фасмер, 1986-1987). Ал енді осы *түрме* сөзінің өзі «отырма» атауынан дамып шыққандығы белгілі. Демек, 1774 жылғы сөздікте келтіріліп отырған *утурме* (отырма) деген қазақ сөзі өзінің дәлдігімен қайран қалдырады. Сөздіктегі *урта* (орда), *ак сюяк* (ақсүйек) сөздері тарихи тұрғыдан орыс-қазақ сөздіктері арасында осы еңбекте тұңғыш рет қолданылып отыр. Сөздікте орыстың «мир» сөзі бір ретте «халық» түрінде аударылса, «дүние, әлем, жер жүзі» мағынасындағы «*мир»* сөзі екінші кезекте «алаш жарандар» болып аударылған. *Алаш жарандар* – «қазақ халқы» дегенді білдіреді. Қалай болғанда да, қазақ халқының ескі кезеңнен бері қолданыстағы жалпы атауын айғақтайтын, сол себепті тіл тарихы, тарихи диалектология үшін құнды дерек болып табылады. «Волость – руу: иль» аудармасы туралы айтар болсақ, бұл қолданыс та сол кезеңдерде қазақы ортада бір рулы елдің бір болыстыққа қарағандығынан хабар береді. Тарихи тұрғыдан құнды қолданыс деп ойлаймыз. Жақсы жасалған аудармалардың бірі «князь – мирза», «господския дети – мирза баласы», «господскои сынь – мирзанин баласы», «господскои сынь в попе – мирза баласы мулла булди». Бұл қазақ халқы үшін тарихи тұрғыдан аса құнды «мырза» сөзінің 1774 жылғы орыс-қазақ сөздігінде кеңінен қолданыс тапқандығын байқатады. Сөздіктегі *казакбаши* сөзінен қазіргі «елбасы», «қолбасы» тәрізді атаулар құрамындағы «басы» тәрізді дәстүрлі қолданысты көріп отырмыз. Тарихи тұрғыдан осы сөздікте тұңғыш рет қолданылып отыр. Жоғарыда аталған *алашық* сөзінің тұлғасынан бүгінгі «лашық» атауының бастапқы айтылымын көреміз. Демек, аталмыш сөздік тіліміздегі жеке-жеке сөздердің тұлғалық жақтан тарихи даму жолын айғақтайтын дерек көзіне айналып отыр.

Екіншіден, сол кездің өзінде орыс тілінен қазақ тіліне еніп кеткен *баи (поек), указ* тәрізді сөздерді байқаймыз. «Закон» сөзі «дін» ретінде аударылған. Әрине, қазіргі заманауи көзқарас тұрғысынан ойлап, «заңды мемлекет шығарады емес пе, заңға діннің қандай қатынасы бар. Бұл жер – қате қолданыс» деуге болады. Алайда Ресей тәрізді алып империяның, ол империяны құраушы басты халықтың түпкі өзегінде православие діні, діни негіз жатқандығын, мемлекеттің заңдарының негізінде де діни өзек жатқандығын мойындау қажет. Жоғарыда келтірілген «паек – баи» аудармасынан және «паіок муки – баиун» аудармасынан, сол кезеңде де, яғни XVIII ғасырдағы Ресей мемлекетінде де азықты үнемдеп жұмсау тәртібінің болғандығының куәсін байқаймыз. Бұл жерде *паек,* яғни белгілі бір мерзімге мөлшерлеп берілетін азық-түлік түрі, нақты айтқанда «паекқа берілетін ұн мөлшері» туралы сөз болып отыр. Демек, қазақы мәнерде айтқанда, «пай ұн» деген дұрыс. 1774 жылғы сөздікте тіркеліп отырған «присяга – антшарт» аудармасы өзінің жаңалығымен құнды. Бұл жерде *ант* қана емес, *антшарт* болып отыр. Ұтқыр шешім. «На помочь пожалуи – умега килсун» аудармасы да өте-мөте құнды. Бұл – сол кезеңде де қазақтарда «үме жасау» дәстүрі болғандығының айғағы.

1825 жылы Парижде француз тілінде жарияланған Клапрот сөздікшесінен (Klaproth, 1825) «*bitche* (әйел), *inei* (шеше), *khorgasak* (кемпірқосақ), *tirma* (киіз үй), *dja* (садақ), *жанжабіл* (bozboga) (тамыры асқа дәм келтіру үшін қосылатын дәрілік өсімдік), *alacha* (жылқы), *ak kyik* (бөкен), *tarpan* (жабайы жылқы), *ottok* (мал жайылымы), *ot* (шөп)» секілді тарихи лексикалық бірліктердің қазақ сөздіктері тарихындағы тұңғыш тіркелімін көреміз. Туыстық атаулар арасында *бише* атауының қолданылуы қызықты. Әрі тарихи лексикографиялық тұрғыдан құнды. Бұл – тұрмыстағы үлкен әйел мағынасындағы *бәйбіше* сөзімен қатар *бише* сөзінің де қолданыста болғандығын куәландыратын айғақ. Бұл – Клапрот сөздікшесінің тарихи құнды жақтарының бірі. «Қорғазақ» сөзінен түрлі-түсті құр туралы, алайда жердегі жай құр емес, аспанға шығып

кеткен «кезбе құр» туралы ақпар аламыз. Клапрот сөздікшесінде «киіз үй» ұғымын беретін tirma сөзі келтіріледі. Жалпытүркілік сөздіктерде, Будагов сөздігінде башқұрт сөзі есебінде, Радловта Төмен (Тюмень) бойы түркілері мен башқұрт тіліндегі сөз ретінде келтіріледі. Алайда, «жиналмалы үй», «тор үй» мәнін беретін аталмыш сөз киіз үйдің қазақ жерінің әр тұсында ұшырасатын атаулары қатарында ұшырасып отырады. Қазіргі «қазақ тілінің аймақтық сөздігі» еңбегінде терме үйдің Орынбор қазақтарында қолданылатыны жазылған: «Терме үй (Рес., Орын.) киіз үй. *Терме үйге* шықтыңдар ма деп жататын бұрын (Орын., Ад.)» (ҚТАС, 2005).

Демек, «терме үй» атауының Орынбор жақта мекен ететін қазақтардың тілінде бар екендігі айқын, анық дәлелденіп отыр. Сондықтан, бұл сөздің бір кездері қазақ тілінде де болуы әбден мүмкін.

Қазақ тіліндегі «жай» сөзінің оқ ретіндегі мағынасы жалпы бұқараға түсінікті болғанмен, оның одан да қысқаша тұлғада «жа» атануы тұңғыш тек осы сөздікте тіркеліп отыр. Тіліміздегі «сарыжа» деген сөздің құрамында ұшырасатын «жа» сөзінің жеке қолданысы, сөзсіз, аса құнды деректердің бірінен саналады. Французша-қазақша сөздікшеде дәрілік өсімдік ретіндегі «бозбұға» атауы келтірілген. *Бозбұға* атауының қазіргі қазақ тіліндегі синонимі – жанжәбіл (орысшасы – имбир). О. Нақысбеков тамырынан дәрі жасайтын, жусан тәрізді, таулы жерге шығатын өсімдікті білдіретін бұл атаудың XI ғасырдағы Махмұд Қашғаридің сөздігінде де болғандығын жазады (Нақысбеков, 1982). Ғалымның болған жерлерінде, Қазақстанның оңтүстік-шығысы мен шығысында *аға* мағынасында диалектілік *әке* сөзінің де болуы осы сөздікте тіркеліп отыр. Сыпайы қолданыс ретіндегі *еней* – келіндер сөзі екендігі белгілі. Жабайы жылқы – «тарпаң» да (tarpan) ғалым назарынан тыс қалмаған. Қазақ сөздіктерінде бірінші рет тіркеліп отыр. Мал жайылымы «оттық» (ottok), даланың шөбі «от» (ot) тұлғасында берілген. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «от – малға азық боларлық шөп» (ҚӘТС, 2011). Демек, «от» сөзі туралы ешқандай дау жоқ. Шындығында, мал жайылымында мал «оттайды», отпен «отығады». Сондықтан мал атаулының отты жейтін, оттайтын, отығатын жері де «оттық» болмай не болмақ? Демек, Клапрот келтіріп отырған сөздің құндылығы ешқандай дау тудырмайды. Қазақ тілінің аймақтық сөздігінде: «Оттық – атқа шөп салатын жер, ақыр» (ҚТАС, 2005). *Оттық* сөзінің «ақыр» мағынасы – бастапқы мағынадан көшірілген, даладан, жайылымнан қораға көшірілген мағынасы деп ойлаймыз.

Клапрот сөздікшесі – еліміздің халық ретіндегі жалпы атауы болып табылатын «қазақ» сөзінің (khassak, khossak) ескі сөздіктердегі тарихи тұрғыдан тұңғыш қолданысын беруі тұрғысынан да ерекше құнды еңбек.

1859 жылғы М. Бекчурин еңбегінде де (Бекчурин, 1989) тарихи тұрғыдан тұңғыш рет қолданылып отырған атаулар баршылық: «мойын жаулығы» (ياولعى موين) – галстук, ыдыс-аяқ атауларынан: «тұз сауыты» (طوزصاوتى), «бұрыш сауыты» (بوروچ صاوتى), «шанышқы» (سانچكى), «таған» (тостаған) (طاغان), «сүт сауыты» (سوت صاوتى), «бақыр қазан» (кастрөл) (باقرقزان), «таба» (طابا), «кішкене қазан» (катөлек) (كيچكنه قازان), «елек» (ايلاك), «қырғыш» (قرعچ), «келі» (كيلى), «күзе» (кувшин) (كوزه); үй-жай атауларынан: «жататұғын бөлме» (ياتا طورغان بولمه), «аулақ бөлме, кабинет» (آولاق بولمه), шарап сақтайтын жер (винный погреб) (اچكى بازى), «есік алды, аула» (يشاك الدى), «тас үй» (طاش اوى), «ағаш үй» (آغاچ اوى), «терезе қақпағы» (ترازه قابقاچى), «терезе тесігі, форточка» (ترازه تيشكى), «меш (пеш)» (ميچ), «мұржа/моржа» (مورجه), «қонақ бөлмесі» (قوناق بولماسى), «ат азбары» (آط ازبارى), «монша» (مونچه), «баз, погреб» (باز), «жол төсегі, матрац» (يول توشاكى). «Жататұғын бөлме» – жатын бөлменің ауызекі қолданыстағы варианты болса, қазіргі кабинетті «аулақ бөлме» ретінде қолдану – тосын жағдай. Сондай-ақ форточка «терезе тесігі» деу де тосын қолданыс. «Ас-су, азық-түлік сақтайтын шұңқыр» немесе «үй асты» деген мәндегі *баз* атауы қазіргі қазақ тілінде бар екендігі белгілі. Еңбектегі оқу құралы атауларының: «тақта» (تاقتا), «темір қалам» (تيمرقلم), «қамыс қалам» (قلم قامش), «сызғыш» (صزغچ), «мінбер» (منبر), «үш аяқ» (اوچ آياق) қолданысы тарихи тұрғыдан құнды. Қаладағы үй-жайлар атаулары: «ғимарат» (عمارات), «тұрым» (تورم) (қонақ үй), «пошта үйі» (پوچته اويى), «қазына үйі» (خزينه اويى), «кітап үйі, кітапхана» (كتاب اويى), «керуен сарай» (كاروان سارايى), «қарауылшы үйі» (قاراولچى اويى), «падишах үйі, сарай» (پادشاه اويى), «дәру үйі, дәріхана» (دارو اويى), «майдан, алаң» (ميدان). «Тұрым» атауына қатысты қазіргі қазақ тілінде «мекенжай, тұрақ, қоныс» мәніндегі *тұрғы* сөзі бар. Демек, ондай

қолданыстың болуы мүмкін. «Қазына үйі» – қазіргі кезде де қолданысқа енгізуге болатын атау деп ойлаймыз. Майдан сөзінің «кең алаң» мәніндегі қолданысы тілде бар екендігі белгілі. Атақ-лауазым, қызмет, жұмыс атауларынан: «уағыз айтушы» (وعظ ايتوچى), «көнші» (كونچى), «ерші» (ايارچى), «күмісші» (كومسچى), «бақыршы» (باقرچى), «жезші» (يزچى), «пешші» (پيچچى), «мұржа тазартушы» (مورجه طازارتوچى), «моншашы» (مونچاچى), «дерменші» (تكرمانچى), «сағатшы» (سعتچى), «етші» (ايتچى), «лашыншы» (لاچنچى), «тәржімашы» (ترجماچى), «егінші» (ايگونچى), «сақшы, күзетші» (صاقچى), «қызметші, жалшы» (خظمتچى،يالچى), «қызметші қатын» (خظمتچى خاطون), «ас пісіруші қатын» (اش پشوروچى خاطون), «кір жуушы қатын» (كرجووچى خاطون) келтіріледі. Бұлар – қазақ сөздіктеріндегі тарихи тұрғыдан соны қолданыстар ретінде бағалы. Бір қызығы, аңшы мағынасында «сонаршы» (صونارچى) сөзі қолданылған. «Крестьянин – қара шекпен» (قارا چيكمان). «Қара шекпен» атауы осы мағынада ескі қазақ сөздіктерінде алғашқылардың бірі ретінде қолданылуы жағынан құнды. Осы еңбекте жоғарыда атамаланып отырған, қазіргі оқырманға әбден түсінікті, кең қолданыстағы *«көнші, ерші, күмісші, бақыршы, жезші, пешші, мұржа тазартушы, моншашы, дерменші, сағатшы, етші, ас пісіруші»* тәрізді алуан түрлі нақты іс түрлерімен айналысатын адамдардың қызмет атаулары күні бүгін де қолданысқа сұранып тұрған атаулар. Ол кезеңде қазіргі «хана» жұрнағының орнында «үй» сөзі қолданыста болғандығы айқын байқалып тұр.

«Спутник русского человека в Средней Азии...» атаулы сөздікте «*ак базар* – ярмарка, *арда бала* – ребенок от новобрачной, родившийся в доме отца ее; *бабыр* – очень старый, *багиш* – лось, *буламан* – маленький охотничьи свисток, *бусыр* – рак (болезнь), *жазаир* – пушка в сажень длины, возимая на верблюде; *жыш* – густой, *калябас* – особенный головной убор, который носят замужние киргизянки, конусообразной формы, вышиною в поларшина. Убор этот накрывается белым полотном или холстом, концы которого висят сзади. Спереди же на лбу вышивается шелком или унизывается корольками, мирьяном, змеевиками и бусами; *кулак сюинши* – подарок за первый слух (вознаграждение доказчика)» сияқты сирек кездесетін сөздердің көптігі байқалады (Старчевский, 1878). Сөздіктегі «*жазушы* – писец, гражданский чиновник; *жортуыл* – предполагаемая добыча, *комбе* – зарытое имущество (при перекочевке с зимовок некоторые вещи зарываются); *айбана* – наказание за воровство, когда изобличенный в воровстве возвращает трижды девять за украденное; *аудандау* – подготовить дело настолько, что немного остается докончить; *сасыгыт* – поймавший вора с поличным имеет право отобрать от него все, кроме рубахи с подштанником. Эта добыча называется «сасыгыт». Он должен представить вора к бию. Если вор убежит, то не имеет право на сасыгыт, не может требовать суйнши, если докажет на вора, если же нет, то подвергается ответственности; *сара қайсак* (сарказак) – степные казахи, так называют себя сами киргизы» – тәрізді анықтамалар мен түсініктемелер өздерінің құндылығымен ерекшеленеді. «Бабыр» (қария) шағатай тілдері тобында осы мағынада қолданылады. Біздің тілімізге қажетті/қажетсіздігін ойласу қажет. «Бағыш» сөзі қазақтың ұлы жүзіндегі «бағыс» және қырғыздардағы «сарыбағыш» руының атауында сақталған. Сондықтан бұл сөзді сөздікте келтірілген мағынасында, тарихи қолданыс ретінде беруге болады.

Ешмұхамбет Букиннің «Орысша-қазақша, қазақша-орысша сөздік» атты еңбегінде (Букин, 1883) мұндай тарихи қолданыс тұрғысынан құнды атаулар баршылық: *енекем қосағы* (кемпірқосақ), арбакеш – ارباكيش – извозчик (адамдарды тасумен айналысатын кісі); аушы – اوشى – ловец, охотник, рыбак (аң, балық аулап күн көруші кісі), балшы – بالشى – волшебник (құмалақ ашып, не басқаша да бір сәуегейлік жасап күнелтуші кісі), бас-аким – главный начальник (қоғамдық қызмет түрі); бій – بى – судья; болыс – بوليس – волостной управитель (қоғамдық қызмет атқарушы); бояушы – بوياوشى – красильщик (кәсіп түрі); дабылшы – دابيلشى – барабанщик (кәсіп түрі); жалдаушы – наемщик (жалдаумен айналысатын кісі); жортуулшы – جورتوولشى – разведчик (жұмыс түрі); жыршы – певец, поэт (жыр, толғаулар айтып, сауық жасаушы); жюз басы – جوز باسى – сотник (әскери қызмет); зекетши – زهكيتچى – сборщик податей (зекет жинау қызметін жасаушы); караулшы – قاراولشى – караульщик, сторож; карашекпен – قارا چيكپن – крестьянин, касап – قصاب – мясник (кәсіп түрі); кепил – порука, поручитель, свидетель (заңды тұлға); киндик шеше – كيندىك شيشه – акушерка (бала туу кезінде көмек жасаушы маман); кюн жайлатмак – كون جايلاتمق – заговорить чтобы был дождь или снег; кыяметтик ата – قييامتتيك آتا – посаженный отец; кыяметтик

ана – قييامتيك آنا – посаженная мать; паруардигар – پاروардیکار – творец; тауаріх – تواریخ – история; Тангри – تنكري – Бог (Бог – خداي آلّه – Кудай, Алла); кирши катын – كيرشى خاطون – прачка; китапши – كتابشى – библиотекарь; китап сатушы – كتاب ساتوشى – книгопродавец; койшы – قويشى – пастух (баранов); куа – كوا – свидетель (заңда куәлік беруші); кубиши – كوبيشى – бочарь; кумалакшы – قومالاقشى – ворожея; кызметши катын – خذمتچى خاطون – служанка; кюньдукши – كوندوكشى – поденщик; маскарабаз – ماسقاراباز – актер, фокусник; мукабашы – موقابهشى – переплетщик; муракор – موراقور – конюх; наубай – ناوباي – булочник, хлебник; сактаушы – صاقتاوشى – хранитель; сурет салушы – صورات صالوچى – рисовальщик; су тасушы – سوتاسوشى – водовоз, сушы – سوشى – водолаз; сынықшы – سنيقشى – хирург; тарбіе қылушы – تربييه قيلوچى – воспитатель; тарбіеленушы – تربييهلانوچى – воспитанник; таржима қылгушы – ترجمه قيلغوچى – переводчик; тауп – تاوپ – врач, доктор, лекарь; тигинши – تكينچى – портной; толенггит – تولانككيت – слуга, работник; хикаятши – حكاياتچى – рассказщик; шанышбай – چانيشباي – оспопрививатель; шыгарушы – چيغاروچى – издатель; брадобрей – شاشتاراز – шаштараз; золотых и серебреных дел мастер – زيركير – зергер; ямшик – يامشيك – ямщик. Сөздіктегі «падша – پادشاه – царь»), «падша уйі – پادشاه اويى – дворец; падшалык – پادشاهليق – царство, государственный, казенный; падшалык курмак – پادشاهليق قورمق – царствовать» тәрізді мысалдармен ұғымның кең қолданысы ашылып отырады. «Хан» сөзі де сол сияқты (хан – خان – хан; хандык – خانديق – ханство; каным – قانيم – царица). Сөздікте, сондай-ақ, аспан әлеміне қатысты атаулар арасынан «млечный путь – قاز جولى – каз жолы; инекем косагы – اينه كم قوصاغى – радуга; кемпир косагы – كيمپرقوصاغى – радуга» тәрізді қолданыстарды байқаймыз. Бұл жерде соңғы екі сөздің өзара ұқсастығы байқалады. Алғашқы сөздің, яғни «енекем қосағы» сөзінің ат тергеу салты бойынша келіндер сөзіне жататындығы айқын. Бұл бір қызғылықты мысалдардың бірі болып отыр. Екінші мысалдан қазіргі тіліміздегі «кемпірқосақ» сөзінің бастапқы тұлғасын көреміз. Қазіргі тіліміздегі «құс жолы» атауының орнында «қаз жолы» атауын көреміз. Бұл, енді жергілікті ерекшелікті білдіретін қолданыс болар деп топшылаймыз.

Қоғамдық құрылымға, қоғамдық орындарға, әдет-ғұрыпқа байланысты кейбір атаулардың құрамындағы «гостинный двор – كيروين ساراي – кервен сарай; гостинная – قوناق اوي ميمان حنا – конак уй, миман хана; заточение, ссылка – جيرسيير – жер сибир; от арба – آوت اربا – железная дорога, вагон, локомотив; от каик – اوت قايق – пароход; сал – صال – плотина, форсун; омбы – اومبى – заточение, ссылка; станція – قزيل اوي بكت – кызыл уй, бекет; улица – اورام كوچه – орам, коше; аляумет – الاومت – народ; аул ксиси – آول كسيسى – поселянин; жребіи, доля – سيباغه – сыбага; кун – قون – месть, вознагражденіе за убійство; наследство – آتا ملكى – ата мульки; самалык – ساماليق – новинка; абрет – ابرة – пример, обычай» мысалдары тарихи тұрғыдан құнды. Әдеттегі «жер аудару» орнына жергілікті қолданысты («жер сібір» және «Омбы») келтіріліп отыр. Демек, бұл жерде жер аударудың әдетте Сібір жаққа болатындығы, және де оның Омбы қаласы жаққа болатындығы көрсетіліп отыр. «От арба», «от қайық» аудармалары да бір кездері қолданыста болған таза қазақы атауларды көрсетеді.

Е. Букин еңбегінің атауы «Русско-киргизский и киргизско-русский словарь» аталып отырғанымен, автордың халық атын дұрыс беруі де (казак – قزاق – киргиз; казакша – قزاقچه – по киргизскій) құнды жайт.

Қорытынды

Ұсынылып отырған мақалада XVIII-XX ғасырлар аралығында құрастырылған ескі қазақ сөздіктеріндегі лексикалық қор мен ондағы заманауи және тарихи қолданыстардың арақатынасы талданды. Ескі сөздіктерде тіркелген қазақ тілі лексикасына қатысты атауларды ғылыми тұрғыдан қарастыру – тарихи лексикология мен лексикография салалары үшін өзекті әрі маңызды мәселе болып табылады.

Біріншіден, XVIII ғасырдан бастап жинақталған және қолданыста болған сөздік бірліктер мен атауларды жүйелеу мен сипаттау – қазақ тілінің тарихи дамуын, оның лексикалық эволюциясын анықтауға мүмкіндік беретін маңызды ғылыми бағыттардың бірі.

Екіншіден, қазақ тілінің басып өткен жолдарындағы түрлі-түрлі тарихи кезеңдердегі соны сөзқолданыстарды келтіру, олардың мән-мағынасын ашу арқылы қазақ тілінің тарихи лексикасының құрамы, қазақ жазба тілінің тарихы айқындала түспек.

Үшіншіден, ескі сөздіктердегі қазақ тілі лексикасы құрамына кіретін сөздердің, соны

атаулардың қолданым уақыты нақты белгіленеді. Мұның өзі тарихи лексикография мен тарихи лексикология үшін ерекше құнды жағдай.

Әдебиеттер

Бекчурин Мир-Салих. Начальное руководство к изучению арабского, персидского и татарского языков с кратким объяснением существующих в Оренбургском крае наречий башкир и киргизов и приложением к нему русско-персидско-татарских слов, разговоров и прописей. – Казань, 1859. – 128 с.

Бокин Т. Русско-киргизский словарь. – Верный, 1913. – 64 с.

Букин И. Русско-киргизский и киргизско-русский словарь. – Ташкент, 1883. – 363 с.

Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва: Издание Общества любителей российской словесности, учрежденного при Императорском Московском университете, 1863–1866.

Кононов А.Н. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период). – Москва: Наука, 1974.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том. – Алматы, 2011.

Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. / Құраст. Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А. Үдербаев және т.б. – Алматы: Арыс, 2005. – 824 б.

Малбақов М. Қазақ сөздіктері. – Алматы, 1995. – 114 б.

Малбақұлы М. Қазақ лексикографиясының тарихы. – Алматы, 2025. – 320 б.

Нақысбеков О. Қазақ тілі говорларының оңтүстік тобы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 168 б.

Орысша-қазақша сөздік. М.Е. Салтыков-Щедрин атындағы Мемлекеттік көпшілік кітапхананың (Санкт-Петербург) қолжазба бөлімі. 7-қор. Аделинг архиві, №17.

Старчевский А.В. Спутник русского человека в Средней Азии, заключающий в себе словари (написанные русскими буквами) языков: I. тюркского (джагатайского или узбекского) с особенностями наречий кашгарского, хивинского и туркменского; II. киргизского (казахского); III. татарского (казанского и оренбургского); IV. сартского (городского узбекского); V. таджикского (бухарского) с грамматическими очерками. – СПб., 1878.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / Макс Фасмер; пер. с нем. и доп. чл.-корр. АН СССР О.Н. Трубачева; под ред. и с предисл. проф. Б.А. Ларина. – Изд. 2-е, стер. – Москва: Прогресс, 1986-1987.

Klaproth, J. Sur la langue des Kirghiz. // Journal asiatique. Paris. T. 7. 1825. P. 321-344.

Wiktionary. Appendix: Swadesh lists: https://en.wiktionary.org/wiki/Appendix: Swadesh_lists

References

Bekchurin, M. (1859) Nachal`noe rukovodstvo k izucheniju arabskogo, persidskogo i tatarskogo jazykov s kratkim ob`jasneniem sushchestvujushhih v Orenburgskom krae narechii bashkir i kirgizov i prilozheniem k nemu russko-persidsko-tatarskih slov, razgovorov i propisej. Kazan`. 128 s. [Bekchurin, M. (1859) Introductory Guide to the Study of Arabic, Persian, and Tatar Languages with a Brief Explanation of the Dialects of the Bashkirs and Kirghiz in the Orenburg Region, with Appendices of Russian–Persian–Tatar Words, Conversations, and Handwriting Samples. Kazan, 128 p.] (in Russian)

Bokin, T. (1913) Russko-kirgizskij slovar`. Vernyj. 64 s. [Bokin, T. (1913) Russian-Kyrgyz Dictionary. Verny, 64 p.] (in Russian)

Bukin, I. (1883) Russko-kirgizskij i kirgizsko-russkij slovar`. Tashkent. 363 s. [Bukin, I. (1883) Russian–Kyrgyz and Kyrgyz–Russian Dictionary. Tashkent, 363 p.] (in Russian)

Dal`, V.I. (1863-1866) Tolkovyj slovar` zhivogo velikorusskogo jazyka. Moskva: Izdanie Obshchestva ljubitelej rossijskoj slovesnosti, uchrezhdjonnogo pri Imperatorskom Moskovskom universitete. [Dal, V.I. (1863-1866) Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language. Moscow: Society of Lovers of Russian Literature, Established at the Imperial Moscow University.] (in Russian)

Fasmer, M. (1986-1987) Jetimologicheskij slovar` russkogo jazyka: v 4 t. / Maks Fasmer; per. s nem. i dop. chl.–korr. AN SSSR O. N. Trubacheva; pod red. i s predisl. prof. B. A. Larina. 2-e izd., ster. Moskva: Progress. [Fasmer, M. (1986-1987) Etymological Dictionary of the Russian Language: in 4 Volumes. Translated from German and supplemented by O. N. Trubachev; edited and prefaced by Prof. B. A. Larin. 2nd ed. Moscow: Progress.] (in Russian)

Klaproth, J. (1825) Sur la langue des Kirghiz. // Journal Asiatique. Paris. t. 7. P. 321–344. (in French)

Kononov, A.N. (1974) Biobibliograficheskij slovar` otechestvennyh tjurkologov (dooktjabr`skij period). Moskva: Nauka. [Kononov, A.N. (1974) Bio-Bibliographical Dictionary of Russian Turkologists (Pre-October Period). Moscow: Nauka.] (in Russian)

Malbaqov, M. (1995) Qazaq sozdikteri. Almaty, 114 b. [Malbakov, M. (1995) Kazakh Dictionaries. Almaty, 114 p.] (in Kazakh)

Malbaquly, M. (2025) Qazaq leksikografijasynyng tarihy. Almaty, 320 b. [Malbakuly, M. (2025) History of Kazakh Lexicography. Almaty, 320 p.] (in Kazakh)

Naqysbekov, O. (1982) Qazaq tili govorlarynyng ongtustik toby. Almaty. [Naqysbekov, O. (1982) Southern Group of Kazakh Dialects. Almaty.] (in Kazakh)

Oryssha-qazaqsha sozdik. M.E. Saltykov-Shchedrin atyndagy Memlekettik Kopshilik Kitaphananyng (Sankt-Peterburg) qolzhazba bolimi. 7-qor. Adeling arhivi, №17. [Manuscript Department of the M.E. Saltykov-Shchedrin State Public Library (St. Petersburg). Fund 7. Adeling Archive, No.17. Russian–Kazakh Dictionary.] (in Kazakh)

Qazaq adebi tilining sozdigi (2011) On bes tomdyq. 12-tom. Almaty. [Dictionary of the Kazakh Literary Language (2011) 15 volumes. Vol.12. Almaty.] (in Kazakh)

Qazaq tilining ajmaqtyq sozdigi (2005) Almaty: Arys, 824 b. [Regional Dictionary of the Kazakh Language (2005) Almaty: Arys, 824 p.] (in Kazakh)

Starchevskij, A.V. (1878) Sputnik russkogo cheloveka v Srednej Azii, zakljuchajushchij v sebe slovari (napisannye russkimi bukvami) jazykov: I. tjurkskogo (shagatajskogo ili uzbekskogo) s osobennostjami narechij: kashgarskogo, hivinskogo i turkmenskogo; II. kirgizskogo (kazakhskogo); III. tatarskogo (kazanskogo i orenburgskogo); IV. sarts-kogo (gorodskogo uzbekskogo); V. tadzhikskogo (buharskogo) s grammaticheskimi ocherkami. SPb. [Starchevski, A.V. (1878) Companion of the Russian Man in Central Asia, Containing Dictionaries (Written in Russian Letters) of the Languages: I. Turkic (Chagatai or Uzbek) with Dialectal Features: Kashgar, Khiva, and Turkmen; II. Kirghiz (Kazakh); III. Tatar (Kazan and Orenburg); IV. Sart (Urban Uzbek); V. Tajik (Bukhara), with Grammatical Sketches. St. Petersburg.] (in Russian)

Wiktionary. Appendix: Swadesh lists: https://en.wiktionary.org/wiki/Appendix:Swadesh_lists

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.07.2025.

© Малбақов М., Қайрат А., 2025
© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.61 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-22-35

Бағдан Қатайқызы Момынова[1*], Умит Гарифуллаевна Анесова[2]
[1*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы, профессор,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-9354-233X E-mail: momynova_b@mail.ru
[2]философия докторы (PhD), Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-0800-4156 E-mail: a_ymit@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КҮРДЕЛІ ЕТІСТІКТЕР: ҚҰРАМДЫҚ ЖӘНЕ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Мақалада етістіктердің зерттелуі, күрделі етістіктердің грамматикалық және семантикалық тұрғыдан бөлінісін түркі кеңістігінде зерттеген М.А. Казембек, А.Н. Кононов, С.М. Малов, Н.Б. Баскаков т.б. зерттеушілердің еңбектеріне тоқтала отырып, қазақ тіл білімінде күрделі етістіктер грамматикалық көрсеткіштеріне қарай, болмаса семантикасына қарай бөлінді ме, қайсысы басым түсетінін түсіндіру мақсаты болды. Күрделі етістіктердің лексикалануы Ж.Шакенов талдаулары негізінде қарастырылды. А.Байтұрсынұлы, А.Ысқақов, Ы.Мамановтардың күрделі етістіктерді жіктеудегі принциптері, пікір айырмашылықтары, терминдердің тұрақтануы т.б. мәселелер назарға алынды. Морфологиялық категориялардың бірі – күрделі етістіктер функционалды-семантикалық категорияның бастауы. Күрделі етістіктердің функционалдық тұрғыдан мағыналық мүмкіндіктерінің ашылуы семантикалық категория ретінде өмір сүруінің критерийі екені рас, ал өрістің әртүрлі тілдік құралдардың жиынтығынан тұруы семантикалық өрістің негізгі белгісі болса да, арнайы сөз болмайды. Фунционалдылық мәселесі М.Жолшаева, С.Құлманов, А.Жаңабековалардың т.б. еңбектерінде қарастырылған. Ал бұл зерттеуде күрделі етістіктердің қолданысы, семантикасы қазіргі баспасөз мәтіндерінде қалай көрініс тауып отырғаны айтылады.

Тірек сөздер: күрделі етістік; құранды етістік; көмекші етістік; аналитикалық етістік; семантика; лексикалану; грамматикалану

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993244 «Қазақ тілі ұлттық корпусын Smart-мәтіндер мегажобасы және қазақтілді жасанды интеллект негізі ретінде жетілдіру, ішкорпустарын әзірлеу» (2024-2026 жж.) атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Момынова Б.Қ., Анесова У.Г. Қазақ тіліндегі күрделі етістіктер: құрамдық және мағыналық ерекшелігі. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). 22-35-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-22-35

Багдан Катаевна Момынова[1*], Умит Гарифуллаевна Анесова[2]
[1*]автор-корреспондент, доктор филологических наук, профессор,
Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-9354-233X E-mail: momynova_b@mail.ru
[2]доктор философии (PhD), Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-0800-4156 E-mail: a_ymit@mail.ru

СЛОЖНЫЕ ГЛАГОЛЫ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. В статье рассматриваются изучение глаголов, а также грамматическое и семантическое разграничение сложных глаголов в тюркском языковом пространстве на основе трудов исследователей М.Казембека, А.Н. Кононова, С.М. Малова, Н.Б. Баскакова и др. В казахском языкознании существует полемика о разделении сложных глаголов на основе грамматических показателей или же семантики, о разрешений и корректном подходе. Лексикализация сложных глаголов рассматривается на основе анализа Ж. Шакенова. Также уделено внимание принципам классификации сложных глаголов, различиям во взглядах и процессу закрепления терминов у А. Байтурсынулы, А. Ысқақова, Ы. Мананова и других ученых. Одна из морфологических категорий – сложные глаголы – является началом функционально-семантической категории. Раскрытие смысловых возможностей сложных глаголов с функциональной точки зрения действительно является критерием их существования как семантической категории. Хотя семантическое поле характеризуется тем, что включает совокупность различных языковых средств, само по себе оно не имеет специального выражения. Вопросы функциональности рассматривались в трудах М. Жолшаевой, С. Құлманова, А. Жаңабековой и др. В данном

исследовании анализируется, как использование и семантика сложных глаголов проявляются в современных газетно-публицистических текстах.

Ключевые слова: сложные глаголы; составные глаголы; вспомогательные глаголы; аналитические глаголы; семантика; лексикализция; грамматикализация

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН BR24993244 «Совершенствование Национального корпуса казахского языка как мегапроекта Smart-текстов и основы казахского искусственного интеллекта, разработка его подкорпусов» (2024-2026 гг.).

Для цитирования: Момынова Б.К., Анесова У.Г. Сложные глаголы в казахском языке: структурно-семантические особенности. *Tiltanym*, 2025. №4 (100). С. 22-35. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-22-35

Bagdan Momynova[1*], Umit Anessova[2]

[1*]Corresponding Author, Doctor of Philological Sciences, Professor,
A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-9354-233X E-mail: momynova_b@mail.ru

[2]Doctor of Philosophy (PhD), Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0003-0800-4156 E-mail: a_ymit@mail.ru

COMPLEX VERBS IN THE KAZAKH LANGUAGE: STRUCTURAL AND SEMANTIC FEATURES

Abstract. The article examines the study of verbs, as well as the grammatical and semantic differentiation of complex verbs within the Turkic linguistic space, based on the works of researchers such as M.A. Kazembek, A.N. Kononov, S.Malov, N.B. Baskakov, and others. In Kazakh linguistics, there is an ongoing debate regarding whether complex verbs should be classified based on grammatical indicators or semantic features, and how to determine the most accurate approach. The lexicalization of complex verbs is analyzed through the works of Zh. Shakenov. Attention is also given to the principles of classifying complex verbs, differences in viewpoints, and the process of term standardization in the works of A. Baitursynuly, A. Ysqaqov, Y. Mamanov, and other scholars. One of the morphological categories – complex verbs – serves as the foundation of the functional-semantic category. The revelation of the semantic potential of complex verbs from a functional perspective is indeed a criterion for their existence as a semantic category. Although a semantic field is characterized by the combination of various linguistic means, it does not have a specific lexical form of its own. The issue of functionality has been explored in the works of M. Zholshaeva, S. Qulmanov, A. Zhanabekova, and others. This study analyzes how the use and semantics of complex verbs are manifested in modern newspaper and journalistic texts.

Keywords: complex verbs; compound verbs; auxiliary verbs; analytical verbs; semantics; lexicalization; grammaticalization

Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993244 “Enhancing the National Kazakh language Corpus as a megaproject of Smart-texts and Kazakh artificial intelligence base, development of its subcorpora” (2024-2026).

For citation: Momynova, B., Anessova, U. Complex Verbs in the Kazakh Language: Structural and Semantic Features. *Tiltanym*, 2025. No.4 (100). P. 22-35. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-22-35

Кіріспе

Етістік – есім сөздерден кейінгі маңызды грамматикалық категориялардың бірі болып табылады. Түркі тілдеріндегі есім мен етістік арасындағы омонимияны зерттеген түркологтардың пікірінше, түркі тілдерінде кез келген түбір сөз бір уақытта әрі затты, әрі қимылды білдіре алады, яғни синкретті сипатқа ие. Осы тұрғыдан белгілі түркітанушы А.М. Щербак етістік формаларының негізінде қимыл атаулары жатқанын атап көрсетеді. Дәл осы қимыл атаулары есім мен етістік арасындағы синкреттіліктің нәтижесінде қалыптасады, нақты сөйлеу жағдайында сөйлеуші өз қарым-қатынасын әрекетті орындаушыға немесе әрекетке қатысты білдіре отырып, етістіктің семантикалық ерекшеліктерін айқындай түскен. Осылайша, қимыл атаулары етістік формаларының семантикалық көптүрлілігінің қалыптасуына негіз болды.

Әрине, етістікке тән қосымша морфемалардың сөздің формасын өзгертуі немесе жаңа сөз тудыру қасиеттеріне қатысты зерттеушілер арасында ортақ пікір қалыптасуы оңай емес. Себебі, кейбір етістік формаларының мағыналық құрылымы күрделі болғандықтан, оларды тек *сөз*

тудырушы немесе *сөз өзгертуші* деп қарастыру шектеулі көзқарасқа әкелуі мүмкін. Бұл тұрғыда А.М. Щербак грамматикалық формалардың қызметін біржақты бағалаудың орынсыз екенін атап көрсеткен.

А.М. Щербак «Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол)» атты еңбегінде Э.В. Севортянның мына пікірін келтіреді: «Э.В. Севортян өз монографиясындағы етістіктің сөзжасамына арнаған алғы сөзінде етісті (залог) «сөзжасамдықтан грамматикалық даму сатысына ауысқан» тарихи категория деп тауып, түркі тілдерінде кейбір етістер сөзтудырушы сфераға жақындығын, кейбірінде сөз түрлендіруге жақын болып тұратынын байқағанын атап кетуі жай емес» (Щербак, 1981: 3).

Ғалым бұл пікірді алға тарта отырып, етістік формаларын сөз тудырушы және сөз өзгертуші деп бөлудің шартты сипатқа ие екенін айтқысы келген. А.М. Щербак өз еңбегінде алғысөзден кейін өзі қолданған 26-дан астам түркі жазба деректерінің тізімін ұсынады, олардың қатарында «Білге-қаған», «Күлтегін» сияқты көне жазба ескерткіштерімен қатар, кейіннен Анкара, Стамбул, Висбаденде жарық көрген түркітанушылық материалдар да бар. Сондай-ақ ғалым 41-ден астам түркі тіліндегі мерзімді басылымдар мен жинақтардың материалдарын зерттеуде пайдаланғанын нақты тізімдеп көрсетеді.

Материал және әдістер

Мақаланы жазу барысында тарихи-салыстырымалы әдіс етістіктердің зерттелу тарихы, оларды классификациялау туралы түркологиялық еңбектерден бастап қазіргі қазақ тіліндегі зерттеулер барынша қарастырылды, негізгі ойлар, ғылыми пікірлер жинастырылды, топтастырылды, салыстырылды. Себебі грамматикалық категорияның кез келгенінің ішкі мағыналық топтары көбейген сайын, жұмсалымдық табиғаты ашыла береді, әсіресе бұл смарт-мәтіндерде байқалады. Алайда күрделі етістіктердің түрлері мен аталуының әр ғалымның еңбегінде әртүрлі келуі, әрбасқа талдануы тілдің ұлттық корпусы үшін де, ол арқылы білім алушылар үшін де, оқулықтар, оқу құралдары авторлары үшін де ыңғайлы болмайды. Сондықтан жинақтау әдісіне басымдық беріліп, корпуста бірізділіктің болуын қамтамасыз ету мақсатында жинақтау, талдау әдісі қолданылды. Ал статистикалық әдіс қазіргі газет мәтіндеріндегі күрделі етістіктің қолданыс жиілігін анықтайды, олардың смарт мәтіндердегі көрінісі корпус жасаудағы ерекшеліктерді тануға көмектеседі.

Әдебиетке шолу

Мақаланы жазу барысында А.М. Щербактың «Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол)» (Щербак, 1981: 3) еңбегіндегі етістікке байланысты ғылыми тұжырымдары, етістіктің күрделі түрлерін атайтын терминдер, олардың ұтымды болуы, дәлдігі, даму барысындағы өзгерістері, қазіргі етістіктерге қатысты жіктелістің ғылыми негізділігі айтылды. Күрделі етістіктердің құрамындағы көмекші етістіктердің морфологиялық сипаты Қ. Жұбанов, А. Ысқақов, Ы. Маманов еңбектерінде жақсы талданған, олардың пікірлерінде ұқсастық та бар. Күрделі етістік құрамынан орын алатын Қ. Жұбанов қалыптастырған қалып етістіктері туралы пікірлер кейінгі уақытта дамытылған. Қалып етістіктерінің тарихи сипатына тоқталған М. Оразов түркі тілдері тарихында олардың қолданылуы мен мағынасында, синтаксистік қызметінде бірізділік жоғын айтады (Оразов, 1997). Қазіргі қазақ тіліндегі етістіктерді құрамына қарай жіктеудің басты принциптерін көрсеткен еңбектердің бірі – Ы. Маманов еңбегі. Ы. Мамановтың «Қазіргі қазақ тілі. Етістік» (Алматы, 1966), сондай-ақ А. Ысқақовтың «Қазақ тілі. Морфология» (Ысқақов, 1991) сынды еңбектері мен қалып етістіктерінің күрделі етістік құрамындағы функциясы көрсетілетін басқа да біраз зерттеулерге сүйеніп, күрделі етістіктердің грамматикалық, семантикалық табиғаты анықталған.

Нәтижелер және талқылау

Түркі тілдеріндегі күрделі сөз мәселесіне көп көңіл бөліп, ғалымдардың назарын аударған М.А. Казембек пен Алтай грамматикасын жазушылар болды. М.А. Казембек: «Түрік тіліндегі көптеген етістіктер есім мен етістіктердің тіркесуінен құралады. Бұл бөлімге енетін етістіктер өте көп, олар тілек, ниеттену және қиналу сияқты адамның көңіл-күйін жеткізеді», – дейді еңбегінің «Құрамдас» («Составные») деп аталатын бөлімінде.

Күрделі етістіктер Орхон-Енисей жазбаларында кездесе ме деген сұрақ туындағанда,

әрине, Орхон жазбаларында күрделі етістіктер барын айту керек. Айталық, *Чықан будуық бай қылтым, аз будуық укуш қылтым* (Малов, С. 7) дегендегі айрықшаланған сөздер күрделі етістіктер болып табылады, оның ішінде А. Ысқақов жіктелісіне қарай *құранды етістік* болып келеді.

Етістік құрамына қарай дара және күрделі етістіктерге бөлінеді. Олардың компоненттерінің санының көп немесе аз болуы сөйлемдегі жеткізілетін ойға қарай. Күрделі етістіктер күрделі сөздер тобына жатады, өйткені олар бірнеше сөздің мағыналық және синтаксистік жақтан бірігуі, тұтастануы арқылы жасалады. Келтірілген мысалдарда күрделі сөздерді байланыстырып тұрған қандай да бір грамматикалық қосымшаның болмауы – олардың негізгі құрылымдық ерекшеліктерінің бірі. Бұл жағдай күрделі етістіктердің аналитикалық сипатқа ие екенін және олардың құрамдас бөліктері көбінесе морфологиялық өзгерістерге ұшырамай-ақ тіркесіп қолданылатынын дәлелдейді. Ал, керісінше, негізгі және көмекші етістіктер байланысқа түскен уақытта олар нақты бір грамматикалық формаларсыз немесе көрсеткіштерсіз тұтастық құрай алмайды. Мысалы: *бол+ып е+ді, айт пақ+шы е+ді, жеделдет+іп айт+пақ+шы бол+ып е+ді* т.б. Осындай және тағы да өзге ерекшеліктерге байланысты күрделі етістіктер күрделі сөздердің басқа түрлерінен айрықшаланып тұрады.

Күрделі етістіктердің түркологияда қарастырылуы

Академик А. Кононов «Грамматика узбекского языка» атты еңбегінде күрделі етістіктердің екі түрін көрсетеді: *есім – көмекші етістіктер; толық етістіктер – көмекші етістік*. Ғалым соңғы еңбектерінде күрделі етістіктің осы екі түрін тұрақты тіркестер арқылы жасалған күрделі етістіктермен толықтырды.

Н.А. Баскаков «Грамматика каракалпакского языка» еңбегінде бұл етістіктерді «күрделі етістік» (сложные глаголы) терминімен емес, «құранды етістік» (составные глаголы) терминімен атауды ұсынады, құрамы мен ерекшеліктерін былайша сипаттайды: «Құранды етістіктер есімнен немесе етістіктің атау тұлғасынан немесе дәнекерден құралады, мысалы: «*йок эт – уничтожать».* Н.А. Баскаков күрделі етістіктерді «көсемшенің -а, -е немесе -ып, -іп тұлғалы негізгі етістік пен жіктеу тұлғасындағы көмекші етістіктен, мысалы, «*алып кел*» тұрады», – деп көрсетеді. Осы ғалымның көрсетіп кеткен күрделі етістіктері қазіргі қазақ тілі грамматикаларында *аналитикалық етістіктер* деп аталады.

М. Оразовтың «Етістік» атта монографиясы етістіктің грамматикалық формаларының қалыптасуына, түптеп келгенде, тіл тарихына арналған ғылыми басылым (Оразов, 2001). Бұл еңбекте грамматикалық формалардың қосымшалары, олардың варианттары, автордың өзіндік топшылаулары, жекелеген орта ғасыр ескерткіштеріндегі қосымшалар тұлғасының қалыптасуы түркі тілдері материалдарын салыстырыла сөз болады. Етіс қосымшалары, болымсыз етістіктер, есімше, көсемше қосымшалары, қимыл атау категориясы, рай, шақ, жіктік категорияларына арналған тараушалар бар. Көңіл аударуға болатын «Амалдың өту сипаты категориясы» атты тараушасында амалдың өту сипаты мен сипат категориясы бір ме деген сауал қоя отырып, амалдың өтуінің сөзжасамға қатысы бар-жоғына тоқталады. Орыс тіліндегі вид категориясын қазақ тіліне толық көшіруге болмайды деген тұжырым айтады, дәлелдер келтіреді. Біздің айтпағымыз, бұл категориялар белгілі бір дәрежеде күрделі етістіктермен байланысты, өйткені күрделі етістік компоненттерінің *-ып -жүр, -ып, -а отыр* т.б. сынды форманттармен аяқталатындары бар. Осы мәселелер Н. Оралбаеваның аналитикалық етістіктерге арналған еңбегінде өте жақсы талданған, олар мағыналық-семантикалық топтарға бөлінген (Оралбаева, 1978). Амалдың өту сипаты функционалды-семантикалық талдауға түсірілген. Мақалада, атап өткеніміздей, таза функционалды бағыт сөз болмайды, қажетіне қарай ғана ойға арқау етіледі.

Күрделі етістіктердің лексикалануы мен грамматикалық тұлғалануы

Күрделі сөздердің басқа бір категорияға ауысуы немесе лексикалық тұлға ретінде орнығуы – кездейсоқ құбылыс емес, бұл процесс белгілі бір заңдылықтар негізінде жүзеге асады: *лексикалану, грамматикалану* және *идиомалану.* Ж. Шакенов «той жасау», «амал қылу», «сый көрсету» сияқты тіркестердің басыңқы компоненті заттық ұғымды білдірсе де, қимыл-әрекет атауына айналуын олардың құрамындағы соңғы компоненттің сөз тудыру қасиетімен байланыстырады (Шакенов, 1991: 68). Ғалым лексикаланудың тілдегі мағыналық өзгерістер

арқылы жүзеге асатынын, мұндай сөздердің қалыптасуы белгілі бір ұғымдас лексикалық бірліктермен қатар жүретінін көрсетіп, оларды мынадай топтарға жіктейді:

1		2
май басу	–	*майлану*
шу көтеру	–	*шулау*
жылт ету	–	*жылтылдау*
сын тағу	–	*сынау*
ілгері басу	–	*ілгерілеу*

Келтірілген мысалдарға қарағанда, сөздердің бір-бірінен айырмашылығы олардың жасалу тәсіліне байланысты екені байқалады. Бірінші қатардағы сөздер аналитикалық тәсілмен жасалса, екінші қатардағы сөздер заттық ұғымын жоғалтып, етістікке тән грамматикалық формалармен түрленетін құрылымға айналған. Бұл сөздер грамматикаланған бірліктер ретінде қарастырылады, өйткені олардың бастапқы мағынасы өзгеріп, тілдегі етістіктердің жүйесіне ауысқан. А. Ысқақов осы тұлғалас күрделі етістіктер құрамындағы көмекші етістіктер беретін мағынасы жағынан (*шу көтеру – шу-лау*) жұрнаққа ұқсас болғанымен, формасы мен мағынасы жағынан ешуақытта онымен теңесе алмайтынын айтады.

Іс-әрекетті, қимылды білдіретін күрделі сөздер – күрделі етістіктер. Бұлардың лексика-семантикалық мағыналары әртүрлі болғанымен, лексика-грамматикалық мағыналары жалпыланған, *Не істейді? Не қылады?* деген сұрақтарға жауап береді. Құрылысы күрделі, екі не одан да көп компоненттерден тұрады. Морфемалық құрамы жағынан әртүрлі болып келеді, дегенмен, олар жалаң түбір морфемалардың тіркесуінен (*еңбек ет, әрекет қыл, қызмет істе*) және қосымшалы түбірге жалаң түбірлердің тіркесуінен қалыптасқан (*барып кел, айтып қал, ойлап тап*).

Қазақ тіліндегі күрделі етістіктердің құрамы және грамматикалық мағыналары

Ғ. Бегалиев, Н. Сауранбаевтың «Қазақ тілінің грамматикасы» еңбегінде күрделі етістік ұғымы *екі немесе одан да көп етістіктен құралып, бір әрекетті білдіретін сөздер* ретінде сипатталады. Мысалы, *атып ал, тұра тұр, жата тұр, өліп қала жаздады, күліп жіберіп жаздап қалды* сияқты тіркестер *бір ғана сұраққа жауап береді, сөйлемде бір мүше қызметін атқарады және қара сөзде орындарын ауыстырмайды* (Бегалиев, Сауранбаев, 1944: 120).

1967 жылғы «Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. 1-бөлім» еңбегінде күрделі етістік қазақ тілінде жиі қолданылатын форма деп көрсетілген. Оның құрамындағы негізгі етістік қай көсемше формасында тұруына және қандай көмекші етістікпен тіркесетініне байланысты түрлі грамматикалық мағына береді (Қазақ тілінің грамматикасы, 1967: 194).

А. Ысқақов «Қазақ тілі. Морфология» еңбегінде күрделі етістіктерді негізгі қасиеттері екі немесе одан да көп компоненттен тұрып, сөйлеу және жазба тілде бірдей қолданылатын етістік тіркестері ретінде сипаттайды. Мысалы, *көмек көрсете көр, телефон соға сал, ала келсе ігі еді, кетіп бара жатыр екен, жығылайын деп тұр, құлап кете жаздап барып қалды* сияқты тіркестерді күрделі етістік деп атайды (Ысқақов, 1964: 259).

Н. Оралбаева «Күрделі етістік компоненттерінің жасалуына барлық бөліктері бірдей қатысады және олардың әрқайсысы толық мағыналы етістік болып табылады» деп айтады. Оның пікірінше, күрделі етістік құрамындағы жеке компоненттердің мағыналық жиынтығы арқылы біртұтас қимылды білдіреді (Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі, 1987: 294). С. Исаев күрделі етістіктерді екі немесе одан да көп сөзден құралып, бір мағынаны білдіретін, бір сұраққа жауап беретін және сөйлемде бір ғана мүше қызметін атқаратын етістіктер деп анықтайды: *күрделі етістіктер – құрылымдық және мағыналық тұрғыдан тұтасқан бірліктер*. Мысалы, *маңырап жатыр екен, жамап отыр екен* т.б.». Яғни алдыңғы ғалымдардың ойын құптайды (Исаев, 1993: 170).

Бұл анықтамалар бір-біріне ұқсас болғанымен, келтіріліп отырған мысалдары бір-біріне ұқсамайды. Қисын бойынша күрделі сөздің мағынасын жасауға келгенде компоненттерінің қызметтері тең болуы тиіс. Айталық, *келсе ігі еді* сияқты мысалдарда компоненттердің алғашқы

сыңарлары мағыналы, ал екінші сыңарлары мағыналарын жоғалтқан я болмаса көмескіленген. Керісінше, *барып кел* – күрделі қимылды білдіреді, екі компоненттен тұрады, қызметтері тең. Сондықтан келтірілген басқа мысалдарда өзгешеліктер бар. Себебі зерттеушілер күрделі етістіктер мен аналитикалық етістіктерді айырып көрсетпейді.

Сонда күрделі етістік жасалуы үшін сөздер қалай тіркеседі немесе тіркесудің өзі қандай үдеріс? Сөйлеу кезінде сөз статикалық күйде білдіретін мағынасынан басқа мағыналық реңктер жамап алады. Ең бастысы сөз сөйлеу кезінде жеке-дара жұмсалмайды, басқа сөздермен тіркесіп барып қолданылады. Бірақ сөз атаулы бір-бірімен талғаусыз тіркесе де бермейді, бірін-бірі талғайды, белгілі бір сөздер тобымен ғана тіркеседі. Тіркесу сөздердің бір-бірімен мағыналық және грамматикалық үйлесімі арқылы жүзеге асады. Үйлесім болмаса лексикалық та, грамматикалық та қателіктер орын алып, тілдің заңдылығы мен жүйесі бұзылар еді. Үйлесімділік, әсіресе, лексикалық тіркесімдерде болуы тиіс және лексикалық тіркесім сөздердің белгілі бір сөздер тобымен, мүмкін сөздердің шектеулі санымен, нақты тілдік бірліктермен ғана үйлесуін керексінеді. Сөздердің лексикалық жағынан тіркеске дұрыс түспеуі қателіктерге ұрындырады. Бұл грамматика заңдылықтарының бұзылуына себепші болып, грамматикалық қателіктер орын алады.

Сөздердің мағыналық жақтан дұрыс тіркесуі тіркесуге икемді, бейімделген, белгілі бір сөздер тобының болатынын білдіреді де лексикалық және семантикалық тұрғыдан дұрыс тіркестер құралады. Ал грамматикалық тіркесімдер сөйлемнің грамматикалық жақтан дұрыс құрылуын қамтамасыз етеді. Мұның өзі қай тұрғыдан болмасын үйлесімділік керектігінін білдіреді. Тіркесу дегеннің өзі күрделі сөздің туындағанын айтып тұрады, оның құрамының, бірнеше компонент болатындығынан хабардар етеді.

Кесте 1 – Күрделі етістіктердің құрамына қарай классификациясы[1]
Таблица 1 – Классификация сложных глаголов по их составу
Table 1 – Classification of Compound Verbs according to their Structure

№	*Күрделі етістік түрі*	*Құрамындағы элементтер*	*Мысалдар*
1	Екі бөлімді күрделі етістік	Екі етістіктен тұрады	бере бер, бара жатыр
2	Үш бөлімді күрделі етістік	Үш дара етістік: 2 негізгі, 1 көмекші	айта бастап еді, кетіп бара жатыр
3	Төрт бөлімді күрделі етістік	Төрт етістік: 2 негізгі, 2 көмекші	шыдай алмай отыр еді, айтып бере алмай қалды
4	Бес бөлімді күрделі етістік	Құрылымы одан да күрделі	Нақты мысалдар көрсетілмеген
5	Аралас күрделі етістік	Есім сөз + етістік тіркесі	Тіркескен есім сөздер мен етістіктер

Қазіргі қазақ тілінде күрделі етістіктер *құрамына* және *грамматикалық мағынасына қарай* үш негізгі топқа бөлінеді:

1. Тіркесті түбір етістік – есімдер мен еліктеуіштердің көмекші етістіктермен тіркесуі арқылы жасалады, есім сөздер мен еліктеуіштер етістікке айналып, қимыл-әрекетті білдіретін сөздер болады. Мысалы: *жек көру, тарс ету, гүрс ету;*

2. «еді» көмекші етістігінің тіркесуі арқылы жасалатын күрделі формалар – негізгі етістікпен тіркескен *еді* көмекші етістігі өткен шақ немесе модальдық мағына үстейді. Мысалы: *келе жатыр еді, жақтырмайтын еді;*

3. Көсемшелер мен көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалатын формалар – күрделі етістіктің бірінші сыңары көсемше түрінде негізгі лексикалық мағынаны білдіреді, ал екінші сыңары көмекші етістік ретінде грамматикалық мағына үстейді**.** Мысалы: *кетіп қалу, келе жатса, оқып шыққан, айтып салды.*

[1] Ғ. Бегалиев, Н. Сауранбаевтың жіктелімі бойынша (Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы, 1944).

Осылайша, қазақ тіліндегі күрделі етістіктердің құрамы мен мағыналық ерекшеліктері олардың жасалу тәсілдеріне байланысты өзгеріп отыратыны белгілі болады.

Күрделі етістіктердің жіктелісі

Профессор А. Ысқақов күрделі етістіктердің бірнеше түрін көрсетеді:

1. Құранды күрделі етістік – бірінші компоненті есім негізді сөз, екінші компоненті көмекші етістік. Мұндай етістіктер құрамына қарай екі түрлі сөздің бірігуі арқылы жасалып, сыртқы тұрпаты мен ішкі мазмұны жағынан құранды болады. Мысалы:

- *дем ал*
- *жақсы көр*
- *үлгі қыл*
- *ғалым бол.*

Бұлардың бірінші сыңары – зат есім, екінші сыңары – етістік, құрандалы тәсілмен жасалған күрделі етістік түрі. Бұл күрделі етістіктер тек семантикасы жағынан емес, күрделі грамматикалануына қарай, етістіктің барлық парадигмасын жасауға негіз болады. Аталған үлгі бойынша жасалған күрделі етістіктің лексикалық мағынасына бірінші компонент, есім сөз негіз болса, екінші компонент көмекші етістік сол есімді етістікке айналдыратын дәнекер есебінде қызмет атқарады (Ысқақов, 1991: 239).

2. Құрама күрделі етістік – екі компонентті етістікті тіркес. Осындай етістіктердің ерекшелігі мынада: әр компоненттің өзіндік лексикалық мағынасы бар, бірақ бірігіп, жаңа мағына береді:

- *алып кел → ал да кел*
- *алып бар → ал да бар*
- *алып кет → ал да кет.*

Бұл тіркестердегі жеке компоненттердің мағыналары әртүрлі, бірақ тіркесу барысында біртұтас мағына қалыптасады.

3. Сараламалы күрделі етістіктің құрамы: етістік + көсемше тұлғасы + көмекші етістік. Ерекшелігі: көмекші етістік негізгі етістіктің мағынасын нақтылайды, бірақ толық өзгертіп жібермейді, мағынасын саралайды:

- *айта сал → не болса да айтып жібер*
- *айтып қал → қандай жағдай болмасын айтып қалу*
- *айтып жібер → үндемей қалуға болмайды, деп айту*
- *айтып бер → сөйлеп беру, жауап беру.*

4. Тұрақты күрделі етістіктің (идиомаланған тіркес). Фразеологиялық тұрақты тіркестердің ерекшелігі: осындай күрделі етістіктер грамматикалық тұрғыдан бөлшектенбейді және лексикалық тұрғыдан біртұтас мағынаға ие. Мысалы:

- *опық жеді → өкінді*
- *жан алқымға алды → қысты*
- *көз салды → қарады, көңіл аударды.*

Бұл тіркестердің құрамындағы сөздердің бастапқы мағынасы өзгеріп, жаңа фразеологиялық мәнге ие болған.

Қорыта келгенде, профессор А. Ысқақовтың классификациясы бойынша күрделі етістіктер төрт негізгі түрге бөлінеді. Бұл жіктеліс қазақ тіліндегі күрделі етістіктердің құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді және күрделі етістіктер құрамындағы сөздердің мағыналарының жай ғана қосындысы емес, күрделі тұлға, сондықтан олардың семантикасы жаңа болады, мағыналық реңктерін талдау – ерекше өзекті.

1. Күрделі етістікті етістіктің жай еркін тіркесінен сыртқы формасына қарай ажырату қиын. Етістік тіркестің құрамындағы компоненттерінің әрқайсысы өзді-өзіне тән бастапқы компоненттерінің лексикалық мағыналарын толық сақтап, дербес мүше бола алса, жеке-жеке сұраққа жауа берсе, онда жай синтаксистік (еркін) тіркес болғаны. Мысалы, *поезға асығыс міндім – асығыс поезға міндім.*

2. Ал Ы. Маманов «Қазіргі қазақ тілі. Етістік» (Алматы, 1966) еңбегінде күрделі етістіктерге басқаша сипаттама береді. Ол өзге ғалымдар күрделі деп атап *жүрген мыңқ етпеді,*

құр қалу, тарс ету, ер жету сияқты күрделі сөздерді есім сөздер мен көмекші етістіктердің тіркесінен жасалған *тіркесті түбір етістік* деп атап, түбір сөздің қызметін атқаратынын айтады (Маманов, 1966: 55). «еді» көмекші етістігі негізгі етістікке тек өткен шақтық мағына ғана үстейді. Бұл құрылымда лексикалық мағына өзгермейді, тек грамматикалық мағына айқындалады. Мысалы:

- *оқып едім → (оқу әрекеті бұрын болғанын білдіреді)*
- *айтқан еді → (бір кездері айтылғанын көрсетеді).*

Осыған байланысты, «еді» көмекші етістігімен жасалған тіркестер таза күрделі етістіктер емес, олар грамматикалық категория тұрғысынан өткен шақтық мән беретін қосымша тұлға ретінде қарастырылады.

Ы. Маманов күрделі етістік деп көсемше формасы мен көмекші етістіктердің тіркесуінен болған күрделі сөздерді атайды. Олардың көсемше формасында тұрғандары лексикалық негізгі мағынаға ие болса, соңғы көмекші етістік сыңарлары грамматикалық мағына үстейтін элементтер ғана деп санайды. Сонымен қатар күрделі сөздің құрамындағы көмекші етістіктер күрделі етістіктердің басқа грамматикалық формалармен түрленуінде конструктивті қызмет атқаратынын атайды. Осылайша өзіндік көзқарасын дәлелдей келе, Ы. Маманов күрделі етістіктердің төрт түрін бөліп көрсетеді, олар:

- кесімді күрделі етістіктер (*алып кел, жеп қой, ішіп жібер* т.б. бұлардың негізгі мағынасы амалдың, істің кесімді түрде орындалатынын білдіруінде);
- босаң күрделі етістіктер (*ала келу, айта беру* сияқты амалдың босаң орындалғанын білдіретін етістіктер);
- бейімдік күрделі етістіктер (*отыр, тұр, жүр, жатыр* көмекші етістіктерімен тіркесу арқылы жасалған етістіктер);
- қалау мәнді күрделі етістіктер (*-ғы, -гі, -қы, -кі* формасы мен кел етістігінің тіркесуі арқылы жасалған етістіктер).

Ы. Мамановтың құранды күрделі етістіктерді бұл топқа қоспағаны көрініп тұр. Біздіңше, күрделі етістік түрлері мағынасына қарай топтарға бөлінген. Яғни компоненттерінің тек грамматикалық мағына ғана емес, мағыналық реңктер үстейтіні байқалады. Осы жерде А. Ысқақовтың «Бұл етістіктердің қай жерде қолданылу, қай жерде колданылмау машығына қатысты ерекшеліктері, ең алдымен, олардың семантикалық сипатына байланысты» (Ысқақов, 1991: 259-260) деген пікірі расталады. Дегенмен Ы. Мамановтың күрделі етістіктерді өзінше жіктеуі ғалымның етістіктің грамматикалық сипатын жеткізуден гөрі олардың грамматикалық формалар тудыратын мағынасына басымдық бергенін көрсетеді. Олай болатыны, күрделі етістіктердің жіктелуі: а) *қимылдың босаң өтуінен;* ә) *жол-жөнекей өтетіндігінен;* б) *қимыл иесінің бір қимылды жасар алдындағы соған бейімделуінен;* в) *қимылды қалауынан яки қаламауынан;* г) *қимылдың созылыңқы өту сипатынан, аяқталғандығынан* хабардар етеді. Дегенмен мұның өзі грамматикалық формалардың тек қана грамматикалық мағына үстеп қоймай, кейде семантикалық реңктер тудыратынын А. Ысқақовтың байқағанын тағы да айтып өту керек.

Күрделі етістік құрамындағы көмекші етістіктердің қызметі

Көмекші етістіктердің күрделі етістік жасаудағы қызметі айрықша. Өйткені етістіктер қызметіне қарай көмекші және жетекші (негізгі, толық деп те айтылады) деген топқа бөлінеді. Қазақ тіліндегі көмекші етістіктердің қызметі мен мағыналық реңк тудырудағы қызметтері, терминдік атауларының қалыптасуының өзі жеке қарастыруға лайық. Айталық көмекші етістіктерді қызметіне қарай *толымды* және *толымсыз* көмекші етістіктер деп қарайтын ғалымдар бар.

Етістіктерді лексикалық және грамматикалық қызметіне қарай екі негізгі топқа бөлуге болады. 1. Бірінші топ – негізгі түбір етістіктер. Бұл топқа өзінің бастапқы лексикалық мағынасын толық сақтайтын және сөйлем ішінде дербес қолданылатын етістіктер жатады. Негізгі лексикалық мағынасы бар, соған орай грамматикалық қызмет атқаратын түбір етістіктер. Олар өздігінен сөйлем мүшесі қызметін атқара алады және грамматикалық тұрғыдан өзгеріссіз қалады. 2. Екінші топ – негізгі және көмекші қызметті қатар атқаратын етістіктер. Бұл топтағы

етістіктер өз мағынасын толық немесе жартылай сақтап, дербес қолданылғанда негізгі етістік бола алады. Бірақ олар басқа етістікпен тіркескенде, өзінің бастапқы лексикалық мағынасын өзгертіп, тек грамматикалық мағына үстейтін көмекші етістік рөлін атқарады. Мысалы, төмендегі етістіктер негізгі және көмекші етістік ретінде жұмсала алады. Бұл етістіктердің саны шамамен отыздай: *ал, бар, баста, бақ, бер, бол, біл, де, ет, жүр, жібер, кел, кет, көр, қал, қара, қой, қыл, отыр, сал, таста, тұр, тұс, шық* және т.б.

Көмекші етістіктердің лексика-грамматикалық жіктелісі

Көмекші етістіктер мағыналық ерекшеліктеріне қарай төрт топқа бөлінеді. 1. Қалып етістіктері. Бұл топқа төрт негізгі етістік жатады: *отыр, тұр, жатыр, жүр.* Олар кейде дербес етістік ретінде қолданылса, кейде негізгі етістікке қосымша грамматикалық мағына үстейтін көмекші етістік қызметін атқарады, негізгі етістік ретінде:

- *Мен осында отырмын.*
- *Ол қалада жүр.*

Көмекші етістік ретінде:

- *Қарап отыр.*
- *Байқап жүр.*

Бұл қалып етістіктері етістіктің қимыл-қозғалыс сипатын нақтылау үшін қолданылады және сөйлеу барысында негізгі етістікпен бірге жұмсалады. А. Байтұрсынұлының «Он екі томдық шығармалар жинағы. Қазақ және орыс тілдерінде. Төртінші том. Тіл-құрал» (Астана, 2022) еңбегінде етістіктерге бір ғана бет бөлінген. Онда етістік сөздер заттың немесе субъектінің атқаратын іс-әрекетін білдіретін сөздер ретінде сипатталады. Етістік ретінде берілген сөздер: *арт, тарт, ал, ұр, саба, соқ, қорық, күрес, маңыра, сөк, сүз, таста, шық, жық, ас, ал, төз, көр, қақ, қада, кір, төк, өксі, таңда, сескен, ұлы, өлше, кеп, біл, сыз, бер, бас, ұста, ұр, ти, ой, күт, тұр, ор, шақ, жап, жек, бар, кет, тара, қара, жап, жала, құй, жап, қой, той, сой, жой, жуу, бу, қу, жи, тый, қи, ки, ій.* Етістіктердің сұрақтары: *не етпек? не істемек? не қылмақ? не болмақ?* Алайда бұл еңбекте қалып етістіктері (*отыр, тұр, жатыр, жүр*) туралы мәлімет берілмеген. Бұл қалып етістіктерінің грамматикалық категория ретінде кейінгі зерттеулерде қалыптасқандығын көрсетуі мүмкін. А. Байтұрсынұлы еңбегінде етістіктердің лексикалық сипатына көбірек назар аударылған, ал олардың грамматикалық түрлерін жүйелеу кейінгі қазақ тіл білімінде кеңірек қарастырылған.

Отыр, тұр, жүр, жатыр етістігіне алғаш ғылыми талдау жасаған – Қ. Жұбанов. Ол аталған етістіктердің жеке тұрып предикаттық қызметте жұмсалатынын айтады. Күрделі етістіктерді грамматикалық және мағыналық жақтан сипаттау үшін күрделі етістік құрауға негіз болатын көмекші етістіктерді талдағанда, қалып етістіктеріне барынша тоқталып өтеді. Бірақ бір мәлімет табылар деген «Жетек сөз бен жетекші сөз»-ге арналған талдауында қалып етістіктері туралы мәлімет кездеспейді. Онда: «Сөйлем ішінде сөздер бірін-бірі ерте де, біріне-бірі ере де байланысады. Еруші сөзді жетек сөз, ертуші сөзді жетекші сөз дейміз», – дейді. Яғни сөздердің байланысуы (қосымшалар арқылы) туралы ғана айтылған (Жұбанов, 2002). Көмекші етістіктердің сан алуан қызметі А. Ысқақов, Н. Оралбаеваның ғылыми пікірлерінде барынша кеңінен ашылған. Қалып етістіктері көп ретте көмекші етістіктер құрамында аталады, бірақ көмекші етістіктердің ішінде *отыр, жүр, тұр, жатыр* етістіктері осы шақтық мәні бар, ортақ қасиеттері бар, әрі негізгі, әрі көмекшілік қызметін атқаратын етістіктер.

Қалып етістіктерін бірде көмекші, бірде қалып етістік деп атай отыра, Ы. Маманов сыпат категориясын қалып етістіктері жасайтындығын, оларды *грамматикалық морфема* санайтынын былайша дәлелдейді: «Қимылдың ағымы процесс түрінде өтетіндігін білдіретін етістік формасы созылыңқы сыпатқа жатады. Созылыңқы сыпат көсемше формаларының *отыр, тұр, жатыр, жүр* көмекші етістіктермен тіркесуі арқылы жасалады. Көсемше формадағы етістіктер негізгі сөздік мағынаға ие болып, көмекші етістіктер негізгі қимылдың созылыңқы процесс түрінде өтетіндігін білдіретін *грамматикалық морфема* болып саналады» (Маманов, 2014). Ы. Маманов өзге түркі тілдерінде қалып етістіктерінің грамматикалық формаға айналып бітті, қазақ тілінде де осы процесс өтіп жатыр деп біледі т.б. Ол: «Етістіктердің бір-бірімен тіркесу қабілеттілігі бірдей емес. Кейбір етістіктер көптеген етістіктермен кеңінен тіркесіп қолданылса, ал кейбірінің тіркесу

мүмкіндігі шектеулі, яғни тек бір немесе екі етістікпен ғана тіркесуі мүмкін. Мысалы, *отырып* етістігі әртүрлі етістіктермен тіркесу қабілетінің жоғары болуымен ерекшеленеді, сондықтан оны *отырып оқу, отырып жазу, отырып сөйлеу* сияқты қолданыстарда кездестіруге болады. Ал *сөніп, өсіп* сияқты етістіктердің тіркесу аясы тар, олар екі-үш етістікпен ғана еркін тіркесуі мүмкін (Маманов, 2014: 61). Біздіңше, семантикасына байланысты.

2. А. Ысқақовтың жіктемесі бойынша *бол, ет, қыл* етістіктері *екінші топқа* жатқызылады. Бұл жиі қолданылатын көмекші етістіктер және есім сөздермен тіркесіп, етістік мағынасы бар тіркестер жасайды. Олар функционалдық жақтан семантикалық реңк қосып, әрекетті нақтылауға көмектеседі. Мысалы: *ән салды, көз салды* және т.б. Бұл етістіктер кейде жетекші (негізгі) етістік ретінде де қолданылады. Ал көмекші етістік қызметінде жұмсалғанда, олар құранды күрделі етістіктердің қалыптасуына негіз болады.

3. *Еді, екен, емес* етістіктері көмекші етістіктердің жеке тобын құрайды және олар тек көмекші етістік ретінде ғана қолданылады, дербес мағынасы болмайды.

4. *Де* етістігі өз алдына жеке топ жасайды, себебі оның қызметі басқа көмекші етістіктерден ерекше.

Құранды етістіктер туралы айтқанда, күрделі етістіктердің осы түрін жасауға қатысатын негізгі көмекші етістіктер – *бол, ет, қыл* екенін атау қажет. Бұл етістіктер аналитикалық құрылымдар құруда маңызды рөл атқарады және күрделі етістік жасаудың негізгі элементтері болып саналады.

Бол етістігі негізгі етістік қызметін атқарғанда, мағыналық реңктер қосып, түрлі модальдық мәндерді үстейді: *болып қалса керек, болу керек, болуы рас, болуы жөн, болуы дұрыс* және т.б. (Момынова, Саткенова, 2014: 167-169; 239-240).

Ал көмекші етістік ретінде *бол* аналитикалық формаларды жасап, шақтық және жақтық мағыналарды білдіруге көмектеседі. Мысалы: *айтып болмақ, естіп болды, көріп болмақшы, істеп болған* және т.б.

Күрделі етістіктің аналитикалық түрін жасағанда *бол* етістігі – іс-әрекеттің аяқталғанын көрсететін негізгі көрсеткіш (*-п бол* формасы).

Бол етістігі құранды етістіктерді жасауға қатысқанда құранды етістіктер (*құмар бол, адам бол*) немесе тұрақты тіркестер (*ел бол, көз бол*) деп қарастыруға қатысты ғылыми пікірталастар бар. Алайда тұрақты тіркес пен күрделі сөздің айырмашылығы олардың мағынасына байланысты анықталады. Тіркес мағыналық реңк үстеп, жаңа семантикалық мәнге ие болса, ол тұрақты тіркес болып саналады. Ал тіркес атау қызметін атқарса, ол күрделі сөз ретінде қарастырылады. Құранды етістіктерді жасайтын қалыптасқан үлгілерге *зат есім + бол, сын есім + бол, сан есім + бол* үлгісі жатады.

Ет көмекші етістігі *қылды, жасады* етістіктерімен мағыналас, есім сөздерге тіркесіп құранды күрделі етістік тудырады. *Арс етті, дір етті, жалт етті, қылт етті, шап етті, сарт етті, адам етті, талап етті, қызықты етті, солай етті* т.б. үлгідегі құранды етістіктер *ет* көмекші етістігі арқылы жасалып тұр.

Қыл етістігі – құранды етістіктерді жасайтын көмекші етістіктердің бірі, *ет* етістігімен мағыналас, яғни іс-әрекетті білдіретін есім сөздермен тіркесіп, жаңа етістік жасайды. *Қыл* етістігімен тіркескен сөздерді *ет* етістігімен алмастырғанда, айтарлықтай мағыналық айырмашылық байқалмайды, құранды күрделі етістік жасауға негіз болады:

- *жоқ қылды → жоқ етті*
- *сән қылды → сән етті*
- *қам қылды → қам етті.*

Соңғы жылдары айтылған ерекшелеу пікір ретінде М. Оразовтың: «Жат етістігінен басқа үшеуі қосымша қабылдамай әрі қалып етістікті, әрі бұйрық райының екінші жағына тән мағынада қолданылады. Мысалы, *үйде отыр, босағада тұр, аулада жүр* дегенде амал-әрекет жоқ, қалыпты мағына бар. Ал *столға отыр, орныңнан тұр, менімен жүр* десек, бұйрық мағына анық байқалады. Жатыр етістігінің бұйрық рай мағынасында қолданылмауының өзіндік сыры бар. біріншіден, жатыр етістігінің бұйрық мағынасын білдіретін *жат* етістігі бар. Екіншіден, *жатыр* етістігінің құрамындағы *-ыр* тіл тарихында ауыспалы осы шақтың қосымшасы. Сол

қасиетін *жатыр* етістігінің құрамында қолданғанда да сақтап қалған. Демек, *жатыр* етістігі ашық рай мағынасында қолданылып тұр, сондықтан оның бұйрық рай формасымен сәйкес келмейтіндігі, мағынасы жағынан ерекшеленіп жататындығы анық» (Оразов, 1997: 114).

Қорытындылай келе, құранды күрделі етістіктердің мынадай негізгі ерекшеліктері бар:

1. Құранды күрделі етістіктер – күрделі сөздердің бір түрі, сондықтан олардың бойында күрделі сөздерге тән қасиеттер сақталған.

2. Бұл етістіктер есім сөз бен көмекші етістіктің тіркесуінен жасалады.

3. Құранды күрделі етістіктердің лексика-семантикалық ерекшелігі – олар есім сөздерге етістік мағынасын үстейді, әрекетті білдіреді.

4. Құранды етістіктер сөйлеу барысында фразеологиялық тіркес немесе еркін сөз тіркесі түрінде қолданылады.

5. Құранды күрделі етістіктерді жасауда *ет, қыл, бол* жиі қатысады. Осы ерекшеліктер құранды күрделі етістіктердің қазақ тіліндегі грамматикалық жүйедегі орнын анықтайды.

Функционалды грамматика да осы ерекшеліктер қамтыла ма? Дұрысында тіл мен сөйлеу арасындағы бірліктердің қолданысы туралы мынаны айтуға болады: «Адамдар сөйлеу кезінде тілдегі, жүйедегі бар сөздермен, морфемалармен, фонемалармен ғана ашектеліп, осы деңгейдегі тіл бірліктерін жаңадан ойлап тауып қолданбайды, Керісінше, олар сөйлеу әрекетінде бұрын айтылмаған, жазылмаған мыңдаған жаңа сөйлемдерді қолдануы мүмкін» (Бондарко, 1999). Яғни, бұл пікірден сөйлеудің тіл жүйесі аясына сыймай жататын кездері болатынын аңдауға болады. Аяға сыймайын себебі функционалды-мағыналық өрістің түрлі жағдаятпен (өмір тек ұқсас жағдаяттардан тұрмайды) байланысты болуында. Сөйлеу кезінде грамматикалық жүйе контекспен іліктесіп, бір бағытта жұмсалады. Ал күрделі етістіктерге байланысты функционалдық тұрғыдан ішкерілей зерттеу жүргізу болашақтың ісі, мақаланың мақсатына енбейді. Өйткені алда келтірілетін мысалдар жазба тілден, яғни нормға сай дұрыс құрылған құрылымдар жүйесінен тұрады. Сөйлеуден кететін қателер, нормасыздық осы тіл жүйесінің бұзылуына қарай анықталады. Сондықтан да сөйлеуде норма болмайды деген пікірдің жаны бар. Ал осыдан келіп сөйлеу кезіндегі нормасыздықтың өзі сөйлеу тілі үшін норма болмай ма деген заңды сұрақ туындайды. Тіл мәдениетін зерттеушілер осы мәселеге тек нормалылық тұрғысынан келсе, сөйлеу тілі, күрделі етістіктердің мағыналық өрістері, түрлері шектеледі деп ойлаймыз. Бұл мәселе жалпы қазақ тіл біліміндегі функционалдық С. Құлманов, А. Жаңабекова, М. Жолшаева т.б. еңбектерде қарастырылып жүр (Жаңабекова, 2012; Қазақ тілінің функционалды грамматикасы, 2011; Құлманов, 2025).

Қазіргі публицистиканың хабарлама жанрындағы күрделі етістіктердің қолданысы

Кейбір күрделі етістіктердің компоненттерінің нақты саны қанша болатыны туралы нақты шешімді пікір жоқ, тек екіден көп екені туралы айтылады. Қазіргі кезде, заман ағысы жылдамдаған кезде күрделі етістіктердің қолданысы туралы да ізденістер қажет. Соған орай кейбір мәтіндердегі етістіктер (баяндауыштар) іріктеліп алынып, аз ғана сандық, сапалық талдау берілді. Бірақ бұл талдау күрделі етістік яки етістіктің қолданысы, қызметі туралы модель (қалып) еместігін ескертеміз. Мысалы, «Егемен Қазақстан» газетіндегі кейбір газет жанрлары мен мәтіндеріндегі күрделі етістіктерге сараптама жасап көруге болады: «*Бүгінде отандық нарықта кәрі де, жас та сүйсіне жейтін ұлттық тағамды бизнес көзіне айналдырған кәсіпкерлер баршылық. Осы бағыттағы идеясын сәтті іске асырған кәсіпкердің бірі – Қуаныш Данияр. 29 жастағы кейіпкеріміз құрт, ірімшік, сары май сатумен жылдық айналымын 2 млрд теңгеге жеткізген. Тіпті серіктестері құртты бір күнде 100-200 кило шамасында сатып жатыр.*

– 9 жылдағы тәжірибемде байқағаным, құртқа деген сұраныс жыл сайын артып келеді. Өйткені тұтынушы көп. Біздe құрт өнімінің 45-ке жуық түрі бар. Осы қарқыннан қалмай әрекет етсек, жылдық айналымды 10 млрд теңгеге жеткізуміз мүмкін. Қазір кәсіптің онлайн немесе оффлайн форматының қай-қайсысынан да жақсы табыс табамыз. Сондықтан ауылда да, қалада да бұл бизнеспен кедергісіз айналысуға болады. Оның үстіне кәсіпке салынатын қаражат та маңызды емес. Мәселен, 50 мың теңгеге 38 кило құрт алып, үстіне 700 теңге қосып сатсаңыз, бір күнде 26 мың теңге пайда көресіз, – дейді кәсіпкер Қ. Данияр» (ЕҚ, 2024,

15 қараша).

127 сөзден тұратын мәтінде (хабарда) 12 сөйлем бар. Оның 2 сөйлемі – құрмалас сөйлем. Осы сөйлемдердің 5-уінің баяндауышы – модаль сөздер. Үш сөйлем екі компонентті күрделі баяндауышпен аяқталған. Әрине бұл ерекшелік осы жанрда айнымай барлық уақытта сақталады дегенді білдірмейді. Газеттің осы нөмірінде басқа мәтіндерде *сатып алуды ұйғарып отыр; сатып алу керек шығар* т.б. (4 компонентті), *қарап-ақ айқындауға болады, атап өткен жөн* (3 компонентті), *басылып шықты, шешім қабылданды, деп аталған, ұсынған болатын, деген еді, шығара бастады, дамып келеді, сатып жатыр, деуге болады, еселенеді екен, назар аударылды, айналып отыр, деп болжады, талқылап жатырмыз, қарауға дайынбыз* (екі компонентті) және дара баяндауыштар бар. Компонент саны төрттен асатын күрделі баяндауыштар кездесе қоймады. Мақалада тек компоненттер саны туралы мәлімет көлемі шағын хабарлама негізінде ғана сөз болды. Түйіндей айтқанда, күрделі баяндауыштардың қолданысы ресми мәнді мәтіндерде жиі емес екен. Ал екі компоненттен тұратын құранды және құрама күрделі етістік баяндауыштар жиі кездесті. Бірақ күрделі етістіктердің қолданыс жиілігі туралы кесімді пікір білдіру үшін газеттегі барлық жанрда жазылған мәтіндерге сараптама жасалуы керек. Ал келтірілген мәтін мобильді заманда күрделі етістіктердің қолданысы жазба мәтінде жиі емесін байқатады.

Қорытынды

Қорыта келгенде, етістік – грамматикалық категориялар мен түрлерге бай сөз табы. Дара және күрделі етістіктердің сөйлемдегі негізгі қызметі баяндауыш, ал күрделі баяндауыштар қолданысы сөйлемнің мақсатына қарай болады. Кей жанрдағы мәтіндердегі (сөйлемдерде) ой модаль сөздер арқылы іске асады. Ал модаль сөздер баяндауыштарға қарағанда нақтылықтан гөрі мүмкіндікті, болжамды, жай сипаттамалықты көрсетеді. Сондықтан күрделі баяндауыштар – табиғаты күрделі сөздер әрі ресми, іскери, есеп мәнді мәтіндерге нақтылық сипатын үстейді. Заңдылық бойынша олардың компоненттерінің саны екіден жоғары болуға тиісті, жасалуы есім және етістіктерге, сондай-ақ көмекші етістіктердің қолданысына, қызметіне байланысты. Соған орай құрама, құранды, сараламалы, идиомаланған күрделі етістіктер деген түрлері анықталған, семантикалық сипатына қарай алғашқы классификациясы Ы. Мамановтың пікірлерінде орын алған.

Етістіктің күрделі түрі туралы сөз болғанда көмекші етістіктердің, қалып етістіктерінің орны ерекше екені мақалада аталып өтілді. Көмекші етістіктердің жекелеген түрлері осы мақсатқа қарай талданды. Қазіргі баспасөздегі етістіктен болған баядауыштардың қолданыс жиілігі туралы мәлімет мәтіндік талдау барысында берілді, ал күрделі етістіктердің функционалдығы мен мағыналық өрісін арнайы талдау мақаланың мақсатына жатпайды.

Болжам ретінде немесе болашақта қазіргі кездегі түрлі функционалдық стильдердегі күрделі етістіктердің қолданысы, жиілігі туралы пікір білдіру үшін барлық жанрда жазылған жаңа смарт-мәтіндерге сараптама жасалуы керек деп білеміз. Ал мақалада күрделі етістіктер туралы келтірілген мәліметтер ұлттық тіл корпусын жетілдіруде, тұтынушының бәрі ғалым болып келмейтіндіктен, кейбір түйткілді мәселелер бойынша қарапайым тұтынушы үшін бағыттаушылық функция атқарып, кәдеге асады.

Әдебиеттер

Байтұрсынұлы А. Он екі томдық шығармалар жинағы. Қазақ және орыс тілдерінде. Төртінші том. Тіл – құрал. – Астана, Алашорда, 2022. – 384 б.

Бегалиев Ғ., Н.Сауранбаев. Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Қазақтың біріккен мемлекеттік оқу құралы баспасы, 1944. – 251 б.

Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики. – Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999. – 200 с.

Жаңабекова А. Қазақ тіліндегі функционалды-семантикалық темпоралдылық категориясы. – Алматы: Елтаным, 2012. – 154 б.

Жұбанов Қ. Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар. – Алматы: Ана тілі, 2002. – 256 б.

Исаев С. Қазақ тілі. – Алматы, Мектеп, 1993. – 288 б.

Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Қазақтың біріккен мемлекеттік оқу құралы баспасы, 1944. – 251 б.

Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. 1-бөлім. – Алматы: Ғылым, 1967. – 350 б.

Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. / Жауапты редактор: М. Малбақов. 2-кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 828 б.

Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. – Алматы: Ғылым, 1987. – 368 б.

Құлманов С. Қазақ тіліндегі модалділік категориясының фукционалды-семантикалық өрістері. – Алматы, 2025. – 265 б.

Малов С.М. Памятники древнетюркской письменности. – Москва, АН СССР, 1978. – 467 б.

Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. – Алматы, Мектеп, 1966. – 153 б.

Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Құрастырған: Ғ. Әнес. – Алматы: Абзал-ай, 2014. – 640 б.

Момынова Б.Қ., Саткенова Ж.Б. Қазақ тілінің морфологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 279 б.

Оразов М. Көмекші сөздер. – Ташкент: Наурыз, 1997. – 184 б.

Оразов М. Етістік (грамматикалық формаларының қалыптасуы мен дамуы). – Алматы: Ы. Алтынсарин ат. білім академиясының республикалық баспа кабинеті, 2001. – 387 б.

Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі аналитикалық етістіктер. – Алматы, Ана тілі, 1978. – 120 б.

Шакенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар. – Алматы, Мектеп, 1991. – 136 б.

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). – Ленинград: Наука, 1981. – 181 стр.

Ысқақов А. Қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ғылым 1964. – 356 б.

Ысқақов А. Қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Мектеп, 1991. – 399 б.

References

Baitursynuly, A. (2022) On eki tomdyq shygarmalar zhinagy. Qazaq zhane orys tilderinde. Tortinshi tom. Til–qural. Astana: Alashorda, 384 b. [Baitursynuly, A. (2022) Collected Works in Twelve Volumes. In Kazakh and Russian. Fourth Volume. Til–Qural. Astana: Alashorda, 384 p.] (in Kazakh)

Begaliev, G., Sauranbaev, N. (1944) Kazakh tilining grammatikasy. Almaty: Qasaqtyng birikken memlekettik oqu quraly baspasy, 251 b. [Begaliyev, G., Sauranbayev, N. (1944) Grammar of the Kazakh Language. Almaty: Kazakh United State Educational Manual Publishing House, 251 p.] (in Kazakh)

Bondarko, A.V. (1999) Osnovy funkcionalnoj grammatiki. Sankt-Peterburg: İzdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 200 s. [Bondarko, A.V. (1999) Fundamentals of Functional Grammar. St. Petersburg: St. Petersburg University Press, 200 p.] (in Russian)

Isaev, S. (1993) Qazaq tili. Almaty: Mektep, 288 b. [Isayev, S. (1993) Kazakh Language. Almaty: Mektep, 288 p.] (in Kazakh)

Malov, S.M. (1978) Pamjatniki drevnetjurkskoj pis`mennosti. Moskva: AN SSR, 467 s. [Malov, S.M. (1978) Monuments of Old Turkic Writing. Moscow: USSR Academy of Sciences, 467 p.] (in Russian)

Mamanov, Y. (1966) Qazirgi qazaq tili. Etistik. Almaty: Mektep, 153 b. [Mamanov, Y. (1966) Modern Kazakh language. Verb. Almaty: Mektep, 153 p.] (in Kazakh)

Mamanov, Y. (2014) Qazaq til bilimining maseleleri. Qurastyrgan: G. Anes. Almaty: Abzal-aj, 640 b. [Mamanov, Y. (2014) Problems of Kazakh Linguistics. Compiled by G. Anes. Almaty: Abzal-ai, 640 p.] (in Kazakh)

Momynova, B.K., Satkenova, Zh.B. (2014) Qazaq tilining morfologijasy. Oqu quraly. Almaty: Qazaq universiteti, 279 b. [Momynova, B.K., Satkenova, Zh.B. (2014) Morphology of the Kazakh Language. Textbook. Almaty: Kazakh University, 279 p.] (in Kazakh)

Orazov, M. (1997) Komekshi sozder. Tashkent: Nauryz, 184 b. [Orazov, M. (1997) Auxiliary Words. Tashkent: Nauryz, 184 p.] (in Kazakh)

Orazov, M. (2001) Etistik (grammatikalıq formalarynyng qalyptasuy men damuy). Almaty: Y. Altynsarin at. bilim akademijasy, resp. baspa kabineti, 387 b. [Orazov, M. (2001) The Verb (Formation and Development of Grammatical Forms). Almaty: Y. Altynsarin Academy of Education, 387 p.] (in Kazakh)

Oralbaeva, N. (1978) Qazaq tilindegi analitikalıq etistikter. Almaty: Ana tili, 120 b. [Oralbayeva, N. (1978) Analytical Verbs in the Kazakh Language. Almaty: Native Language, 120 p.] (in Kazakh)

Qazaq tilining grammatikasy (1944) Almaty: Qasaqtyng birikken memlekettik oqu quraly baspasy, 251 b. [Grammar of the Kazakh Language (1944) Almaty: Kazakh United State Educational Manual Publishing House, 251 p.] (in Kazakh)

Qazaq tilining grammatikasy. Morfologija. 1-bolim. (1967) Almaty: Gylym. 350 b. [Grammar of the Kazakh language. Morphology. Part 1. (1967). Almaty: Gylym, 350 p.] (in Kazakh)

Qazaq tilining funkcionaldy grammatikasy (2011) Zhauapty redaktor: M. Malbaqov. 2-kitap. Almaty: Dajk-Press, 828 b. [Functional Grammar of the Kazakh Language. (2011). Ed. by M. Malbakov. Vol. 2. Almaty: Daik-Press, 828 p.] (in Kazakh)

Qazirgi qazaq tilining sozzhasam zhujesi (1987) Almaty: Gylym, 368 b. [The Word-Formation System of Modern Kazakh (1987) Almaty: Gylym, 368 p.] (in Kazakh)

Qulmanov, S. (2025) Qazaq tilindegi modaldilik kategorijasynyng funkcionaldy-semantikalyq oristeri. Almaty, 265 b. [Kulmanov, S. (2025) Functional-Semantic Fields of the Modality Category in the Kazakh Language. Almaty, 265 p.] (in Kazakh)

Shakenov, Zh. (1991) Qazaq tilindegi kurdeli sozder men kurdeli tulgalar. Almaty: Mektep, 136 b. [Shakenov, Zh. (1991) Compound words and complex forms in the Kazakh language. Almaty: Mektep, 136 p.] (in Kazakh)

Shcherbak, A.M. (1981) Ocherki po sravnitel`noj morfologii tjurkskih jazykov (glagol). Leningrad: Nauka, 181 s. [Shcherbak, A.M. (1981) Essays on Comparative Morphology of Turkic Languages (Verb). Leningrad: Nauka, 181 p.] (in Russian)

Ysqaqov, A. (1964) Qazaq tili. Morfologija. Almaty: Gylym, 356 b. [Ysqaqov, A. (1964) Kazakh language. Morphology. Almaty: Gylym, 356 p.] (in Kazakh)

Ysqaqov, A. (1991) Qazaq tili. Morfologija. Almaty: Mektep, 399 b. [Yskakov, A. (1991) Kazakh Language. Morphology. Almaty: Mektep, 399 p.] (in Kazakh)

Zhangabekova, A. (2012) Qazaq tilindegi funkcionaldy-semantikalyq temporaldylyq kategorijasy. Almaty: Eltanym, 154 b. [Zhanabekova, A. (2012) The functional-semantic category of temporality in the Kazakh language. Almaty: Eltanym, 154 p.] (in Kazakh)

Zhubanov, Q. (2002) Qazaq tilining gylymy kursy zhoninen lekcijalar. Almaty: Ana tili, 256 b. [Zhubanov, K. (2002) Lectures on the Scientific Course of the Kazakh Language. Almaty: Ana tili, 256 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 28.02.2025.

© Момынова Б.Қ., Анесова У.Г., 2025
© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.41.25 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-36-44

Құрманғазы Амангелдіұлы Садықбеков
автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
Сулейман Демирель атындағы университет (СДУ), Қазақстан, Қаскелең қ.,
ORCID: 0009-0005-8844-2026 E-mail: kurmangazy.sadykbekov@sdu.edu.kz

-А, -Е ЖӘНЕ *-Ұ, -У* КӨСЕМШЕ ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (МӘМЛҮК ҚЫПШАҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Түркі тілі тарихында өзіндік орны бар *-а, -е* және *-ұ, -у* көсемше тұлғалары сонау Орхон жазбаларынан бастап кейінгі қараханит, хорезм, шағатай жазба әдеби тілдерінің барлығында дерлік кездеседі. Мәмлүк қыпшақ ескерткіштері тілінде *-а, -е* көсемше жұрнақтарын актив қолданылған деп айта алмаймыз. Дегенмен 6 түрлі мәнде кездестіруге болады. Баяндауыш қызметіндегі етістіктің бір мезгілде болып жатқан амалды білдіру мәні ең актив әрі негізгі қызметі болса, ауыспалы осы шақ мәнінде жұмсалуы ең пассив қызметі екенін көреміз. *-ұ, -у* жұрнақтары түркі тілінің ешбір дәуірінде актив жұрнақтар қатарында болмаған. Көп жағдайда *-а, -е* формаларының көлеңкесінде қалып отырған. Тіпті XIV-XV ғасырлардан кейін бірте-бірте қолданыстан шығып қалған. *-ұ, -у* жұрнақтары алғашқы дәуірлерде *-а, -е* жұрнақтарымен жарыса қолданылса, кейінгі дәуірлерде тек *-йұ, -йу* формасында дауысты дыбыстарға аяқталған етістіктерге ғана жалғанған, бара-бара *-а, -е* формасының бір фонетикалық варианты күйіне түскен. Уақыт өте келе жұрнақтың негізі саналатын *-ұ, -у* дыбыстары элизияға ұшырап, жұрнақтың мағынасы *й* сына дыбысына жылысқан. Бағзы зерттеушілер *-а, -е* және *-ұ, -у* жұрнақтарын бір-бірінен бөлек жұрнақтар деп қараса, кейбіреуі мағыналары ұқсас синонимдес, енді бірі бір жұрнақтың фонетикалық варианттары деп қарайды. Зерттеу нәтижесінде бұлардың диалектілік параллель формалар екенін аңғардық. Яғни *-ұ, -у* және *-а, -е* диалектілік параллельдер болып табылады.

Түйін сөздер: мәмлүк қыпшақ ескерткіштері; көсемше жұрнақтары; түркі тілі; фонетикалық варианттар; түркі жазба әдеби тілі; шағатай жазба әдеби тілі

Сілтеме жасау үшін: Садықбеков Қ.А. *-А, -е* және *-ұ, -у* көсемше жұрнақтарының функционалдық-семантикалық ерекшеліктері (мәмлүк қыпшақ ескерткіштері негізінде). *Tiltanym,* 2025. №4 (100). 36-44-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-36-44

Курмангазы Амангельдиевич Садыкбеков
автор-корреспондент, кандидат филологических наук, профессор,
Университет имени Сулеймана Демиреля (СДУ), Казахстан, г. Каскелен,
ORCID: 0009-0005-8844-2026 E-mail: kurmangazy.sadykbekov@sdu.edu.kz

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СУФФИКСОВ *-А, -Е, -Ұ, -У* (НА ОСНОВЕ МАМЛЮКСКО-КЫПЧАКСКИХ ПАМЯТНИКОВ)

Аннотация. В истории тюркского языка практически во всех письменных литературных языках встречаются такие деепричастия, как *-а, -е, -ұ, -у,* начиная с ранних Орхонских надписей и заканчивая поздними Караханидскими, Хорезмскими и Чагатайскими текстами. Трудно сказать, что в языке мамлюкско-кыпчакских памятников деепричастия на *-а, -е* употреблялись активно. Однако они могут встречаться в одной и той же форме в шести различных ситуациях. Мы видим, что в предложении, содержащем действие, выраженное дополнительной информацией, основная роль принадлежит самому действию, тогда как дополнительная информация играет более пассивную роль. Суффиксы *-ұ, -у* в истории тюркского языка в ряде случаев не выступали как активные суффиксы. Во многих случаях суффиксы *-а, -е* оставались незамеченными. Даже после XIV-XV веков их использование постепенно прекратилось. В ранние периоды конструкции с суффиксами *-а, -е* пользовались успехом, однако в последующие периоды они ограничились формами *-йұ, -йу,* характерными для глаголов, оканчивающихся на гласные. Со временем суффиксы *-у, -ұ* стали подвергаться элизии, а их значение слилось в звук *-й.* Некоторые исследователи рассматривали суффиксы *-а, -е, -ұ, -у* как отдельные суффиксы: одни считали их синонимами, другие – фонетическими вариантами одного суффикса. В ходе исследования было обнаружено, что они представляют собой диалектные параллели форм. Таким образом, суффиксы *-а, -е, -ұ, -у* могут рассматриваться как диалектные параллели.

Ключевые слова: мамлюкско-кыпчакские памятники; суффиксы деепричастия; тюркский язык; фонетические варианты; тюркский письменный литературный язык; чагатайский письменный литературный язык

Для цитирования: Садыкбеков К. А. Функционально-семантические особенности суффиксов *-а, -е, -ұ, -ү* (на основе мамлюкско-кыпчакских памятников). *Tiltanym*, 2025. №4. С. 36-44. (на каз. яз.)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-36-44

Kurmangazy Sadykbekov
Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Professor,
Suleyman Demirel University (SDU), Kazakhstan, Kaskelen,
ORCID: 0009-0005-8844-2026 E-mail: kurmangazy.sadykbekov@sdu.edu.kz

FUNCTIONAL AND SEMANTIC FEATURES OF THE PREPOSITIONAL SUFFIXES *-A, -E* AND *-U, -Ü* (BASED ON THE MAMLUK KIPCHAK MONUMENTS)

Abstract. In the history of the Turkic languages, such converbal suffixes as*-a, -e* and *-u, -ü* appear in almost all written literary languages, starting from the early Orkhon inscriptions and continuing to the later Karakhanid, Khwarezmian, and Chagatai texts. It is difficult to say that the converbs *-a, -e* were actively used in the Mamluk-Kipchak monuments. However, they can occur in the same form in six different contexts. We observe that in a sentence containing an action expressed by additional information, the main role belongs to the action itself, whereas the additional information plays a more passive role. The suffixes *-u* and *-ü* in the history of the Turkic language did not act as active suffixes in a number of cases. In many instances, the suffixes *-a, -e* remained unnoticed. Even after the 14th–15th centuries, their usage gradually ceased. In earlier periods, constructions with the suffixes *-a, -e* were common, but in later periods, they were limited to the forms *-yu* and *-yü*, characteristic of verbs ending in vowels. Over time, the suffixes *u* and *ü*, underwent elision, and their meaning merged into the sound *y*. Some researchers considered the suffixes *-a, -e* and *-u, -ü* as separate suffixes: some regarded them as synonyms, while others treated them as phonetic variants of a single suffix. The study revealed that they represent dialectal parallel forms. Thus, the suffixes *-u, -ü* and *-a, -e* can be considered dialectal parallels.

Keywords: monuments of Mamluk Kipchak; prepositional suffixes; Turkic language; phonetic variants; Turkic written literary language, Chagatai written literary language

For citation: Sadykbekov, K. Functional and Semantic Features of the Prepositional Suffixes *-a, -e* and *-u, -ü* (Bed on the Mamluk Kipchak Monuments). *Tiltanym*, 2025. No.4. P. 36-44. (in Kazakh)
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-36-44

Кіріспе

Етістіктің түрлену, тұлғалану және сөйлемдегі қолдану қасиеті ерекше, күрделі грамматикалық категорияларының бірі ол – көсемше. Тарихи жазба ескерткіштер мен қазіргі түркі тілдеріндегі көсемшелердің даму және қалыптасу жолдарын, түрлерін, құрылымдық және мағыналық ерекшеліктерін жан-жақты зерттеп, зерделеп түрлі деңгейде еңбектер жазған ғалымдар жетерлік. Олардың қатарында В.В. Радлов, П.М. Мелиоранский, В. Томсен, Г. Рамстедт, А. Габен, С.Е. Малов, Н.Ф. Катанов, А.Н. Кононов, Н.К. Дмитриев, А.М. Щербак, Н. Сауранбаев, Ә. Құрышжанов, Ғ. Айдаров, М. Томанов, М. Оразов сынды шетелдік және отандық түркітанушыларды атап өтуге болады. Жалпы түркі жазба әдеби тілі тарихында өзіндік орны бар *-а, -е* көсемше тұлғалары сонау Орхон жазбаларынан бастап кейінгі қараханит, хорезм, қыпшақ, шағатай жазба әдеби тілдерінің барлығында дерлік қолданылған және оларды қазіргі түркі тілдерінде де түрлі мәндерде жиі ұшырастырамыз. Араларындағы негізгі айырмашылық қолданылу жиілігі мен мағыналарындағы азын-аулақ өзгешеліктерінде ғана деуге болады. Мақаламызда біз мәмлүк қыпшақ тіліндегі *-а, -е* және *-ұ, -ү* көсемше жұрнақтарының грамматикалық қызметі мен мән-мағынасын, өзі жалғанған сөздің мағынасына тигізер әсерін, фоно-морфологиялық сипатын және сонау Орхон жазбаларынан бастап, кейінгі дәуірлердегі, сондай-ақ қазіргі түркі тілдеріндегі көріністерімен салыстыра отырып, даму және қалыптасу үдерісін айшықтайтын боламыз.

Материал және әдістер

Тіліміздегі грамматикалық және лексикалық бірліктердің қай-қайсысының болмасын түпкі тамырына үңілген кезде сүйенетін ең негізгі дереккөздің бірі – орта ғасыр жазба ескерткіштері екені даусыз. Себебі тіліміздің тарихи тамырларының бірі қыпшақ тілінің орта ғасырларда өте кең географиялық аумақты қамтығаны, тіпті халықаралық қатынас тілі деңгейіне жеткені белгілі. Ислам әлемінің саяси-мәдени орталығы болған Мысыр және Сирия жерінде құрылған мәмлүктер мемлекеті (1260-1517) тұсында да қыпшақ тілі мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болып, сол

дәуірден көптеген құнды жәдігерліктер осы күнге келіп жетті. Мақаламызға арқау болып отырған мәмлүк қыпшақ тіліндегі *-а, -е* және *-ұ, -ү* көсемше жұрнақтарын зерделеуде сүйенетін негізгі дереккөзіміз XIV-XV ғасырда мәмлүктер мемлекетінде жазылып, осы күнге келіп жеткен ескерткіштер болады. Атап айтқанда «Мүниетүл-ғұзат» (Uğurlu, 1984), Аббас ибн Хамза әс-Сабранидің «Китаб әл-Әфғал» аталатын етістіктер сөздігі (Eminoğlu, 2011), «Китаб Муқаддима Әбу-Ләйс әс-Самарқанди» (Садықбеков, 2016), «Китаб фил-фикh» (Kuanışbayev, 2006) және «Китаб фил-фикh бил-лисанит-түрки» (Agar, 1989) секілді мәмлүк қыпшақ жазба ескерткіштерінің материалдары зерттеу нысанына алынатын болады. Осы ескерткіштер тілінде кездесетін *-а, -е* және *-ұ, -ү* көсемше жұрнақтарын тарихи түркі жазба әдеби тілдері мен қазіргі түркі тілдеріндегі баламаларымен салыстыра отырып, әр қырынан талдап, топшылайтын боламыз.

Зерттеу жұмысы тілдің тарихи дамуын зерттеудің басты әдісі – тарихи салыстырмалы әдіс негізінде жасалатын болады. Осы орайда мәмлүк қыпшақ тіліндегі *-а, -е* және *-ұ, -ү* қосымшаларының өзіндік ерекшеліктерін, тарихи және қазіргі түркі тілдерімен сабақтастық деңгейін айқындау мақсатында ретроспектік, іштей реконструкция тәсілдері және аталмыш жұрнақтың динамикалық даму механизмін айқындау үшін де синхрондық және диахрондық сипаттау әдістері қолданылды. Сондай-ақ зерттеу жұмысының әдіснамалық негізі ретінде салыстырмалы тілдік зерттеулердегі теориялар және парадигмалар, шетелдік және отандық ғалымдардың мәмлүк қыпшақ тілді ескерткіштер жайындағы пікірлері мен тұжырымдары негізге алынады.

Әдебиетке шолу

Мәмлүк қыпшақ ескертіштері тіліндегі *-а, -е* және *-ұ, -ү* көсемшелерін қарастырмастан бұрын, жалпы бұл қосымшалардың түркі тілі тарихындағы жай-күйіне қысқаша тоқтала кетейік. Түркітануда *-а, -е* және *-ұ, -ү* жұрнақтарын бір жұрнақтың фонетикалық варианттары деп те, екеуі екі басқа, алайда мәндес, яғни синоним жұрнақтар деп те қарайтындар бар. Дегенмен біз жұмысымызда бұл жұрнақтарға жеке-жеке тоқталамыз. Осыдан кейін ғана араларындағы байланысты арнайы талдайтын боламыз. Көне түркі тілінде *-а, -е* көсемшелері өзі білдіріп тұрған қимыл-әрекеттің негізгі етістіктің білдіріп тұрған іс-әрекетпен қатар істелгенін білдіреді: *Алтұн йышығ аш-а, Ертіш үгүзүг кеч-е йорыдым (Алтай тауын аса, Ертіс өзенін кеше отырып жүрдім)* (Садықбеков, 2024: 201), (Оразов, 2001: 204). М.А. Ахметов көне түркі тілінде бұл қосымша жалғанған көсемшенің баяндауыш қызметіндегі етістіктің білдіретін амал-әрекеттен бұрын болғандығын және қимылдың орындалу бейнесін де білдіретіндігін айтқан. Алайда бұл жұрнақтың жанама мағыналары болса керек. Сондай-ақ ол негізгі етістіктерге жалғанып *көр-, бер-, бар-, кел-, қал-, елт-, ыд-, ұ-* секілді көмекші етістіктердің арасын дәнекерлеп, күрделі етістіктер де құраған: *Түрүк бодұның ілін төрүсін тұта берміш (түрік халқының елі мен әдет-ғұрпын қолға алыпты); қаңым қаған анча іліг төрүг қазғанып ұча бармыш (Қаған әкем осылайша елді, әдет-ғұрпты орнатып қайтыс болыпты)* т.б.

Қараханит дәуіріндегі түркі тілінде бұл қосымша актив қолданылмағанға ұқсайды. Себебі М. Қашғари сөздігінде бұл қосымшаға арнайы тоқталмайды. Тіпті «Диуани лұғат-ат-түркте» көсемше арнайы грамматикалық категория ретінде қарастырылмайды (Оразов, 2001: 201). Дегенмен оны «Құтадғу Біліктен» бірсыпыра кездестіруге болады: *севе бақды ерсе өзіні ауыт (сүйсініп қараған болса өзіңді жұбат); Тақы мінде йігрек сен айғыл ача (және менде жақсырақ \болса\ сен ашып айт)* т.б. Сондай-ақ осы дәуірде етістік түбір мен көсемше жұрнағы кірігіп, жымдасып *еуре (кейін), кесе (қысқаша), оза (алдымен), тапа (қарай), йана (тағы)* т.б. секілді үстеу сөздер тобы қалыптасқандығын да көреміз.

Ал Орталық Азия түркі жазба әдеби тілінің алтын дәуірі саналатын шағатай әдеби тілінде бұл жұрнақтың қолданылу жиілігі алдыңғы дәуірлерге қарағанда анағұрлым белсенді болғанға ұқсайды: *Шарұбан гүле гүле келүп деуейі тұрұрды (Шарубан күле келіп түйені тұрғызды); уә риуаятын һәм алардын артұққым қылғай, қыла алғай* т.б. Сондай-ақ осы дәуірде жұрнақтың қазіргі қазақ тіліндегідей *й* варианты да қалыптаса бастаған. Дауыссыз дыбыстарға аяқталған етістіктерге *-а, -е*, ал дауысты дыбысқа аяқталған етістіктерге *-й* формасы жалғана бастаған: *көре, ала, оқуй, алмай* т.б. Бастапқыда дауысты дыбыстарға аяқталған етістіктерге *-йұ, -йү*

формасында жалғанып, *й* екі дауысты дыбысты дәнекерлеуші сына дыбыс қызметін атқарған. Кейін *-ұ, -ү* дыбыстарының элизияға ұшырауы салдарынан оның қызметін *й* өзіне алып алған секілді. Тіл тарихында мұндай құбылыстар көптеп кездеседі. Себебі шағатай тілінде өлең жазған кей ақындар өлеңдерінде буын үндестігін сақтау үшін кейде толық нұсқасын да қолданып отырған: *Ки рахмет істейү келдүм хакирәм (Рахметіңді сұрап келген бишарамын).* Бұл жайында *-ұ, -ү* көсемшелеріне қатысты тағы да арнайы сөз ететін боламыз.

-а, -е көсемше жұрнақтарының қазіргі түркі тілдерінде тарихи жазба ескерткіштер тілімен салыстырғанда қолданылу аясы кеңейген, мағыналық ауқымы да айтарлықтай дамыған. Тек көсемше категориясы жасап қана қоймай, шақ категориясы жасаушы да, негізгі етістік пен көмекші етістікті дәнекерлеуші жұрнақ ретінде күрделі формалар жасауда да өте белсенді қосымша болып табылады. Қазақ тілінен басқа тыва, алтай, өзбек, ұйғыр, татар, башқұрт, қарашай-малқар, құмық, ноғай, қарақалпақ, қырғыз, хакас, саха, чуваш тілдерінде де қолданылады (Balcı, 2012: 186). Алайда олардың қолдану белсенділігі әр тілде әр түрлі. Қазақ тілінде өте белсенді жұрнақтар қатарына жатса, Н. Дмитирев (Димитриев, 1948: 186) пен А. Юлдашев (Юлдашев, 1977: 257) татар және башқұрт тілдерінде бұлар көбіне фразеологиялық оралымдар, фольклор жанрындағы үлгілер мен қос сөздер құрамында ғана кездесетін пассив қосымшалар екенін атап өтеді.

Нәтижелер және талқылау

-а, -е көсемше жұрнақтарының тарихына шолу жасау барысында тарихи ескерткіштер мен түркі тілінің тарихи дәуірлерінің ешқайсысында бірізділікті байқамаймыз. Бір дәуірде пассив қолданылса, ендігі бәр дәуірде актив, тіпті бір дәуірдегі ескерткіштердің бірінде актив, бірінде пассив, енді бірінде мүлдем қолданылмайды. Дәл осы құбылысты біз сөз етіп отырған мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінен де көруге болады. Зерттеу нысанына алынған ескерткіштер арасында «Мүниетүл Гүзат пен Кітаб әл-Әғфалда» біршама актив қолданылса, қалған ескерткіштерде мүлдем кездеспейді. Тек «Кітаб фиғл-фикh би-лисан түркиде» осы жұрнақпен мағыналас *-ұ, -ү* формалары қолданылған. Бұл жайында кейінірек арнайы тоқталатын боламыз.

Мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде *-а, -е* жұрнақтары мынадай мәндерде жұмсалады:

а) *-а, -е* тұлғалы көсемшелер сөйлемнің баяндауышы қызметіндегі етістіктің білдіретін амал-әрекетпен бір мезгілде болған амал-әрекетті білдіреді: КӘ: *сікіре йүрүді құш (7a, 9) (құс секіріп жүрді); ақа чықты сұу мыңардын (151a, 4) (бұлақтан су ағып шықты); бұ йыртұқ өте чықты (5b, 3) (бұл жыртық тесіп шықты); аны өпе ічті (оны сылқылдатып ішті)* МГ: *атның йағрынына йапұштыра тұтғыл (19b, 3) (аттың жауырынына жапыстыра ұста); саг тірсегіңні саг йаныңа йапұштыра тұтғыл (19b, 8) (оң шынтағыңды оң жағыңа жапыстыра ұста); сен сүнгіні гайб ітгіл кітере білгіл (66b, 8) (сен сұңгілді жоғалт, алыстата біл)* т.б.;

ә) *-а, -е* тұлғалы көсемшелер баяндауыш қызметіндегі етістік білдіретін амал-әрекеттен бұрын болған амал-әрекетті білдіреді. Яғни бірінен соң бірі жүзеге асқан амал-әрекетті байланыстырады. МГ: *Ғарымның іліндін сүнгүсін ала көргіл (қарсыластың қолынан найзасын алып көр);* КӘ: *Сүзе ічтім сұуны (3b, 7) (Суды сүзіп іштім); Күн аша тұтты безек аны (11a, 6) (оны безгек күн аса тұтты)* т.б. Алайда бұл мәнде сирек ұшырасады;

б) амал-әрекеттің жүзеге асу бейнесін білдіреді. МГ: *ат үзере қайыша отұрғыл (19b, 9) (ат үстіне майысып отыр);* КӘ: *Данені ойа йарады (35a, 8) (дәнді ойып жарады)* т.б.;

в) күрделі етістіктерде негізгі етістік пен көмекші етістіктің арасын дәнекерлеуші қызметін атқарады: МГ: *Ғарым сенің сүнгүңні түтса қойа бермегіл (58b, 2) (қарсыласың сенің найзаңды ұстаса қоя берме); сен бұнларны жеhд ітіп тізче кіче көргіл (60b, 9) (сен осыларға тырысып тезірек өтіп көр); қайсы саңа йақын болса йүгрүп тізче санча көргейсен (63a, 9) (қайсысы саған жақын болса тезірек оны шаншып көр); анын үчүн кім сүнгү ейесі галабалықда іш қыла білмес (64b, 3) (Сондықтан да найза иесі кісі көп жерде жұмыс жасай алмайды);* КӘ: *Емчегі чыға башлады қыз қарауашның (32a, 2) (қыз күңнің емшегі шыға бастады)* т.б.;

г) *-а, -е* тұлғалы көсемше қосарланып келіп, амал-әрекеттің ұзақ уақыт жалғасқанын білдіреді: МГ: *hер бір йірде саг ілің бірле сол ілің ічінде чіке чіке қайтармағыл (31a, 4) (әр жерде оң қолыңмен сол қолыңның ішінде тартып тартып қайтарма);* КӘ: *Кесті кесе быча бей' (7a, 9) (Сауданы кесіп пішіп кесті); Сапа сапа йүрүді түлкі (54a, 4) (Түлкі ірелеңдеп ірелеңдеп жүрді)*

т.б.;

ғ) «Кітаб Әфғалда» бір жерде қазіргі қазақ тіліндегідей ауыспалы осы шақ мәнінде жұмсалған: *Данені ойа йарады (35а, 8) (дәнді ойып жарады)* т.б.

Біз қарастырып отырған мәмлүк қыпшақ ескерткіштері тілінде *-а, -е* көсемше жұрнақтарын актив қолданылған дей алмаймыз. Дегенмен жоғарыда көрсеткен 6 түрлі мәнде біршама кездестіруге болады. Баяндауыш қызметіндегі етістіктің білдіретін амал-әрекетпен бір мезгілде болған амал-әрекетті білдіру мәні ең актив қолданылған, әрі негізгі мағынасы болса, ауыспалы шақ мағынасы ең пассив қолданылған мағынасы екенін көреміз. Сондай-ақ негізгі етістік пен көмекші етістікті байланыстырушы дәнекер қызметінде де жиірек ұшырастырамыз. Жалпы жоғарыда да сөз еткеніміздей түркі тілінің тарихи дәуірлерінде қолданылған жазба тілдердің ешқайсысында дәл қазіргідей белсенді қолданылмаған. Мәмлүк қыпшақ тілінде жазылған ескерткіштерде де жағдай осылай. Дегенмен жоғарыда көрсеткен 6 түрлі мәні мен қызметі қазіргі түркі тілдері, соның ішінде қазақ тілінен де соншалықты ұзақ емес. Тіліміздің тарихи дамуының бір кезеңінің көрінісі болып табылады.

Түркітануда әлі күнге сыры шешілмеген *-ұ, -ү* көсемше жұрнақтары жайында өте көп пікірлер айтылуда. Мәселе жоғарыда сөз еткен *-а,-е* қосымшаларымен байланысында. П. Мелиоранский бұл екі қосымшаның арасында мағыналық айырмашылық болған десе (Мелиоранский, 1899: 132), көпшілік тілші ғалымдар екеуі мағыналас, арасында айырмашылық болған күннің өзінде ол сезілмейтіндей деңгейде деп қарайды. Тіпті Э. Дилбас бұл жұрнақтарды фонетикалық варианттар ретінде бірге қарастырады (Dilbas, 2017). Бұл екі қосымшаның өздері жалғанған етістіктерге үстейтін мағынасы жағынан ұқсас екендігінде дау жоқ. Дегенмен бұлар бір жұрнақтың әр түрлі фонетикалық варианттары ма, әлде мағынасы ұқсас екі түрлі қосымша ма? Мұның басын ашып алу үшін ең әуелі *-ұ, -ү* қосымшаларының түркі тілінің тарихи дәуірлердегі жай күйіне шолу жасап көрелік.

Көне түркі тілінде бұл қосымша біршама белсенді қолданылған. Тіпті М.А. Ахметов Орхон-енисей жазба ескерткіштері тілінде бұл форманың *-а, -е* көсемшелеріне қарағанда белсендірек, яғни *-а, -е* 34 рет, *-ұ, -ү* 61 рет қолданылған деп көрсеткен (Ахметов, 1978: 43). Демек көне түркі тілінде *-ұ, -ү* жұрнақтары *-а, -е* көсемшелерімен жарыспалы түрде қолданылған, *-а, -е* жұрнақтары секілді негізгі етістік білдіретін іс-әрекет пен көсемшедегі іс-әрекеттің бір уақытта, қатар жасалғанын білдіреді. Етістіктің соңғы дыбысы дауыссыз болса *-ұ, -ү*, дауыстыға аяқталса *-йұ, -йү* формасы жалғанып отырған: *інім Күл тігін бірле екі шад бірле өл-ү йіт-ү қазғантым (Інім Күлтегінмен және екі шадпен бірге өліп талып қол жеткіздім); кейік йі-йү табышған йі-йү олұрұр ертіміз (кейік жеп, қоян жеп отырған едік)* т.б. Көне түркі тілінде бұл екі көсемшенің жұрнағы бірдей мағынада, тіптен бір сөйлемнің ішінде бірыңғай мүшелерге екеуінің қатар қолданылғанын да көптеп кездестіреміз: *көзде йаш келсе тыд-а, көңүлде сығыт келсер йантұр-ұ сақынтым (көзге жас келсе тиып, көңілге өксік келсе қайтарып аза тұттым); құш оғлы ұч-а кійік оғлы йүгүр-ү азты (құс баласы ұшып, киік баласы жүгіріп адасты)* т.б. Яғни бұдан көне түркі тілінде бұл жұрнақтар мағыналары синонимдес жұрнақтардан да жақынырақ секілді. Сондықтан болса керек Э. Дилбас бұларды бір жұрнақтың фонетикалық варианттары деп қарап, олардың түбірге жалғануын былайша жүйелейді: *Көне түркі тілінде дауыссызға аяқталған бір буынды не жәй етістіктерге немесе к, р дауыссыздарына аяқталатын жұрнақ алған туынды етістіктерге -а, -е формалары, бір буынды жәй етістіктер мен -т жұрнағы жалғанған етістіктерге -ы, -і формалары, дауыссыздарға аяқталған туынды етістіктерге -ұ, -ү формалары, дауыстыға аяқталған етістіктерге -йұ, -йү формалары жалғанады*, – дейді (Ділбас, 2017: 2). Егер шынында да мұндай жүйелі болса, ешқандай мәселе болмас еді. Біріншіден, ереже тым күрделі әрі жүйесіз болса, екіншіден, жоғарыда біз берген көне түркі тіліндегі сөйлемдердің өзінен бұл ережеге қайшы келетін қаншама мысалды көруге болады. Яғни *-ұ, -ү* және *-а, -е* жұрнақтары синонимдес жұрнақтардан әлдеқайда жақын, алайда бір жұрнақтың фонетикалық варианттары дейтіндей де бірдей емес.

-ұ, -ү көсемше жұрнақтары қараханит дәуірінде де *-а, -е* формаларымен жарыспалы қолданылған. Қараханит дәуірінің екі алыбы М. Қашғари мен Ж. Баласағұн шығармаларында бұлар көсемше мәнінде жұмсалады: ДВ: *Арымлыг көрү армады (Азғындық көріп азбады);*

Йігітлеріг ішлетү, Құлан кәйік аулатұ, йығач йеміш ырғатұ (Батырларын баптап, Құлан аңды аулап, ағаш жеміс самсатып); ҚБ: *Ажұнда сынайұ йетілміш йашы (Дүниеде сыналып жасы жетіліпті); Ерентір күчіг бірле санчұ йорыр (ер кісілер күшімен шаншып жүреді) тб.* (Dilbas, 2017: 4) осы дәуірде етістік түбір мен *-ұ, -ү* көсемшелерінің кірігіп, жымдасуы нәтижесінде *ашнұ (алдымен), бүтрү (барлығы), көрү (қарағанда), йашрұ (жасырын), йетрү (жақсылап), толұ (әрдайым)* секілді үстеу сөздер қалыптасқанын айтады. Сондай-ақ осы дәуір тілін арнайы зерттеген Х. Нигматов қараханиттер дәуірінде *-а, -е* және *-ұ, -ү* көсемшелері арасында мағыналық алшақтық жойылғандығын жазады (Нигматов, 1989: 143). Жалпы бұл қосымшалар арасында қараханиттерден бұрын да, кейін де мағыналық айырмашылық болмаған сияқты. Бұны жоғарыда көне түркі тіліне байланысты берілген мысалдардан да көруге болады.

-ұ, -ү көсемше жұрнақтары кейінгі Хорезм, Алтын орда және шағатай дәуірінде жазылған ескерткіштерде де *-а, -е* жұрнақтарымен бірге сирек ұшырасады. Мағыналық жақтан айтарлықтай айырмашылықтар болмағанымен, қолданылу жиілігі жағынан әлсірей бастағанын көреміз. Э. Нәжіп орта ғасыр Хорезм және Алтын орда дәуірінде жазылған шығармалар тілін салыстыра отырып (Нәжіп, 1979: 133-134), *-ұ, -ү* жұрнақтары XIV-XV ғасырлардың өзінде-ақ диалектілік сипатқа ие бола бастағанын айтса, М. Оразов *-ұ, -ү* формалы көсемшелер тілдің кейінгі даму сатысында *-а, -е* формалы көсемшелерге өз орнын беріп, қолданыстан шыға бастағанын айтады (Оразов, 2001: 206). Демек, көне түркі және қараханиттер дәуірінде *-а, -е* формалы көсемшелерімен жарыса қолданылған *-ұ, -ү* жұрнақтарының әлсіреп, қолданыстан шыға бастауы орта түркі тілі дәуірінен бастау алғанын көруге болады.

Мәмлүк қыпшақ ескерткіштері тілінде де *-ұ, -ү* көсемше формалары етістіктерге жалғанып, негізгі етістік білдіретін іс-әрекетпен бір уақытта, қатар жасалған іс-әрекетті білдіреді. Алайда біз қарастырып отырған 5 ескерткіштің тек үшеуінде ғана *-ұ, -ү* көсемше жұрнақтарын кездестіре алдық. Бұлардың ішінде «Мүниетүл Гүзатта» 1 жерде ғана қолданылған: *аны бір тариқада көрсең аны өзге тариқаға чықарұ көргіл (58a, 5) (Оны бір жолда көрсең оны өзге жолға шығарып көр).* «Кітаб фил-Фикh би-Лисанит-Түркиде» 1 ғана *де-* етістігіне ғана (дейү) жалғанған: *О дауы олынған кіші сенүңдүр дейү иқрар едмесе (3a, 5) (Ол дауласушы кісі «сенікі» деп растамаса); қады hүкм ідсе ахчасыны віргіл дейү (3b, 25) (Қазы ақшасын бер деп үкім етсе)* т.б. Дегенмен бұл «дейү» көсемшесі ескерткіште өте жиі ұшырасады. «Кітаб әл-Әфғалда» біршама актив қолданылған деуге болады. *түн кечүрді фұлан іш қылұ (19a, 9) (түнді пәлендей іс қылып өткізді); чөмелү құтрды ит (126b, 5) (шөгіп құтырды ит); Күуенү йүріді тоны ічінде (42a, 4) (Киімінің ішінде сеніп жүрді)* т.б. Сондай-ақ КӘ-де негізгі етістік пен көмекші етістіктің арасын дәнекерлеу арқылы күрделі етістік те жасаған: *Аңарұ бірү йүріді (20b, 3) (Оған беріп жүрді); саңа фұлан ішні қылсаң ұрұ йазды Зәйд (172b, 9) (Зәйд пәлен істі қылсаң ұра жаздайды)* т.б. Ал қалған екі ескерткіште, яғни КМ мен КФ-де мүлдем кездеспейді. Осы ескерткіштер тілінде кездесетін *-ұ, -ү* көсемше жұрнақтарының етістік түбірге жалғану тәртібі мен жүйесін анықтау мүмкін емес. Себебі жүйелеп шығатындай ешқайсысында актив қолданыс таппаған. Тіпті жұрнақтың дауысты дыбысқа аяқталған етістіктерге жалғанғанын да кездестіре алмадық.

Енді осы айтылғандарды түйіндер болсақ *-ұ, -ү* көсемше жұрнақтары түркі тілінің ешбір дәуірінде актив жұрнақтар қатарында болмаған. Көне түркі тілінде біршама актив қолданылғанымен, көп жағдайда *-а, -е* формаларының көлеңкесінде қалып отырған. Тіпті XIV-XV ғасырлардан кейін қолданысы азайып, бірте-бірте қолданыстан шығып қалған. Әрине оның *-а, -е* формаларының актив қолданылуы, бұл форманы ығыстырып шыққанға ұқсайды. Алғашқы дәуірлерде *-а, -е* жұрнақтарымен жарыса қолданылған *-ұ, -ү* формалары кейінгі дәуір ескеткіштері тілінде тек *-йұ, -йү* формасында тек дауысты дыбыстарға аяқталған етістіктерге жалғанатын *-а, -е* формасының бір фонетикалық варианты күйіне жеткен. Уақыт өте келе жұрнақтың негізі саналатын *-ұ, -ү* дыбыстары элизияға ұшырап, жұрнақтың мағынасы екі дауысты дыбыс арасын ажыратып тұратын *й* сына дыбысына жылысқан. Мұндай құбылысты түркі тілдерін тарихи тұрғыдан қарастырған кезде көптеп кездестіруге болады. Нәтижесінде қазіргі күні қазақ тіліндегідей *-а, -е,-й* көсемше формалары қалыптасты. Демек қазіргі қазақ тіліндегі *-а, -е, -й* көсемше жұрнақтарының түп негізі екі түрлі жұрнақтан бастау алатынын көреміз.

Жоғарыда да айтып өткеніміздей кей зерттеушілер *-а, -е* жұрнақтары мен *-ұ, -ү* жұрнақтарын тек тұлғасы жағынан ғана емес мағыналық жақтан да бөлек жұрнақтар деп қараса, кей зерттеушілер мағыналары ұқсас синонимдес жұрнақтар деп қарайды. Енді бір зерттеушілер бір жұрнақтың түрлі фонетикалық варианттары деп жүйелеп шығуға тырысқан. Жұрнақтардың тарихи түркі жазба тілдеріндегі жай-күйін салыстыру барысында *-ұ, -ү* және *-а, -е* формаларының синоним жұрнақтарға қарағанда әлдеқайда жақын екенін, дегенмен де бір жұрнақтың фонетикалық варианттары дейтіндей де бірдей емес екенін аңғардық. Біздіңше бұл формалардың арасындағы негізгі айырмашылық диалектілік негізінде жатқан сияқты. Бір жұрнақтың екі түрлі түркі тілі диалектісіне тән формалары секілді. Түркі жазба әдеби тілінің қай дәуірін алып қарасаң да оғыз, қыпшақ, қарлұқ секілді тайпа тілдерінің элементтері араласып жүретіні белгілі. Демек, *-ұ* мен *-ү* бір-бірінің, *-а* мен *-е* бір-бірінің фонетикалық варианттары болса, *-ұ, -ү* және *-а, -е* диалектілік варианттар болып табылады. Бұлардың түбірге жалғануында сөздің сыртқы формасы емес, ішкі лексикалық мағынасы әсер ететін сияқты. *-ұ, -ү* формалары сөздің белгілі бір тобына, *-а, -е* белгілі бір тобына жалғанатынға ұқсайды. Бұған бір сөйлемнің ішінде, сөйлемнің бірыңғай мүшелеріне екі форманың да қатар қолданылуы осының дәлелі деуге болады.

Мәмлүк қыпшақ ескерткіштері тіліндегі *-а, -е* және *-ұ, -ү* көсемше жұрнақтарын саралай келе, мынадай тұжырымдар жасауға болады:

1. Түркі жазба әдеби тілі тарихында *-а, -е* көсемше жұрнақтарының ең белсенді қолданылған дәуірі – шағатай тілі дәуірі. Тіптен бұл дәуірде жұрнақтың дауысты дыбыстардан кейін жалғанатын *-й* варианты да пайда болған.

2. Көсемшенің *-й* варианты дауысты дыбыстан кейін жалғанатын *-йұ, -йү* вариантының ықшамдалуынан келіп шыққан. Бастапқыда *й* екі дауыстыны дәнекерлеуші сына дыбыс болған да, *-ұ, -ү* дыбыстарының элизияға ұшырауы салдарынан көсемше қызметі көмекші дыбысқа жылысқан.

3. Мәмлүк қыпшақ ескерткіштерінде *-а, -е* жұрнақтырының қолдану жиілігі бір деңгейде емес. *МГ* және *КӘ*-де біршама қолданылса, *КФТ*-де *-ұ, -ү* варианты қолданылған. Ал қалған ескерткіштерде ол мүлдем кездеспейді.

4. Мәмлүк қыпшақ ескерткіштері тілінде *-а, -е* жұрнақтары 6 түрлі мәнде жұмсалған. Бұлардың ішінде ең белсенді қолданылғаны – баяндауыш қызметіндегі етістіктің білдіретін амал-әрекетпен бір мезгілде орындалған әрекетті көрсету мәні болса, ең пассиві – ауыспалы осы шақ қызметіндегі мәні.

5. Кей зерттешілер *-а, -е* және *-ұ, -ү* жұрнақтарын бір жұрнақтың фонетикалық варианттары десе, кейбірі синонимдес жұрнақтар деп қарайды. Алайда бұл формалар синонимдес жұрнақтардан әлдеқайда жақын, алайда бір жұрнақтың фонетикалық варианттары дейтіндей де бірдей емес. Бұлар бір жұрнақтың екі түрлі диалектіге тиесілі варианттары. Яғни диалектілік варианттар болып табылады.

6. *-ұ, -ү* формалары түркі тілінің тарихи дәуірлерінің ешқайсысында актив қолданылмаған. Көп жағдайда *-а, -е* формаларының көлеңкесінде қалып отырған. XIV-XV ғасырларда бірте-бірте азайып, кейін мүлдем қолданыстан шығып қалған.

Қорытынды

Қорыта келгенде *-а, -е* көсемше жұрнақтарының тарихы терең, қолданыс ауқымы кең болғанын, қазіргідей өте жиі қолданылмаса да, қай дәуірде болмасын актив-пассив жұмсалғанын көреміз. Ал *-ұ, -ү* формалары болса орта ғасырларда қолданыс ауқымы тарылып, қолданыстан шығып қалған. Дегенмен қазіргі қазақ және өзге де түркі тілдеріндегі дауыстыға аяқталған етістіктерге жалғанатын *й* формасы осы форманың қалдығы екеніне, өзі болмаса да ізі қалғанына көз жеткіздік деуге болады. Бұл құбылыс шағатай жазба әдеби тілі дәуірінде орын алғанға ұқсайды. Мәмлүк қыпшақ тіліндегі *-а, -е* жұрнақтарының 6 түрлі мәні де қазіргі түркі тілдеріне, соның ішінде қазақ тіліне де айтарлықтай жат емес. Тіліміздегі бұл жұрнақтың өте актив қолданылуының және өте көп мәндерде жұмсалуының қайнар көзі, бастауы осы ескерткіштер тілі екені даусыз. Сонымен қатар орта түркі дәуірінде, яғни XIII-XIX ғасырларда қалыптасқан қай түркі жазба әдеби тілін алып қарасақ да, қазақ тілінің, қазақ халқының алар үлесі мол

екеніне, сол тілдердің тарихи жалғасы екеніне әбден көз жеткізуге болады. Дегенмен сол дәуірден осы күнге келіп жеткен жәдігерліктердің барлығын дерлік ғылыми айналымға енгізіп, қазіргі тіліміздің дамуы мен қалыптасуындағы орны мен ролін айшықтадық дей алмаймыз. Сондықтан да бұл салада атқарылған жұмыстардан гөрі атқарылар істердің әлі де ауқымды екенін бір сәт те ойдан шығармаған абзал.

Әдебиеттер

Ахметов М.А. Глагол в языке орхоно-енисейских памятников. – Саратов, 1978. – 131 б.

Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. – Москва.-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1948. – 276 с.

Мелиоранский, П.М. Памятник в честь Кюл-Тегина. – Санкт-Петербург (СПб.): Императорская Академия Наук, 1899. – 144 с.

Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. I. – Москва: Наука, 1979. – 479 с.

Нигматов Х.Г. Функсиональная морфология тюрко-язычных памятников XI-XII вв. – Ташкент: Фан, 1989. – 190 с.

Оразов М. Етістік. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 2001. – 384 б.

Садықбеков Қ. «Китаб Муқаддима Әбу Ләйс әс-Самарқанди» ескерткіші және оның тілі. – Алматы: Таңбалы, 2016. – 412 б.

Садықбеков Қ.А. Көне түркі тілі. – Алматы, 2024.

Юлдашев А.А. Соотношение деепричастных и личных форм глагола в тюркских языках. – Москва: Наука, 1977. – 270 с.

Ağar Mehmet, Emin. Kitab Fi'l-Fıkh Bi-Lisani't-Turki (İnceleme-Metin-Sözlük). Yayımlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 1989. 1136 s.

Balcı Onur. Kazak Türkçesinde -a,-e,-y zarf fiil eki ve işlevleri. // Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/2 Spring. Ankara, 2012. P. 183-192.

Dilbas, Ebru. Türk Dilinde Zarf Fiil Ekleri. // [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: http://www.academia.edu/ (қаралған күні: 18.07.2025).

Eminoğlu, Emin. Abbas İbn Hamza es-Sabrani Kitabü'l Ef'al. Akçağ yayınları. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011. 496 s.

Kuanışbayev, Ercan. Kitab fi'l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul, 2006. 222 s.

Uğurlu, Mustafa. Munyetu'l Guzzat. Metin-İndeks. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi. Ankara, 1984. 299 s.

References

Ağar Mehmet, Emin (1989) Kitab Fi'l-Fıkh Bi-Lisani't-Turki (İnceleme-Metin-Sözlük). Yayımlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul, 1136 s. (in Turkish)

Ahmetov, M.A. (1978) Glagol v jazyke Orhon-Ensejskih pamjatnikov. [Akhmetov, M.A. (1978) Verb in the Language of the Orkhon-Ensei Monuments. Saratov, 131 p.] (in Russian)

Balcı, Onur (2012) Kazak Türkçesinde -a,-e,-y zarf fiil eki ve işlevleri. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/2 Spring. Ankara. P. 183-192. (in Turkish)

Dilbas, Ebru (2017) Türk Dilinde Zarf Fiil Ekleri. [Electronic resource]. Available: http://www.academia.edu / (review date: 18.07.2025). (in Turkish)

Dmitriev, N.K. (1948) Grammatika bashkirskogo jazyka. Moskva.-Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 276 s. [Dmitriyev, N.K. (1948) Grammar of the Bashkir Language. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 276 p.] (in Russian)

Eminoğlu, Emin (2011) Abbas İbn Hamza es-Sabrani Kitabü'l Ef'al. Ankara: Akçağ yayınları, 496 s. (in Turkish)

Juldashev, A.A. (1977) Sootnoshenie deeprichastnyh i lichnyh form glagola v tjurkskih jazykah. Moskva: Nauka, 270 s. [Yuldashev, A.A. (1977) Correlation of Participial and Personal Forms of the Verb in the Turkic Languages. Moskva: Nauka, 270 p.] (in Russian)

Kuanışbayev, E. (2006) Kitab fi'l-Fıkh (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım). Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Istanbul, 222 s. (in Turkish)

Melioranskij, P.M. (1899) Pamjatnik v chest' Kjul-Tegina [Melioransky, P.M. (1899) Monument in Honor of Kul-Tegin. St. Petersburg (SPb.): Imperial Academy of Sciences, 144 p.] (in Russian)

Nadzhip, Je.N. (1979) Istoriko-sravnitel`nyj slovar' tjurkskih jazykov XIV v. Moskva: Nauka, 479 s. [Najip, E.N. (1979) Historical and Comparative Dictionary of the Turkic Languages of the XIV Century. Moskva: Nauka, 479 p.] (in Russian)

Nigmatov, H.G. (1989) Funkcional`naja morfologija tjurkojazychnyh pamjatnikov XI-XII vv. Tashkent: Fan, 190 s. [Nigmatov, H.G. (1989) Functional Morphology of Turkic-Language Monuments of the 11th-12th Centuries. Tashkent: Fan,

190 p.] (in Russian)

Orazov, M. (2001) Etistik. Almaty: Y. Altynsarin atyndagy Qazaqtyng bilim akademjasynyng Respublikalyq baspa kabineti, 384 b. [Orazov, M. (2001) Verb. Almaty: Republican Publ. house of the Kazakh Academy of education named after I. Altynsarin, 384 p.] (in Kazakh)

Sadyqbekov, Q.A. (2016) «Kitab Muqaddima Abu Lajs as-Samarqandi» eskertkishi zhane onyng tili. Almaty: Tangbaly, 412 b. [Sadykbekov, K. (2016) Monument “Kitab Muqaddima Abu Lays Al-Samarkand” and its Language. Almaty: Tanbaly, 412 p.] (in Kazakh)

Sadyqbekov, Q.A. (2024) Kone turki tili. Almaty. [Sadykbekov, K.A. (2024) Old Turkic Languege. Almaty: Lantar Books.] (in Kazakh)

Uğurlu, Mustafa (1984) Munyetu’l Guzzat. Metin-İndeks. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi: Ankara, 299 s. (in Turkish)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.02.2025.

© Садықбеков Қ., 2025
© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.21.63 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-45-58

Zhumagali Ibragimov[1*], Askat Sadibekov[2]
[1*]Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD),
A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan,
ORCID: 0000-0001-9111-7586 E-mail: zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz
[2]Doctor of Philosophy (PhD), Acting Associate Professor,
A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan,
ORCID: 0000-0002-6567-436X E-mail: askat.sadibekov@ayu.edu.kz

CLASSIFICATION OF KAZAKH LANGUAGE DIALECTS AND ISSUES OF DIALECT STUDIES

Abstract. This article examines the importance of studying the history, grammatical structures, and vocabulary of a language. Determining the stages of language development and its historical periods is carried out through the analysis of its vocabulary. The current forms of the Kazakh language are characterized as the common national language and local varieties, i.e., dialects. In dialectological research, assessing the natural features of a language, monitoring its development, and revealing its vocabulary are among the key directions in linguistics. Based on previous research on local languages, the article provides a definition of the concept of a local language, explores the factors influencing its formation, and examines the classification of local languages and the diversity of such classifications. It also analyses the distinctions between dialects and the literary language, the integration of dialectal elements into the literary language and terminological corpus, and their positive and negative aspects. Furthermore, the article presents a brief chronology of dialectological studies in Kazakhstan and discusses scholars' views on whether Kazakh has dialects, highlighting two opposing perspectives and reviewing the works of their representatives. The article also addresses the current state of Kazakh dialectology and its methodological, technical, and social challenges. It emphasizes the inconsistency of existing dialect classifications, the lack of unified criteria, and the absence of a universal typology. Accordingly, the need for an integrative classification that encompasses phonetic, morphological, and lexical features is underlined. Another issue under discussion is the inconsistency of transcription: the fact that different researchers denote the same sound with different symbols significantly complicates comparative studies. As a solution, the adoption of a unified transcription system based on the IPA (International Phonetic Alphabet) is proposed.

Keywords: literary language; local language; dialectology; transcription; vocabulary; language development
For citation: Ibragimov, Zh., Sadibekov, A. Classification of Kazakh Language Dialects and Issues of Dialect Studies. *Tiltanym*, 2025. No.4 (100). P. 45-58.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-45-58

Жумагали Ибрагимов[1*], Асқат Сәдібеков[2]
[1*]автор-корреспондент, философия докторы (PhD),
А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.,
ORCID: 0000-0001-9111-7586 E-mail: zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz
[2]философия докторы (PhD), доцент м.а.,
А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.,
ORCID: 0000-0002-6567-436X E-mail: askat.sadibekov@ayu.edu.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ДИАЛЕКТІЛЕРІН ЖІКТЕУ ЖӘНЕ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада тілдің тарихын, грамматикалық құрылымдарын және сөздік қорын зерттеудің маңыздылығы қарастырылады. Тілдің дамуы мен тарихи кезеңдерін анықтау сол тілдегі сөздік қорды талдау арқылы жүзеге асады. Қазақ тілінің қазіргі қолданыстағы формалары жалпыхалықтық және жергілікті тіл, яғни диалект ретінде сипатталады. Диалектологиялық зерттеулерде тілдің табиғи сипатына қарай оның ерекшеліктерін бағалау, даму үдерісін бақылау және сөздік қорын ашу – тіл біліміндегі өзекті бағыттардың бірі. Мақаламызға арқау болған жергілікті тіл туралы зерттеу еңбектеріне сүйене отырып, жергілікті тіл ұғымына анықтама, жергілікті тілдердің қалыптасуы және оған әсер ететін факторлар, жергілікті тілдердің жіктелуі және бұл жіктеулердің саналуандығы, диалект пен әдеби тіл арасындағы ерекшелік, диалектілердің әдеби тілге немесе терминдік қорға енуі және оның оң және теріс тұстарын айқындауға тырыстық. Сонымен қатар мақаламызда еліміздегі жергілікті тіл зерттеулері дамуының қысқаша хронологиясын, қазақ тілінде диалектілердің бар-жоғына қатысты ғалымдардың пікірлерін, бұл көзқарастың екі топқа бөлінетіндігін, және осы екі түрлі көзқарасты ұстанатын топ өкілдерінің еңбектеріне де орын

берілді. Мақала қазақ диалектологиясының қазіргі жағдайы мен оның әдіснамалық, техникалық және әлеуметтік мәселелерін кешенді түрде талдауға арналған. Қолданыстағы диалектілер классификацияларының үйлесімсіздігі, бірыңғай критерийлер мен әмбебап типологияның жоқтығы атап өтіледі. Осыған байланысты фонетикалық, морфологиялық және лексикалық ерекшеліктерді қамтитын интегративті классификация құрудың маңызы атап өтіледі. Екінші мәселе ретінде транскрипцияның біріздендірілмеуі қарастырылып, әртүрлі зерттеушілерде бір ғана дыбыстың бірнеше таңбамен белгіленуі салыстырмалы зерттеулерге кедергі келтіретіні дәлелденеді. Мұны шешудің жолы ретінде IPA (Халықаралық фонетикалық алфавит) негізінде бірыңғай транскрипция жүйесін қабылдау ұсынылады.

Тірек сөздер: әдеби тіл; жергілікті тіл; диалектология; транскрипция; сөздік қор; тілдің дамуы

Сілтеме жасау үшін: Ибрагимов Ж., Сәдібеков А. Қазақ тілінің диалектілерін жіктеу және диалектология мәселелері. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). 45-58-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-45-58

Жумагали Ибрагимов[1*], Аскат Садибеков[2]

[1*]автор-корреспондент, доктор философии (PhD),
Международный казахско-турецкий университет имени А. Ясави, Казахстан, г. Туркестан,
ORCID: 0000-0001-9111-7586 E-mail: zhumagali.ibragimov@ayu.edu.kz

[2]доктор философии (PhD), и.о. доцента,
Международный казахско-турецкий университет имени А. Ясави, Казахстан, г. Туркестан
ORCID: 0000-0002-6567-436X E-mail: askat.sadibekov@ayu.edu.kz

КЛАССИФИКАЦИЯ ДИАЛЕКТОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И ПРОБЛЕМЫ ДИАЛЕКТОЛОГИИ

Аннотация. В данной статье рассматривается важность изучения истории языка, его грамматических структур и словарного запаса. Определение этапов развития языка и его исторических периодов осуществляется через анализ лексического фонда. Современные формы казахского языка характеризуются как общенародный язык и местные разновидности, то есть диалекты. В диалектологических исследованиях оценка природных особенностей языка, наблюдение за его развитием и раскрытие словарного состава являются актуальными направлениями языкознания. Опираясь на исследования, посвящённые местным языковым формам, в статье даётся определение понятию «местный язык», рассматриваются факторы его формирования, классификация местных языков и многообразие этих классификаций. Также анализируются различия между диалектами и литературным языком, процессы проникновения диалектных элементов в литературный язык и терминологический фонд, а также их положительные и отрицательные стороны. Кроме того, приводится краткая хронология исследований по местным языковым особенностям в Казахстане и рассматриваются мнения учёных о наличии или отсутствии диалектов в казахском языке, выделяя два противоположных подхода и работы их представителей. Статья также посвящена современному состоянию казахской диалектологии и её методологическим, техническим и социальным проблемам. Отмечается несогласованность существующих классификаций диалектов, отсутствие единых критериев и универсальной типологии. В связи с этим подчёркивается необходимость создания интегративной классификации, включающей фонетические, морфологические и лексические особенности. Второй проблемой выделяется отсутствие единой системы транскрипции: один и тот же звук у разных исследователей передаётся разными символами, что затрудняет сопоставительные исследования. В качестве решения предлагается принятие единой транскрипционной системы на основе МФА (Международного фонетического алфавита).

Ключевые слова: литературный язык; местный язык; диалектология; транскрипция; словарный запас; развитие языка

Для цитирования: Ибрагимов Ж., Садибеков А. Классификация диалектов казахского языка и проблемы диалектологии. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). С. 45-58. (на англ. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-45-58

Introduction

Although the concept of dialect still has some definition, it is popularly called a local language or dialect phenomena. That is, dialect phenomena are linguistic phenomena that arose at the stages of development of a certain folk language.

By dialect we mean the linguistic features that are not in nationwide use, but are used only in a certain territorial area. In order to call any language group a dialect, it must have a character that is not in popular use and differs from the literary language.

Dialectology is one of the areas of language in the science of language that studies the dialectal differences in a particular language, the origin of these dialects, the state of distribution and the

relationship of these dialects to the literary language.

Dialectal language – that is, local languages is characterized by a variety of words and features of phrases in the language fund of the local people inhabiting a particular region. The local language, on the other hand, develops harmoniously with the history, way of life and worldview of the people living in a particular geographical area. There are also phenomena in which some elements of the local language are included in the national language fund and acquire a generalized character (Akar, 2016: 12).

Local languages, along with the use of the language base of a particular region, are used in parallel with the common folk language, as well as differ in lexical, phonetic, grammatical characteristics. This language group, that is, local languages, is studied by the science of dialectology.

In the works of N. Sauranbayev, it is argued that dialects in the Kazakh language, that is, local features – the source of the ancient times, the historical heritage of the past, are the product of historical phenomena and these dialects are not characterized by obvious features, as in some Turkic languages.

In general, there are two stages of language development: the upper form is a literary language of any nationality, and the lower form is dialects. This is stated in the work "Kazakh dialectology", authored by Kaliyev and Sarybayev: "The branch of linguistics that studies dialects and subdialects is called dialectology. The task of dialectology is to check the features of the local language. Kazakh dialectology studies subdialect and dialects in the Kazakh language. We call dialect, subdialect as the local branches, parts of the folk or national language that have their own characteristics. It contains features that differ from the common features inherent in the common language" (Kaliyev, Sarybayev, 2002: 4).

We see that there are data in dialects regarding many sounds, suffixes, and words that have been forgotten in the written language. Consequently, dialect plays an important role in determining the changes and development processes that have occurred in the language with the passage of time. The compiled texts and the studies carried out related to dialects contain important data on the solution to the problems of language in research.

The way a dialect is formed is rooted in speech. Speeches are formed by linguistic features that are close to each other, as a result of which a group of speeches, and then a dialect is formed. A peculiarity that distinguishes dialects from each other is their distinctive features. In the case of distinctive features, dialects are distinguished from each other and have a distinctive character from the general literary language. The existence or absence of a common dialect is determined by the distinctive feature of linguistic use and is the most important element in the study of the dialect (Eltazarov, 2016: 35).

There are three main features in terms of the distribution and perception of information in the meaning of dialect lexical words:

The first is that the distribution of dialect words is measured by territorial (territorial) criterion. The second is considered to be a language unit used only by a certain part of users of local words. Third, due to the inclusion of local words in the composition of the literary language, an increase in the function of the dialect for the dissemination and perception of information may be reflected. There are also phenomena in which dialect words are included in the literary lexis and in the terminological lexis.

One of the main factors affecting the dialectal phenomenon is the influence of the linguistic features of neighboring nations in geographical space on the language of the local population. It is considered a natural phenomenon that as a result of the interaction of neighboring peoples, there is a process of exchange of these values in the domestic way of life, traditions and language. Therefore, it can be assumed that the dialect phenomenon itself is formed as a natural process.

There are views based on the opinion that the formation and development of local languages in the Kazakh language is related to the history, structural features and geographical location of the people/nation. According to Zh. Aimauytov, due to the geographical position of the Kazakh people, there is a process of exchange of words between peoples due to their neighboring location with other nations. S. Amanzholov, on the other hand, expresses the opinion that the history of the tribes and the history of the language are consonant, and the basis of modern local languages is sourced from the history of the nations (Koç, 2014: 22).

Materials and methods

The main purpose of the article is to identify the existing shortcomings in dialect studies of the Kazakh language, despite the presence of a large number of works, and to consider measures to eliminate these shortcomings. Also in this work, attention was paid to the topic of determining the role of dialects in the literary language. One of the objectives of the article is to clarify the points studied, based on the works related to the dialect topics of the Kazakh language.

During the preparation of the article, the research works of domestic and foreign scientists related to the dialect topics of the Kazakh language were considered as material. The research methodology was applied both to the comparative historical method of considering common concepts in dialect research works of the Kazakh language, and to critical methods of historical analysis, differentiation, and source studies in the study.

The article literary language in linguistic science describes the disclosure of the essence of the concepts of the local language, the classification of dialect languages and their diversity, and the relationship of the two types of language on this basis. The fact that classification on this topic is carried out according to different criteria, as well as the lack of a single unified dialect classification system, is expressed as the main problem of studying this field.

It is necessary to record the collected materials with modern audio and video recording devices. Another important area in dialectology is the transcription phase. Determining the unique sound features of the regional dialect using transcription signs (transcription alphabet) is a very important stage in dialect research. It is necessary to study the dialect situation of the studied region from the point of view of its special phonetics, morphology and vocabulary.

Dialects in the Kazakh language are linguistic elements that existed before the formation of the Kazakh nation, and this phenomenon appeared in the Kazakh language after the fifteenth century.

Literature review

In general, the work on the study of Kazakh dialects can be divided into three stages:

1) The studies carried out before the October revolution;

2) Studies conducted during the Soviet period;

3) Studies carried out during the period of the Republic of Kazakhstan;

1. *The studies were carried out before the October Revolution*

There is no detailed information about the dialects of the Kazakh Turkish language from scientists who worked in the field of Turkology before the October Revolution (1917). Because local and foreign turkologists have not personally dealt with the dialectical features in Kazakh Turkish (Shakhipova, 2007: 129).

It is possible to come across materials with dialect features in some books published during this period. In some books published during this period, you can find materials with dialectical features. These materials have also prompted some turkologists to put forward different ideas as to whether there are dialects of the Kazakh Turkish language. For example, a group of linguists as W. Radloff, P.M. Melioransky (who later changed his opinion), especially A.M. Pozdneyev reported that Kazakh dialects hadn't existed. The second group N. Ilminsky, N.F. Katanov, P.M. Melioransky, M. Terentyev reported that dialects were found in part, if not in the entire territory of the Kazakh territory. The works of A.V. Vasilyev, N.N. Pantusov, Sh. Valikhanov, A.A. Divayev and others published before the October Revolution have important linguistic material that can be used in the study of Kazakh dialects. W. Radlov and A.M. Pozdneyev believes that there are no dialects in Kazakh Turkish (Nakysbekov, 2010: 16).

For the first time, Zhusipbek Aimauytov wrote about the presence of linguistic features of the Kazakh language of a "local", "regional" nature. In his article, where Zh. Aimauytov first introduced the term "peculiarities of the native language" into the Kazakh Turkish language and even wrote the first scientific article on this topic. In his article, Zh. Aimauytov focused on both the local language characteristics in Kazakhstan and the historical, political and social formation processes of Kazakh dialects.

2. *The studies conducted during the Soviet period*

The serious study of Kazakh Turkish dialects from the phonetic, grammatical and lexical points of

view began during the Soviet period. The first research group on the compilation of local linguistic features of Kazakhstan in Soviet Period was established in 1937 under the leadership of professor I. Kenesbayev, but from a theoretical point of view, research works began later. With the language materials obtained as a result of these researches, Kazakh dialectology has emerged as a branch of science. In terms of theory, the period of generalization and the beginning of more intensive compilation of dialects began after the 1940s. In 1945, the Department of Kazakh Language History and Dialectology was opened at the Institute of Language and Literature of the Kazakh Academy of Sciences, and the cultural richness of the folk language began to be widely studied, and some articles have been published since 1946.

In 1937, the Kazakh Department of the Soviet Academy of Sciences sent three separate expert teams to Kegen Narynkol of Almaty region, Maqtaaral district of South Kazakhstan region, Nura district of Karagandy region and started dialect examinations. These studies were continued in Mangistau, Torgay in 1939, in Sarysu, Aral, Orda in 1940, and many dialectical materials were compiled from these regions. These compiled oral materials were a source of research by Kazakh dialectologists such as S. Amanzholov, Zh. Doskarayev, N.T. Sauranbayev and G. Musabayev, according to the classification of the Kazakh dialect, after 1953 (Shalbayev, 2000: 596).

For the first time in the history of Kazakh dialectology, in 1944, Zh. Doskarayev defended his master's thesis, *Some Issues of the Southern Dialects*, in 1948, S. Amanzholov`s doctoral thesis entitled *The Main Problems of the Kazakh Language*. From 1948 and 1949, dialectology specialists of the Institute of Linguistics and Literature of the Academy of Sciences of the KazSSR began to systematically go on trips to compile local language characteristics. They went to some remote regions sometimes two or three times and thus increased the number of dialectological materials. In 1951, Zh. Doskarayev and G. Musabayev published a small dialectological dictionary, and in 1953 and 1954 in the journal *Voprosı Yazıkoznaniya* S. Amanzholov and Zh. Doskarayev published articles on Kazakh dialects. Detailed scientific studies in this field were published in 1955 by Zh. Doskarayev and S. Amanzholov in 1959. In 1956, a guide was published to help in the study of compiling the local language characteristics of Kazakh Turkish. In recent years, the number of dialectology specialists has increased, and Zh. Bolatov, O. Nakysbekov, P. Omarbekov, G. Kaliyev and other young researchers have begun their research.

Since 1953, important names of the Kazakh dialect have started working on folk dialects. The following Dialectical Characteristics of the Kazakh Turkish were identified by the following linguists: in 1954 G. Kaliyev, *The Dialect of Aral*, in 1960, S. Omarbekov, *The Dialect of Mangistau*, in 1963 O. Nakysbekov, *The Shu Dialect*, in 1964 Ye. Baizholov, *The Dialect of Kazakh Turks in the Kostanai Region*, in 1965 Ye. Nurmagambetov, *The Dialect of Kazakh Turks in Turkmenistan*, in 1965 N. Zhunisov, *The Dialect of Kazakh Turks in the Karakalpak SSR*, in 1966 Ye. Boribayev, *The Dialectical Characteristics of Orda Kazakh Turks*, in 1967 T. Aidarov, *The Kazakh Turkic Dialect in Tamdi region of the Uzbek SSR*, in 1967 Yu. Ebduveliyev, *Phonetic-Grammatical Characteristics of the Kazakh Turkish Tashkent Dialect*, in 1968 Sh. Bektirov, T*he Kyzylorda Dialect*, in 1969 B. Beketov, *The Dialect Characteristics of the Kazakh Turks in the South of Karakalpakistan*, in 1975 A. Tasimov, *Dialectical peculiarities of Kazakh Turkish on the coast of Edil River* (Akar, 2018: 599).

By making extensive use of the materials obtained since the 1950s, trial studies of DDKL have started to be conducted. One of the trial dictionaries of Turkic knowledge in this field is a short dictionary, by Zh. Doskarayev contains about 1,500 words, which was published in 1955. Published in 1959 by S. Amanzholov, the number of words in the dialectological dictionary is close to 4000. Although these two dictionaries have some shortcomings, they were written in accordance with the requirements of that period. In 1969, as a result of the joint work of dialectologists, the "Kazak Tilinin Diyalektologiyalık Sozdigi" was compiled, which contains more than 6,000 words (Omarbekov, Zhunisov, 1985: 159).

3. *The studies were carried out during the Republic of Kazakhstan*

During this period, the linguistic characteristics of the Kazakhs, which spread to all over the world, were studied more. Because information about the language characteristics of Kazakh Turks living abroad was not included in the mentioned DDKL. This deficiency was eliminated by the

Regional Dictionary of the Kazakh Language published in 2005 as a result of the joint work of dialectologists and containing more than 22,000 words. The reason why this dictionary, compiled by combining the results of all studies conducted to this day, qualifies as a regional one is that it covers the linguistic peculiarities of Kazakh Turks living in China, Mongolia, Afghanistan, Iran, Russia and other countries. In 2007, a dialectical dictionary called "Dialectologiyalik Sozdik" was published.

The work of studying the language and dialectical characteristics of Kazakhs living outside Kazakhstan has also attracted the interest of linguists. Because the language characteristics of Kazakhs living outside the country have not been studied much. In recent years, extensive dialect studies have also been published in the works of B. Bazylkhan, F. Sagyndykova, Zh. Bissenbayeva, K. Kurmanaliyev, B. Otebekov, S. Mustafa and N. Biray. In addition, doctoral thesis studies have also been conducted on the local people's dialects of Kazakhs. These are the research works of M.K. Esimbolova, B. Zhusipova, A.Z. Essenbay, K.S. Kalibayeva, M.S. Atabayeva and F. Shakhipova.

Since dialectology of the Kazakh language is a field of science that begins to be studied late, every study on this topic is considered important. One of the most important tasks of research in this field is to evaluate dialects by their natural nature, identify specific features and peculiarities of the local language, as well as track the development and changes of the language and reveal the vocabulary of this language.

Dialect research of the Kazakh Turkish language is a branch of science that began to be studied later than other areas of Kazakh linguistics. In 1937, a research team was established under the direction of I. Kenesbayev to study the dialect features of the Kazakh Turkish language. Specialists in Kazakh dialects were sent to various regions of Kazakhstan to compile characteristics of the Kazakh dialect, and studies of the collected language materials were conducted on the subject of phonetics, morphology, vocabulary. Later, in 1945, a department studying the history and dialectology of the Kazakh language was established at the Department of Language and Literature of the Kazakh Academy of Sciences. Over the past 80 years, numerous studies – including monographs, articles, textbooks, dissertations, dialectology dictionaries, and classifications – have been conducted on Kazakh dialects.

The opinion that local language features are found in the Kazakh language is expressed in the works of turkologists P.M. Melioransky and N. Ilminsky (Kysmetova, 2024: 20).

The fact that the Kazakh language has dialectal variation is enough for scientists who support the opinion, as well as scientists who refute this phenomenon. In particular, most of the specialists of the Kazakh language, such scientists as V. Radlov, P. Melioransky, N. Ilminsky, A. Pozdneyev, were of the opinion that the Kazakh language does not have dialectal features. Academician V. Radlov supported the idea that the Kazakh language is a monolithic language, so there are no dialects in this language. And S. Malov, N. Ilminsky said that "in the vast expanses of the Kyrgyz (Kazakh) Sahara, the Kyrgyz-Kaisak language is not divided into dialects".

Results and discussions

Determining the existence of dialect languages and classifying or grouping them is a very complex task. In the process of studying local languages, materials are often collected within the framework of the following topics and analyzed based on the results of the study of this material. The topics are listed below.

Table 1 – Compilation Topics in Dialect Studies
Кесте 1 – Диалектология бойынша жинақтау тақырыптары
Таблица 1 – Темы компиляции по диалектологии

Related to Source Individuals:	*Related to the Region:*	*Related to Daily Life:*	*Related to Traditions, Customs, and Folklore:*	*Related to Various Professions:*
Biographies of source individuals	Foundation of the region	Daily tasks	Asking for a girl's hand in marriage, henna ceremony	Past life

Continuation of Table 1 / Кесте 1 жалғасы / Продолжение Таблицы 1

Education levels	History and ethnic background, origin of the region's name	Field, garden, orchard, planting, harvesting activities	Engagement and wedding customs	Rituals related to tombs in the region
Military memories	Sources of livelihood in the region	Tools used in fieldwork	Dances and games played at weddings	Daily life
Events that happened to them	Region-specific dishes	Winter preparations, old and new clothes	Wedding meals	House, vineyard, and garden work
Memories	Vegetables and fruits grown in the region	Recipe, pastry making	Clothing worn at weddings	Animals, their names, and characteristics
Respect and reverence for elders, superstitions	Difficulties of the region, events that occurred in the region	Tools and kitchenware used in daily life	Preparing the dowry, items found in the dowry	Names of household items, structures and building sections, place names
Comparing old times with the present	Natural disasters such as earthquakes, floods	Hunting, making bulgur, cheese, butter, tarhana, tomato paste, pickles, etc.	Funeral customs, circumcision ceremonies, sending off soldiers	Children's games
Customs related to post-birth	Nursery rhymes, lullabies, fairy tales, riddles, proverbs, jokes	Beekeeping	Naming the child and birth customs	Asking for a girl's hand in marriage, engagement, and related customs
Plants growing in the surrounding area		Old measuring instruments and units of measurement	Children's games, folk songs	Kinship terms, color terms

Since it is difficult to clearly distinguish dialects from each other, it is not easy to classify the Kazakh language even within its framework. Specialists of Kazakh language have not come to a common opinion on this issue, and the topic of dialects of the Kazakh language has been debated for a long time. However, in our article we considered several options for the classification of local languages in the Kazakh language.

In a study conducted by Nakysbekov, it can be seen that the southern regional dialect is divided into the following six subgroups:

1. The Zhetisu dialect (Almaty region);
2. Shu dialect (Zhambyl region);
3. Symkent dialect (Shymkent region);
4. Kyzylorda dialect (From the East of Kyzylorda region through the Syr Darya to Turkestan);
5. Tashkent dialect (Kazakh villages in Tashkent and Bukhara regions of Uzbekistan);
6. Tajik dialect (Kazakh villages living in Tajikistan).

Among scientists, there are two types of views related to the fact that the dialects of the Kazakh language relate to the languages of the former tribe. The first is S. Amanzholov’s view of linking dialects in the Kazakh language with the former tribal and horde factor in the Kazakh land. The second is the view of N. Sauranbayev that dialects are a phenomenon that arose after the process of population formation (Akar, 2018: 20).

Zhusipbek Aimauytov classifies local words into three groups: 1) useful words, 2) harmful words, 3) controversial words. The fact that controversial words are used in positive and negative terms depending on the region suggests that it is necessary to study the root of these words in Turkish,

Persian, Arabic. As harmful words, it is proposed to highlight the fact that the same word is spelled differently, and that these words have their own root of origin, are widely used, correspond to the law of language, and are easy to write. And the useful words, the meaning is synonymous words, but given the fact that these words come from different roots, the need for sorting is recommended when using these words.

We base the attempt to sort Kazakh dialects on the work of G. Aliyev and Sh. Sarybayeva “Kazak dialectologiyasi”. In this study, Kazakh dialect specialists S. Amanzholov, Zh. Doskarayev, N. Sauranbayev and G. Musabayev attempted to classify Kazakh dialects based on the compiled language materials. The opinions of these scientists on the classification of Kazakh dialects can be listed as follows:

a) S. Amanzholov divided it into 3 groups: Northeast, South,West;

b) Zh. Doskarayev divided it into 2 groups: Southeast, Northwest;

c) N. Sauranbayev divided it into 2 groups: Southeast, Northwest;

d) G. Musabayev divided it into 2 groups: Changeable dialect (auyspaly soylenis), Local dialect (zhergilikti soylenis).

The classification of Kazakh Turkish dialects was first carried out by S. Amanzholov. S. Amanzholov connects the emergence of the Kazakh dialect with the relations of hordes in the Kazakh region. According to him, three local dialects have emerged with the formation of three Kazakh hordes. It is reported that it is spoken within the boundaries of the Senior horde (Northeastern dialect), Middle horde (Southern dialect), and Junior horde (Western dialect).

They are as follows:

1. Northeast dialect: Akmola, Pavlodar, Semei, Eastern Kazakhstan, Kokshetau, Karagandy, some regions of Northern Kazakhstan and some districts of Kostanai and Taldykorgan region. Amanzholov included the Kerei, Naiman, Argyn, Konyrat and Kipchak tribes in the northeastern dialect group. These tribes have occupied the Ertis, Esil, Tobol, Torgai river and the vast regions of Altai Tarbagatai since early periods. They are bordered by the tribes of the Senior horde in the South, the tribes of the Middle horde and the Tatars, Bashkirs in the West; Altai, Barabin and Tobol Tatar Turks in the North, and in the East by the Mongolian, Chinese and Uighur Turks. S. Amanzholov stated that the Northeastern dialect is the dialect underlying the Kazakh literary language, and that it is very close to the written language when compared with other dialects in terms of phonetics, grammar and vocabulary. Amanzholov has not made any analysis of this group. The main reason for this is the opinion that the Northeastern dialect is the basis for the written language.

2. Southern dialect: Almaty, Zhambyl, cities of Southern Kazakhstan and some southern districts of Taldykorgan and Kyzylorda. S. Amanzholov includes the languages of the old Uisin, Qanli, Dulat and Zhalaiyr tribes in the southern dialect of Kazakh Turkish. These tribes have settled in the plains of Zhetisu, Syr Darya and Alatau since early periods, in other words, in the places where today's Almaty, Taldykorgan, Zhambyl, Southern Kazakhstan and Kyzylorda region are located. It borders the Uighurs in the East, the Naiman, Kerei, Konyrat tribes in the Northeast, the Alshyn tribe group in the Northwest, and the Uzbek and Kyrgyz Turks in the South. In the XVI century, before the Mongol invasion, this tribe, which joined the Kazakh people in the XII century, was called the “Senior horde”. Since the social, economic and cultural conditions of these tribes were common from the very beginning, over time their spoken language turned into a local dialect. It was also influenced by the fact that the tribes included in the Senior horde remained weak in relation to other Kazakh tribes for various natural and historical reasons. Lake Balkhash, Betpak-Dala steppes in the north, Ulan-Baitak steppes in the northwest, Kyzylkum and Aral Sea were natural obstacles for these tribes. In addition, the language of Uyghur and Kyrgyz Turks has also been influential in the formation of these dialects. In the 17-19 centuries the influence of Uzbek Turkish can be mentioned with the fact that the Senior horde remained under the rule of Khokand and Khiva Khanates.

3. Western dialect: Western Kazakhstan, the city of Aktobe and the southern region of Kyzylorda, some districts of Kostanai in the West. S. Amanzholov considers the Western dialect of Kazakh Turkish to belong to the language of the Alshyn tribe group. These tribes have occupied the Aral and Caspian coasts, the coasts of the Zhaiyq and Or rivers since very ancient times. Accordingly, today this dialect

covers all the districts of Oral, Guryev, Mangistau, Aktobe region. It borders with the Southern dialect of Kazakh Turkish and Karakalpak Turks in the South of the Alshyn tribes' union, Turkmen Turks in the South-West, Tatar Turks Nogai Turks, Northeastern dialect and Bashkir Turks in the Northwest.

Zh. Doskarayev divided Kazakh Turkish into two major dialects:

1. Southeastern dialect group: it covers Southern Kazakhstan, Zhambyl, Almaty region, Southwestern districts of Taldykorgan city and Southeastern districts of Kyzylorda.

2. Northwestern dialect group: West Kazakhstan, Guryev, Aktobe, Kostanai, Karagandy, Tselinograd, Pavlodar, cities in the Western districts of the North Kazakhstan region (Kazaly, Aral, etc.) and the Northwestern cities of Semei region enters (Atmaca, 2016: 42).

Drawing attention to the fact that the historical development of these two dialect groups has not been clearly studied, he developed his own classification according to phonetic, morphological and lexical features.

N. Sauranbayev classified the dialects of Kazakh Turks as Southeastern and Northwestern dialects. Sauranbayev's classification is close to Doskarayev's classification in general.

However, Sauranbayev preferred to use the term "dialect" instead of "accent". Sauranbayev showed the sounds *sh, d* (for example, *shapan, shal, mandai*) for the Northwestern group and *ch, l* (for example, *chapan, chal, manlay*) for the Southeastern group as distinguishing features (Mamırbekova, 2024: 150). Musabayev divided the dialectal features of the Kazakh language into two groups. They are: variable dialect and local dialect.

a) Variable dialect: Musabayev has included in this group the words used by some of the indigenous people who come from other languages. The Kazakh language includes words from Uzbek and Kyrgyz Turkish in the South, Tatar and Bashkir Turkish in the West, Altai Turkish and Chinese in the East. In places where words are taken from the dialects of the Turkish language and Chinese, a commutative dialect has emerged. For example: The borrowed words such as *pahta* (maqta), *katta* (ulken) from Uzbek Turkish, and *taygn* (tazı) from Kyrgyz Turkish languages.

b) Local dialect: Musabayev thinks that the influence of ancient trıbe languages and the state of the local economy are related to each other in the formation of a local dıalect. Musabayev has discussed the reflection of place, animal, plant names and professional words in the local dialect of the literary language (Kysmetova, 2024: 150).

Again, two groups of widespread classifications of the local language can be distinguished: traditional dialect features and non-traditional dialect features. Traditional dialectal features include the features of a group of languages that have been in use since ancient times. If there is no tradition of dialectal features, then in linguistic use there are words that later appeared, often borrowed from other languages. Ethnic names are an example of traditional dialectical features. Researchers of dialect languages divide local languages in the Kazakh language into four groups – the Eastern dialect group, the Western dialect group, the Southern dialect group, and the Central-northern dialect group.

In another classification, the dialect languages are divided by linguists into six groups:

1) Zhetysu dialect (Almaty region);
2) Shu dialect (Zhambyl region);
3) Shymkent dialect (former Shymkent region, now Turkestan region);
4) Kyzylorda dialect (Kyzylorda region);
5) Tashkent dialect (Kazakh districts of Tashkent, Bukhara regions);
6) Tajik dialect (Districts inhabited by Kazakhs in Tajikistan) (Kaliyev, Sarybayev, 2002: 47).

As we have already shown in sequence above, we have noted that there is a classification of local languages by various criteria and their specific features. The very classification of dialects allows us to say that the Kazakh language has a group of local languages and an indicator that they are classified into several groups allows us to say that our language has a rich local language vocabulary, in addition to the literary language.

It can be said that the literary language and dialects are closely related and have complementary functions. In fiction, the author uses the local language to represent his work, and we cannot say that this is a negative method, but it is necessary that the dialects used do not contradict the norms of the literary language. Sometimes dialects penetrate into literary languages, and there are phenomena that

enrich the vocabulary of the language. In the introduction of dialect words into the literary language, it is necessary to prioritize the principles of magnitude and rationality. In the opposite case, the name can lead to a violation of the norms of the literary language and lead to the threat of dialectification of the literary language. Therefore, it should be borne in mind that the introduction of elements of dialect languages into the literary language is a very responsible work. In our language, this process, that is, the phenomenon of dialectification, can be described as reflected in the 70-80s of the XX century. The concept of dialect and literary language as an opposite phenomenon in science is described in the works of R.I. Avanesov. As a counterpoint to this, there are also opinions that local words that have become part of the fiction language acquire a new character, and the scope of use expands and becomes generally understandable (Kaliyev, Sarybayev, 2002: 48).

In the science of the concept of dialect and literary language as phenomena opposite to each other, it is written in the works of R.I. Avanesov as an opposing view, there are also opinions that local words that have become part of the artistic literary language acquire a new character, expand and become more understandable (Eltazarov, 2016: 28).

Zhusipbek Aimauytov also tells in his works about the benefits and harms of local languages, that is, dialects, to the literary language. As a negative effect, dialects indicate that different pronunciation of a thought, one object, or the same phenomenon causes ambiguity, and that unstable, variable pronunciation of existing words or phrases negatively affects literacy levels.

In Kazakh dialectology, prominent scholars such as S. Amanzholov, Zh. Doskarayev, N. Sauranbayev, and G. Musabayev each proposed their own model of dialect classification. While these works played an important role in the development of Kazakh linguistics, from today's perspective their methodological approaches reveal certain limitations and shortcomings.

1. One-sidedness of classification. Most of these researchers based their classifications on a single aspect – geographical distribution (Amanzholov), lexical features (Doskarayev), or social usage (Musabayev). Although these approaches were effective for their time, they failed to fully capture the complex, multi-layered structure of the language. For example, while a dialect may be tied to a particular region geographically, its lexicon may share features with another area. Similarly, a dialect might have distinct morphological structures yet be phonetically closer to the literary language.

2. Lack of integration. There is no consistency between classifications. One scholar divides dialects into three groups, while another divides them into two. However, the similarities and differences between these models have not been systematically compared. Since these classifications are not integrated, it becomes difficult for researchers to establish a unified and coherent system.

3. Ignoring modern factors. The works of these scholars mainly reflect the mid-20th century. Today, however, new factors influence language use: migration, urbanization, the impact of digital communication and media language, youth language and mixed linguistic phenomena.

These processes affect the frequency of dialect use, the weakening of linguistic norms, and the disappearance or transformation of local features. Therefore, dialectological studies should not rely solely on the past but must also take into account current dynamics.

4. Absence of a typological model. The scholars did not propose a concrete typological framework. They merely listed dialects without systematically comparing them to identify shared and distinctive features that could form a typological basis. As a result, their models fall short of contemporary requirements.

Although Kazakh dialectology is a well-established field, it now requires new perspectives, integrative approaches, and comprehensive analyses. The older classifications cannot be dismissed altogether – they have historical and theoretical significance. However, to accurately represent the present-day linguistic landscape, dialects must be systematically studied at the phonetic, morphological, lexical, semantic, and sociolinguistic levels, leading to the creation of a unified model.

To advance this field, the following proposals are suggested:

1. Integration of classification methods. Different approaches (geographical, phonetic, lexical, social) should be combined into a comprehensive typology. For instance: mapping phonetic distinctions, registering lexical features in a regional corpus, comparing morphological differences, Analysing domains of use and social influences. This aligns with the requirements of modern sociolinguistics and

corpus linguistics.

2. Utilization of modern technology. Develop a digital corpus of Kazakh dialects. Compile audio and video materials into a dialectological platform. Employ artificial intelligence to automatically analyse frequency, correspondence, and patterns of change.

3. Adoption of a standardized IPA-based transcription. Harmonize the various transcriptional practices used by different authors. Establish a stable transcription system based on the International Phonetic Alphabet (IPA). This will facilitate comparative studies of dialect materials.

4. Incorporating regional features into education and cultural policy. Introduce regional vocabulary and dialects into school curricula (e.g., as elective courses). Prepare dialect dictionaries and educational resources. Promote cultural diversity by using regional linguistic features in literature, media, and cinema.

5. Engaging with the international academic community. Study Kazakh dialectology within the broader framework of Turkic linguistics, comparing it with other Turkic languages. Participate in international projects and conferences, and increase publications in English. For Kazakh dialectology to progress to a new level, it must move beyond repeating earlier classifications and instead adopt new methods, technologies, and practical solutions. Approaching this field with attention to current social, digital, and cultural changes is both relevant and necessary.

Dialect studies are among the most challenging areas in language research. In research conducted in this field, a significant reason for the difficulties encountered in transcribing sound recordings and analyzing the created texts is the discrepancies in the use of transcription symbols. The issue of transcription symbol usage in dialect studies must be resolved, and a unified approach should be embraced.

One of the problems arising from different transcription spellings in dialect studies is that the same signs indicate different sounds or the same sound is indicated by different signs. This situation makes the job of researchers who will both research a single dialect region and conduct comparative dialect studies quite difficult (Erdinç, 2008: 203].

In the tables below, the transcription signs used for the vowels a and e will be determined and the confusion in the research will be explained with examples (Table 2, Table 3).

Table 2 – Vowel «a»
Кесте 2 – «А» дауысты дыбысы
Таблица 2 – Гласная «а»

between “a-e”	*between “a-ı”*	*between “a-o”*	*between “a-u”*	*thin “a” in foreign words*	*fuzzy “a”*	*long “a”*	*short “a”*
á	à	å	á	â	â	ā	ă
ɒ	ȧ	ɐ		â		aː	ɑ
ạ	a	a^{o}				â	à
a	a					ā	
â	â						
	ă						
	â						
	á						
	a						
	â						

Table 3 – Vowel «e»
Кесте 3 – «Е» дауысты дыбысы
Таблица 3 – Гласная «e»

between "e-a"	*"e-i" between closed "e"*	*between "ė" and open e half closed "e"/ between "ė-i" very closed "e"*	*between "e-ö", semi-circular*	*close to "ı" thick "e"*	*long "e"*	*short "e"*
ə	ė	ä /	ɐ̊	*ə*	ē	ĕ
e	ẹ	/ є	ə		eː	ᵉ
ä	*e*		ë		*ē*	/ є
ɑ	é					è
ẹ	è					
è						

When the tables given above are examined carefully, the confusion experienced in transcribing the collected dialectal data in dialect research and in correctly identifying the sounds and determining the signs in the transcription will be clearly seen.

In Kazakh dialectology, the issue of transcription still remains an unresolved and complex problem, maintaining its relevance to this day. The fact that different researchers designate the same sound with different transcription symbols complicates the qualitative comparative analysis of materials. This paper analyses the given problems and proposes possible solutions.

1. Analysis of the transcription issue. In dialectological studies, the use of different transcription symbols for the same sound, or the indication of several sounds by a single symbol, negatively affects the accuracy and comparability of data. For example, the sounds *a* and *e* (see Tables 2 and 3) are represented in multiple ways: Such diversity complicates the comparison of research findings and causes inconsistency. Authors often apply their own transcription systems, which leads to multiple representations of the same linguistic data.

2. Standardization of transcription. To solve this problem, the transcription system should be aligned with international standards. In this regard, we propose a transcription system adapted to the phonetic system of the Kazakh language on the basis of the International Phonetic Alphabet (IPA):

– For the main sounds of the literary language – use stable IPA symbols (e.g., ə – [æ], ө - [ø], ɣ – [y]);

– For dialectal features – apply additional symbols or diacritics;

– Divide the transcription system into three levels: phonemic, dialectal, and allophonic.

3. Example of transcriptional discrepancies among different authors. The fact that different authors transcribe the same word differently is a significant issue in Kazakh dialectology. For example, the word batyr appears as bɑtɯr (in the IPA system) in one author's work, while another presents it as bâtır. Similarly, the phrase *kele jatyr* is transcribed as *kʲele ʒatur* in one source, and as *kêle jâtır* in another. These discrepancies arise from the use of different transcription approaches: the first variants rely on the IPA, which ensures phonetic precision, whereas the second use more traditional or ad hoc conventions, which tend to lack clarity and allow for subjective interpretation.

4. Steps towards transcription standardization:

– Develop a unified transcription guide for Kazakh dialectology;

– Clarify sounds based on phonetic maps and audio databases;

– Create a digital transcription platform (audio + text + transcription) with the help of IT specialists.

5. Influence of modern factors. Today, the main factors influencing dialects are:

– Social mobility: migration from rural areas to cities leads to a convergence of spoken language with literary norms;

– Influence of neighbouring languages: Russian, Uzbek, and Kyrgyz languages affect dialects in border regions;

– Media language and the Internet: on platforms such as TikTok, YouTube, and Instagram, the

blending of dialect and literary language is evident.

In Kazakh dialectology, the unification of transcription and the renewal of classification remain among the key tasks. A system adapted to international standards, a new classification method based on empirical data, and research approaches that consider the current sociolinguistic situation will give momentum to the field's development. In the future, it is crucial to establish a scientific foundation for practical projects such as transcription systems, dictionaries, and electronic corpora.

In contemporary Kazakh dialectology, research has been significantly more focused on lexical studies than on phonetics and grammar. For instance, approximately 60-70% of scholarly articles published over the past decade have been dedicated to examining lexical material, while only about 15-20% have addressed phonetics and grammar. This statistic indicates a clear preference for collecting and describing dialectal vocabulary.

While this lexical focus has contributed to compiling regional lexicons and exploring word usage, it has also led to an underrepresentation of regional variation in sound systems and grammatical structures. As a result, there is a lack of systematic analysis regarding phonetic and morphological variation, which hinders the comprehensive description of dialects and weakens the methodological foundations for language standardization and educational practices.

To address this imbalance, it is essential to increase the number of studies devoted to phonetics and grammar and to establish a more comprehensive and balanced research strategy. This would strengthen the scientific basis of Kazakh dialectology and offer deeper insights into the historical and contemporary processes of language development.

Conclusion

In the article, the main issues encountered in Kazakh dialectology – divergent views in dialect classification and the lack of consistency in transcription – were analysed through concrete examples, and directions for their resolution were proposed. The study allows the following specific conclusions to be drawn:

1. Differences in classification criteria were identified. For example, S. Amanzholov divided the dialects into three groups (North-Eastern, Southern, Western), while N. Doskarayev and N. Sauranbayev classified them into two groups (North-Western and South-Eastern). In contrast, G. Mussabayev, based on typological principles, proposed "transitional" and "local" dialect types. These differences were shown to arise from prioritizing phonetic, lexical, or historical-ethnographic features. Standardizing classification is necessary for developing linguistic maps, compiling regional dictionaries, and informing language policy.

2. Persistent discrepancies in the transcription of sounds were recorded. In the transcription of the vowels *a* and *e* (see Table 2 and Table 3), the same sound was represented by multiple symbols (e.g., *a*: á, ȧ, ɐ, à, â; *e*: ä, ə, è, ẹ, ē), or conversely, one symbol denoted multiple sounds. This situation hinders the comparative analysis of dialect texts, making it essential to unify transcription on the basis of the International Phonetic Alphabet (IPA).

3. Links to practical applications were established. The research findings can guide the use of dialectal material as a lexicographic resource, the supplementation of school textbooks with regional features, and the employment of dialectal data as reference material in teaching Kazakh as a second language. This approach offers a way to adapt the teaching and standardization of the language while preserving its internal diversity.

The classification and transcription issues identified in the article are not only of theoretical importance but are also crucial for applied linguistics, dialect cartography, the creation of electronic corpora, and state language policy. The proposed solutions can make a concrete contribution to the systematic development of these areas.

References

Akar, A. (2005) Oğuzların Dili. İstanbul: Ötüken, 335 s. (in Turkish)

Akar, A. (2016) Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar. Gazi Akademik Bakış, S. 169-182. (in Turkish)

Atmaca, E. (2016) Kazak Türkçesi Ağızlarının Tasnifi Çalışmalarına Bir Bakış. S. 589-625. (in Turkish)

Eltazarov. J. (2016) Eski Orta Asya Oğuzcasının Kalıntısı: Harezm Oğuz Diyalekti Hakkında. Tehlikedeki Türk Dilleri. S. 81–115. (in Turkish)

Erdinç, E. (2008) Ağız Araştırmalarında Transkripsiyon İşaretlerinin Farklı Kullanılması Sorunu. S. 199-211. (in Turkish)

Kaliev, G., Sarıbaev, Sh. (2002) Qazaq dijalektologijası. Almaty: Halyqaralyq zertteuler zhurnaly, 211 b. [Kaliyev, G., Sarıbayev, Sh. (2002) Kazakh Dialectology. Almaty: Journal of International Research, 211 p.] (in Kazakh)

Koç, K. (2014) Turkistan diyalektisining soz qorı. Türkistan: Eltanym, 302 b. [Koç, K. (2014) Vocabulary of Turkistan Dialect. Yeltanım, 302 p.] (in Kazakh)

Mamyrbekova, G. (2024) Akademik Nigmet Sauranbaev zhane qazaq tilining dialektologijası. Almaty: Eltanym, 504 b. [Mamyrbekova, G. (2024) Academician Nygmet Sauranbayev and dialectology of the Kazakh language. Almaty: Yeltanım, 504 p.] (in Kazakh)

Naqysbekov, O. (2010) Qazaq tilining ongtustik govorlar toby. Almaty: Gylym, 187 b. [Nakysbekov, O. (2010) A group of southern Dialects of the Kazakh language. Almaty: Gylym, 187 p.] (in Kazakh)

Omarbekov, S., Zhunisov, N. (1985) Auyzeki tilimizding dybys zhujesi. Almaty: Mektep, 208 b. [Omarbekov, S., Zhunisov, N. (1985) The sound system of our spoken language. Almaty: Mektep, 208 p.] (in Kazakh)

Qysmetova, Sh. (2004) Qazaq tilindegi dijalektizmderdi zertteu men zerdeleuding manyzy turaly zhurnal. Atırau: H. Dosmuhamedov atyndagy Atyrau universitetining habarshysy, 54 b. [Kysmetova, Sh., (2004) Journal on the basis of research and study of dialectics in the Kazakh language. Atyrau: Bulletin of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, 54 p.] (in Kazakh)

Sakhipova, F. (2007) Kazak Türkçesinin Merkezi Kuzey ve Doğu (Orta Jüz) Ağızları, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 902 s. (in Turkish)

Shalbayev, A. (2000) IX–XI Yüzyıllarda Sır Derya Oğuzları Gazi Üniversitesi. Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış YLS Tezi. 203 s. (in Turkish)

Әдебиеттер

Қалиев Г., Сарыбаев, Ш. Қазақ диалектологиясы. – Алматы: Халықаралық зерттеулер журналы, 2002. – 211 б.

Қысметова Ш. Қазақ тіліндегі диалектизмдерді зерттеу мен зерделеудің маңызы туралы. – Атырау: Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің хабаршысы, 2004. – 54 б.

Мамырбекова Г. Академик Нығмет Сауранбаев және қазақ тілінің диалектологиясы. – Алматы: Елтаным, 2024. – 504 б.

Нақысбеков О. Қазақ тілінің оңтүстік говорлары тобы. – Алматы: Ғылым, 2010. – 187 б.

Омарбеков С., Жунисов Н. Ауызекі тіліміздің дыбыс жүйесі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 208 б.

Akar, A. Oğuzların Dili. İstanbul: Ötüken, 2018. 335 s.

Akar, A. Sosyal Bilimlerin Veri Kaynağı Olarak Ağızlar. Gazi Akademik Bakış, 2016. S. 169-182.

Atmaca, E. Kazak Türkçesi Ağızlarının Tasnifi Çalışmalarına Bir Bakış. 2016. S. 589-625.

Eltazarov, J. Eski Orta Asya Oğuzcasının Kalıntısı: Harezm Oğuz Diyalekti Hakkında. Tehlikedeki Türk Dilleri. 2016, S. 81-115.

Erdinç, E. Ağız Araştırmalarında Transkripsiyon İşaretlerinin Farklı Kullanılması Sorunu. 2008. S. 199-211.

Koç, K. Türkistan Diyalektisiniñ Söz Korı. Türkistan: Yeltanım, 2014. 302 s.

Sakhipova, F. Kazak Türkçesinin Merkezî Kuzey ve Doğu (Orta Jüz) Ağızları, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2007. 902 s.

Shalbayev, A. IX–XI Yüzyıllarda Sır Derya Oğuzları Gazi Üniversitesi. Ankara: Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış YLS Tezi. 2000. 203 s.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 15.02.2025.

© Ibragimov, Zh., Sadibekov, A., 2025
© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.01.11 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-59-69

Жансая Аманбекқызы[1], Гүлбаршын Олжабайқызы Сыздықова[2*], Ляйля Мидхатовна Хусаинова[3]
[1]докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0009-0005-6828-4542 E-mail: zhandau06@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0000-0001-6365-0113 E-mail: go.syzdykova@mail.ru
[3]филология ғылымдарының докторы, профессор, М. Ақмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Башқұртстан, Уфа қ., ORCID: 0000-0002-7571-8143 E-mail: lejla-kh@yandex.ru

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ӨЛІМ» СЕМАЛЫ ПАРЕМИЯЛАРДЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӨРІСІ

Аңдатпа. Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларындағы «өлім» семалы паремиялардың лексика-семантикалық өрісі талданады. Зерттеудің мақсаты – «өлім» концептісінің мағыналық ерекшеліктерін Ш.Құдайбердіұлы туындыларындағы мақал-мәтелдер негізінде талдау. Зерттеуде лингвомәдениеттану аясында тіл мен мәдениеттің байланысын анықтауға, концепт ұғымын, оның құрылымы мен зерттеу әдісін, «өлім» семалы паремиялардың лексика-семантикалық өрісін анықтауға талпыныс жасалды. Зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негізіне когнитивті лингвистика, психолингвистика бойынша жазылған зерттеулердегі ғылыми тұжырымдар басшылыққа алынды. Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдерінен жинақталған тілдік деректер, түрлі сөздік мақалалар зерттеу материалы ретінде қарастырылды. Ғылыми зерттеудің жаңалығы Ш.Құдайбердіұлы шығармаларының паремиологиялық кеңістігіндегі «өлім» концептісінің лексика-семантикалық өрісіне тілдік және лингвомәдени талдау арқылы кешенді сипаттама берумен анықталады. Зерттеу нәтижелерінің теориялық құндылығы ақын өлеңдеріндегі дүние бейнесінің «өлім» концептісі арқылы өзектелуінің анықталуымен және зерттеу барысында алынған нәтижелердің когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттану саласындағы алдағы зерттеулерге негіз болуымен сипатталады. Зерттеуде сөздік анықтамаларда ұсынылған концептілік өріс, оның фразеологиялық бірліктер мен мақал-мәтелдерде берілуі және ақын өлеңдеріндегі «өлім» семалы паремиялардың лексика-семантикалық өрісі талданды.

Тірек сөздер: сема; концепт; таным; мақал-мәтелдер; фразеологизм
Сілтеме жасау үшін: Аманбекқызы Ж., Сыздықова Г.О., Хусаинова Л.М. Шәкәрім шығармаларындағы «өлім» семалы паремиялардың лексика-семантикалық өрісі. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). 59-69-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-59-69

Жансая Аманбекқызы[1], Гульбаршын Олжабаевна Сыздыкова[2*], Ляйля Мидхатовна Хусаинова[3]
[1]докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, ORCID: 0009-0005-6828-4542 E-mail: zhandau06@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана, ORCID: 0000-0001-6365-0113 E-mail: go.syzdykova@mail.ru
[3]доктор филологических наук, профессор, Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы, Башкортостан, г. Уфа, ORCID: 0000-0002-7571-8143 E-mail: lejla-kh@yandex.ru

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ПОЛЕ ПАРЕМИИ С СЕМОЙ «СМЕРТЬ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ШАКАРИМА

Аннотация. В статье анализируется лексико-семантическое поле паремий с семой «смерть» в произведениях Шакарима Кудайбердиулы. Цель исследования – проанализировать смысловые особенности концепта «смерть» на основе пословиц и поговорок в произведениях поэта. В рамках лингвокультурологии предпринята попытка определить взаимосвязь языка и культуры, уточнить понятие концепта, его структуру, методы исследования, а также описать лексико-семантическое поле паремий с семой «смерть». Научно-методологическую основу работы составили труды по когнитивной лингвистике и психолингвистике. Материалом исследования послужили языковые

данные: словарные статьи и тексты стихов Шакарима Кудайбердиулы. Новизна исследования определяется комплексным описанием лексико-семантического поля концепта «смерть» в паремиологическом пространстве произведений поэта с привлечением языкового и лингвокультурного анализа. Теоретическая ценность работы заключается в выявлении способов актуализации образа мира в стихах Шакарима через концепт «смерть» и в создании основы для дальнейших исследований в области когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. В исследовании проанализировано концептуальное поле, представленное в словарных определениях, его отражение во фразеологизмах и пословицах, а также лексико-семантическое поле паремий с семой «смерть» в стихах поэта.

Ключевые слова: сема; концепт; познание; пословицы; фразеологизм

Для цитирования: Аманбеккызы Ж., Сыздыкова Г.О., Хусаинова Л.М. Лексико-семантическое поле паремии с семой «смерть» в произведениях Шакарима. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). С. 59-69. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-59-69

Zhansaya Amanbekkyzy[1], Gulbarshyn Syzdykova[2*], Layla Khussainova[3]

[1]Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana,
ORCID: 0009-0005-6828-4542 E-mail: zhandau06@gmail.com

[2*]Corresponding Author, Doctor of Philological Sciences, Professor,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana,
ORCID: 0000-0001-6365-0113 E-mail: go.syzdykova@mail.ru

[3]Doctor of Philology Sciences, Professor, M. Akmulla Bashkir State Pedagogical University,
Bashkortostan, Ufa, ORCID: 0000-0002-7571-8143 E-mail: lejla-kh@yandex.ru

THE LEXICAL-SEMANTIC FIELD OF PAREMIAS WITH THE SEMA «DEATH» IN SHAKARIM'S WORKS

Abstract. The article analyzes the lexical and semantic field of paroemias with the seme “death” in the works of Shakarim Kudaiberdiuly. The purpose of the study is to analyze the semantic features of the concept of “death” based on proverbs and sayings in the poet's works. Within the framework of linguoculturology, an attempt has been made to determine the relationship between language and culture, to clarify the concept of a concept, its structure, research methods, and also to describe the lexical and semantic field of paroemias with the seme “death”. The scientific and methodological basis of the work consists of works on cognitive linguistics and psycholinguistics. The research material was linguistic data: dictionary entries and texts of Shakarim Kudaiberdiuly's poems. The novelty of the research is determined by a comprehensive description of the lexical and semantic field of the concept of “death” in the paremiological space of the poet's works involving linguistic and linguocultural analysis. The theoretical value of the work lies in identifying ways to actualize the image of the world in Shakarim's poems through the concept of “death” and in creating the basis for further research in the field of cognitive linguistics and linguoculturology. The study analyzes the conceptual field represented in dictionary definitions, its reflection in phraseological units and proverbs, as well as the lexico-semantic field of paroemias with the seme “death” in the poet's poems.

Keywords: sema; concept; cognition; proverbs; phraseological unit

For citation: Amanbekkyzy, Zh., Syzdykova, G., Khussainova, L. The Lexical-Semantic Field of Paremias with the Sema «Death» in Shakarim's Works. *Tiltanym,* 2025. No.4 (100). P. 59-69. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-59-69

Кіріспе

Паремиологиялық бірліктер құрылымы, семантикасы мен прагматикасы секілді сипатымен ғана емес, сонымен бірге мәдени белгілерімен де айқындалады. Мақал-мәтелдерді дұрыс түсініп, орынды қолдану үшін олардың мәдени коннотацияларын міндетті түрде ескеру қажет.

Лингвомәдениеттанымдық талдау паремиологиялық бейненің семантикасын белгілі бір мәдениет аясында, оның архетиптері, символдары, мифологемалары, стереотиптері, эталондары мен түрлі мәдени кодтарын ескере отырып сипаттайды, яғни оны белгілі бір этностың дүниетанымы мен әлемді түсінуінің өзіндік ерекшелігі көрініс табатын мәдени маңызды бірлік ретінде қарастырады деген Л.А. Мисиева авар тілінің паремиологиялық бірліктерін зерттей отырып, оған мынадай анықтама береді: «Паремиялар этностың тәжірибесі мен тарихи дүниетанымын, әлемді түсінуін жеткізетін, ұлттық мәдениеттің маркерлерін бойына сіңірген бірліктер болып табылады. Олар, әдетте, паремиологиялық бейне арқылы көрініс табады» (Мисиева, 2023: 15).

Шәкәрім Құдайбердіұлының паремиологиялық кеңістігіндегі «өлім» концептісіне тоқталу арқылы тіл білімінің ежелгі заманнан бері зерттеп келе жатқан басты тақырыбы – тіл мен

ойлаудың байланысын айқындауға болады. Бұл туралы ғалым Ж. Манкеева былай дейді: «Ал, тіл арқылы берілетін ойдың ар жағында сол тілде сөйлеушінің танымы, мәдениеті, психологиясы, өмір тәжірибесі, т.б. рухани-прагматикалық жүйесі жататыны белгілі» (Манкеева, 2014: 192). Әр ұлттың өзіне ғана тән дүниетанымы концептілер мен символдарда, ұлттық реңктегі фразеологизмдерде көрініс табады. Көптеген зерттеушілер жеке адамның ана тілі мен оның дүниетанымы арасындағы байланысты зерттеу қажеттілігін атап көрсетеді. Нәтижесінде ұлттық мінез-құлық, этнографиялық деректер секілді белгілі бір тілдік қауымдастық туралы бай ақпаратты ұсынатын әр түрлі мәдени маңызы бар ұғымдар анықталады. Сондықтан да Шәкәрім өлеңдеріндегі «өлім» концептісі арқылы ұлт танымы, мәдениетімен де таныса аламыз.

Концепт термині туралы тіл білімінде бірін-бірі толықтырып тұратын түрлі анықтамалар кездеседі. А. Ислам «Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті» атты зерттеу еңбегінде концептінің мәдени реңкі басым болғандықтан ұлттық ерекше дүниетанымды түсінуде басты компонент болатынын былай сипаттайды: «концепт дегеніміз – этномәдени санада сақталған, белгілі бір ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ықшам, әрі терең мағыналы шындық болмыс, ұлттық мәдени құндылықтары жөніндегі сан ғасырлық түсінігін білдіретін құрылым» (Ислам, 2004: 15). Ғалым күрделі тілдік құрылымнан тұратын концептілердің ұлттық ерекшелігі мен ортақ белгілерін айқындау үшін олардың тілдік көрінісін, белгілі бір ұғымды білдіретін этимологиясын, синонимиясы мен антонимиясын, фразеология мен тілдік тұлғалар құрамында берілуін зерттеу – олардың өзіндік «тілін» танып, адам санасындағы орнын айқындауға зор мүмкіндік беретінін атап көрсетеді.

Б.И. Нұрдәулетова концепт терминіне: «концепт – индивидтің, тілдік ұжымның дүние, жаратылыс, оның түрліше заттары мен құбылыстары туралы өмір тәжірибесі, білімдік аясы (көзқарасы, танымы) негізінде, өзі өмір сүретін әлеуметтік ортаның мәдениетінен қабылдап, қалыптастырған танымдық, білімдік жүйесі» (Нұрдәулетова, 2011: 59), – деп анықтама береді.

Р.М. Фрумкина «Психолингвистика» атты еңбегінде: «Концепт термині сөздің жасырылған түпкі мәнін ұғуда өте қолайлы, ол ұғымның ойымыздағы қалыпты қисынынан алшақтауға мүмкіндік береді» (Фрумкина, 2007: 45), – дейді. Демек, сөздердің тура мағынасының астарында сол сөзді тұтынушы халық санасымен байланысты терең сыр жасырынып жатады.

В.А. Маслова концепт ұғымының ішкі мәнін нақтылай түседі: «Сонымен қатар концепт ретінде танылатын тілдік бірліктердің саны шектеулі, өйткені барлық құбылыстың белгі атауы концепт емес. Белгілі бір мәдениет үшін өзекті де құнды, өзін жеткізуде түрлі тілдік бірліктерге ие, мақал-мәтелдердің, поэтикалық және прозалық мәтіндердің өзегіне айналған шындық құбылыстар ғана концепт бола алады. Олар тілдік символдар, эмблемалар ретінде өзін тудырған мәтін, жағдай, білімнің нақты мәнін айшықтайды. Олар – халықтың мәдени жадын тасымалдаушылар» (Маслова, 2007: 38). Яғни оның табиғаты эмотивті, коннотациялы, аксиологиялық сипатқа ие, тілде өз «аты / атауы» бар. Когнитивті лингвистиканың зерттеу нысаны – бүкіл концептілік жүйені ұйымдастыруда өте маңызды, концептілік өріс құрайтын және оның бастауы ретінде сипатталатын концептілер. Мұндай концептілерге Уақыт, Кеңістік, Сан, Өлім, Өмір, Бостандық, Еркіндік, Ақиқат, Білім, т.б. жатады (Маслова, 2007: 52).

Материал және әдістер

Шәкәрім өлеңдеріндегі «Өлім» концептісін талдауда оның концептілік өрісін құрайтын «ажал», «қаза», «тағдыр», «ақ өлім», «қара жер» секілді синонимдес ұғымдардың мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестер арқылы берілуіне тоқталамыз. Мақалада Шәкәрімнің «Тумақ, өлмек – тағдырдың шын қазасы», «Абай марқұм өткен соң өзіме айтқан жырларым», «Анадан алғаш туғанымда», «Мақсұтың болса орынсыз», «Мінін айтса, бұзылмас кімнің түсі», «Қалқаман-Мамыр», «Криз патша», «Өлген көңіл, ындынсыз өмір» атты өлеңдері талданды. Мұнда тарихи-салыстырмалы әдіс және жинақтау, концептілік және аналитикалық талдау түрлері мен тәсілдері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Қазақ халқының дүниетанымдық көзқарасын танып-білуде Шәкәрім Құдайбердіұлы өлеңдеріндегі тілдік бірліктер арқылы өлімнің концептілік өрісін анықтап, талдауға болады. Мәселен, зерттеуші ғалым Т. Шаңбай «Шәкәрім шығармашылығында кездесетін тірек

ұғымдардың бірі» ретінде өлімнің микроконцептісі саналатын «ажал» ұғымын атап өтеді. Ғалымның өз сөзімен дәйектесек: «Алла Тағаланың әділеттілігі мен Көкенайдың әділетсіздігін бейнелеу арқылы, ажалды әділетті және әділетсіз ұғымдармен астастыра теологиялық-философиялық контекст аясында береді» (Шаңбай, 2009: 31). Бұл бағыттағы зерттеулерінде Дж. Вилларуа-Мартин былай дейді: «Ең алдымен, біз өлімнің өмір шындығына онша бейімделмеген басқа түсіндірмелермен салыстырғанда өмір өлімнің элементі екендігі туралы жаңалықты ерекше атап өтеміз. Себебі өлім бізге өмірдің шексіздігін ұғындырып, әрбір сәтті ерекше құнды етеді» (Vilarroig-Martín, 2020: 1182). Демек, осы тұрғыдан алғанда Шәкәрім өлеңдерінде өлім адамды мәңгілікке жалғайтын, тұтас тіршіліктің бір бөлшегі ретінде суреттелуі ерекше назар аудартады.

Ақын өлеңдеріндегі «Өлім» концептісін талдамас бұрын, оның көне жазбаларда, ежелгі ата-бабамыздың дүниетанымында қалай қолданғанына тоқталып өтсек. Мәселен, XI ғасырда өмір сүрген көрнекті ақын, ойшыл-ғалым Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанында өлімді «*оралмайтын ұзақ сапар*», одан «*құтылатын жоқ орын*» деп суреттейді, егер де хабар келсе дайындалып, түбі соғарын біліп, жиналып жүр дейді (Ә. Құрышжанұлы аудармасы):

Қанша жүрдім: өмірім – бос, құр екен,
Ақырында *өлім* күтіп тұр екен.
Түбінде *ажал* сөзсіз келіп қуырар,
Тірі жанның шыбын жанын суырар (Баласағұн, 2019: 124).

Ал Әзіреті Сұлтан Құл Қожа Ахмет Иасауи жазбаларында өлім – «негізгі отан», яғни *қабір, көр, о дүние, Алланың құзырына* барар жол:

Бір күндері *ажал* уақты жуық жетсе,
Саған, маған негізгі отан үкім етсе,
Өлмей тұрып жан ащысы зәрін татса,
Не бетіммен Хұзырыңа барам, міне (Диуани Хикмет, 2010: 36).

Мұнда Иасауи алпыс үш жасында сүннет деп қабылдап, жарандарымен бақұлдасып, жарық дүниені тәрк етіп жерге кіргенін, Хақты сүйгендіктен Жаратушысына зікір айтып, жалғыз өліп, жалғыз күйгенін жырлайды. Яғни сопылық таным бойынша, өлім – жалғыз Хаққа жету жолы. Шәкәрім шығармаларында да өлім туралы ойлар осы мағынада жалғасын тауып, философиялық ойлары тереңдей түседі.

Нәтижелер және талқылау

«Өлім онтологиясы туралы қазақ мифологиясын зерттеуші С. Қондыбай былай дейді: «Өлім», «өл» сөзінің өзі де таңба «оқудан» шығарылған. Яғни кіндік нүктенің бір атауы – «өңт», шеңбер атауы – «өң»; мұндағы «өң» > «өн» > «өл» болып өзгерсе, «өңт» – «өлт» болып өзгереді. Шеңбер атауы болған «өл» – әлдебір шекараны білдіреді. Осы шекарадан өткен, яғни өлген пенде қайда барады? Әрине, шеңбердің кіндігіне барады. Шеңбер кіндігінің атауы – «өлт» (өлтір, өл ет), оның праформасы – «өңт», яғни «онтология» (таным) терминіне негіз болған «онтос» түбірімен бір тектес. Бұдан шығатыны – өлу – «тану, білу» болмақ» (Қоңдыбай, 2004: 238), – дей келіп, жай пенденің Кәміл адамға айналу нүктесін, яғни сопылық жолды мысалға келтіреді. Зерттеуші мұнда сопылық сынақтың соңғы межесі өлім екендігіне және оған мүлде басқа мағына, басқа түсінік берілгеніне назар аударады. Сопылық танымы жетілген Кәміл адам болу үшін бірнеше аңғарды басып өтіп, өлімді де тұлғалық даму мен жетілудің бір сатысы ретінде қабылдауды үйретеді: Бірінші – Ізденіс аңғары (мұнда түрлі қауіп-қатерлерден өтіп, өзіңнің пәнилік тілектеріңнен бас тарту). Екінші – Махаббат аңғары (өз сүйгеніңді іздеп табуға деген талпынысыңа жан-тәніңмен берілу). Үшінші – Көкейкөз Танымы (мұнда Ақиқат нұрын тікелей қабылдап, Тәңіріңді тани бастау). Төртінші – Айырылысу аңғары (пәнилік тілектерің мен дүниеге тәуелділіктен азат болу). Бесінші – Қосылу аңғары (мұнда түрліше көрінген заттар мен идеялардың бірегейлігін сезіну. Бұрынғы біліміңнің түкке тұрмайтындығын түсіну). Алтыншы – Тәнті болу аңғары (мұнда танымның орнын сүйіспеншілік басуы, яғни ақыл емес, жүректің үстемдігі). Жетінші – Өлім аңғары (өз орнын табу). Қазақтың болмысына тән, табиғатына сай келетін сопылық таным ұстанымдары Шәкәрім өлеңдеріндегі ойлармен үндесіп жатады.

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «өлім» концептісі «*жүрек соғуының тоқтауы»,*

«тіршіліктің бітуі» деп сипатталса (ҚӘТС, 2009: 144), Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында «ажал» – адамның пәни дүниедегі тіршілігінің соңы, көне сенім бойынша алдын ала белгіленген меже дей келіп, «тағдыр», «маңдайға жазылған», «жазмыш», «пешенеде бар» деген сөздермен байланыстырылады (ҚҰЭ, 2003: 103). Ал «қаза» концептісі Қазақстан Ұлттық энциклопедиясында бұл дүниелік адам тіршілігінің соңы, адамның бұл дүниеден еріксіз кетуі, кенеттен ажал құшуы, Алланың ықтиярымен сөзсіз болатын жазмыш деп анықталады (ҚҰЭ, 2003: 192).

XY-XIX ғасырлардағы ақын-жыраулар поэзиясындағы «Өмір-Өлім» концептісінің танымдық табиғатын зерттеген ғалым С.А. Жиренов «ажал» лексемасын ғалам бейнесіндегі «өлім» концептісінің құрамдас элементі ретінде, өлімге қосымша экспрессивтік мән беретін құбылыс деп атайды. «Өлім» макроконцептінің құрамдас бөлігіне Ажал, Қаза секілді микроконцепт тізбегін жатқызады. Этнос дүниетанымында өлім суық сөз болғандықтан, оны жұмсартып *қаза болды, бақилық болды, мәңгілік сапарға кетті, көз жұмды* т.б. сөздермен айту ел ішінде кеңінен қолданылатынын атап өтеді (Жиренов, 2004: 22).

Ғалым Б.И. Нұрдәулетова өлім туралы қалыптасқан ұғым бойынша адамның тәнінен жанның ұшып шығуы өлім деп есептелетінін айтады: «Жанға ұшып шығу әрекеті тән, яғни ол (жан) ұшатын қабілеті бар, өте жеңіл, көзге көрінбейтін нәрсе ретінде сипатталып, көбелек, шыбын тәрізді жәндіктерге баламаланып беріледі: *шыбын жан, бір шыбындай жан, көбелек жан, шыбын шыраңнан, т.б.»,* – дей келіп, қазақ танымындағы өлімді сипаттайтын түсініктерді атап өтеді (Нұрдәулетова, 2011: 87),

Аталған анықтамалар негізінде өлімнің мынадай құрылымдық элементтерін келтіруге болады: біріншіден, өлім – болары анық табиғи құбылыс, адамның биологиялық тәнінің тіршілігін тоқтатуы. Екіншіден, өлім – болмыстың бетбұрысы, саналы түрде бас тігуі, адами қасиетінің белгісі. Үшіншіден, өлім – адам жасының ұлғайып, өлшеулі өмірдің соңына жетуі. Төртіншіден, өлім – ажал атты қатердің қанды шеңгелі, жан тапсыратын шешуші сәт. Бесіншіден, өлімнің уәжі сан алуан, оған түрлі дене және рух дерттері себеп болады. Алтыншыдан, ауыспалы мағынада өліммен тең келетін ар-ұят, уәдеге берік болмау секілді қасиеттер де сипатталады.

Жоғарыдағы пайымдауларды негізге ала отырып, Шәкәрім өлеңдеріндегі «Өлім» концептісінің құрамына енетін микроконцептілерді былай көрсетуге болады (Сурет 1):

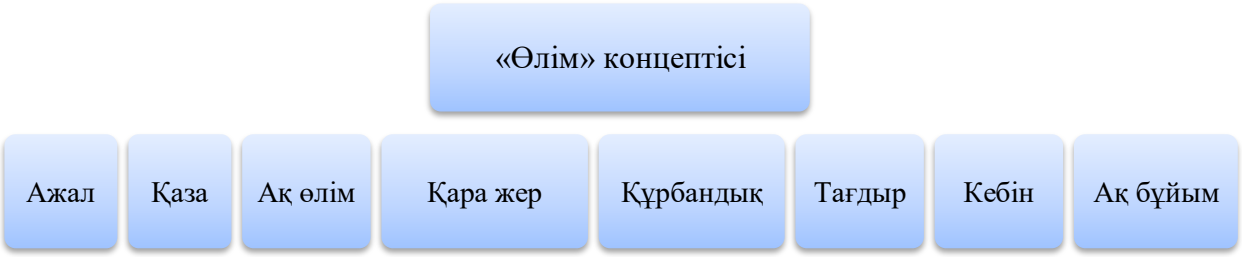

Сурет 1 – «Өлім» концептісіндегі микроконцептілер
Рисунок 1 – Микроконцепты в концепте «смерть»
Figure 1 – Microconcepts in the Concept of “Death”

Өлімнің осындай кең құрылымына сай, оны жеке-жеке лексика-семантикалық өріс ретінде қарастыруға болады. Сол себепті мақалада ақын шығармаларының паремиялық кеңістігіндегі «өлім» семасының лексика-семантикалық өрісін саралаймыз.

Тіл білімінде лексика-семантикалық топқа жіктеудің қалыптасқан өзіндік қағидасы бар. Алғашқы қағида – семантикалық талдау арқылы сөздің семантикалық құрылымын анықтау, компонентті талдау жүргізу. Лингвистикалық сөздікте берілген анықтама бойынша: «компонентті талдау әдісі – мағыналы тіл бірліктерінің мазмұндық жағын зерттеу әдісі» (Салқынбай, 2002: 156). Талдауда сөздің ең кіші мағыналық бөлшегі, яғни семасы негізге алынады. Сема – сөздің ең ақырғы шектегі мағыналық бөлігі. Тілдегі шындық заттар мен

құбылыстардың атауы олардың түрлі қасиеті мен сапасының қарапайым атауын бейнелейді. Ал сема арқылы біздің санамызда зат пен құбылыстың ерекшелігі мен мән-мағынасы көрініс табады. Лексика-семантикалық топ құраудың екінші қағидасы бойынша топ құрайтын сөздердің саны көп болуы керек.

Сөздерді лексика-семантикалық топқа жіктеу туралы ғалым М. Оразов «сөздерді белгілі бір лексика-семантикалық топқа енгізу үшін әр топтың басқа семантикалық топтардан ажырайтын белгісін, сөздерді топтастырудың критериін жасап алу керектігін» айта келіп, мынадай негізгі шарттарын ұсынады: «мағыналық сыңар (семалар) арқылы байланысуы; өз дербестігін сақтауы; бірін-бірі мағыналық жақтан толықтыруы; антонимдік және синонимдік сыңарлары да бір лексика-семантикалық топтың аясында болуы; іштей семантикалық топтарға бөлініп, сатылай байланысуы; бір сөз табынан болуы» (Оразов, 1980: 18).

Өріс теориясы лексикалық мағынаның компоненттерін анықтауда қолданылады. Бұл туралы лингвистикалық сөздікте былай дейді: «Өріс (поле) – заттардың, ұғымдардың қызметтік және мағыналық ұқсастығы бар құбылыстардың жалпы жиынтығы. Алғашқы теориялық ұғымдар Й. Трир, Г. Ипсен еңбектерінде кездеседі, олар өрісті «семантикалық өріс» деп атаған» (Салқынбай, 2002: 160). Яғни, лексика-семантикалық өріс – белгілі бір жалпылаушы білгілері бойынша біріккен, ортақ мағыналық компоненттері бар тілдік бірліктер жиынтығы болып табылады.

Ю.Н. Карауловтың пікірінше, лексика-семантикалық өрісте лексикологияның синонимия, антонимия, полисемия, сөз бен ұғым арақатынасы секілді түсініктер қамтылады. Ол семантикалық өрісті ономосиологиялық тұрғыда ұғым және семасиологиялық тұрғыда сөз мағынасы арқылы анықтауға болатынын айтады (Караулов, 2010: 218).

Өріс теориясын зерттеген ғалымдардың тұжырымдарына сай өріске енетін сөздерге: бір-бірімен жүйелі байланыста болуы; өріс құрайтын элементтердің жалпы мағынасы бірдей болып, тілде бірдей қызметте жұмсалуы; кемінде екі парадигматикалық қатардан тұратын элементтерден құралатын микроөрістерге бөлінуі; өріс құрамында орталық және шеткері аймақтардың болуы секілді белгілер тән.

Зерттеу тақырыбына сай Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларындағы паремиологиялық бірліктердің лексика-семантикалық топтары компоненттік талдау негізінде айқындалып, жалпылаушы және айырушы семаларына қарай жіктелді.

Тілдегі лексика-семантикалық топтар мен лексика-семантикалық өріс жайлы теорияларға сүйене отырып, Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармаларындағы «өлім» жалпылаушы семасы бар паремиологиялық бірліктерді мынадай лексика-семантикалық топтарға бөліп қарастырдық:

Шәкәрім шығармаларындағы «Өлім» жалпылаушы семасы бар паремиологиялық бірліктердің лексика-семантикалық тобын жіктеуде мақал-мәтелдер не тұрақты тіркестер арқылы жасалған қолданыстар мен авторлық афоризмдерді алуға тырыстық:

1) Тумақ, өлмек – *тағдырдың* шын *қазасы,*
Ортасы – өмір, жоқтық қой екі басы (Құдайбердіұлы, 2008: 200).
2) Жақыныңнан жау жақсы,
Ең жақының – *қара жер* (Құдайбердіұлы, 2008: 19).
3) *Ақ бұйымға* орай бастамағы –
Кебінің сондай бұйымнан (Құдайбердіұлы, 2008: 253),
4) Есіңді жи, ерте ойлан,
Қаза келді – өлдім де (Құдайбердіұлы, 2008: 22),
5) *«Дерт жасырған ажалсыз өлер»* деген,
Қазақты оңдырмайтын осынысы (Құдайбердіұлы, 2008: 297).
6) Болсын да Мәмбетейдің бір айтқаны
«Еркек тоқты құрбандық» деген кәне (Құдайбердіұлы, 2008: 39).
7) *Өлі жердің* сүйегін,
Тірілтті жайнап жапырақ.
Жаралы менің жүрегім,
Жайнай алмас сол бірақ (Құдайбердіұлы, 2008: 26).

Мұнда паремиологиялық бірліктер арқылы берілген *қаза, қара жер, ақ бұйым, кебін, қаза, дерт, құрбандық, өлі жер* тірек сөздері «өлім» жалпылауыш семасының семантикалық өрісін құрайды. *Қаза, құрбандық, дерт* – өлімге себеп болған, оны анықтайтын тілдік бірліктер болса, *жер, бұйым, кебін* – өлімге қатысты, жерлеуге қажетті бұйымдар ретінде сипатталады.

«Өлім» лексика-семантикалық тобындағы паремиологиялық бірліктердің айырушы семасы тірек сөздердің өлімді сипаттаудағы мағынасы мен түрлі қызметіне қарай анықталды. Мәселен, қаза – өлімнің синонимі, құрбандық – жамандықтың алдын алу үшін жасалатын жоралғы, дерт – өлімге апаратын себеп, жер – дүниеден өткен адамның мәңгілік орны, кебін, ақ бұйым – адамды соңғы сапарына орап шығаратын соңғы киімі. «Өлім» жалпылаушы семасы бар лексика-семантикалық топтың айырушы семасы – өлімнің құрылымын айқындайтын мағыналық топтар. Аталған ұғымдар лексика-семантикалық топтың талабына сәйкес бір сөз табына (зат есім) жатады (Сурет 2).

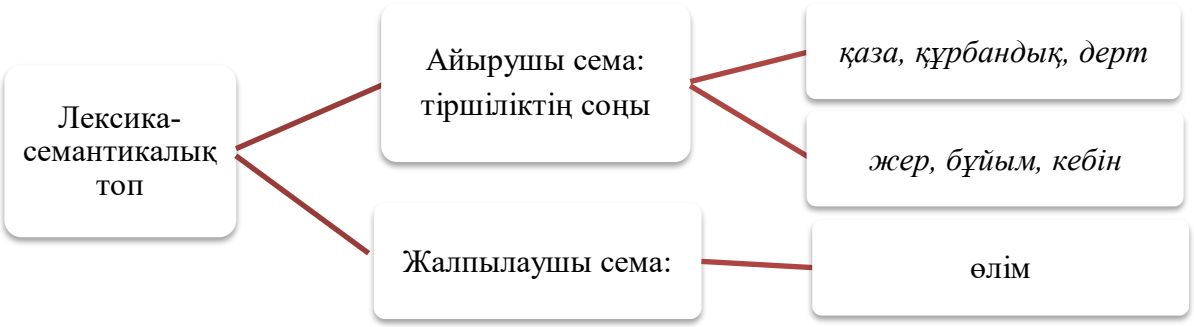

Сурет 2 – «Өлім» семасы бар паремиялардың лексика-семантикалық тобы
Рисунок 2 – Лексико-семантическая группа паремий с семой «смерть»
Figure 2 – Lexico-Semantic Group of Paremies with the Sema «Death»

Шәкәрім шығармаларындағы «Өлім» жалпылауыш семасы бар паремиялардың лексика-семантикалық тобы зерттеу барысында қолданылған компоненттік талдау нәтижесінде анықталды.

Сонымен бірге ақын шығармаларында «өлім» концептісінің мәні тұрақты сөз тіркестер мен мақал-мәтелдер арқылы да айқындала түседі. Мұны «Ажал» жалпылаушы семасы бар паремиялардың лексика-семантикалық тобына жинақтауға болады. Б.И. Нұрдәулетованың пайымдауынша: «Ажал – «өлім» концептісіндегі атрибут ұғым. Жанның кеудеден кетуі мифопоэтикалық кеңістікте «*ажалдан қорқу, үрейлену», «еріксіз қиналып, шырқырап шығу*» әрекеттерімен сипатталады» (Нұрдәулетова, 2011: 90).

Ақын өлеңдеріндегі «Ажал» жалпылаушы семасы бар паремиялардың лексика-семантикалық тобы:

1) Жалындамай *сөне қал,*

Алла ісіне көне қал (Құдайбердіұлы, 2008: 21).

Мұнда өліммен ассоциацияланатын *жұлдызы сөнді* фразеологизмінің құрамындағы *сөну // сөне қал* етістігі арқылы «Алла ісіне көнуді», яғни өлімге мойынсұнып, оны қабылдауды ұсынады.

2) Жолдасың болса тойымсыз,

Көзіңе құмды тыға бер (Құдайбердіұлы, 2008: 36).

Мұнда фразеологиялық тіркес арқылы «жолдасың» деп адамның қалауы нәпсіні меңзеп тұрғанын байқаймыз және ол тойымсыз болған жағдайда «көзіңе құм құйылып», яғни өлуге, қара жерге көмілуге дайын бол дейді (ҚТФС, 1977: 262).

3) *Ажал жетсе өлдің бе,*

Өлім келді, көрдің бе? (Құдайбердіұлы, 2008: 19).

Мұнда да *«Ажал жетпей өлмек жоқ»* деген мәтелдің құрамынан «*ажал жетті*» деген фразеологиялық тіркестің шартты мағынада қолданылғанын байқаймыз. *Өлім* факторының

себебін *«ажал жету»* тіркесі айқындап, мәтелге ұласып тұр. Бір тағанды төрт компонентті мәтел ақын қолданысында бейтарап жақтан екінші жаққа ауыстырылып, өзінің эксплицитті мағынасында берілген. Автордың жеке сөз қолданысына сай окказионалдық ерекшелік, яғни мақал-мәтелдің құрамы мен құрылысын жаймалап қолдану байқалады. Бұл жағдайда мақал еркін тіркестік сипат алып, сөйлеу тіліне жақындаған. Мақалдың контекстік мағынасын дәл беруде, мазмұнын кеңейтіп, экспрессиялық реңін күшейтуде қолданылған деуге болады (Динаева, 2013: 100).

«Ажал» жалпылаушы семасы бар лексика-семантикалық топтың айырушы семасы – адам тіршілігінің соңы, бұл дүниеден еріксіз кетуін сипаттайтын фразеологизмдер. Аталған ұғымдар *(сөне қал, көзіңе құмды тыға бер, жетпесті құдың)* М. Оразовтың сөздерді лексика-семантикалық топқа бөлу талабына сай бір сөз табына (етістік) жатады (Сурет 3).

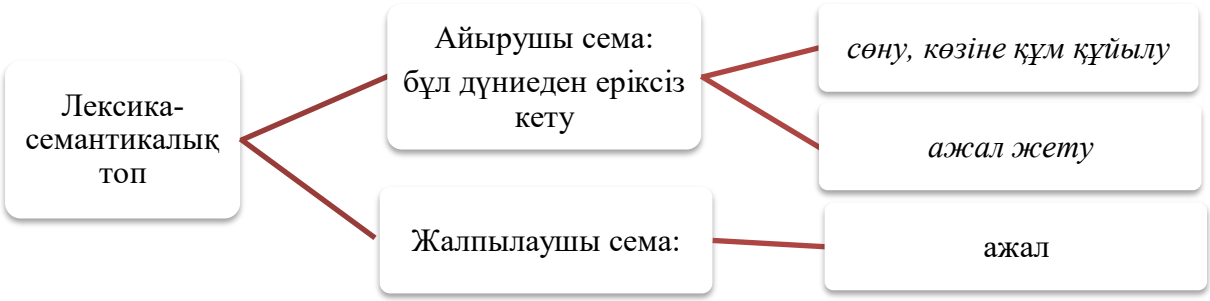

Сурет 3 – «Ажал» семасы бар паремиялардың лексика-семантикалық тобы
Рисунок 3 – Лексико-семантическая группа паремий с семой «смерть»
Figure 3 – Lexico-Semantic Group of Paremies with the Sema «Death»

Ақын өлімді сипаттауда метафоралар мен қарама-қарсы мәнді сөздерді көп қолданады. Бұл туралы ғалым А. Салқынбай өз монографиясында өмір мен өлімді Шәкәрім шығармаларындағы басты концепт-оппозиция ретінде көрсететініне, оның мәнін «тумақ-өлмек», «жоқтық-барлық», «жанбақ-өшпек» тұлғаларымен алмастыра отырып сипаттайтынына, осылардың арасындағы мағыналы адам әрекетінің амалдары ретінде нұсқайтынына тоқталады (Салқынбай, 2020: 87). Мәселен, «Абай марқұм өткен соң өзіме айтқан жырларым» атты өлеңінде *ақ* пен *қара* ұғымы қатар алынады:

Тағдырың жазған *ақ өлім,*
Құтылып онан кеттің бе?
Жақыныңнан жау жақсы,
Ең жақының – *қара жер* (Құдайбердіұлы, 2008: 19).

Мұнда ақын тіршіліктің тумақ-өлмек заңдылығын беруде әлем болмысын танудағы өз ізденісіне тән ұлттық ерекшелігі мен сезімдік қабылдауына сай зияткерлік қалпын танытады. *Ақ өлім, қара жер* фразеологиялық тіркестеріне басымдық берілуі қорқыныш сезімін күшейтіп, соңғы демнің жақын екенін сездіреді. Осылайша, ақ түс өлім белгісіне айналады. Шәкәрімде бұл тіркес бірнеше рет қайталанып (*Алланың ақ өлімі*, тағдырың жазған *ақ өлім), өлім* мен *ақ* сөзі ассоциация құрады. Қазақ ұғымындағы *ақ жауып арулап қою, ақ кебінге орау* салттары да осы түспен байланысты. Ал *қара* сөзі халық танымында, негізінен, қайғы-қасіреттің белгісі екені белгілі. Қара сөзі сөздікте түсті білдіретін тура мағынасынан бөлек этнографиялық мағынасында «өлікті аза тұтудың белгісі ретінде басқа салатын қара түсті орамал» (Кенжеахметұлы, 2013: 477), – деп анықталады. Этногроф С. Кенжеахметұлы кісі қайтыс болғанда жасалатын «қара жығу», «қара тігу» салтына тоқталады. Онда кісісі қайтыс болған үйге қара жалау ілінеді, яғни «қара тігіледі». Бір жыл бойы ол үйде жоқтау айтылады, қара жалауды көргендер арнайы бұрылып, дұға жасайды. Тек бір жылдан кейін ғана қараны жығу салты жасалады. Яғни қара жалауды алып, сындырып, отқа жағады (ҚҰЭ, 2003: 208). Мұнда өлім қара түспен ассоциацияланып тұр.

Ақынның өлім халіне соншалықты жақындығының мәнін тіл қолданысының когнитивтік

негіздерін зерттеген Қ. Жаманбаева зерттеулерінен кездестіреміз. Онда адам баласына тән «көтеріңкі күштер» (возвышенное) деп аталатын табиғи күштер туралы айтылады. Адам өзінің тұлғалық құндылығын дәл осы көтеріңкі күштермен бетпе-бет келгенде ғана түсінеді. «Көтеріңкі күштер кезінде адам өзін-өзі сақтау түйсігін іске қосады екен. Сақтау түйсігі көтеріңкі күй үстінде тұрған үрей мен мұң-қасірет арқылы оянады. Үрей мен қасірет адам жанын күйретіп кетпейтіндей болса, онда адам жүрегін әлдебір тәтті күй билей бастайды» (Жаманбаева, 1998: 90). Автор мұндай хәлді интеллектуалды пайымнан өлім құшағынан тұрғандай ояну (Шеллинг) түсінігі мен сопылар теориясындағы «Өлім далалығы» деген ұғымдармен байланыстырады. Яғни, бұдан өткен адам жаны ендігі жерде үйлесім мен тәртіпті өзі құра бастайды. «Өлімді сезгендей түйсік адамды шошытпайды. Себебі таза таным формасына өткен қасірет қашанда ұлы, қастерлі. Терең жан тыныштығы, берік, мойымайтын ішкі әлем, ішкі айқындылық (таза нәрсе, ұлы нәрсе, сара нәрсе қашан да беймәлім қасіретті тудырады) еріксіз көңілдің жабығуына әкелмек. Себебі сен бәрін жоққа шығарасың, бәрі жалған, бәрі өткінші» (Жаманбаева, 1998: 90). Біз мысалға алған Шәкәрім өлеңдерінен дәл осы күй, осы хәл анық байқалады.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде Шәкәрім өз өлеңдерінде өлімді жан досындай қабылдап, онымен сырласатыны, таным-білім жолы ретінде Кәміл адам немесе Абай айтқан толық адам дәрежесіне жетудегі белгілі бір даму сатысы деп сипаттайтыны анықталды. Дәлірек айтсақ, Шәкәрім танымында өлім адамды даралыққа жеткізетін жетілу сатысы болмақ. Шәкәрім өлеңдерінде кездесетін «өлім» концептісі Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанында жырланатын «*құтылатын жоқ орын*», «*оралмайтын ұзақ сапар*» және Иасауи жазбаларындағы «*негізгі отан», яғни қабір, көр, о дүние, Алланың құзырына барар жол* деген ұғымдармен мазмұндас деуге болады.

Ақын өлімді сипаттауда психологиялық параллелизмді, оппозициялық қатынасты (*ақ бұйым (жаялық) – кебін)*, метафораны (*кіндік кесу – өлу*) қолданады. Өлімнің мәні өлеңдерде қолдынылған мақал-мәтелдер, фразеологиялық тіркестер арқылы ашыла түседі. Мақал-мәтелдердің энтолингвистикалық уәжі ақынның айтар ойына сай мәтінді толықтырады. Мақал-мәтелдердің мәтіндік мағынасы мен қолданысында олардың құрамын, сырт құрылысын еш өзгертпей, сол күйінде пайдалану («*Еркек тоқты – құрбандық»*), компоненттерін вариант сөздермен ауыстыру (*«Дерт жасырған ажалсыз өлер*»), мақал-мәтелдердің құрамы мен құрылысын ықшамдап және жаймалап қолдану (*Ажал жетсе өлдің бе?»*) кездеседі. «Өлім» концептісінің концептілік өрісіне кіретін «қаза», «ажал», «құрбандық» ұғымдары мен *ақ өлім, қара жер, сөне қал, қаза келді, көзіңе құмды тыға бер* деген фразеологиялық тіркестер арқылы халық танымындағы өлімнің мәні айқындалады.

Қорытындылай келе, Шәкәрім паремияларының лексика-семантикалық топтары ғалым М. Оразовтың пайымдауы негізінде анықталды. Нақтылап айтсақ, лексика-семантикалық топтардың құрамына жинақталған сөздер өзара мағыналық (семалар) жақтан байланысып, дербестігін сақтаған. Лексика-семантикалық топтың құрамындағы сөздер бір-бірін мағыналық жағынан толықтырып, тікелей байланысып жатыр. Шәкәрім паремияларының лексика-семантикалық тобын құрайтын сөздер бір сөз табынан, яғни зат есім және етістіктен жасалған. Зерттеуде қолданылған компоненттік талдау негізінде ақын шығармаларындағы «өлім» семалы паремиялардың негізгі екі лексика-семантикалық тобы анықталды:

1) «Өлім» жалпылаушы семасы бар паремиялардың лексика-семантикалық тобы;

2) «Ажал» жалпылаушы семасы бар паремиялардың лексика-семантикалық тобы.

Осылайша, Шәкәрім шығармаларындағы «өлім» семалы паремиялардың лексика-семантикалық тобы мен олардың мағыналық өрісі, мағыналық байланысы мен тұлғалық құрылымы сараланды.

Әдебиеттер

Бабалар сөзі. Жүз томдық. Т. 66: Қазақ мақал-мәтелдері. – Астана: «Фолиант», 2010. – 350 б.
Баласағұн Ж. Құтты білік. – Алматы: «BRK Press», 2019. – 580 б.
Динаева Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивтік аспектісі: Монография. – Астана, 2013. – 160 б.
Диуани хикмет. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2010. – 296 б.

Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.

Жиренов, С.А. XV-XIX ғ.ғ. ақын-жыраулар поэзиясындағы «Өмір-Өлім» концептісінің танымдық табиғаты: филол. ғылым. канд. ... автореф. – Алматы, 2007. – 31 б.

Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филол. ғылым. докт... автореф. – Алматы, 2004.

Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е. – Москва: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.

Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Атамұра, 2013. – 384 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Т. 12. / Құраст.: Ж.Манкеева, С.Бизақов, Ә.Жүнісбек. – Алматы: Арыс, 2009. – 752 б.

Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. / Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2003. – 720 б.

Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. / Кеңесбаев І.К. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.

Қоңдыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 512 б.

Құдайбердіұлы Шаһкәрім шығармаларының үш томдық жинағы. – Т. 1: Қажыма, ойым, қажыма. – Алматы: Абай клубы, 2008. – 408 б.

Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2014. – 640 б.

Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику: учеб.пособие. – Москва: Флинта: Наука, 2007. – 296 с.

Мисиева Л.А. Паремиологические единицы аварского языка: этнолингвистические особенности функционирования: автореф. … докт. филол. наук: 5.9.5. – Майкоп, 2023. – 46 с.

Нұрдәулетова Б.И. Когнитивтік лингвистика. Оқулық. – Алматы: ҚР ЖОО қауымдастығы, 2011. – 312 б.

Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. – Алматы: Мектеп, 1980. – 177 б.

Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік – Алматы: Сөздік – Словарь, 2002. – 304 б.

Фрумкина Р.М. Психолингвистика: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – Москва: Издательский центр «Академия», 2007. – 320 с.

Шаңбай Т. Ұғым мәдениеті (Шәкәрім шығармашылығы аясында). – Алматы: Раритет, 2009. – 352 б.

Vilarroig-Martín, J. Antropología del hombre mortal y morituro. A propósito de la muerte en Julián Marías. // Pensamiento. Revista De Investigación E Información Filosófica. №291, 2020. P. 1173-1183. https://doi.org/10.14422/pen.v76.i291.y2020.018.

References

Babalar sozi (2010) Zhuz tomdyq. T. 66: Qazaq maqal-matelderi. Astana: Foliant. 350 b. [The word of ancestors (2010). One hundred volumes. Vol. 66: Kazakh proverbs and sayings. Astana: Foliant. 350 p.] (in Kazakh)

Balasagun, Zh. (2019) Qutty bilik. Almaty: BRK Press. 580 b. [Balasagun, Zh. (2019) Blessed Knowledge. Almaty: BRK Press. 580 p.] (in Kazakh)

Dinaeva, B. (2013) Qazaq maqal-matelderining pragma-kognitivtik aspektisi: monografija. Astana. 160 b. [Dinayeva, B. (2013) Pragmatic-cognitive aspect of Kazakh proverbs: a monograph. Astana. 160 p.] (in Kazakh)

Diuani hikmet (2010) Almaty: Nurly alem. 296 b. [Divan-i Hikmet (2010) Almaty: Nurly alem. 296 p.] (in Kazakh)

Frumkina, R.M. (2007) Psiholingvistika: ucheb. posobie dlja stud. vysh. ucheb. zavedenij. Moskva: Izdatel'skij centr Akademija. 320 s. [Frumkina, R.M. (2007) Psycholinguistics: a textbook for students of higher educational institutions. Moscow: Publishing Center Akademiya. 320 p.] (in Russian)

Islam, A. (2004) Ulttyq madeniet kontekstindegi duniening tildik sureti (salystyrmaly-salgastyrmaly lingvomadeni saraptama): Filol. gylym. dokt. avtoref. Almaty. 340 b. [Islam, A. (2004) The linguistic picture of the world in the context of national culture (comparative linguistic and cultural analysis). Author's abstr. of Doct. of Philol. Sci. diss. Almaty. 340 p.] (in Kazakh)

Karaulov, Y.N. (2010) Russkij jazyk i jazykovaja lichnost'. Izd. 7-e. Moskva: Izdatel'stvo LKI. 264 s. [Karaulov, Y.N. (2010) The Russian language and linguistic personality. 7th ed. Moscow: LKI Publishing House. 264 p.] (in Russian)

Kenzheahmetuly, S. (2013) Qazaqtyng salt-dasturleri men adet-guryptary. Almaty: Atamura. 384 b. [Kenzheakhmetuly, S. (2013) Traditions and customs of the Kazakh people. Almaty: Atamura. 384 p.] (in Kazakh)

Qazaq adebi tilining sozdigi (2009) T. 12. Qurast.: Zh. Mankeeva, S. Bizaqov, A. Zhunisbek. Almaty: Arys. 752 b. [Dictionary of the Kazakh literary language (2009) Vol. 12. Comp.: Zh. Mankeyeva, S. Bizakov, A. Zhunisbek. Almaty: Arys. 752 p.] (in Kazakh)

Qazaq tilining frazeologijalyq sozdigi (1977) Kengesbaev, I.K. Almaty: Gylym. 712 b. [Phraseological Dictionary of the Kazakh Language (1977) Kenesbayev, I.K. Almaty: Gylym. 712 p.] (in Kazakh)

Qazaqstan. Ulttyq jenciklopedija (2003) Bas red.: B. Ajagan. Almaty: Qazaq jenciklopedijasynyng bas redakcijasy. 720 b. [Kazakhstan. National Encyclopedia (2003) General ed.: B. Ayagan. Almaty: Main Editorial Office of the Kazakh Encyclopedia. 720 p.] (in Kazakh)

Qondybaj, S. (2004) Argyqazaq mifologijasy. Almaty: Dajk-Press. 512 b. [Kondybai, S. (2004) Mythology of the Ancient Kazakhs. Almaty: Daik-Press, 512 p.] (in Kazakh)

Qudaiberdiuly Shakarim shygarmalarynyng ush tomdyq zhinagy (2008) T. 1: Qazhyma, ojym, qazhyma. Almaty: Abaj kluby. 408 b. [A three-volume collection of works by Qudaiberdiuly Shahkarim (2008) Vol. 1: Do not weary, my mind, do not weary. Almaty: Abai Club. 408 p.] (in Kazakh)

Mankeeva, Zh. (2014) Qazaq til bilimining maseleleri. Almaty: Abzal-aj, 640 b. [Mankeyeva, Zh. (2014) Problems of Kazakh Linguistics. Almaty: Abzal-Ai, 640 p.] (in Kazakh)

Maslova, V.A. (2007) Vvedenie v kognitivnuju lingvistiku: ucheb. posobie. Moskva: Flinta: Nauka. 296 s. [Maslova, V.A. (2007) Introduction to Cognitive Linguistics: a Textbook. Moscow: Flinta; Nauka. 296 p.] (in Russian)

Misieva, L.A. (2023) Paremiologicheskie edinicy avarskogo jazyka: jetnolingvisticheskie osobennosti funkcionirovanija: avtoref. … dokt. filol. nauk: 5.9.5. Majkop. 46 s. [Misiyeva, L.A. (2023) Paremiological units of the Avar language: ethnolinguistic features of their functioning. Author's abstr. of Doct. of Philol. Sci. diss.: 5.9.5. Maikop. 46 p.] (in Russian)

Nurdauletova, B.I. (2011) Kognitivtik lingvistika. Oqulyq. Almaty: QR ZHOO kauymdastygy. 312 b. [Nurdauletova, B.I. (2011) Cognitive Linguistics. A Textbook. Almaty: Association of Higher Education Institutions of the Republic of Kazakhstan. 312 p.] (in Kazakh)

Orazov, M. (1980) Qazirgi qazaq tilindegi qalyptastyru etistikteri. Almaty: Mektep. 177 b. [Orazov, M. (1980) Causative verbs in the modern Kazakh language. Almaty: Mektep, 177 p.] (in Kazakh)

Salqynbaj, A., Abaqan, E. (2002) Lingvistikalyq tusindirme sozdik. Almaty: Sozdik-Slovar', 304 b. [Salkynbay, A., Abakan, Ye. (2002) Linguistic Explanatory Dictionary. Almaty: Sozdik-Slovar', 304 p.] (in Kazakh)

Shangbaj, T. (2009) Ugym madenieti (Shahkarim shygarmashylygy ajasynda). Almaty: Raritet. 352 b. [Shanbai, T. (2009) Conceptual culture (within the framework of Shahkarim's works). Almaty: Raritet, 352 p.] (in Kazakh)

Vilarroig-Martín, J. (2020) Antropología del hombre mortal y morituro. A propósito de la muerte en Julián Marías. Pensamiento. Revista de Investigación e Información Filosófica. No.291. P. 1173–1183. https://doi.org/10.14422/pen.v76.i291.y2020.018 [Vilarroig-Martín, J. (2020) Anthropology of the mortal and dying human being: On the question of death in Julián Marías. Pensamiento. Journal of Philosophical Research and Information. No. 291. P. 1173–1183.] (in Spanish)

Zhamanbaeva, Q.A. (1998) Til qoldanysynyng kognitivtik negizderi: jemocija, simvol, tildik sana. Almaty: Gylym. 140 b. [Zhamanbayeva, K.A. (1998) Cognitive foundations of language use: emotion, symbol, linguistic consciousness. Almaty: Gylym. 140 p.] (in Kazakh)

Zhirenov, S.A. (2007) XV–XIX g.g. aqyn-zhyraular pojezijasyndagy «Omir-Olim» konceptisining tanymdyq tabigaty: filol. gylym. kand. avtoref. Almaty. 31 b. [Zhirenov, S.A. (2007) The cognitive nature of the «Life–Death» concept in the poetry of akyns and zhyraus of the 15th–19th centuries. Abstr. of the diss. of Cand. of Philological Sciences. Almaty. 31 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 09.02.2025.

© Аманбекқызы Ж., Сыздықова Г.О., Хусаинова Л.М., 2025
© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-70-80

Айгерим Дуйсеновна Нурекенова[1*], Әбдібек Жетпісұлы Әміров[2], Ардақ Шайкенқызы Тлеулесова[3]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0006-6990-6136 E-mail: a.nurekenova85@mail.ru
[2]филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-1427-3184 E-mail: Abdybek.Amirov@kaznu.edu.kz
[3]педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0000-0002-3471-6109 E-mail: tleulesova.ardak@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН КЕЗЕҢІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа. Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның ономастикалық кеңістігінде орын алған өзгерістер мен оларды зерттеу мәселелері қарастырылған. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңдерде ұлттық сананың қайта жаңғыруы нәтижесінде жер-су, елді мекен, көше атауларында айтарлықтай өзгерістер болды. Қазіргі таңда ұлттық ономастика мәселесі мемлекет тарапынан үлкен саяси-идеологиялық мәнге ие болып отыр. Себебі ономастикалық атаулар – халықтың тарихи жадын, мәдени болмысын және ұлттық бірегейлігін айқындайтын рухани құндылық. Ономастикалық атаулардың ұлттық мазмұнға сай қайтадан жаңғыруы – елдің отарсыздану саясатын, тарихи әділдікті қалпына келтіру үрдісін және ұлттық сананы нығайтудың нақты көрінісі болып табылады. Осымен байланысты ономастика тек тілдік немесе географиялық жай атау ғана емес, сонымен қатар қоғамдық-саяси әрі мәдени маңызы зор сала екендігін көреміз. Егемендік алғанға дейін отаршылдық саясат халықтың ұлттық жады мен тарихын ұмыттыру мақсатында көптеген дәстүрлі атауларымызды өзгерткені мәлім. Егемендік алғаннан кейін Үкімет тарапынан арнайы Мемлекеттік Ономастика комиссиясы құрылып, жүйелі жұмыс атқарып келеді. Ұлттық ономастика мәселесіне Президент Қ-Ж.К. Тоқаев та ерекше назар аударып, биыл өткен Ұлттық құрылтай жиынында: «Қалалар мен көшелердің атауынан халқымыздың төл тарихы көрініс табуы қажет» – деген болатын. Қалалар мен көшелер, жер-су және елді мекен атауларын ұлттық құндылыққа сәйкес реттеу негізінде ұлттың тарихи жады мен мәдени коды қайтадан жаңғыратыны сөзсіз.

Тірек сөздер: ұлттық ономастика; жер-су атаулары; мәдени код; ұлттық сана; лингвокогнитивтік және этномәдени негіздер

Сілтеме жасау үшін: Нурекенова А.Д., Әміров Ә.Ж., Тлеулесова А.Ш. Тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі ономастикалық атаулардың зерттелуі. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). 70-80-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-70-80

Айгерим Дуйсеновна Нурекенова[1*], Абдибек Жетписович Амиров[2], Ардак Шайкеновна Тлеулесова[3]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0006-6990-6136 E-mail: a.nurekenova85@mail.ru,
[2]кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-1427-3184 E-mail:Abdybek.Amirov@kaznu.edu.kz
[3]кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, Казахстан, г. Астана, ORCID: 0000-0002-3471-6109 E-mail: tleulesova.ardak@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ОНОМАСТИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассматриваются изменения, произошедшие в ономастическом пространстве Казахстана в годы независимости, а также вопросы их изучения. В постсоветский период, в результате возрождения национального сознания, произошли значительные преобразования в названиях географических объектов, населённых пунктов и улиц. В настоящее время проблемы национальной ономастики приобретают большое политико-идеологическое значение со стороны государства. Это связано с тем, что ономастические названия являются духовной ценностью, отражающей историческую память народа, его культурную самобытность и национальную идентичность. Возрождение ономастических названий в соответствии с национальным

содержанием представляет собой проявление политики деколонизации, процесс восстановления исторической справедливости и укрепления национального самосознания. В этом контексте ономастика рассматривается не просто как языковая или географическая система наименований, но и как сфера, имеющая важное общественно-политическое и культурное значение. Известно, что в дореволюционный и советский периоды колониальная политика стремилась вытеснить из народной памяти традиционные названия, тем самым ослабляя национальную идентичность. После обретения независимости при Правительстве Республики Казахстан была создана Государственная ономастическая комиссия, которая ведёт системную работу в данном направлении. Президент Республики Казахстан К-Ж.К.Токаев также уделяет особое внимание вопросам национальной ономастики. На прошедшем в этом году заседании Национального курултая он подчеркнул: «Названия городов и улиц должны отражать подлинную историю нашего народа». Регулирование названий городов, улиц, географических объектов и населённых пунктов в соответствии с национальными ценностями, несомненно, способствует возрождению исторической памяти и культурного кода нации.

Ключевые слова: национальная ономастика; топонимы; культурный код; национальное сознание; лингвокогнитивные и этнокультурные основы

Для цитирования: Нурекенова А.Д., Амиров А.Ж., Тлеулесова А.Ш. Исследование ономастических названий в период независимого Казахстана. *Tiltanym*, 2025. №4 (100). С. 70-80. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-70-80

Aigerim Nurekenova[1*], Abdibek Amirov[2], Ardak Tleulesova[3]

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0006-6990-6136 E-mail: a.nurekenova85@mail.ru

[2]Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-1427-3184 E-mail: Abdybek.Amirov@kaznu.edu.kz

[3]Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Kazakhstan, Astana, ORCID: 0000-0002-3471-6109 E-mail: tleulesova.ardak@mail.ru

THE STUDY OF ONOMASTIC NAMES IN THE PERIOD OF INDEPENDENT KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines the changes that have taken place in the onomastic space of Kazakhstan during the years of independence, as well as issues related to their study. In the post-Soviet period, as a result of the revival of national consciousness, significant transformations occurred in the names of geographical objects, settlements, and streets. At present, the issues of national onomastics have acquired great political and ideological importance at the state level. This is due to the fact that onomastic names represent a spiritual value that reflects the historical memory of the people, their cultural identity, and national self-awareness. The revival of onomastic names in accordance with national content represents an expression of decolonization policy, a process of restoring historical justice, and strengthening national consciousness. In this context, onomastics is viewed not only as a linguistic or geographical naming system, but also as a field of great socio-political and cultural significance. It is known that during the pre-revolutionary and Soviet periods, colonial policy sought to erase traditional names from the people's memory, thereby weakening national identity. After gaining independence, the Government of the Republic of Kazakhstan established the State Onomastic Commission, which has been carrying out systematic work in this field. The President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Zhomart Tokayev, also pays special attention to issues of national onomastics. At the National Kurultai held this year, he emphasized: “The names of cities and streets should reflect the true history of our people.” The regulation of the names of cities, streets, geographical objects, and settlements in accordance with national values undoubtedly contributes to the revival of the nation’s historical memory and cultural code.

Keywords: national onomastics; toponyms; cultural code; national consciousness; linguocognitive and ethnocultural foundations

For citation: Nurekenova, A., Amirov, A., Tleulesova, A. The Study of Onomastic Names in the Period of Independent Kazakhstan. *Tiltanym*, 2025. No.4 (100). P. 70-80. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-70-80

Кіріспе

Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде ұлттық сана мен тарихи жадтың жаңғыруы ерекше қарқынмен жүрді. Сол рухани жаңғыру үдерісі ономастика саласын да қамтып, бірқатар дәстүрлі атауларымыз қалпына келе бастады. Бұрынғы отаршыл-идеологиялық сипаттағы атаулардың орнына ұлтымыздың тарихы мен мәдениетін бейнелейтін төл атауларымыз қайтарылып, жаңа мәнге ие болды. Ономастикалық атаулар тек тілдік бірлік қана емес, қоғамның саяси, мәдени жән рухани дүниетанымымен тығыз байланысты категория. Сондықтан тәуелсіздік кезеңіндегі

ономастикалық атаулардың зерттелуі – елдің идеологиялық бағыт-бағдарын, ұлттық құндылықтарға деген көзқарасын айқындайтын өзекті тақырып. Мақалада тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі ономастикалық атаулардың қалыптасу, өзгеру және зерттелу ерекшеліктері қарастырылды.

Ономастикалық атаулар – Қазақстанды әлемге танытатын ұлттық тіліміздің үлкен бір арнасы. Себебі жер-су, елді мекен, көше атаулары – халықтың тарихы мен дүниетанымынан сыр шертетін рухани мұра. Ғалым Н. Уәли отаршылдық саясаты кесірінен күштеп өзгертілген немесе күштеп таңылған ономастикалық атауларды *тоталитарлық атаулар, отаршылдық топонимдер* деген терминмен атайды. Ғалым: «Қазіргі кезде, еліміз тәуелсіздік алғалы бері ұлттық ономастика саласында қыруар жұмыс атқарылды. Еліміздің егемендігі мен тәуелсіздігінің сөздігіне байланысты отаршылдық топонимдер өзгертіліп, халықтық атаулар қалпына келтірілді. Сондай-ақ коммунистік идеологиямен байланысты тоталитарлық атаулар да ұлттық ономастика жүйесінен аластатылды. Әрине, әлі де болса кездесетін кедергілер жоқ емес. Практикалық ономастика, алдымен ғылыми негізге сүйенеді. Сондықтан ұлттық ономастиканың көптеген «таңдақтарын» аршып, қалпына келтіруде ономастика ғылымының нәтижелері айтарлықтай болды» – деп көрсетеді (Уәли, 2014).

Зерттеушілердің көрсетуінше, ұлттық ономастика жүйесі XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап патша үкіметінің отарлау саясатының кесірінен өзгерістерге ұшыраған. Себебі, ономастика халықтың санасына әсер етудің басты құралының бірі болды. 1991 жылы тәуелсіздік алғанда ең бірінші еліміздің атауы ауыстырылғаны мәлім. Қазақ Советтік Социалистік Республикасы болған еліміз «Қазақстан Республикасы» болып өзгертілді. Себебі Кеңес Одағы тараған кезде *совет* пен *социализм* сөздері заңдық күшін жойды. Одан кейін Ономастика комиссиясы құрылып, елді мекен мен көше атауларын ауыстыруды қолға алды. Отаршылдық топонимдер мен тоталитарлық атаулардың тым көптігі, оларға тарихи атауын қайтару мәселесін күрделендіргені аян. Атауларды ауыстыру үшін халықпен кездесулер өткізіп, ономастикалық саясатты түсіндіру жұмыстары қарқынды жүргізілгеніне қарамастан, тұрғындар тарапынан айтарлықтай қарсылықтар болғаны мәлім. Солтүстік Қазақстан облысындағы *Краснознаменное, Воскресновка, Буденное, Чапаевка, Благовещенка, Чапаево, Ленинское, Рублевка, Келлеровка, Кременчуг, Драгомировка, Иван-город, Чкалова, Ильичевка, Ленинградское, Боголюбова, Корнеевка, Советское, Сергеевка, Тимирязево, Комсомольское, Буденное, Рузаевка, Кирилловка, Октябрьское, Советское* немесе Батыс Қазақстандағы *Бударин, Чапаев, Чиров, Раздольное, Макаров, Мичурин, Казталов, Долинное, Богдановка, Юбилейное* тәрізді елді мекендер атауларына қарап, тоталитарлық жүйенің кесірінен отаршылдық кезеңі мен кеңес заманында қазақ ұлттық ономастикасының жойылғанын аңғарамыз. Әрине бұндай атаулар тек бұл екі өңірді ғана емес, бүкіл Қазақстанды қамтығаны мәлім. Ел-елді аралап, ономастикалық саясатты түсіндіру жұмыстарын жүргізген қоғам қайраткері Дос Көшім: «Отаршылдық кезеңінде және кеңес заманында ономастика адам айтқысыз өзгеріске түсті. Бір ғана мысал: 1991 жылы Алматыда 1984 көше болды. Ол көшелердің атауларының 16 пайызының ғана Алматы қаласына не Қазақстанға қатысы бар болатын. Басқа 84 пайыз атаулардың не Алматыға немесе біздің елімізге ешқандай қатысы жоқ жандардың аттары. 1954-55 жылдары, тың игеру кезінде, Алматының 300-дей көшесінің аты ауыстырылып, өзге ұлттардың ұлыларының есімдері берілген. Кеңес заманындағы идеологиялық бағыттағы берілген есімдердің көпшілігі әлі күнге дейін тұр. Бұлардың қазақ елінің идеологиясына қатысты тұлғалармен ауыстырылу қажеттігін бәріміз білеміз, бірақ орыстілді тұрғындардың қарсылығынан қорқамыз. Меніңше, дәл қазіргі кезеңде батыл қимылдап, ескірген идеологиялық атаулардан арылуымыз керек» – деген пікір айтады (Көшім, 2022). Саясаткердің бұл пікірінде отаршылдық және кеңестік кезеңдегі ономастикалық саясаттың ұлттық идеологияға тигізген кері әсері нақты көрсетіліп, қазіргі таңда бұл саланы тәуелсіздіктің символы ретінде қарау қажеттілігі көтерілген.

Тәуелсіздік алғаннан кейін ономастика – ұлттық сана мен тарихи әділдікті қалпына келтірудің маңызды құралына айналды. Біздің ойымызша,

біріншіден, ономастика – тек атаулар жүйесі ғана емес, ұлттың тарихы мен мәдени болмысын айқындайтын бірлік. Кеңес дәуірінде ономастикалық атаулар отарлаушы елдің

тұлғаларымен аталып, қазақ халқының ұлттық сипаттағы атаулары екінші орынға ығыстырылған. Бұл – ұлттың өз тамырынан ажырауына әкелген рухани отарлау түрі болды;

екіншіден, тәуелсіздік алғаннан кейін ономастикалық атауларды жаңғырту – ұлттық идеологияның ажырамас бөлігіне айналып, түзету жұмыстары қолға алынды. Көшелер мен елді мекендерге қазақ тарихында өзіндік із қалдырған тұлғалардың есімін қайтару арқылы ономастика саласында жаңару үрдісі қарқынды дамыды;

үшіншіден, тәуелсіздік алғаннан кейін ономастикалық ататуларды қайтадан, жаңа қырынан зерттеу мәселесі жолға қойылды. Соның нәтижесінде ғалымдар тарапынан ономастикалық ататулардағы тілдік және мәдени кодты ашып, айқындаған озық зерттеу жұмыстары жүргізілді.

Бүгінгі мақаламызда осы мәселелерге жан-жақты тоқталып, тәуелсіздік жылдарындағы ономастикалық үрдістердің ғылыми-теориялық негіздері мен олардың ұлттық сананы қалыптастырудағы рөлін талдамақпыз.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысының материалы ретінде тәуелсіздік жылдары жарық көрген ономастика саласындағы ғылыми еңбектер, нұсқаулықтар мен нормативтік актілер, қайта атау туралы ресми деректер, Ономастика комиссиясының мәліметтері, баспасөз материалдары пайдаланылды. Әдіснамалық тұрғыдан салыстырмалы-тарихи, сипаттамалы әдістер қолданылып, этимологиялық, этнолингвистикалық талдаулар жасалды.

Әдебиетке шолу

Қазақ ономастикасын зерттеген ғалымдар Ә. Әбдірахманов, Е.Қойшыбаев, Ғ. Қоңқашбаев, Т. Жанұзақов, А. Жартыбаев, Е. Керімбаев, Ә. Нұрмағанбетов, Қ. Рысберген, Г. Мадиева, Б. Тілеубердиев, Қ. Сапаров, Б. Бияров тәрізді т.б. ғалымдар еңбектерінде қазақ тіліндегі жалқы есімдер, жер-су атаулары, тарихи-мәдени ономастикалық деректер, сондай-ақ атаулардың лексикалық, морфологиялық, семантикалық ерекшеліктері жан-жақты қарастырылған, сонымен қатар, ономастиканың тарихи дамуы, кеңестік және тәуелсіздік кезеңдегі атау беру саясаты талданған. Мақаламызда ғалымдар еңбектеріндегі тұжырымдар мен зерттеулер пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Тәуелсіздікке дейін ономастика саласына отаршылдық ықпалы күштеп таңылды, ал егемендік алғаннан кейін еліміздегі геосаяси және тілдік ахуал түбегейлі өзгеріп, қазақтың тарихи, мәдени құндылықтарына сәйкес атаулар қайта жаңғырды. Қазақстан ономастикасына терең аналитикалық талдау жасаған ғалым Г. Мадиева ономастикалық зерттеулердің қалыптасу кезеңін үшке бөліп көрсеткен. Ғалымның тұжырымынша,

бірінші кезең 1949-1970 жылдар аралығын қамтиды, бұл кезеңде, ономастикалық мектеп құрылып, қазақ топонимдері мен антропонимдері лексикалық, этимологиялық, семантикалық тұрғыдан зерттелді, географиялық терминдердің рөлі айқындалды;

екінші кезең 1970-1995 жылдар аралығында ономастика теориясы мәселелері айқындалып, топонимер мен антропонимдерді зерттеудің этнолингвистикалық бағыты қалыптасты, түркі-моңғол топонмикалық параллельдер анықталды, қолданбалы аспектілер, атап айтқанда, транскрипция, транслитерация негіздері қарастырылды, атауларды стандарттау қолға алынды, ономастикалық сөздіктер жасалды;

үшінші кезең 1995 жылдан бастап, қазірге дейінгі уақытты қамтиды. Топонимдерді аймақтық деңгейде зерттеу жүргізіліп келеді, жалқы есімдерді зерттеуде жаңа әдістер мен бағыттар қарастырылуда (Мадиева, 2018: 6).

Тәуелсіздік алғаннан кейін ономастикалық атауларды жаңа қырынан, яғни атаулардың лингвокогнитивтік және этномәдени негіздерін ашу тұрғысынан зерттеу қарқынды дамыды. Мәселен, ғалым Қ. Рысберген: «Кез келген лингвомәдениетпен байланысты тілдік бірліктерді таза лингвистикалық категория ретінде ғана қарастырмай, кешенді де жүйелі білімдер жиынтығы ретінде қарастырған жөн. Бұл әсіресе, ономастика, топонимика салаларына тікелей қатысты» – деп тұжырымдайды (Рысберген, 2010: 24). Ғалым ономастикалық атаулардағы ақпарат түрлерін алтыға бөлген:

1. Мекен-жайлық ақпарат (кез келген атаудың басты тілдік әрі әлеуметтік қызметі);
2. Тілдік ақпарат (семантикалық құрылымы, сөзжасамдық құрылымы, фонетикалық

сипаты, этимологиясы, атауға негіз болған уәж түрі, сипаты және т.б.);

3. Этномәдени ақпарат (атау уәжіндегі этностың қоршаған ортаны игеру барысында қалыптасатын дүниетанымы, кәсібі, шаруашылық типі, наным-сенімдері мен салт- дәстүрлерінің көрініс табуы);

4. Ғылыми ақпарат (географиялық нысанның геофизикалық, геоморфологиялық қасиеттеріне байланысты объективті ақпарат түрлері, биіктігі, ұзындығы, орналасу координаталары, геологиялық жасы, минералдық жыныстардың химиялық құрамы, мамандарға ғана белгілі көптеген геоморфологиялық, гидрологиялық жүйе сипаттары);

5. Тарихи-деректік ақпарат (атаудың пайда болуына қатысты нақты тарихи дерек, оқиға);

6. Лингвоәлеуметтік ақпарат (нақты бір атау туралы қоғамдағы қазіргі кезеңдегі халық ішіндегі түрлі деректер, ассоцияциялар) (Рысберген, 2010: 28).

Ғалым көрсетіп отырған этномәдени және тарихи-деректік ақпарат ономастикалық атаулардың лингвокогнитивтік және этномәдени негіздерін ашатыны сөзсіз. Бұл ақпараттар қазақ халқының ономастикалық кеңістігінен әр заманда мекен еткен халықтар мен ұлыстар туралы, ұлтымыздың сан ғасырлар бойы жасаған ұжымдық ой-санасы туралы кең мәлімет береді. Ғалым Н. Уәли «Қазақ ономастикасын зерттеуде атаудың тілдік коды едәуір жақсы ашылды. Бұл – үлкен жетістік. Алайда атаудағы мәдени, тарихи, тағы да алуан түрлі ақпараттар жүйесін ашу өз кезегін күтіп тұр. Ономастика ғылымы жаңа деңгейге көтерілуі керек» – деген болатын (Уәли, 2014). Ғалым қазақ халқының ежелден келе жатқан дәстүрлі *Жетісу* атауындағы тарихи кодты аша отырып, оның жеті санына қатысы жоқ деген тұжырым жасады. Бұған дейін зерттеушілер ол өңір жеті өзенге қатысты Жетісу аталғанын алға тартқан. Мәселен, академик В. Бартольд *Лепсі, Басқан, Ақсу, Бүйен, Қызылағаш, Қаратал, Көксу* өзендерін жатқызған. Ғалым Н. Уәли *жеті* сөзі сан есім мағынасында жұмсалмағанын, халықтық география танымы бойынша «өзен-суы көп жер» деген ұғыммен байланысты екенін айтады. Қазақ тілінде кезедесетін *жерден жеті қоян тапқандай; жеті рет өлшеп бір рет кес* тәрізді қолданыстардағы жеті сөзінің «көп, бірнеше» деген ұғымды білдіретінін ескерсек, ғалым тұжырымы дәл екендігі анықтала түседі. Қазақ ономастикасында санмен байланысты тура мағынасында келетін атаулар да аз емес. Тарихи деректерге назар аударсақ, И. Бичуриннің мәліметінше, ғұндар заманында үлкен құрылтайлар өтетін кезде арнайы шатырлар тігілетін болған. Осымен байланысты *Семипалатинск* атауы – тігілген жеті шатырға қатысты пайда болған деген болжамдар да бар.

Тәуелсіздік алғаннан кейін ономастикалық атаулардың мәдени кодын ашуға қатысты ғылыми зерттеулер қарқынды дамығанын тағы да қайталаймыз. Ғалым Н. Уәли «Белгілі бір тілдік таңбада екі түрлі мағына кодқа салынуы, соған сәйкес екі түрлі код болуы мүмкін. Біріншісі – тілдік код, екіншісі – мәдени код. Тілдік таңбалардың мәдени семантикасын зерттеуде осы екі түрлі мәнділікті ажырата білу қажет» – деген пікір айтады (Уәли, 2021: 71). Мәселен, Семей өңірінде *Көкпекті* деген елді мекен атауы бар. Бұл атаудағы тілдік ақпараттарды, әсіресе оның астарындағы мәдени код қалың жұртшылыққа беймәлім. Бұл атаудың мәдени кодын ғалым Н. Уәли былайша ашып түсіндіреді: «*Көкпекті* – өсімдіктің атауы. Көкпек көп өсетін болған соң, ол жер *Көкпекті* деп аталып кеткен. Біздің танымымыз тек тілдік біліммен ғана шектеліп қалса, халықтың оны не себепті *Көкпекті* деп атағанын әлі де терең танымағанымызды көрсетеді. Неге *Көкпекті* аталған? *Көкпектінің* «ар жағында» не тұр? Бұл өсімдіктің атауы екен, «жарайды» делік. Бірақ тілдік кодпен шектелу жеткілікті ме? *Көкпектінің* ар жағында мәдени кодтар (ақпараттар) жатыр емес пе? Міне, қараңыз. *Көкпек* деген өсімдік. Аласалау ғана өседі, аса биік болмайды. Ал тамыры жұп-жуан, таралып өседі. Жергілікті қазақтар кезінде көкпекті қазып, тамырын отынға пайдаланған. Бұл – мәдени код. Көкпек өсетін жақта тал-ағашқа тимеген. Ауылдың қадірлі қариялары тал-теректі берекесіз пайдалануға рұқсат етпеген. Бұл, бір жағынан, экологиялық танымды білдіреді. Көкпек өсімтал, ал ағаштың өсіп жетілуі үшін ондаған жылдар керек. Сондықтан ағашты отын ретінде оңды-солды бұтауға, ысырапқа жол бермеген. Сонымен қатар көкпекке байланысты тарихи да ақпараттар (кодтар) бар. Отарлаушылық кезеңде қазақ жеріне келген казактар әскери бекіністерін сала бастады. Олар жергілікті тұрғындарды жалдап, көкпекті қаздыртып, отынға пайдаланған» (Уәли, 2014). Бұдан

Көкпекті атауы – тілдік бірлік қана емес, қазақ халқының табиғатты пайдалану тәжірибесі мен экологиялық санасын да көрсететінін байқаймыз. Ғалым Қ. Рысберген өсімдік атауларына қатысты қойылған *Аққайың, Қайыңды, Аршалы, Қарағайлы, Жусанды, Изенді, Белсексеуіл, Доланалы, Шеңгелді, Өрікті* тәрізді атауларда халықтың ғасырлар бойы қоршаған ортаны тануы, өз тірішілгіне сай икемделіп, игеруіне қатысты ұлттың когнитивтік базасында биоморфтық кодқа салынған ақпараттар мен білімдер жатыр – деп көрсетеді (Рысберген, 2010).

Ғалымдардың бұл талдауларынан мынадай тұжырым жасаймыз:

- кез-келген ономастикалық атауда халықтың дүниетанымы мен өмір салтын бейнелейтін мәдени код болады;

- әр атаудың ар жағында халықтың табиғатпен қарым-қатынасы, тұрмыс-тіршілігіне қатысты ақпарат сақталады;

- ономастикалық атаулар лингвистикалық деңгейде ғана емес мәдени-танымдық деңгейде де зерттелгенде ұлт пен тарих, тіл мен мәдениеттің сабақтастығы айқындалады.

Тәуелсіздік алғаннан кейін ономастика саласында сакральды, яғни киелі атауларды зерттеу үрдісі де қолға алынды. Киелі жер-су атауларындағы мәдени кодты ашу арқылы халқымыздың тарихи танымынан мол ақпарат аламыз. Ғалым А. Қараман мен О. Сапашев өз зерттеуінде: «Қазақ тілінің ономастикалық кеңістігінде дінге қатысты сөздер мен терминдерді қамтитын географиялық атаулардың тұтас бір тобы орын алған. Қазақ тіліндегі киелі топонимдер көбінесе жергілікті діни және рухани сенімдермен тығыз байланысты және халықтың мәдениетінің, дүниетанымының айқын көрінісі болып табылады» – дей отырып, *намаз* сөзімен айтылатын жер атауларының мәдени кодын «елді мекеннің құбыла жағында орналасқан табиғи нысанды атауы мүмкін, өйткені намаз тек құбылаға қарап оқылады», – деп түсіндіреді (Қараман, Сапашев, 2025: 162). Ақтөбе облысы, Байғанин аударында *Намазбұлақ* (бұлақ атауы), *Намазтау* (тау атауы) және Маңғыстау облысы, Бейнеу ауданында *Намазшағыл* (төбе атауы) кездеседі.

Сондай-ақ Қазақстан жерінде *әулие* сөзімен келетін топонимикалық атаулар баршылық. Мысалы, *Әулие* (тау), *Әулиетөбе* (тау), *Әулиешоқы* (тау), *Әулие* (тау, қыстау), *Әулиеқора* (тау), *Әулиебұлақ, Әулиебастау, Әулие аңғары, Әулиешоқы* (жота)*, Әулиекөл* (көл, ауыл)*, Әулие көлшік ата қылуеті, Әулиеқұдық* (құдық)*, Әулиеағаш* (қоныс, ауыл)*, Әулиеқұм* (қоныс)*, Әулиесексеуіл* (қоныс)*, Әулиетас жағасы* тәрізді атауларды ғалымдар: белгілі бір әулиелердің есімдеріне қатысты қойылуы мүмкін, алайда уақыт өте келе әулиелер есімі ұмыт қалса керек – деп болжайды (Қараман, Сапашев, 2025: 168). Бұдан қазақ халқы атау жасауда әдет-ғұрып, салт-дәстүр және діни, идеологиялық ұстанымдарын сипаттайтын сөздерді таңдап отырғанын аңғарамыз.

Тәуелсіздік алғанға дейін Қазақстан ономастикасына орыс атауларын қою заңмен бекітілген болатын. 1894 жылы генерал-губернаторларға арналған міндеттемелерде мынадай пункт бар: «Елді мекен атауларын орысша қою. Елді мекен аттарын жергілікті тілден орыс тіліне аударып, орысша аудармасының орнығуын жүзеге асыру» (Очерки истории Рудного Алтая, 1970: 35). Осының салдарынан қазақ жерінде *Матвеевка, Черняевка, Славянка, Куликово, Пятигород, Крупская, Пугачево, Мичурино, Кирово, Буденновка, Калинино, Ленинский, Покровка, Комсомол, Октябрьское, Красный Партизан* тәрізді т.б. орысша жер атаулары қаптады. Шығыс Қазақстан топонимикасына арнайы зерттеу жүргізген ғалым А. Әлімхан Күршім ауданындағы *Дарственное* елді мекенінің атауына қатысты тарихи кодты былайша түсіндіреді: «Күршім ауылы маңында бір адам күрегін тасқа шыңдап алмақшы болғанда, әлгі тас жылтырайды. Ол 33,5 кг құйма алтын екен. Алтын губернаторға сыйға тартылады. Губернатор алтын сыйлаған адамдарға жер береді. Сол сыйға тартылған жер қазіргі *Дарственное* ауылының жері. Алтын Санкт-Петербург мұражайларының бірінде сақталған» (Әлімхан, 2016: 67). Сонымен қатар ғалым қазақ атауларының орысша аудармасы жайында да сөз қозғап, *Маралды – Маралиха, Ақмола – Белая могила, Үлкен Бөкен – Большая Буконь, Қиын бұлақ – Путочная, Иіртау – Пьяная гора* болып аударылғанын талдайды.

Ғалым Қ. Рысберген отаршылдық кезеңінде қазақ жеріне берілген атауларды сегіз топқа бөлген:

1. Романовтар әулеті мүшелерінің: князь, ханзада, ханшайым есімдерінен қойылған

атаулар: *Петропавловск, Софиевка, Верный, Александровка, Павлодар;*

2. Ресей империясына қызмет еткен, отарлау саясатын жүзеге асыруға атсалысқан орыс генералдары, генерал-губернаторы фамилияларынан қойылған атаулар: *Колпаковский, Черняев, Ванновский, Перовский*;

3. Қазақ жеріне көшіп келген қоныстанушы фамилия, есімдерінен қойылған ойконимдер: *Корниловка, Андреевка, Алексеевка, Самсоновка, Костаниновка;*

4. Бұрынғы Ресей жеріндегі өз қоныстарының атынан қою: *Новониколаевск, Рязановка, Полтавка, Новомосковское, Самарское, Донецкое, Ростовское, Черниговка, Архангельское;*

5. Қазақ атауларын тікелей калькалау: *Ақсу – Белые Воды, Беловодск, Қарасу – Черноводск, Көкшетау – Синегорье, Семей – Семипалатинск, Шортанды – Щучье, Шөптікөл – Сенокосное, Бесмола – Пятигорское, Ақжар – Белоярск;*

6. Қазақ тіліндегі атауларға *-во, -ское, -ое, -ая, -ий* т.б. орыс аффикстерін жалғау арқылы русификациялау: *Нурбаевск, Бекетайский, Ерментауский;*

7. Христиан дінін уағыздайтын діни мейрамдар, әулиелер атауларынан қойылған ойконимдер: *Вознесеновка, Покровск, Троицкое, Новотроицкое, Воскресенское, Рождественское, Крестовское, Преображенское, Благовещенка, Богородское* (Қ. Рысберген, 2010).

Ғалымның бұл талдауына қатысты мынадай тұжырым жасаймыз:

- қазақ даласында отарлық идеологияның мәдени экспансиясы ашық түрде жүргізілген;

- қазақ топонимикасы отарлау саясатының ықпалына қатты ұшырап, саяси-идеологиялық құралға айналған;

- ономастикалық атауларды орыстандыруды заңдастыру арқылы отарлаушы ел- жерді «меншіктегісі» келген;

- жаңа қоныстанушылар өз туған жерінің атын қою арқылы жергілікті ұлттың кеңістігін «жат жерге» айналдыруға тырысып, мәдени ассимиляцияға ұшыратқан;

- қазақша атауларды калькалау арқылы русификациялау үрдісін жүргізіп, ұлттық ономастикалық дәстүрді бұрмалаған;

- христиан дінін уағыздайтын атауларды қою арқылы дәстүрлі исламдық дүниетанымды жоюға бағытталған миссионерлік саясат жүргізген.

Яғни, жоғарыда ғалым көрсеткен сегіз топ – отарлық идеологияның тіл арқылы іске асқан үстемдігі.

Тәуелсіздік алғаннан кейін, жоғарыда айтып өткеніміздей, дәстүрлі тарихи жер-су атауларын қалпына келтіру, ежелден қалыптасқан төл атауларды жаңғырту, орысша атауларды қазақшалау, оларды қайтадан ғылыми-зерттеу елегінен өткізу – мемлекеттігімізді берік орнықтыру мақсатында жасалған негізгі құралдың бірі болды. Мысалы, Солтүстік Қазақстан облысындағы *Советский, Целинный* аудандары – *Аққайың, Ғабит Мүсірепов,* сондай-ақ *Боровской, Комсомол, Ленино* ауылдары *Меңдіқара, Қарабалық, Ұзынкөл* болып ауысты. Әрине, қазақшаланған жер-су атауларының барлығын бір мақалаға сыйдырып беру мүмкін емес. Сонымен қатар орысша аударылған атаулардың транскрипциясын дұрыстау жұмыстары да қолға алынып, ретке келтірілді. Мысалы, *Курюк – Курык* болып (қазақшасы Құрық), *Чалкар – Шалкар* болып (қазақшасы Шалқар), *Семипалатинск – Семей* болып т.б. түзетілді.

Ономастикалық атауларды реттеу, қалпына келтіру, өзгерту жұмыстары тәуелсіз Қазақстанның сол кезеңдегі астанасы Алматы қаласынан бастау алып, бүкіл республикаға тарады. Мәселен, Алматы қаласындағы: *Ленин, Карл Маркс, Киров, Фрунзе, Горький, Дзержинский, Красноармейская, Октябрская* тәрізді т.б. көптеген көше аттары қазақ билерінің: *Төле би, Әйтеке би, Қазыбек би*, қазақ хандары мен батырларының: *Абылай хан, Райымбек, Қарасай батыр, Бөгенбай батыр, Қабанбай батыр, Наурызбай батыр, Өтеген батыр*, қазақ зиялыларының: *Қонаев, Әуезов, Алтынсарин, Омаров,* алаш зиялыларының: *Байтұрсынұлы, Бөкейханов, Жандосов, Жұмабаев, Жұбанов,* түркі ғұламаларының: *Яссауи, Науаи*, қазақ ақын-жырауларының: *Бұхар жырау, Сүйінбай, Жамбыл*, соғыс ардагерлерінің: *Момышұлы, Мәметова, Молдағұлова* т.б. есімдеріне ауыстырылды. Бұл өзгеріс тілдік әрі рухани тәуелсіздіктің және ономастикалық деколонизацияның белгісі болды. Бұл үдеріс қоғамның:

- ұлттық тарихқа деген құрметін арттырды;
- тіл мен мәдениеттің беделін көтерді;
- жас ұрпақтың ұлттық санасын жаңғыртуға әсер етті.

Мысалы, *Төле би, Әйтеке би, Қазыбек би* – әділдік пен шешендік символы болса, *Абылай хан, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр, Наурызбай батыр* – елін, жерін қорғаудың бейнесі, *Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханов, Мағжан Жұмабаев* – қазақ халқын рухани дамытқан ағартушылықтың көрінісі, *Яссауи, Науаи* – түркі руханиятының тұтастығын айғақтайтын тұлғалар. Осылайша, қайта жаңғырған көше атаулары ұлттық құндылықтың символына айналды. Демек көше атаулары жай ғана географиялық белгі емес, ұлттық мазмұн мен тарихи-рухани болмысты сақтаушы таңба.

Жоғарыдағы талдауларға қарай отырып, тәуелсіздік кезеңіндегі ономастикалық зерттеулер үш бағытта дамыды деп тұжырымаймыз:

1. *Теориялық және тарихи бағыт.* Кеңестік кезеңдегі атаулар мен тәуелсіздік кезеңіндегі атауларды қазақ ономастикасының қалыптасу, даму кезеңдерімен дәйектей отырып, салыстырмалы тұрғыдан зерттеу;

2. *Этнолингвистикалық және мәдени бағыт.* Ономастикалық атауларды ұлттық мәдениетті, салт-дәстүр мен халықтың дүниетанымын бейленейтін код ретінде қарастыру, этномәдени мазмұнын ашу;

3. *Қолданбалы және саяси бағыт.* Ономастикалық саясат жер-су, елді мекен, көше атауларын қайта қарау, ұлттық атауларды бекіту, нормативтік-құқықтық тұрғыдан реттеу, ғылыми тұрғыдан саралап, шешімдер қабылдау.

Осындай үш бағыттағы зерттеулер ономастиканы тілдің бірнеше саласымен ұштастыра қарастыруға жол ашты. Атап айтқанда:

- лингвомәдениеттану;
- когнитивтік лингвистика;
- әлеуметтік лингвистика;
- тарихи география.

Лингвомәдениеттану тұрғысынан ономастикалық атаулар халықтың дүниетанымы мен ұлттық құндылықтарын бейнелейтін мәдени код ретінде қарастырылады. Тәуелсіздік алғаннан кейін *Бәйтерек, Тәуелсіздік, Бірлік, Ынтымақ, Абай, Әл-Фараби* т.б. атаулардың берілуі – халықтың тарихи жады мен ұлттық құндылықтарын жаңғыртудың ерекше көрінісі болып табылады. Бұл әдіс – ұлттық идеологияны нығайтуда маңызды рөл атқарады. Мәселен, Шығыс Қазақстан облысының құрамындағы Семейді бөліп, *Абай облысы* деп өзгерту – тәуелсіздік кезеңіндегі ономастикалық саясаттың ең мәнді әрі маңызды шешімдерінің бірі болды. Бұл өзгеріс тек әкімшілік-аймақтық реформа ғана емес, ұлттық сананы жаңғыртудың ерекше көрінісі. Абай – қазақ халқының рухани мәдениетінің, әдеби мұрасының және ұлттық дүниетанымының символы. Абай есімі – қазақтың рухани әлемін білдіретін мәдени-тілдік код.

Когнитивтік лингвистика тұрғысынан ономастикалық бірліктер адам санасындағы таныммен, ұжымдық жадпен байланысты қарастырылады. *Алтын Адам, Самұрық, Астана* тәрізді атаулардың қалыптасуы тек нысанның атын ғана емес, қоғамға тұрақтылық, бірлік, өркендеу тәрізді символдық ұғымдарды сіңіреді. Тәуелсіз Қазақстан кезеңінде қолға алынған когнитивтік лингвистика бойынша ғалымдар тарапынан жүргізілген ғылыми зерттеулер ономастикалық атаулардағы тарихи-мәдени және ұлттық кодты ашуда ерекше үлес қосты.

Әлеуметтік лингвистика тұрғысынан атаулардың қоғамдағы қызметі, тілдік саясаттағы орны, әлеуметтік факторлармен байланысы зерттеледі. *Ленин, Киров, Мир, Советская* т.б. атаулардың *Достық, Бөгенбай, Қабанбай, Сейфуллин* т.б. болып өзгеруі – қоғамның тарихи әділдікті қалпына келтіріп, ұлттық сананың жаңғыруын дәлелдейді.

Тарихи география ономастикалық деректерді белгілі бір аймақтың тарихи дамуымен, этникалық құрамымен және табиғи-географиялық ерекшелігімен сабақтастыра қарастырады. *Отырар, Тараз, Сайрам* т.б. ежелгі атаулар – елдің тарихымен тығыз байланысты. Олардың сақталуы мен қайтадан жаңғыруы аймақтың ұмытылған тарихын қайта қалпына келтіреді.

Сонымен қатар егемендік алғаннан кейін қазақ азаматтарының аты-жөнін дұрыс жазуға

қатысты Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 2 сәуірде «Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» № 2923 және 2012 жылғы 4 ақпанда №265 Жарлықтары шықты. Осы Жарлыққа орай ономаст ғалымдар Т. Жанұзақ пен Қ. Рысберген тарапынан қазақ азаматтары аты-жөндерін жазудың емле ережелері бойынша нұсқаулығы әзірленді (Жанұзақ, Рысберген, 2016: 80). Ғалымдар даярлаған бұл нұсқаулық нормативтік құқықтық акт ретінде танылды және қазақ азаматтарының аты-жөнін, яғни өз атын, әкесінің атын, тегін әдеби тіл нормасына, қазақ тілінің орфографиялық, кей жағдайда орфоэпиялық ережелеріне сәйкес жазудың түйткілді мәселелерін реттеп берді. Тәуелсіздікке дейін қазақ есімдері бұрмаланып, орыс орфографиясы ықпалымен жазылып келгені мәлім. Мысалы: *Айгүл* емес *Айгуль, Жұмабек* емес *Джумабек, Сәкен* емес *Сакен* т.б. Ғалымдар даярлаған нұсқаулықта «Қазақ есімдері Қазақстан Республикасында орыс тіліндегі (ресми тілдегі) нұсқасында да қазақ тілінің орфографиялық заңы бойынша, осы нұсқаулықты негізге ала отырып, мемлекеттік тілде жазылады» – деп көрсетілді.

Қазіргі таңда *-ов, -ова, -ев, -ева* тәрізді қосымшаларды алып тастау үрдісі қарқынды жүріп жатқаны мәлім. Сондай аты-жөндерде аты қайсы, тегі қайсы деген шатасулар орын алып жатады. Бірақ осы мәселе ғалымдар құрастырған нұсқаулықта нақты жазылған: «Өз есімдерінен соң әке атын қосымшасыз жазу. Мысалы: *Шерхан Мұртаза, Тахауи Ахтан, Айдар Әбіш, Бектай Оңғарбай, Жолдас Жұман; Анар Омар, Асылша Жанболат, Күлайша Әбдірахман, Жәмила Қаратай* т.т. Ескерту: ұлттық дәстүрімізге сай әрбір азамат өз әкесінің не атасының атын тегі ретінде жазуға ерікті». Нұсқаулық бойынша бірінші есімі, екінші тегі жазылатыны нақты көрсетіліп тұр. Барлық мекеме осы норма бойынша жазса, бүгін бірізді қалыпқа түсіп, шатасу орын алмас еді. Нұсқаулықта «Кісінің өз аты, әкесінің атына ұлы және қызы деген сөздерді қосып, бірге жазу. Мысалы: *Азамат Бектайұлы, Бақыт Қуатұлы, Нұржан Достайұлы, Гүлнар Бекбергенқызы, Алма Ақжанқызы, Мөлдір Мұқатайқызы* т.т.» деген пункт бар. Егемендікке дейін бұлай жазу болмағаны мәлім. Сонымен қатар жеке куәлікте адамның аты-жөні қандай ретпен берілуі керектігі де нұсқаулықта көрсетілді: «Жеке куәліктер мен паспорттарда бірінші тегі, екінші есімі, үшінші әке аты жазылады. Мысалы: *Асан Болат Бақытұлы, Айдар Бекжан Мұқанұлы, Райбек Гүлжан Сәрсенқызы* т.б.» (Жанұзақ, Рысберген, 2016: 94). Аты-жөннің осылайша қазақ тілінің заңдылығымен жазылуы – ұлттық болмысты қалпына келтіру мен тіл егемендігінің ерекше бір көрінісі болды. Президенттің 1996 және 2012 жылғы Жарлықтары қазақ ономастикасын ұлттық негізде жүйелеудің және ұлттық бірегейлікті құқықтық тұрғыдан бекітудің тарихи белесі болып табылды.

Ономастикалық атауларды ретке келтіру, ұлттық атауларды жаңғырту мәселелері тек егемендік алғаннан кейін ғана мүмкін болды. Себебі егемендік алғанға дейінгі кезеңде қазақ тілінің қоғамдық қызметі шектеулі болды да, ономастикалық атаулар орыс тілінің орфографиясымен жазылды. Кеңестік идеология ұлттық атауларды қолдануға мүмкіндік бермеді. Тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана ономастика саласы мемлекеттік тіл саясатының құрамдас бөлігіне айналып, тарихи тұрғыдан қайтадан қарастыру қолға алынды, бұрмаланған топонимдер мен антропонимдерді қалпына келтіру жұмыстары қарқынды жүрді. Бұл үдеріс – ұлттық сананы жаңғыртып, тіл егемендігін орнықтырудың маңызды көрінісі.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, ономастика – география, фольклор, мәдениеттану, тарих, тіл, әдебиет, этнография салаларымен тығыз байланысты категория. Тәуелсіздік кезеңіндегі ономастика – ұлтымыздың тарихи санасын жаңғыртып, мәдени кодын айқындады, тіл мен ұлттық идеологияны тұтастырды. Осының негізінде атауларды қазақыландыру, тарихи атауларды қалпына келтіру, ғылыми зерттеу жұмыстарын жаңа бағытта қарастыру үрдісі жүрді. Қазақ ономастикасы ұлттық идеология мен рухани жаңғыру саясатының негізгі бір бөлігіне айналды. Қазіргі таңдағы зерттеулер ономастиканы тек тілдік атаулар жүйесі ретінде емес, ұлттың тарихи жады, рухани мұрасы, мәдениетінің көрсеткіші ретінде қарастырып келеді. Әрбір атау белгілі бір дәуірдің, тарихи оқиғаның немесе ұлт тұлғасының ізі ретінде ұжым жадында өмір сүреді. Тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі ғалымдардың зерттеулері ономастикалық атауларды тіл мен мәдениеттің, ұлт пен тарихтың тұтастығы тұрғысынан қарастырды, олардың этномәдени

ақпарат тасушы қызметін ашып көрсетті. Атаулардағы мәдени кодтарды талдау арқылы қазақ халқының эстетикалық танымы мен рухани өмірі айқындала түсті. Атауларды қазақыландыру тек тілдік жаңару емес, ұлттық танымды қайтарудың маңызды қадамы. Осылайша тәуелсіздік кезеңіндегі ономастика ғылымының дамуы қазақ халқының тарихи санасын жаңғырту мен ұлттық болмысын айқындауда ерекше рөл атқарды.

Әдебиеттер

Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. – 207 б.

Әлімхан А. Шығыс Қазақстан топонимиясындағы орыс тілі қабаты. // Ономастикалық хабаршы. – 2016. – № 2 (32). – 118 б.

Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері. Монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.

Жанұзақ Т. Атаулар сыры. – Алматы: Дайк-пресс, 2007. – 520 б.

Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ азаматтары аты-жөндерінің емле ережелері жайлы ұсыным. // Ономастикалық хабаршы. – 2016. – № 2 (32). – 118 б.

Жартыбаев А. Орталық Қазақстан топонимиясының тарихи-лингвистикалық, этимологиялық және этномәдени негіздері: филол. ғыл. докт... автореф.: 10.02.06. – Алматы, 2006. – 44 б.

Конкашпаев Г. Словарь казахских географических названий. – Алма-Ата: Академии наук КазССР, 1963. – 185 с.

Көшім Д. Ономастика – тәуелсіздік көрсеткіші. Halyq Line сайты [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: https://halyqline.kz/masele/onomastika-taewelsizdik-koersetkishi/ (қаралған күні: 20.08.2025).

Қараман А., Сапашев О. Аймақтық сакральды топонимиядағы номинация жүйесі ұлттық код ретінде. Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – №2. – Б. 159-171.

Мадиева Г. Ономастика Казахстана: аналитический обзор (подходы исследования онимов). – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 120 с.

Нұрмағанбетов Ә. Жер-су аты – тарихтың хаты. – Алматы: Балауса, 1994. – 64 б.

Очерки истории Рудного Алтая. – Усть-Каменогорск, 1970. – 200 с.

Рысберген Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері: филол. ғыл. док. дис. Тіл білімі ин-ты. – Алматы, 2010. – 245 б.

Тілеубердиев Б. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. – Алматы: Арыс, 2006. – 368 б.

Уәли Н. Ономастикалық атаулардағы тарихи-мәдени кодтарды ашудың лингвокогнитивтік негіздері. Ономастикалық хабаршы. – 2014. – №2(28). – 118 б.

Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. – Алматы: Қазақ тілі, 2021. – 408 б.

References

Abdirahmanov, A. (1975) Toponimika zhane jetimologija. Almaty: Gylym, 207 b. [Abdirakhmanov, A. (1975) Toponymy and Etymology. Almaty: Gylym, 207 p.] (in Kazakh)

Alimkan, A. (2016) Shygys Qazaqstan toponimikasyndagy orys tili qabaty. Onomastikalyq habarshy. No.2(32). 118 b. [Alimkhan, A. (2016) Layer of the Russian Language in the Toponymy of East Kazakhstan. Onomastic Messenger. No.2 (32). 118 p.] (in Kazakh)

Bijarov, B. (2012) Zher-su attarynyng sozzhasamdyq ulgileri: monografija. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 460 b. [Biyarov, B. (2012) Word-Forming Patterns of Land and Water Names. Monograph. Almaty: Institute of State Language Development, 460 p.] (in Kazakh)

Konkashpaev, G. (1963) Slovar' kazahskih geograficheskih nazvanij. Alma-Ata: izdatel`stvo Akademii nauk KazSSR, 185 s. [Konkashpayeva, G. Dictionary of Kazakh geographical names. Alma-Ata: Publ. house of the Academy of Sciences of the KazSSR, 185 p.] (in Russian)

Koshim, D. Onomastika – tauelsizdik korsetkishi. Halyq Line saity [Jelektrondyq resurs]. Qolzhetimdi: https://halyqline.kz/masele/onomastika-taewelsizdik-koersetkishi/ (qaralgan kuni: 20.08.2025). [Koshim, D. Onomastics is an Indicator of Independence. Halyq Line Website [Electronic Resource]. Available: https://halyqline.kz/masele/onomastika-taewelsizdik-koersetkishi/ (Review Date: 20.08.2025). (in Kazakh)

Madieva, G. (2018) Onomastika Kazahstana: analiticheskij obzor (podhody issledovanija onimov). Almaty: Qazaq universiteti, 120 b. [Madiyeva, G. (2018) Onomastics of Kazakhstan: an Analytical Review (Approaches to the Study of Onyms). Almaty: Qazaq university, 120 p.] (in Russian)

Nurmaganbetov, A. (1994) Zher-su aty – tarihtyng haty. Almaty: Balausa, 64 b. [Nurmaganbetov, A. (1994) The Name Of The Land and Water is a Letter of History. Almaty: Balausa, 64 p.] (in Kazakh)

Ocherki istorii Rudnogo Altaja (1970) Ust'-Kamenogorsk, 1970. 200 s. [Essays on the history of the Rudny Altai (1970) Ust-Kamenogorsk, 200 p.] (in Russian)

Qaraman, A., Sapashev, O. (2025) Aimaqtyq sakraldy toponimijadagy nominacija zhujesi ulttyq kod retinde. Sh.Ualihanov atyndagy Kokshetau universitetining habarshysy. Filologija serijasy. No.2. B. 159-171. [Karaman, A., Sapashev, O. (2025) Nomination System in Regional Sacral Toponymy as a National Code. Bulletin of Kokshetau

University Named after Sh.Ualikhanov. Philology Series. No.2. P. 159-171.] (in Kazakh)

Rysbergen, Q. (2010) Qazaq toponimijasynyng lingvokognitivtik zhane jetnomadeni negizderi: filol.gyl. dok.diss. Til bilimi instituty. Almaty, 245 b. [Rysbergen, K. (2010) Linguocognitive and Ethnocultural Foundations of Kazakh Toponymy: Philol. Science.Doc. Dis. Inst. of Linguistics. Almaty, 245 p.] (in Kazakh)

Tileuberdiev, B. (2006) Qazaq onomastikasynyng lingvokognitivtik aspektileri. Almaty: Arys, 368 b. [Tileuberdiyev, B. (2006) Linguocognitive Aspects of Kazakh Onomastics. Almaty: Arys, 368 p.] (in Kazakh)

Uali, N. (2014) Onomastikalyq ataulardaqy tarihi-madeni kodtardy ashudyng lingvokognitivtik negizderi. Onomastikalyq habarshy No.2(28) [Uali, N. (2014) Linguocognitive Fundations of the Disclosure of Historical and Cultural Codes in Onomastic Names. Onomastic Messeger. No.2(28).] (in Kazakh)

Uali, N. (2021) Qazaq soz madenietining teorijalyq negizderi. Almaty: Qazaq tili, 408 b. [Uali, N. (2021) Theoretical Foundations of Kazakh Speech Culture. Almaty: Qazaq tili, 408 p.] (in Kazakh)

Zhanuzaq, T. (2007) Ataular syry. Almaty: Dajk-press, 520 b. [Zhanuzak, T. (2007) The secret of names. Almaty: Daik-press, 520 p.] (in Kazakh)

Zhanuzaq, T., Rysbergen, Q. (2016) Qazaq azamattarynyng aty-zhonderining emle erezheleri zhaily usynym. Onomastikalyq habarshy. № 2(32). 118 b. [Zhanuzak, T., Rysbergen, K. (2016) Recommendations on the Spelling Rules of the Names of Kazakh Citizens. Onomastic Messenger. No.2 (32). 118 p.] (in Kazakh)

Zhartybaev, A. (2006) Ortalyq Qazaqstan toponimijasynyng tarihi-lingvistikalyq, jetimologijalyq zhane jetnomadeni negizderi: filol. gyl. dokt... avtoref.: 10.02.06. Almaty, 44 b. [Zhartybayev, A. (2006) Historical, Linguistic, Etymological and Ethnocultural Foundations of Toponymy of Central Kazakhstan: philol. science. doct... abstract: 10.02.06. Almaty, 44 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 13.08.2025.

© Нурекенова А.Д., Әміров Ә.Ж., Тлеулесова А.Ш., 2025
© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.27 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-81-92

Гүлназ Сәбитқызы Закиряева[1*], Саян Аманжолұлы Жиренов[2], Айгүл Әбидуллақызы Иманғазина[3]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0001-8632-3323 E-mail: gulnazk86@mail.ru
[2]филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID 0000-0002-4660-0381 E-mail: saken82@mail.ru
[3]филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе қ.,
ORCID: 0000-0001-6335-7179 E-mail: aigul-nurasyl@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ТІЛДІҢ МЕДИАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысы қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі тілдің медиациялық қызметін қарастыруға арналған. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ қоғамының тарихи-мәдени тәжірибесінде тілдің келісімге келтіру, дауды реттеу, әлеуметтік қатынастарды үйлестіру құралы ретіндегі қолданылу ерекшеліктерін айқындау. Осы мақсатқа сәйкес мақаланың міндеттері: дәстүрлі қазақ қоғамындағы тілдік медиацияның мәдени-әлеуметтік негіздерін талдау; дауды тіл арқылы шешу институттарының тілдік құрылымдары мен прагматикалық стратегияларын сипаттау; ұлттық мәдениеттегі татулыққа бағытталған тілдік нормалардың мағыналық ерекшеліктерін анықтау. Мақалада аталған міндеттерді шешу барысында қазақтың ауызша шешендік мұрасы тілдік-прагматикалық тұрғыда талданады. Зерттеу нәтижесінде қазақ дәстүрлі мәдениетінде тілдің медиациялық қызметі тек коммуникациялық қызметімен шектелмейтіндігі, ол қоғамдық татулықты сақтау, әлеуметтің моральдық кодексін реттеу және даулы жағдайларды бейбіт жолмен шешу механизмдерінің негізін құрайтыны анықталды. Сондай-ақ ел ішіндегі топ бастаған көсем мен сөз бастаған би-шешендердің сөйлеу мәдениеті медиацияның ерекше ұлттық моделін қалыптастырғаны және бұл модельдің тілдік стратегиялары (әдеп формулалары, жанама сөйлеу тактикалары, метафоралық-символдық құрылымдар, прагматикалық жұмсарту тәсілдері) қазіргі медиация теорияларымен өзара үндес келетіні дәлелденді. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы – қазақ мәдениетіндегі медиация феномені лингвистикалық-прагматикалық аспектіде алғаш рет жүйелі түрде қарастырылып, дәстүрлі тілдік тәжірибенің жалпы медиация теориясына қосатын үлесі көрсетіледі. Практикалық құндылығы – алынған тұжырымдар медиаторларды даярлау бағдарламаларында, келіссөз жүргізудің этномәдени модельдерін құруда, қазақтың ауызекі тілде сөйлеу мәдениетін жаңғыртуға бағытталған жобаларда қолданыс таба алады.

Тірек сөздер: тілдік медиация; билер институты; тілдік тұлға; араағайындық; дискурс
Сілтеме жасау үшін: Закиряева Г.С., Жиренов С.А., Иманғазина А.Ә. Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі тілдің медиациялық қызметі. *Tiltanym*, 2025. №4 (100). 81-92-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-81-92

Гулназ Сабитовна Закиряева[1*], Саян Аманжолулы Жиренов[2], Айгул Абидуллаевна Имангазина[3]
[1*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0001-8632-3323 E-mail: gulnazk86@mail.ru
[2]кандидат филологических наук, профессор,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID 0000-0002-4660-0381 E-mail: saken82@mail.ru
[3]кандидат филологических наук, доцент,
Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе,
ORCID: 0000-0001-6335-7179 E-mail: aigul-nurasyl@mail.ru

МЕДИАЦИОННАЯ ФУНКЦИЯ ЯЗЫКА В ТРАДИЦИОННОЙ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация. Исследовательская работа посвящена комплексному рассмотрению медиативной функции языка в традиционной казахской культуре. Основная цель работы – заключается в выявлении специфики использования языка в историко-культурной практике казахского общества как средства согласования интересов, урегулирования споров и гармонизации социальных отношений. В соответствии с поставленной целью в статье определены следующие задачи: культурно-социальные основы языковой медиации в традиционном казахском социуме; описание языковых структур и прагматические стратегии институтов, обеспечивающих разрешение споров

посредством речи; определение смысловых особенностей языковых норм, ориентированных на поддержание общественного согласия в национальной культуре. В ходе решения обозначенных задач устное ораторское наследие казахов подвергается анализу с языково-прагматических позиций. Проведённое исследование позволило установить, что медиативная функция языка в традиционной казахской культуре выходит за рамки простой коммуникации: она составляет основу механизмов поддержания общественного согласия, регулирования морального кодекса сообщества и мирного урегулирования конфликтных ситуаций. Также доказано, что речевая культура лидеров и би-ораторов способствовала формированию специфической национальной модели медиации, а её языковые стратегии (формы этикета, косвенные способы выражения, метафоро-символические структуры и прагматические средства смягчения) созвучны современным теориям медиации. Научная значимость исследования состоит в том, что феномен медиации в казахской культуре впервые подвергается системному рассмотрению в лингвистико-прагматической перспективе, что позволяет выявить вклад традиционного речевого опыта в развитие общей теории медиации. Практическая ценность работы определяется возможностью использования полученных результатов в программах подготовки медиаторов, при разработке этнокультурных моделей переговорных практик, а также в проектах, направленных на актуализацию культуры казахской устной речи.

Ключевые слова: языковая медиация; институт биев; языковая личность; посредничество; дискурс

Для цитирования: Закиряева Г.С., Жиренов С.А., Имангазина А.А. Медиационная функция языка в традиционной казахской культуре. *Tiltanym*, 2025. №4 (100). С. 81-92. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-81-92

Gulnaz Zakiryayeva[1*], Sayan Zhirenov[2], Aigul Imangazina[3]

[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0001-8632-3323 E-mail: gulnazk86@mail.ru

[2]Candidate of Philological Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID 0000-0002-4660-0381 E-mail: Saken82@mail.ru

[3]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Kazakhstan, Aktobe, ORCID: 0000-0001-6335-7179 E-mail: aigul-nurasyl@mail.ru

THE MEDIATION FUNCTION OF LANGUAGE IN TRADITIONAL KAZAKH CULTURE

Abstract. The research paper is devoted to a comprehensive consideration of the mediative function of language in traditional Kazakh culture. The main purpose of the work is to identify the specifics of the use of language in the historical and cultural practice of Kazakh society as a means of coordinating interests, settling disputes and harmonizing social relations. In accordance with this goal, the article defines the following tasks: cultural and social foundations of linguistic mediation in traditional Kazakh society; description of linguistic structures and pragmatic strategies of institutions that ensure dispute resolution through speech; identification of semantic features of linguistic norms aimed at maintaining social harmony in national culture. In the course of solving these tasks, the oral oratorical heritage of the Kazakhs is analyzed from linguistic and pragmatic positions. The conducted research allowed us to establish that the mediative function of language in traditional Kazakh culture goes beyond simple communication. It forms the basis of mechanisms for maintaining social harmony, regulating the moral code of the community and the peaceful settlement of conflict situations. It is also proved that the speech culture of leaders and bi-speakers contributed to the formation of a specific national model of mediation, and its language strategies (forms of etiquette, indirect ways of expression, metaphorical and symbolic structures and pragmatic means of mitigation) are consonant with modern theories of mediation. The scientific significance of the study lies in the fact that the phenomenon of mediation in Kazakh culture is being systematically examined for the first time in a linguistic and pragmatic perspective, which makes it possible to identify the contribution of traditional speech experience to the development of the general theory of mediation. The practical value of the work is determined by the possibility of using the results obtained in mediation training programs, in the development of ethno-cultural models of negotiation practices, as well as in projects aimed at updating the culture of Kazakh oral speech.

Keywords: linguistic mediation; institute of Biys; linguistic personality; mediation; discourse

For citation: Zakiryayeva, G., Zhirenov, S., Imangazina, A. The Mediation Function of Language in Traditional Kazakh Culture. *Tiltanym*, 2025. No.4 (100). P. 81-92. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-81-92

Кіріспе

Қазақ мәдениетінде тілдің қызметіне – сөз құдіретіне қатысты этномәдени түсінік өте жоғары деңгейде қарастырылады. Этностың тілдің табиғаты мен қызметі туралы түсінігі тілді өнер деп санап, оны жоғары бағалауда көрінеді. Тіл білімінде тілге бірнеше қызмет жүктеледі. Тіл қоғамдық өмірдің айнасы, қозғаушы күші болғандықтан, оның функциясы уақыт өткен сайын жаңарып, жасампаздық танытып отырады. Қоғамдық өмірдің дамуы мен мәдениет

арнасының кеңеюі тілдің медиациялық қызметінің белсенділігінің артуына әсер еткені белгілі. Этностың дәстүрлі мәдениеті мен қоғамдық өмірінде тілдің медиациялық қызметі күнделікті тұрмыста біте қайнасып кеткен. Қазақ мәдениетіндегі тілдің медиациялық қызметі тұрмыстық өмірге сіңіп, тіпті, жеке бөліп көрсетуге келе бермейтін дәрежеге жеткен. Дәстүрлі этнос мәдениетіндегі тілдің медиациялық қызметі отбасындағы отағасы мен отанасынан бастап, елағасы, рубасы, жүзбасы, ұлысбасы, батыры мен бегіне, биі мен шешеніне, ханы мен сұлтанына дейін жазылмаған заңдылықтар негізінде жүктелген. Ал қазіргі уақытта тілдік медиация кәсіби мамандық деңгейіне жетіп, дербес қызмет ретінде қарастырылады. Осыған сәйкес ғылыми тұрғыдан тілдің медиациялық қызметін лингвистикалық аспектіде қарастырып, лингвоталдаулар нәтижесінде тіл феноменін айшықтай түсуге болады. Тілдің медиациялық қызметі қоғамдық өмірдің кез келген саласына тікелей де, жанама да қатысады. Оның тұрмыстық өмірдегі тікелей ықпалы дау-жанжалдарды шешу үдерісінде көрінсе, жанама қызметі дау-шарлардың алдын алу кезінде көрінеді.

Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі тілдің медиациялық қызметінің тарихы мен бүгінгі даму динамикасын көрсету қазіргі ғылым салалары мен мәдени өмір үшін маңызды саналады. Қазақ мәдениетіндегі тілдің медиациялық қызметі қоғамдық өмірдің барлық саласында көрініс табады: ол қарапайым отбасындағы тұрмыстық қатынастардан бастап, ауылішілік, ағайынаралық, этносаралық, мемлекетаралық және халықаралық деңгейлерге дейін таралады. Сондықтан дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі тілдің медиациялық қызметі лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Яғни, дәстүрлі қазақ мәдениетіне тән медиациялық дискурстың тарихи қалыптасуы мен даму жолы, сондай-ақ өзіндік дәстүрлі этномаркерлі ерекшелігі бар екендігі айқын көрінеді. Осыған орай, дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі тілдің медиациялық қызметін және оның дискурстық сипатын анықтау – өзекті мәселелердің қатарында.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысының материалы ретінде қазақтың дәстүрлі дау-шарларын шешу мәдениетін көрсететін екі негізгі мәтін алынды:

1. *Қазыбек бидің қалмақ ханына айтқан әйгілі монологі* – дәстүрлі билер сөзінің медиациялық әлеуетін көрсететін, мәмілеге шақырудың тілдік-прагматикалық тәсілдерін айқын бейнелейтін тарихи мәтін;

2. *Абайдың «Салиқа қыз» дауын шешу барысында айтқан монологі* – қазақ қоғамындағы дау-шарларды реттеу институтының кейінгі кезеңдегі үлгісі ретінде бітімнің моральдық-этикалық әрі тілдік механизмдерін танытатын дерек.

Аталған мәтіндер қазақтың ауызша шешендік дәстүріне тән тілдік құралдарды, сөйлеу стратегияларын реттеу формаларын талдауға мүмкіндік береді. Зерттеуде *салыстырмалы-прагматикалық талдау әдісі* қолданылып, екі би-шешеннің сөзіндегі медиациялық тактикалар мен тілдік амалдардың ұқсастықтары мен айырмашылықтары айқындалады. Сонымен қатар *дискурстық талдау* әдісі арқылы монологтердің құрылымы, мақсатты аудиторияға ықпал ету тәсілдері, сөйлеушінің әлеуметтік беделі мен рөлдік позициясы, жанжалдың табиғаты мен оның сөз арқылы шешілу логикасы анықталады.

Мәтіндерге *тілдік-прагматикалық интерпретация* жүргізіліп, келісімге келтіруді қамтамасыз ететін формулалар (жұмсарту, жанама сөйлеу) жүйеленді. Сондай-ақ *мәдени антропологиялық тәсіл* қолданылып, дауды шешу тілінің артында тұрған әлеуметтік нормалар, салт-дәстүр және қазақ қоғамындағы «сөзге тоқтау», «аталы сөзге бойұсыну» қағидасы назарға алынды.

Осы әдістер кешені Қазыбек би мен Абай сөздеріндегі тілдің медиациялық қызметін терең ашуға, қазақ мәдениетіндегі дауды реттеудің тілдік моделі қалай құрылғанын анықтауға мүмкіндік береді.

Әдебиетке шолу

Жалпы тіл білімі мен қоғамдық ғылым салаларындағы тілдік медиация дау-шарларды шешуде басымдыққа ие. Әлеуметтік қатынастардағы дауласып отырған екі тарапты бітімге шақыратын медиация институтының тамыры тереңнен бастау алады. В.В. Коломытцева медиацияның қалыптасуындағы төмендегідей 3 кезеңді атап көрсетеді:

1. Алғашқы қауым адамдары өмір сүрген заманда «медиация» деген термин жоқ болса да, араздасып қалған ағайындарды бітімге келтіретін «татуластыру» мәндес әрекеттер жасалған. Мұндай қызмет әдетте, «қара қылды қақ жаратын», шаршы топ алдында сөз бастай алатын, «тура биде – туған жоқ, турасыз биде – иман жоқ» деген қағидатты ұстанатын абыз, ақсақалдарға жүктелді.

2. Орта ғасыр кезеңі және жаңа заман. 1648 жылы бүкіл Еуропа елдері қатысқан отыз жылға созылған соғысты тоқтату үшін медиация қолданылған екен, нәтижесінде соғысушы тараптар бітімге келіп, бейбіт келісімге қол қойыпты. Ал жаңа заманда Швейцария, Германия және Франция арасындағы қақтығыс кезінде Наполеон Бонапарттың медиатор міндетін атқарып, үш елге араағайындық жасаған қызметі тарих беттерінен белгілі. 1803 ж. Наполеон «Медиация актін» жазған деген дерек бар.

3. 1976 жыл дауды шешудің балама әдісі қолданысқа енген жыл саналады. Осы жылы өткен конференцияда соттар «Соттан өзге, дауларды ұтымды етіп шешетін тәсіл болуы керек» деген талап қояды. Сонда Гарвард университетінің профессоры Фрэнк Зандер «көптеген қосымша есігі бар сот» деген ұғым енгізіпті. Демек, бұл соттың дауласып жатқан тараптарға ұсынатын медиациясы немесе төрелік сияқты дауды шешудің балама тәсілдері дегенді білдіреді (Коломытцева, 2013: 268-269).

Ал қазақ қоғамында медиацияны *билер институты* мен *ақсақалдар институты* атқарғаны мәлім. Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі билердің, ауылағасының, елағасының, рубасының, ақсақалдардың, қолбасының, жүзбасының, түменбасының рөлі өте жоғары болған. Себебі аталған әлеуметтік статусқа ие тұлғалардың болмысын айшықтап тұратын бірден-бір көрсеткіштер олардың бойларына тән медиаторлық, яки турашылдық, өткірлік, шыншылдық, батырлық, көпті көргендік, тектілік секілді адами сапалар жатады. Ал мұндай сапалардың айқындаушы белгісі – олардың сөзсаптамынан, тілді жұмсауынан, сөз байлығынан көрініп, тілдік құзыреттілікке ие тілдік тұлға саналады. Олар билік жасағанда, батырлық көрсеткенде, рубасылық мәселені көтергенде, елбасылық өнеге көрсеткенде тілдің медиациялық қызметін өз аудиториясының психологиялық ахуалына қарай пайдаланып отырған. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы тілдік медиацияның өзіндік этноәлеуметтік ерекшелігі бар. Ол ерекшелік қазақ қоғамындағы «аталы сөзге жүгіну», «сөзге тоқтау», «сөзге қонақ беру» секілді этностереотиптердің жалпыхалықтық мәдениеттен орын алған әлеуметтік сипатынан көрінеді. Тілдік медиацияны жүзеге асырушылардың (рубасылар, билер, сот алқасы, т.б.) екі тарапқа ортақ кесім айтуы ашық та әділетті жүргізілген. Даудың шешімі екі тараптың мүддесін тең қарап, бейтарап тұрғыда сөздің бейнелеуіштік, эмоционалдық, әлеуметтік тетіктері негізінде көпшілікке түсіндіріліп, кесімді сөз ретінде тәпсірленетін болған. Осыған орай этномәдениетте сөзге тоқтау мәдениеті қалыптасқан. Алайда қазақ қоғамында тура сөзге тоқтай білмегенді қоғам болып тәрбиелеп, егер мәмілеге келмесе ел болып аластап, тезге түсіріп отыруы тілдік медиацияға ерекше әлеуметтік мәртебе берілумен ерекшеленеді.

Қазақ даласындағы билер институтына қатысты зерттеулер Ш. Уәлихановтың «Сот реформасы туралы жазбасынан» басталды. Орыстың заңдарына қарағанда қазақтар заңының көңілге қонымды, адамгершілік жақтары көбірек екенін, Европа кодекстерінде тұнып тұрған қорқытып-үркіту амалдарының қазақ заңдарында жоқ екендігі баяндалады. «Қазақтарда дүре соғып жазалау ешқашан болған емес. Ал руласы үшін туысқан ағайыны жауап береді» деп дала демократиясындағы билер сотының ерекшелігі мен дау-жанжалдарды шешудегі құқықтық нормалардың ұлттық сипатының тілдік қолданысы туралы тарихи ақпараттар беріледі (Уәлиханов, 2015).

Қазақ заңнамаларын түпкілікті зерттеген академик С.З. Зиманов «Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі» атты еңбегінде қазақтың ата заңының бастауы, әділ соттың «Алтын ғасыры», билер сотының оң үлгісі туралы егжей-тегжейлі жазады. Онда ол: «Қазақ құқығы Қазақия деп аталатын ұлан-ғайыр «еркін» аймақта қалыптасқан түркі тілдес көшпелі өркениеттің мәдени аралы, мұрасы және жемісі», – деп билер институтының тамыры тереңде екендігін көрсетеді (Зиманов, 2009: 6).

Г.З. Балғабаева билер институтының мемлекеттік басқару институттарымен тығыз

байланыста болғанын айта келе, оның сонау түркі дәуірінде-ақ пайда болғанын тілге тиек етеді. Аталмыш институттың қалыптасып, даму кезеңдерін ғалым келесі кезеңдер бойынша дәуірлейді:

– Ежелгі түркілер дәуіріндегі бектер мен билер институты;
– Шыңғыс хан дәуіріндегі билер институты;
– Қазақ хандығы пайда болған кездегі билер институты;
– Тәуке хан тұсындағы билер институты.

Г.З. Балғабаева өз зерттеулерінде Ежелгі түркілер дәуіріндегі VI-XI ғасырлардағы Қарлұқ мемлекеті, Түргеш қағандығы, Қарахан мемлекеті тәрізді саяси бірлестіктерде дауларды шешуге және қоғамдағы қатынастарға араласқан бектер болғанын айтады. Шыңғыс хан тұсында оның есімімен қатар Майқы бидің есімі ерекше аталады. Қазақ хандығы құрылған дәуірде «билер институтының» Бәйдібек, Едіге, Жиренше шешен, Қарашаш сұлу, Асан Қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Досмұханбет (лақап аты Дос би), Жиембет секілді көрнекті өкілдері болған. Зерттеушінің пайымдауынша, Тәуке хан заманында «билер институты» дамуының шыңына жеткен. Бұл дәуірде Әнет баба, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Тайкелтір би, Досай би, Едіге, Сырымбет, Ескелді, Байдалы билер өмір сүрген екен (Балғабаева, 2017: 92-93).

Қазақ даласында медиация қызметі тілдік тұлғалардың араағайындық жасауы арқылы жүзеге асқан. «Абай жолында» Құдайберді Құлыншақтың «бөрте атына» қызыққан соң Құнанбай сол атты сұратады. Құлыншақ «*аяғының желі бар жалғыз-ақ бөрте ат еді*» деп Құнанбайға сұрағанын бермей қояды. Құлыншақтың бұл ісіне: «*Бермейді деген не сұмдық? Торғайдан алмасақ, қайратымыз қайсы? Өкпелеп қайда кетуші еді? Кете алатын күші қайсы?*» (Әуезов, 2020: 211) – деп, Құнанбайдың адамдары кіжінеді. Бөрте аттан шыққан жанжал ушығып, қарулы қақтығысқа ұласады. Тіптен, ел арасында бұл қақтығыс «Мұсақұл соғысы» деген атаумен таралады. Ашуланған ағайын Құнанбайдың атына арыз жазып, ұлыққа жібереді. Іс насырға шапқан соң Құнанбай Құлыншақтарға кісі жібермек болады. Жауға жалынбақтың оңай еместігін біліп тұрған Құнанбайдың таңдауы «жауыққан ағайынның көңілін табады-ау» деген Тоғалақ ішіндегі мықты жас Байғұлақ пен өзіне араз болса да, Көкше – Қаратайға түседі. Құнанбай «*Ара ағайын деп осы екеуін алу керек. Байдалыға соларды салу қажет*» деп наразы тараптың ашуын қайтару үшін араағайындыққа жүгінеді.

Қазақ тілінің сөздігіне сәйкес, араағайындық дегеніміз – қандай да бір мәселеге қатысты келіспей қалған тараптарды келісімге келуге, қайшылықты істі бейбіт жолмен шешуге шақыратын үшінші бір күш (Қазақ сөздігі, 2013: 94). Қазақ қашанда ағайын-туыспен етене жақын араласып, ағайын арасындағы алауыздықтан аулақ болған. Қазақ дәстүрлі мәдениетіндегі дау-жанжалдардың тарихи себебі мен салдарына көз жүгіртетін болсақ, көптеген ұрыс-керіс тілден туындап, тілмен бітісіп жататындығын байқауға болады. Бұған қатысты этнос мәдениетіндегі: *басқа пәле тілден / тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады / он пәленің тоғызы тілден / отыз тістен шыққан сөз отыз рулы елге тарайды* секілді паремиялардың мазмұнынан да көруге болады. Ал сол ушыққан мәселені шешуде тілдің бітімгерлік қызметі үлкен дау-жанжалдардың алдын алып қалады. Бұған қатысты да халық даналығында: *аталы сөзге жүгіну / аталы сөзге тоқтау / сөзге қонақ беру / аталы сөзге арсыз ғана тоқтамайды* секілді лексикалық бірліктердің бітімгерлік болмысын байқауға болады. Демек тіл өз кезегінде «араағайындық-бітімгерлік-мәмілегерлік», яки, бір сөзбен айтқанда медиациялық қызмет атқарады.

Мәшһүр Жүсіптің:

«Аманыңда елжіреп, мақтайтын да ағайын,
Алыстамай айналып, жақтайтын да ағайын.
Ауырыңды жеңіл ғып, жоқтайтын да ағайын,
Еркелетіп бетіңнен, қақпайтын да ағайын», –

деген жыр жолдарында алысты жақындататын, ұрысты ұйыстыратын, ауырудан сауықтыратын араағайындық қызмет тілге жүктеліп, тілдік тұлға арқылы жүзеге асатынын көрсетеді. Қоғамдық өмірде әртүрлі тап өкілдері, ағайын-туыс, ру-тайпа арасында араздықтың болуы – табиғи заңдылық. Қазақ халқының арасында ең көп кездесетін дау түрі – жер дауы, жесір дауы, мал-мүлік дауы, ар-намыс дауы болғандығы тарихи деректерде жиі кездеседі. Алайда тұрмыстық

өмірде болған дау-жанжалдар бітімгерлер мен мәмілегерлердің (медиаторлар) қызметі арқылы өз шешімін тауып отырған. Ал олардың дау-шарларды шешудегі төрелік айту, бітістіру, мүдделер қақтығысын ескеру, бейтараптық секілді сапалық көрсеткіштерімен қатар тілдің ішкі иірімдерін меңгеруі мен сөйлеу әдебінің категорияларына басымдық беруі, яғни «туралықтың тізгінін, шындықтың шылбырын, жүйелі сөзді жүгендей» білуі басты алғышарт саналады.

Дәстүрлі қазақ қоғамында медиация міндетін атқарған әлеуметтік институттардың бірі – *ақсақалдар институты*. Ө. Исенов ақсақалдарды сыйлаудың үш түрлі әлеуметтік мәні болғандығын көрсетеді: «Біріншіден, ақсақал – асқан ақыл иесі; екіншіден, ақсақал – қазақ дәстүрі мен салтын сақтаушы және оның орындалуын қадағалап реттеуші; үшіншіден, ақсақал – рухтар мен ата-бабалар әлеміне жақындай түскен адам, сондықтан, ол ерекше құрметке ие» (Исенов). Демек, қазақ халқы «ақсақал» деген сөзді жасына қарап қана қолданбаған, жөн-жоралғыны білетін, өмірден білген, түйгені көп ақылды адамды ақсақал санаған. Қоғамдық өмірдегі әралуан келеңсіз жағдайлар орын алған жағдайда медиатор ретінде соңғы сөзді айтушы да ақсақалдар болған. Ақсақалдардың шешімі екі тараптың уәждерін қанағаттандыратын, екі жақ үшін де әділ шешім ретінде қабылданатын. Мәселен: «Абай жолында» Балқыбекте өткен сиязда (*съезде*) Арғын, Найман, Керей, Уақтың басы қосылып, қат-қабат жиналған талай даудың, алыс пенен жақынның, қиядағы қиынның түйіні мен шешуі қаралады. Сол кезде Байғұлақ: «*Іргеңе кеп төрт арыстың жиыны қонды. Төбедегі айға ұмтылсаң, арманды, шерменді кезім деп отырған жоқсың. Осы отырған ортаңа үлкен бір сыбаға тасталып отыр. «Төбе би» дейді. Арғын аға деп, өзге үш арыс сол сыбағаны ырғаса келсе де, бізге берді*» (Әуезов, 2020: 754-755) – деп, Төбе биді сайлау дәрежесінің өздеріне бұйырғанын алға тартады. Ендігі кезекте сөз бастап отырған Байғұлақ Абайдың ақсақалдығына жүгініп, «*елдің сағы, ердің сыны мұқалмас*» үшін төбе биді өзің сайлап бер деп қолқа салады. «Төбе биліктің сыйға келмей, сынға келетінін» айтқан Абай ойлана келе: «*Болыс та емес, би де емес. Боламын деп өктеген де емес. Халыққа әділет, жаны ашырымен жағатын адам. Айтқан ақылды алсаң, ұстар болсаң, осы Асыл ағаңның етегінен ұста*» (Әуезов, 2020: 756) – деп, қасында жүрген Асылбекті атайды. Жиылған жұрт Абайдың сөзіне тоқтап, шешімін құп көреді.

Билер мен ақсақалдар тек ел ішіндегі дау-дамайдың түйінін шешумен шектелген жоқ. Олар әрі саясаткер, әрі дипломат, әрі елші, әрі медиатор бола білді. Осымен байланысты дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі тілдің медиациялық қызметіне қатысты зерттеу жұмысымызда билер мен ақсақалдар (тілдік тұлғалар) «медиаторлық қызметті қалай іске асырды?», «қандай тілдік бірліктер қолданылды?», «тілдік медиацияның суггестиясы деген не?» деген мәселелерді лингвистикалық аспектіде қарастырып, лингвоталдаулар арқылы тарқатып көрсету көзделеді.

Нәтижелер және талқылау

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде сөз өнері жоғары бағаланған. «Өнер алды – қызыл тіл» немесе «Тіл өнері дертпен тең» демекші, тілдің орасан мүмкіндіктерге ие екендігін көрсете білген. Ғылымда көптеген тілге тән функциялар бар. Сол функциялардың біріне тілдің медиациялық қызметін жатқызуға болады. Тілдік медиация тілді тұтынушының тілдік құзыреттілігіне, тілдік тұлға болмысына тікелей тәуелді. Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі тілдік тұлғаларға би-шешендер мен елағалары, ауыл ақсақалдары секілді сөз дарыған кісілерді жатқызған. Олар сөз қадірін түсініп, ел бірлігін биік ұстаған. Өз кезегінде елағалары дау-дамайларды екі тараптың мүддесін тең қорғау арқылы шешендік сөздерді қалқан етіп, бітімгерлік қызметтер атқарған. Бұл – дала заңына бағынған қазақ халқына ғана тән феномен. Түрлі-түрлі баптардан тұратын заңдарға, толып жатқан құжаттарға сүйенбей-ақ, бір ауыз сөзбен текетіресті тоқтатып, бір ауыз сөзбен ердің құнын кешіріп, нардың пұлын өтеген. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» екенін жақсы білген дана халық сөзді айта білген, сөзді тыңдай білген, сөзге тоқтай білген. Билердің көздегені алты алаштың ауызбіршілігі, бүтіндігі, татулығы мен амандығы болды.

Билер мен шешендердің белгілі бір мәселеге қатысты айтар «аталы сөзі» ауызекі сөйлеу стилінде жүзеге асқан. Ауызекі сөйлеу стилінің ерекшелігі эмоцияның басым болуы, қыстырма, қаратпа, одағай сөздердің көп қолданылуы, көркемдегіш құралдардың (теңеу, эпитет, гипербола және т.б.) жиі пайдаланылуы арқылы жүзеге асқан. Ауызекі сөйлеу стилі диалогке құрылады,

кей жағдайда монолог та кездеседі. Монолог – сөйлеуші өз ойын бір, бірнеше, көп адамдарға арнап айтатын ауызша сөйлеу әрекеті. Монологтің мақсаты – тыңдаушыны сендіре білу, логикасы мен эмоциясына әсер ету, өз дегеніне көндіру. Тілдік коммуникацияда диалог пен монологті тілдесім жеке де, қатар да, кезектесе де, жарыса да қолданыла береді. Ауызекі сөйлеу стилінің ішінде диалог және монолог түрінде берілген Қазыбек бидің «*Біз қазақ деген мал баққан елміз*» деп басталатын қалмақ қоңтайшысына қарата айтқан шешендік сөзі қазақ даласындағы медиацияның жарқын үлгісі саналады.

Орта жүздің төбе биі Қазыбек он төрт жасында Тәуке ханның белгілі би-батырлары бастаған елшілігіне ілесіп, алғаш рет қалмақ қоңтайшысы Цэван Рабданға барады. Қаһарына мінген қалмақ ханының алдында қазақтың би-батырлары бұқпантайлап қалады. Сол тұста сөз сұрап, шаршы топ алдында сөз бастаған Қазыбек би: «*Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Еліміздің құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз! Ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз! Досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзды ақтай білген елміз, асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз! Атадан ұл туса құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса күң боламын деп тумайды. Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз! Сен қалмақ болсаң, біз қазақ, қарпысқалы келгенбіз, сен темір болсаң, біз көмір, еріткелі келгенбіз. Қазақ, қалмақ баласы, табысқалы келгенбіз. Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз, танысуға көнбесең шабысқалы келгенбіз. Сен қабылан болсаң, мен – арыстан, алысқалы келгенбіз. Жаңа үйреткен жас тұлпар жарысқалы келгенбіз, тұтқыр сары желіммін, жабысқалы келгенбіз. Берсең жөндеп бітіміңді айт, не тұрысатын жеріңді айт!*», – депті (Шешендік шиырлары: Шешендік сөздер, нақылдар мен толғаулар жинағы, 1993: 77-78). Екі елді бітістірмекке келген, ынтымақты көксеген Қазыбек бидің бұл оқиғада жай ғана дипломатиялық топтың өкілі емес, үлкен медиаторлық та қызмет атқарғандығы байқалады.

Тілдік тұлғаның дискурсқа түскендегі монологтің құрылымы төмендегідей:

- Кіріспе – алда айтылар ойға немесе ақпарат туралы хабар ету.

- Негізгі бөлім – түсініктемелер, толықтырулар, көрнекіліктер, дәлелдермен берілетін негізгі ой.

- Қорытынды – негізгі бөлімде айтылғандармен сәйкес жасалған түйіндер (Елшибаева, 2021: 61).

Қазыбек би монологінің кіріспесінде қазақтың қандай халық екені сипатталады, жалпы қазақ халқының болмысы мен тұрмыстық-мәдени өмірі сөзбен суреттеледі.

➢ *Біз – қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз.*

Қазақ – малшылықты кәсіп еткен халық. Одан бөлек, «мал бағу» деген қолданыс «бейтараптық», «жуастық» деген мағынаны да білдіреді. Мал бағу өз тіршілігі өзінде болған (айранын ұрттап, қойын құрттап) бейтарап тұрмыс кешкендігін көрсетеді.

➢ *Еліміздің құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз!*

Қазақ – тыныштықты, татулық пен бірлікті тұғыр еткен ел. «Бірлік түбі – береке» деп, қазақ халқы берекенің бастауы бірлікте, ынтымақта екендігін ғасырлық тәжірибе ретінде үнемі алға тартып отырады. Г. Смағұлова өз зерттеуінде «Ана тілі» газетіне сілтеме келтіре отырып, үкінің қазақ халқы үшін қаншалықты маңызды болғанын айтады. Баяғыда хандар, би-батырлар өзара үкілі хатпен сәлем жолдасып, қатынасып тұрған екен. Үкілі хат апара жатқан елшіге ешкім тиіспей, керісінше ат-көлік беріп, тамақтандырып, шығарып салған. Алыс сапарға шыққан жолаушылар өзіне, атына үкі тағып аттанған. Хатқа үкі қосып беретін себебі «ел, жер тыныштығын үкідей қас қақпай қорғап отырмыз, сендер де сондай болыңдар» деген мағынына білдіреді (Смағұлова, 2010: 69). Қазыбек бидің монологіндегі бұл қолданыс «еліміздің, жеріміздің тыныштығын жоғары бағалаймыз», «өздігімізден ешкімге тиіспейміз», «жөн-жосықсыз соқтықпаймыз» деген мағынаны білдіреді.

➢ *Ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз!*

Қазақ – есесін жібермейтін намысты ел. Қойдан жуас болғанымен, от жүректі, өжет ел. Елін, жерін, бесігін жауға бермеген, намысы қайралған, жігері ұшталған ел.

➢ *Досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзды ақтай білген елміз.*

Қазақ – достықтың қадірін білетін ел. Халқымыз адалдықты, қиын шақта бір-біріне сүйеу болған достықты жоғары бағалаған. Тарихымызда Керей мен Жәнібек, Исатай мен Махамбет, Абай мен Михаэлис, Шоқан мен Ф. Достоевский, Қаныш пен Мұхтар, Ш. Айтматов пен М. Шаханов секілді ұлы адамдардың достықтары белгілі.

➢ *Асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз!*

Қазақ – әділдіктің сақшысы, турашыл ел. Көңілінен шықпаған іс-әрекеттерді «басың бар, жасың бар» демей хандарға турасын айтқан. Мәселен, Абылай ханның кеңесшісі әрі ақылшысы болған Бұқар жырау ханға батыл, еркін сөйлеген.

➢ *Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса, күң боламын деп тумайды, ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз!*

Қазақ – ұрпақ тәрбиесіне үлкен мән берген халық. «Баланы ұлша тәрбиелесең – ұл болмақшы, құлша тәрбиелесең – құл болмақшы» деп А. Байтұрсынұлы айтқандай, қазақ өскелең ұрпақты ұлттың болашағы деп білген. Бала кезден бастап баланың бойына еңбексүйгіштік, қиыншылыққа төзу, ел намысын қорғау, ата тегін білу, сөзді қастерлеу, тапқырлық пен алғырлық, салт-дәстүрді бұзбау, үлкенге құрмет, кішіге ізет сынды құндылықтарды сіңірді.

Тілдік тұлғаның ел мен жер мүддесін қорғаудағы диалогке құрылып, монологпен өрілген сөйленісінің негізгі бөлімінде шендестіру (*сен темір болсаң, біз – көмір*), метафора (*сен қабылан болсаң, біз – арыстан*), теңеу (*тұтқыр сары желіміміз*) секілді көркемдеуіш құралдарды ұтымды пайдалану арқылы екі елдің арақатынасы сөзбен сипатталады. Қорытынды бөлімінде екі жаққа қатар ой салып, дауласу мен жауласудың пайдасы мен зиянын таразыға сала келе, «не ынтымаққа келейік, не жауласайық деген» ой айтып, шешімді адресатқа қалдырады. Тілдік тұлғаның сөз саптамындағы троптардың көмегімен ойды айшықтап, сөзді түрлендіріп, құбылтып, тыңдаушысына әсер етуінен автордың өз діттемін (стратегиясын) сәтті жүзеге асырғандығын көруге болады.

Тілдік коммуникациядағы ойды жеткізу мен сөз жұмсамдағы стратегиялау барысында коммуниканттар өздерінің көздеген мақсатына жету үшін жұмсалатын амал-әрекеттер тілдік стратегияға негізделеді. Яғни, діттеген мақсатқа жетуде *ынтымақтастық стратегиясының* алатын орны зор. Ынтымақтастық стратегиясы дегеніміз – коммуниканттар арасындағы келіспеушіліктерді жою, ыңғайсыз жағдайлардың алдын алу болып саналады (Уразгалиева, 2017: 94). Ғалым Н. Уәли «сөйлеу этикетін әдеппен қолдану, сөзді дұрыс жұмсай білу адамдар арасындағы ынтымақтыққа ұйытқы болады», – деп ынтымақтастық стратегиясының шарттарын тілге тиек етеді (Уәли, 1984: 69). Қазыбек бидің жоғарыда көрсетілген монологінде ынтымақтастық стратегиясының мынадай әдістері қолданылған: диалог құру әдісі (*бала би «дат, тақсыр» деп қалмақ ханынан сөз сұрап, әңгімеге араласады*), таныстыру әдісі (*биге сөз тие салысымен қазақтың қандай халық екенін сипаттап, қазақты таныстырады*), мәселені шешу әдісі (*«берсең жөндеп бітіміңді айт, не тұрысатын жеріңді айт» деп мәселені алға тартып, бір шешімге келуді ұсынады*), ізгі ниет әдісі (*би «қазақ, қалмақ баласы, табысқалы келгенбіз» деп игі тілекпен келгенін ашық жеткізеді*).

Елшілік өкілдерінің екі жақты кездесуі нәтижесіндегі бала бидің тапқырлығы тілдік медиацияның жүзеге асқандығын, қалмақ ханы Қазыбектің айтқанына көніп, мәмілеге келуінен көрінеді. Демек, медиация сәтті болды, екі тарап та ортақ бітімге келді. Бұл жердегі басты салмақ тілді тұтынушы тілдік тұлғаның сөзге тарта білуі, ортақ диалог құруы, сол арқылы өз ойын монолог үлгісінде жеткізе білуі, тілдің бар мүмкіндіктерін (бейнелілік, образдылық, поэтикалық, атауыштық, турашылдық т.б.) көрсете білуі медиатордың тұлғалық әлеуетіне қатысты болса, сөздің өтімділігі тілдік медиацияға қатысты болады. Ал мұндай тілдің мүмкіндіктерін көрсете білу әлеуетін, қазақ халқының дәстүрлі мәдени тарихы мен күні бүгінге дейін өз жалғасын тауып келе жатқандығын мәдени-тарихи деректерден жиі кездестіруге болады. Тілдік медиацияны диахронды және синхронды тұрғыда үздіксіз дамып келе жатқан тілдік құбылыс деп бағалауға болады.

Қазіргі таңда заң жүзінде «медиатор бейтарап болуға, медиацияны екі тараптың мүддесі үшін жүргізуге және медиация рәсіміне тараптардың тең қатысуын қамтамасыз етуге тиіс»

(Медиация туралы заң: 2011) деген талап қойылады. Одан бөлек өмірлік және кәсіби тәжірибесі мол, адамдармен тіл табыса білу қабілеті, шешендік өнер, әділдік деген сияқты қасиеттер талап етіледі. Осы қасиеттердің бәрі XIX ғасырда өмір сүрген Абайдың араағайындық әрекетін атқару ісінде айқын көрініс тапқан. «Абай жолында» жер дауы, жесір дауына қатысты тартыс көп суреттелген. Соның бірі – Салиқа қыз дауы, бұл дүрдаразды доғарып, билік айту Абайға жүктеледі. Бірнеше күн бойы екі жаққа да адам жіберіп, істі егжей-тегжейлі екшеп, тергеп-тексерген (Әуезов, 2020: 781-782). Бұл мәтінде адам тағдыры кімге де болса қатыстылығы, елдік дәстүр, ата жолы, өткеннен сабақ алу, болашаққа үлгі көрсету секілді мәселелерді көркем сөзбен кестелеп, күрделі оймен безбендеп, логикалық туралыққа салып, философиялық байламмен бекітеді. Ал осы мәтіннің ағайын арасындағы алауыздықты басудағы тілдік медиация құрылымын төмендегідей бөліктерге бөлу арқылы түсіндіруге болады.

Біріншіден, Абай – бейтарап тұлға (Арғын руынан шыққан), дау Керей-Найман елдері арасында болып жатыр. Дау тізгінін ұстаған Абайдың өзі «*Бір айтарым: Тобықтыдан туғаныммен екі бауыр, екеуіңнің ісіңе Тобықтының тұрғысынан қарар деме*» деп ағайыншылдыққа жол бермейтінін, әділ шешім шығаратынын кесіп айтады. Демек, Абай «медиатор бейтарап болуға, медиацияны екі тараптың мүддесі үшін жүргізуге және медиация рәсіміне тараптардың тең қатысуын қамтамасыз етуге тиіс» деген талапты орындап тұр.

Екіншіден, Абай бала кезінен-ақ талай тартысты, бітпейтін дау-шарды көріп өседі. Өзі де қорғансыз жатаққа сан рет пана болады. Жатақтың бес жер егінін Тәкежан, Майбасар, Шұбардың жылқылары таптап, тып-типыл етіп кеткен соң Дәркембай Абайға келіп арыз айтады. Сонда Абай Тәкежандар мен жатақтың арасына араағайын болып, жатақтың жоғын өндіріп береді. Бұл медиаторға қойылатын «*өмірлік және кәсіби тәжірибесі мол, адамдармен тіл табыса білу қабілеті*» деген талабына сай келіп тұр.

Үшіншіден, Абай көпшілікке әсер ету тетіктерін тиімді қолдану үшін халық даналығы саналатын афоризмдерді көптеп қолданады. Жоғарыда берілген шағын үзіндіде *«Тетігімді тап, танымымды бер», «Дау біреу болғанмен, дауа көп», «Жақсы жол – елге жора», «Жас ұрпақтың талабына құлақ ілмеген елдіктің дауасын таппай, аласын табады», «Теңінен айрылып, тілегінен кесілген қыз», «Бір өмірге екі өлім бұйырған тәңір тағдыры жоқ», «Қыз өлімге бар, бұл өмірге жоқ», «Бір жанға екі күймек – әділет емес», «Бір қыздың екі сатылмағы жол емес»* деген қанатты сөздердің бір мәтінде 9 түрінің кездесуі медиатордың тілдік құзыреттілігінің күштілігін, интеллектісінің жоғарылығын, дауға ұласқан жағдаяттың оң және теріс жақтарын терең білгендігін көрсетеді. Бұл медиатордың бойында «шешендік өнер» болуы керек деген талапқа сай келумен қатар, әлеуметтік ортаның жағдайын жетік білетіндігін, дауласушы аудиторияның психологиялық ахуалына ықпал ете алатын тілдік бірліктерді бітістіруші күш ретінде дискурсқа түсіруінен байқауға болады.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетіндегі медиация барысында сөздің күші, би-шешеннің беделі басты рөл атқарады. Зерттеу жұмысындағы Қазыбек би мен Абайға қатысты талданған екі мәтіндегі монолог – дәстүрлі дауды шешу мәдениетінің әртүрлі тарихи кезеңдердегі көріністері. Екеуінің де мақсаты – жанжалды бейбіт жолмен реттеу, мәмілеге шақыру, әлеуметтік тепе-теңдікті сақтау. Алайда медиацияның тілдік стратегиялары, сөйлеу прагматикасы мен стилистикалық тәсілдері жағынан бірқатар айырмашылықтар байқалады. Оларды 1-кестеден көруге болады.

Кесте 1 – Қазыбек би мен Абайдың медиациялық сөздерінің салыстырмалы талдауы
Таблица 1 – Сопоставительный анализ медиативных высказываний Казыбек би и Абая
Table 1 – Comparative Analysis of Mediative Statements by Kazybek bi and Abai

Талдау өлшемі	*Қазыбек бидің монологі*	*Абайдың «Салиқа дауын» шешудегі монологі*
Даудың сипаты	Халықаралық-этносаралық қақтығыс (қалмақ-қазақ)	Ел ішілік, әлеуметтік-құқықтық дау

Кесте 1 жалғасы / Продолжение Таблицы 1 / Continuation of Table 1

Медиациялық мақсат	Бітімге шақыру, жаугершілікті тоқтату, қалмақтардың қазаққа деген құрметін ояту	Әділ шешім шығару, екі тараптың да көңілін қалдырмайтын моральдық шешім шығару
Тілдік стратегия	Риторикалық теңеулер, ұлттық символдар, батырлық-ерлік концептілері	Логикалық дәлел, моральдық-этикалық аргументация, тәрбиелік антитезалар
Метатілдік элементтер	Халық намысы, елдік, ерлік, бірлік ұғымдары	Адамгершілік, ар, ождан, әділет категориялары
Медиация нәтижесі	Агрессияны бейтараптандыру және келісімге жағдай жасау	Қоғамдық үлгі боларлық шешім, моральдық қанағаттану

Салыстырмалы талдау көрсеткендей, Қазыбек би мен Абайдың медиациялық монологтері бір мақсатқа – дау-дамайды бейбіт жолмен шешуге бағытталғанымен, қолданылатын стратегиялары мен тілдік тәсілдері әртүрлі. Қазыбек би өзінің монологінде ұлт абыройы мен батырлықты алға тартып, қарсы тарапты тең дәрежеде сыйлау арқылы келісімге шақыруға мән береді. Ал Абай жеке тұлға құқығы мен қоғамның моральдық нормаларын үйлестіре отырып, әділ шешім ұсынады. Осылайша, Қазыбек би ұлттық символика мен батырлыққа сүйенген экспрессивтік медиацияны қолданса, Абай адамгершілікке бағытталған моральдық медиация үлгісін көрсетеді. Бұл екі үлгі дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі тілдің медиациялық қызметінің әрқилы деңгейлерін көрсетеді.

Қ. Есенова коммуникациялық жүйені «адресант – мәтін – адресат үштағаны» аралығында қарастырып, «мәтіннің прагматикалық әлеуеті қолданылған сөз санына емес, сол сөздердің семантикалық аясының кеңдігіне, фразеологизмдер мен метафоралық қолданыстарға, экспрессивтік мәніне байланысты» деген тұжырымында коммуникацияның тілдік ортаның эмоциясына да қатысты екендігін көрсетеді (Есенова, 2007: 116). Тілдік медиация барысында дискурсқа түсушілер: *№1 жанжалдасушы тарап – бейтарап тұлға (медиатор) – №2 жанжалдасушы тарап* ретінде өзіндік әлеуметтік тілдік ортаға топтасады. Медиация дискурсының негізгі мақсаты – жанжалдасып жатқан тараптар қақтығыс дискурсы кеңістігінен шығып, келісім аймағына өтуі керек (Куликова, 2016: 102). Жоғарыда талданған мысалдарда Қазыбек би де, Абай да тікелей адресатқа ықпал етіп, тілдік ортаны иландырып, дау-дамайды шеберлікпен шеше білгенін тілдің медиациялық әлеуетін ұтымды пайдалана білгендігінен байқауға болады.

Қорытынды

Дәстүрлі қазақ мәдениетінде тілдің өзіндік функциялары, сондай-ақ әлеуметтік ортадағы жазылмаған ережелері мен заңдылықтары бар. Сол ережеден ауытқыған кезде әлеуметтік әртүрлі қатынаста дау-дамай туындаған. Қоғамдық өмірде тұрмыстық қақтығыстар болып тұрады. Ал осындай қоғамдық қақтығыстар үлкен дау-жанжалдарға ұласып кетпеу үшін ел ағалары араағайындық жасап, екі тарапты бітімге келтіріп, дау-жанжалдың алдын алып отырған. Ол жерде екі тарапты бітістірушілер тіл көмегіне жүгінеді. Тілдің табиғатына тән адамға әсер етуші эмоционалды-экспрессивтік қызметін, кумулятивтік қызметі арқылы арғы-бергі тарихтағы тілдік деректерді жеткізу мүмкіндігін, сондай-ақ тілдің бойындағы «жұмсақтық» пен «тас жарарлық» көзге көрінбейтін қуаттарын пайдалана отырып, ол медиациялық, яки араағайындық функцияларды аудиторияның психологиялық ахуалына сай ұтымды қолданады. Тілдің осындай медиациялық қызметін дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі үлгілерге сәйкестендіріп, тілдің араағайындықта қызмет атқаратындығын көруге болады. Ал араағайындық – қазіргі медиацияның бастауы. Қазір медиатор болу үшін арнайы білім-біліктілік алып, оны құжат жүзінде растау керек. Ал кешегі билер институтының өкілдері бір ауыз сөзімен екі тарапты ортақ мәмілеге келтіре білген.

Медиация институтының негізгі субъектісі – тілдік тұлға, ал тілдік тұлғаның қаруы – тіл. Олай болса, медиация барысында тілге төмендегідей қосымша медиациялық қызмет түрлері жүктеледі:

1. *Коммуникациялық қызмет.* Тіл арқылы тараптар бір-біріне ақпаратты, ойлары мен сезімдерін ұғынықты етіп жеткізеді. Медиация барысында әр тараптың пікірі, сұрағы және талабы түсінікті болу үшін коммуникациялық қызмет шешуші рөл атқарады. Аталмыш қызмет медиаторға тараптар арасындағы түсініспеушіліктерді анықтап, оларды шешуге көмектеседі.

2. *Экспрессивтік қызмет.* Тіл адамдардың эмоциясы мен сезімін білдіруге көмектеседі. Медиация барысында тараптар өздерінің ішкі жан-дүниесін, күйзелістерін немесе уайым-қайғыларын тіл арқылы жеткізеді. Медиатор эмоцияны дұрыс қабылдап, оны оңды бағытқа бұрып, жағдайды жеңілдетуге ықпал етеді.

3. *Реттеушілік қызмет.* Тілдік медиация тараптардың өзара қарым-қатынасын реттеу үшін қолданылады. Медиация кезінде медиатор тілдің көмегімен ережелерді белгілейді, тараптардың пікірталасын мәселені шешу арнасына бағыттайды. Тіл арқылы келіссөздің құрылымын, тәртібін сақтау жүзеге асырылады.

Қорыта айтқанда, медиация барысында тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сондай-ақ эмоционалдық жағдайды басқару, тараптардың түсініспеушілігін жою және конструктивті шешім қабылдауға ықпал ететін маңызды құрал қызметін атқарады.

Әдебиеттер

Әділет. Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі [Электронды ресурс]. – https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401 (Пайдаланылған күні: 15.12.2024).

Әуезов М. Абай жолы. – Т 1. – Алматы: Meloman Publishing, 2020. – 834 б.

Балғабаева Г.З., Кенжебай А. Қазақ қоғамындағы билер институтының тарихи бастаулары мен эволюциясы. // Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінің жаршысы. – 2017. – №1. – 90-98 бб.

Елшибаева К.З. Шаршысөз дискурсының лингвопрагматикалық аспектісі: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған дис. – Алматы, 2021. – 166 б.

Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөзі материалдары негізінде). – Алматы, 2007. – 450 б.

Зиманов С.З. Суд биев – уникальная судебная система. – Алматы: Атамұра, 2008. – 223 с.

Коломытцева В.В. Этапы становления медиации в зарубежных странах. // Вестник Тамбовского университета. – 2013. – №2. – С. 268-272.

Куликова Л.В., Прохорова О.А. Исследовательские подходы к дискурсу медиации в фокусе междисциплинарности. // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2016. – № 2(56). – С. 100-104.

Қазақ сөздігі. / құраст.: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.

Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда: монография. – Алматы: Арыс, 2010. – 280 б.

Уәли Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984. – 75 б.

Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2015. – 369 б.

Уразгалиева О.А. Вербализация коммуникативной стратегии сотрудничества в политическом дискурсе (на примере выступления В.В. Путина на 70-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН). // Политическая лингвистика. – 2017. – №3 (63). – С. 94-101.

Шешендік шиырлары: Шешендік сөздер, нақылдар мен толғаулар жинағы. / құраст. І. Есхожин. – Алматы: Қайнар, 1993. – 240 б.

Shoqan.kz [Электронды ресурс]. – https://shoqan.kz/incompleted/works_zapiska_sudebnoy/ (Пайдаланылған күні: 28.11.2024).

Taisoigan.kz [Электронды ресурс]. – https://taisoigan.kz/tarikh-lketanu/article_post/dəstγrli-ak¸sak¸aldar-instituty (Пайдаланылған күні: 02.12.2024).

References

Adilet. Qazaqstan Respublikasy normativtik quqyqtyq aktilerining aqparattyq-quqyqtyq juiesi [Elektrondy resurs]. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401 (Paidalanylgan kuni: 15.12.2024). [Justice. Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401 (date of Use: 15.12.2024).] (in Kazakh)

Auezov, M. (2020) Abaj zholy. T. 1. Almaty: Meloman. 834 b. [Auezov, M. (2020) The path of Abai. V 1. Almaty: Meloman Publishing, 834 p.] (in Kazakh)

Balgabaeva, G.Z., Kenzhebaj, A. (2017) Qazaq kogamyndagy biler institutynyng tarihi bastaulary men jevoljucijasy. Qostanaj memlekettik pedagogikalyq universitetining zharshysy. No1. B. 90-98. [Balgabayeva, G.Z., Kenzhebay, A. (2017) Historical origins and evolution of the biy institution in Kazakh society. Herald of Kostanay State Pedagogical University. No.1. P. 90-98.] (in Kazakh)

Elshibaeva, K.Z. (2021) Sharshysoz diskursynyng lingvopragmatikalyq aspektisi: filosofija doktory (PhD) darezhesin alu ushin dajyndalgan dissertacija. Almaty, 166 b. [Yelshibayeva, K.Z. (2021) The linguopragmatic aspect of the public speaking discourse. Diss. for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Almaty, 166 p.] (in Kazakh)

Esenova, Q. (2007) Qazirgi qazaq media-matinining pragmatikasy (qazaq baspasozi materialdary negizinde). Almaty, 450 b. [Yessenova, K. (2007) Pragmatics of the modern Kazakh media text (based on Kazakh press materials). Almaty, 450 p.] (in Kazakh)

Kolomytceva, V.V. (2013) Jetapy stanovlenija mediacii v zarubezhnyh stranah. Vestnik Tambovskogo universiteta. No.2. S. 268-272. [Kolomytseva, V.V. (2013) Stages of mediation formation in foreign countries. Herald of Tambov university. No 2. P. 268-272.] (in Russian)

Kulikova, L.V., Prohorova, O.A. (2016) Issledovatel'skie podhody k diskursu mediacii v fokuse mezhdisciplinarnosti. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. No.2(56). S. 100-104. [Kulikova, L.V., Prokhorova, O.A. (2016) Research approaches to the discourse of mediation in the focus of interdisciplinarity. Philological sciences. Theoretical and practical issues. No.2 (56). P. 100-104.] (in Russian)

Qazaq sozdigi (2013) Qurast.: N. Uali, Sh. Qurmanbajuly, M. Malbaqov, R. Shojbekov. Almaty: Dauir, 1488 b. [Kazakh dictionary (2013) Compiled by: N. Uali, Sh. Kurmanbaiuly, M. Malbakov, R. Shoibekov. Almaty: Dauir, 1488 p.] (in Kazakh)

Sheshendik shiyrlary: Sheshendik sozder, naqyldar men tolgaular zhinagy (1993). Qurast. I. Eshozhin. Almaty: Qajnar, 240 b. [Oratory poems: A collection of rhetorical words, sayings and thoughts (1993). Compiled by: I. Yeshozhin. Almaty: Qainar, 240 p.] (in Kazakh)

Shoqan.kz [Elektrondy resurs]. https://shoqan.kz/incompleted/works_zapiska_sudebnoy/ (Paidalanylgan kuni: 28.11.2024). [Shoqan.kz [Electronic resource]. https://shoqan.kz/incomplete/works_zapiska_sudebnoy/ (date of Use: 28.11.2024)] (in Russian)

Smagulova, G. (2010) Qazaq frazeologijasy lingvistikalyq paradigmalarda: monografija. Almaty: Arys, 280 b. [Smagulova, G. (2010) Kazakh phraseology in linguistic paradigms: monograph. Almaty: Arys, 280 p.] (in Kazakh)

Taisoigan.kz [Elektrondy resurs]. https://taisoigan.kz/tarikh-lketanu/article_post/dəstγrli-ak¸sak¸aldar-instituty (Paidalanylgan kuni: 02.12.2024). [Taisoigan.kz [Electronic resource]. https://taisoigan.kz/tarikh-lketanu/article_post/dəstürli-ak¸sak¸aldar-instituty (date of Use: 02.12.2024).] (in Kazakh)

Uali, N. (1984) Soz madenieti. Almaty: Mektep, 75 b. [Uali, N. (1984) Word culture. Almaty: Mektep, 75 p.] (in Kazakh)

Urazgalieva, O.A. (2017) Verbalizacija kommunikativnoj strategii sotrudnichestva v politicheskom diskurse (na primere vystuplenija V.V. Putina na 70-j sessii General"noj Assamblei OON). Politicheskaja lingvistika. No.3 (63). S. 94-101. [Urazgaliyeva, O.A. (2017) Verbalization of the cooperation communicative strategy in political discourse (on the example of Vladimir Putin's speech at the 70th session of the UN General Assembly). Political Linguistics. No.3 (63). P. 94-101.] (in Russian)

Zimanov, S.Z. (2008) Sud biev – unikal'naja sudebnaja sistema. Almaty: Atamura, 223 s. [Zimanov, S.Z. (2008) The Biy Court is a unique judicial system. Almaty: Atamura, 223 p.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.02.2025.

© Закиряева Г.С., Жиренов С.А., Иманғазина А.Ә., 2025
© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

CC BY 4.0

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
APPLIED LINGUISTICS

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.31.51 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-93-111

Нұрсауле Мақсұтқызы Рсалиева[1], Талшын Қанатқызы Чукаева[2*]
[1]филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-2065-0505 E-mail: nursauler@mail.ru
[2*]автор-корреспондент, докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-0716-8370 E-mail: greenrose_98@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ КОРПУСТЫҚ НЕГІЗДЕРІ: АНГЛОФОНДАРҒА БЕЙІМДЕЛГЕН ТӘЖІРИБЕ

Аңдатпа. Мақалада англофондарға қазақ тілін оқытудың интерактивті корпус базасын – Learner Corpus әзірлеу барысы жан-жақты сипатталады. Зерттеу шетелдік және отандық корпустық лингвистика тәжірибесіне, ағылшынтілді үйренушілерге арналған қолданыстағы оқулықтар мен оқыту материалдарының сапасына салыстырмалы талдау жүргізуден басталады. Талдау нәтижесінде қазіргі оқу құралдарының едәуір бөлігі ағылшынтілді инофондардың когнитивтік, лингвистикалық және коммуникативтік қажеттіліктеріне толық бейімделмегені анықталды: мәтіндердің деңгейге сәйкес келмеуі, жасандылығы, грамматикалық және логикалық қателері, мәдени ақпараттың дәл еместігі сияқты жүйелі кемшіліктер байқалды. Осы негізде Learner Corpus базасына арналған мәтіндерді іріктеу критерийлері айқындалып, 250-ден астам сюжеттік және коммуникативтік мазмұндағы бірегей мәтіндер, лексика-грамматикалық білімдер жүйесі, салғастырмалы грамматикалық материалдар әзірленді. Корпус мазмұнын құрастыру Стивен Крашеннің «i+1» қағидасына, тіл меңгерудің табиғи реттілігіне, қазақ және ағылшын тілдерінің типологиялық айырмашылығына сүйене отырып жүзеге асты. Англофондар жиі жіберетін интерференциялық қателер (фонетикалық, лексикалық, грамматикалық және прагматикалық деңгейлерде) анықталып, олардың корпусқа енгізілетін материалдар арқылы қалай түзетілетіні көрсетілді. Зерттеуде салғастырмалы талдау, теориялық шолу, сапалық мәтіндік талдау, үлгілеу және корпус құрастырудың әдістемелік принциптері қолданылды. Материалдарды таңдау мен құрылымдаудың ғылыми негіздері ұсынылып, фонетикалық-графикалық, лексикалық, грамматикалық және лингвомәдени деңгейлерді қамтитын кешенді жүйе жасалды. Learner Corpus платформасы Оксфорд университетінде әзірленіп жатқан түркі тілдерін оқыту бағдарламаларымен сәйкестендіріліп, 2026-2027 оқу жылынан бастап факультативті құрал ретінде қолдануға арналған прототип ретінде ұсынылады. Мақалада әзірленіп жатқан корпус базасының алғаш рет англофондарға бағытталған әмбебап, көпдеңгейлі, дидактикалық тұрғыдан жүйелі цифрлық ресурс ретінде қарастырылатыны көрсетіледі. Оның теориялық маңызы – қазақ тілін оқытудың корпустық әдістерін жаңа тұрғыдан түсіндіру және интерференциялық құбылыстарды жүйелеу болса, практикалық маңызы – алынған материалдарды оқыту тәжірибесіне тікелей енгізу, оқу үдерісін дараландыру және оқу жүктемесін деңгейлік тұрғыдан оңтайландыру мүмкіндігі.

Тірек сөздер: корпус; корпустық лингвистика; қазақ тілін оқыту; тілді меңгеру; интерференция; интерактивті сценарий

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993244 «Қазақ тілі ұлттық корпусын Smart-мәтіндер мегажобасы және қазақтілді жасанды интеллект негізі ретінде жетілдіру, ішкорпустарын әзірлеу» (2024-2026 жж.) атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Рсалиева Н.М., Чукаева Т.Қ. Қазақ тілін оқытудың корпустық негіздері: англофондарға бейімделген тәжірибе. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). 93-111-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-93-111

Нурсауле Максуткызы Рсалиева[1], Талшын Канаткызы Чукаева[2*]
[1]кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-2065-0505 E-mail: nursauler@mail.ru
[2*]автор-корреспондент, докторант, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-0716-8370 E-mail: greenrose_98@mail.ru

КОРПУСНЫЙ ПОДХОД К ПРЕПОДАВАНИЮ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА: ОПЫТ АДАПТАЦИИ ДЛЯ АНГЛОФОНОВ

Аннотация. В статье подробно описывается процесс разработки интерактивной корпусной базы для обучения англофонов казахскому языку – *Learner Corpus*. Исследование начинается с сопоставительного анализа зарубежного и отечественного опыта корпусной лингвистики, а также качества существующих учебников и учебных материалов, предназначенных для англоязычных изучающих. Анализ показал, что значительная часть современных учебных ресурсов недостаточно адаптирована к когнитивным, лингвистическим и коммуникативным потребностям англофонов: выявлены системные недостатки, такие как несоответствие текстов уровню, их искусственность, грамматические и логические ошибки, а также неточности в передаче культурной информации. На этой основе были определены критерии отбора материалов для базы Learner Corpus и разработано более 250 оригинальных сюжетных и коммуникативных текстов, лексико-грамматическая система знаний и сопоставительные грамматические материалы. Формирование содержания корпуса осуществлялось с опорой на принцип *i+1* Стивена Крашена, закономерности естественного усвоения языка и типологические различия между казахским и английским языками. Были выявлены типичные интерференционные ошибки англофонов (на фонетическом, лексическом, грамматическом и прагматическом уровнях) и показано, каким образом они устраняются через материалы, включённые в корпус. В исследовании использованы методы сопоставительного анализа, теоретического обзора, качественного текстового анализа, моделирования и методологические принципы построения корпуса. Представлены научные основания отбора и структурирования материалов, сформирована комплексная система, охватывающая фонетико-графический, лексический, грамматический и лингвокультурологический уровни. Платформа Learner Corpus согласуется с программами обучения тюркским языкам, разрабатываемыми в Оксфордском университете, и предлагается как прототип факультативного инструмента, который будет использоваться начиная с 2026-2027 учебного года. В статье подчёркивается, что создаваемая корпусная база впервые представляет собой универсальный, многоуровневый, дидактически структурированный цифровой ресурс, ориентированный специально на англофонов. Теоретическая значимость проекта состоит в новом осмыслении корпусных методов обучения казахскому языку и систематизации интерференционных явлений, а практическая – в возможности непосредственного применения разработанных материалов в образовательной практике, индивидуализации обучения и оптимизации распределения учебной нагрузки в соответствии с уровнем владения языком.

Ключевые слова: корпус; корпусная лингвистика; преподавание казахского языка; овладение языком; интерференция; интерактивный сценарий

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН BR24993244 «Совершенствование Национального корпуса казахского языка как мегапроекта Smart-текстов и основы казахского искусственного интеллекта, разработка его подкорпусов» (2024-2026 гг.).

Для цитирования: Рсалиева Н.М., Чукаева Т.К. Корпусный подход к преподаванию казахского языка: опыт адаптации для англофонов. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). С. 93-111. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-93-111

Nursaule Rsaliyeva[1], Talshyn Chukayeva[2*]

[1]Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-2065-0505 E-mail: nursauler@mail.ru

[2*]Corresponding Author, Doctoral Student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-0716-8370 E-mail: greenrose_98@mail.ru

CORPUS-BASED APPROACH TO TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE: ADAPTED EXPERIENCE FOR ANGLOPHONES

Abstract. The article provides a detailed account of the development of an interactive corpus-based platform for teaching Kazakh to anglophones – *Learner Corpus*. The study begins with a comparative analysis of international and domestic practices in corpus linguistics, as well as an evaluation of the quality of existing textbooks and teaching materials designed for English-speaking learners. The analysis revealed that a substantial portion of current learning resources is insufficiently adapted to the cognitive, linguistic, and communicative needs of anglophones: systemic shortcomings were identified, including mismatched text difficulty levels, artificiality, grammatical and logical inconsistencies, and inaccuracies in cultural content. Based on these findings, criteria for selecting materials for the Learner Corpus were defined, resulting in the creation of more than 250 original narrative and communicative texts, a structured lexical-grammatical knowledge system, and comparative grammatical materials. The construction of the corpus content was guided by Stephen Krashen's *i+1* principle, the natural order of language acquisition, and the typological differences between Kazakh and English. Typical interference errors made by anglophones (at phonetic, lexical, grammatical, and pragmatic levels) were identified, and the ways in which these issues are addressed through corpus materials were demonstrated. The study employs comparative analysis, theoretical review, qualitative textual analysis, modelling, and methodological principles of corpus design. It offers a scientific rationale for selecting and structuring materials and presents a comprehensive system encompassing phonetic-graphical, lexical, grammatical, and linguistic-cultural levels. The Learner Corpus platform is aligned with the Turkic language teaching programmes currently being developed at the University of Oxford and is

proposed as a prototype supplementary tool to be used from the 2026-2027 academic year. The article emphasizes that the emerging corpus database is the first universal, multi-level, and pedagogically structured digital resource tailored specifically to anglophones. Its theoretical significance lies in reinterpreting corpus-based approaches to teaching Kazakh and systematizing interference phenomena, while its practical value lies in its direct applicability in teaching practice, enabling individualized instruction and optimising workload distribution according to learners' proficiency levels.

Keywords: corpus; corpus linguistics; Kazakh language teaching; language acquisition; interference; interactive script

The source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993244 "Enhancing the National Kazakh language Corpus as a megaproject of Smart-texts and Kazakh artificial intelligence base, development of its subcorpora" (2024-2026).

For citation: Rsaliyeva, N., Chukayeva, T. Corpus-Based Approach to Teaching the Kazakh Language: Adapted Experience for Anglophones. *Tiltanym,* 2025. No.4 (100). P. 93-111. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-93-111

Кіріспе

Қазақ тілін шетелдіктерге үйрету – тіл білімінің қолданбалы саласындағы өзекті әрі күрделі бағыттардың бірі. Әсіресе, ағылшынтілді инофондар үшін қазақ тілін меңгеруге арналған оқу-әдістемелік құралдардың тапшылығы, бар материалдардың тілді үйренушілердің когнитивтік және лингвомәдени ерекшеліктеріне толық сәйкес келмеуі – бұл саланы түбегейлі жаңғыртуды талап етеді. Соңғы жылдары тіл үйретуде цифрлық технологиялардың, атап айтқанда, корпустық лингвистиканың жетістіктерін қолдану кеңінен тарала бастады. Корпустық әдіс тек тілдік деректерді жинау мен өңдеу құралы ғана емес, сонымен қатар үйренушілердің тілдік қателерін жүйелі түрде тіркеп, сол қателер негізінде оқу мазмұнын бейімдеуге мүмкіндік беретін дидактикалық ресурсқа айналып отыр.

Соңғы кезде қазақ тілін үйренуші англофондар санының артуы байқалады, бұл төменде көрсетілген бірнеше факторға байланысты:

Геосаяси және экономикалық себептер. Қазақстанның халықаралық аренада белсенділігі, әсіресе Батыс елдерімен инвестициялық, дипломатиялық, және инфрақұрылымдық байланыстарының артуы ағылшынтілді шетелдіктердің елге келуіне ықпал етуде (Dave, 2007).

Білім мен академиялық мүдде. Түркі тілдеріне, әсіресе қазақ тіліне деген қызығушылық лингвистер, антропологтар және этнолингвистер арасында артты (Johanson & Csató, 1998).

Көптілділік пен мәдени қызығушылық. Сирек тілдерді меңгеруге деген жаһандық қызығушылық, тілдік саналуандылыққа ұмтылу қазақ тіліне деген сұранысты арттырды (Crystal, 2000).

Fulbright, DAAD, Bolashak. Халықаралық академиялық бағдарламалар арқылы келетін студенттер жергілікті тілдік ортаға бейімделу үшін қазақ тілін үйренуде (Fulbright, 2022).

Онлайн ресурстардың көбеюі. Цифрлық құралдар – қосымшалар, подкасттар мен бейне сабақтар – қазақ тілін шетелдіктер үшін қолжетімді ете түсті (Warschauer, 2000).

Еңбек нарығындағы трендтер. Халықаралық компаниялардың Қазақстанда жұмыс жүргізуі тіл меңгеруді кәсіби қажеттілікке айналдырады (Bissenova, 2017).

Қазақ диаспорасының ұрпақтары. Heritage speakers өз этникалық тілі мен мәдениетін қайта жаңғыртуға ұмтылады (Polinsky & Kagan, 2007).

Ғылыми-зерттеу мақсаттары. Қазақ мәдениеті мен қоғамын зерттейтін ғалымдар үшін тіл – зерттеу нысанына апарар құрал (Fierman, 2006).

TikTok, YouTube, Instagram. Қазақ тіліндегі контентке қызығушылық әлеуметтік медиадағы көптілді аудиторияның назарын аударады (Leppänen & Elo, 2016).

Көшу және қоныстану ниеті. Қазақстанды жаңа өмір сүру, кәсіп бастау алаңы ретінде таңдағандар тілдік ортаға бейімделуге мүдделі (Cohen, Duncan, & Thulemark, 2015).

Мақалада ағылшынтілді инофондарға қазақ тілін оқытудың арнайы әзірленген интерактивті негізі – Learner Corpus құрудың теориялық алғышарттары мен әдістемелік қырлары жан-жақты қарастырылады. Зерттеудің басты мақсаты – Learner Corpus базасын құрастыру арқылы қазақ тілін шет тілі ретінде үйреніп жатқан англофондардың нақты тілдік қажеттіліктері мен типтік қателіктерін анықтап, сол деректерге негізделген оқыту материалдарын жүйелеу. Бұл бағытта шетелдік және отандық тәжірибелерге салыстырмалы шолу жасалып, қазіргі таңда қолданылып

жүрген оқу құралдарының мүмкіндіктері мен кемшін тұстары бағамдалады. Соның нәтижесінде оқытудың корпустық моделін қалыптастыру барысында мәтіндердің бірегейлігі, лексика-грамматикалық бірліктердің оқыту үдерісінде қарапайымнан күрделіге қарай прогрессиялануы, үйренушілердің тілдік интерференциясын азайту тетіктері басты назарға алынады.

Мақалада сипатталып отырған Learner Corpus базасы бір жағынан, тілді меңгерудің интерактивті моделін қамтамасыз етсе, екінші жағынан, тілдік деректерді жүйелі талдау арқылы оқытудың икемді әрі дараланған формаларын ұсынуға бағытталған. Мұндай базаның құрылуы қазақ тілін оқыту үдерісіндегі жаңа сапалық кезеңнің бастамасы болмақ. Сонымен қатар бұл бастама қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздерін нығайтып, халықаралық аудиторияға бейімделген, заманауи талаптарға сай білім ресурстарын жасауға мүмкіндік береді. Осыған орай, мақалада қазақ тілін үйретудің жаңа тәсілі ретінде корпустық әдісті қолданудың ғылыми негізі, қолданбалы мүмкіндігі және педагогикалық маңыздылығы кеңінен сараланады.

Материал және әдістер

Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, теориялық шолу, корпус лингвистикасына тән сапалық контент-талдау, сондай-ақ оқыту материалдарын жобалауға арналған үлгілеу әдісі қолданылды. Салыстырмалы талдау ағылшынтілді инофондарға арналған қазақ тілі оқулықтарын, халықаралық Learner Corpus үлгілерін (British National Corpus, Cambridge Learner Corpus және басқалары), сондай-ақ қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда қолданылатын отандық оқу құралдарын жүйелі салыстыруға мүмкіндік берді.

Теориялық шолу корпустық әдістің ғылыми негіздеріне, тілдік интерференция теориясына, сонымен қатар Krashen, Lewis, McEnery сияқты зерттеушілердің еңбектеріне сүйеніп жүргізілді. Контент-талдау әдісі 550-ден астам қолданыстағы оқу мәтіндерін талдауда қолданылды. Бұл кезеңде мәтіндерді іріктеу нақты критерийлерге сүйенді: тілдік және логикалық қателердің болмауы, мәтіннің деңгейге сәйкестігі, сюжеттік және коммуникативтік тартымдылық, мәдени шынайылық, сондай-ақ ұсынылатын лексика-грамматикалық минимумның сақталуы. Аталған критерийлер бастапқыда «Нәтижелер мен талқылау» бөлімінде сипатталса да, олардың зерттеу әдістемесінің бір бөлігі екені анық көрінгендіктен, осы бөлімге ауыстырылды.

Үлгілеу әдісі Learner Corpus базасының құрылымын жасауға және англофондарға бейімделген материалдарды әзірлеуге қолданылды. Бұл әдіс корпус құрамындағы материалдардың мазмұндық, лексикалық және грамматикалық прогрессиясын анықтап, болашақ цифрлық базаның ішкі логикасын құруға мүмкіндік берді.

Зерттеу материалдары бірнеше компоненттен тұрады. Бірінші компонент – ағылшынтілді аудиторияға арналған арнайы жазылған мәтіндер. Қазіргі уақытта A1 және A2 деңгейлеріне арналған 200-ден астам бірегей, сюжеттік және коммуникативтік мәтін әзірленген. Бұл мәтіндер жоғарыда аталған критерийлер бойынша іріктеліп, агглютинативті жүйеге тән грамматикалық формаларды, қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктерін және мәдени мағыналарды біртіндеп енгізуге бағытталған.

Екінші компонент – лексика-грамматикалық білімдер жүйесі. Корпус базасында тақырыптық бағыт бойынша бөлінген лексикалық минимум, мысалдар және жаттығулар топтамасы жинақталған. Лексикалық минимум әрбір деңгейдің коммуникативтік мақсаттарын ескере отырып құрылды, ал грамматикалық база қазақ және ағылшын тілдерінің салғастырмалы талдауына сүйенеді.

Үшінші компонент – қазақ-ағылшын салғастырмалы грамматикасының негізі. Бұл бөлім англофондар жиі қателесетін құрылымдарды анықтап, тілдік интерференцияның типтік көріністерін жүйелеуге бағытталған. Жинақталған материал қазіргі қолданыстағы оқулықтардан алынған кемшіліктерді түзетуге, сондай-ақ аналитикалық-флективті тілден агглютинативті жүйеге өтуді жеңілдетуге мүмкіндік береді.

Әлемдік Learner Corpus үлгілері де зерттеу әдістемесінің бір бөлігі ретінде қарастырылды. British National Corpus және Cambridge Learner Corpus базасындағы құрылымдық шешімдер, деңгейге сәйкестік принциптері, грамматикалық прогрессияны ұйымдастыру тәсілдері қазақ тіліне бейімдеу мақсатында талданды.

Әдебиетке шолу

Тілді оқыту мен тіл меңгертудің теориялық негіздерін және оны корпустық әдіс арқылы жүзеге асырудың ғылыми-әдістемелік қағидаттарын зерттеген ғалымдардың еңбектері тіл біліміндегі іргелі бағыттардың бірі ретінде қарастырылады. Бұл салада жүргізілген зерттеулер екі үлкен бағытқа бөлінеді: тілді үйретудің психолингвистикалық және педагогикалық негіздерін анықтаған классикалық еңбектер және тіл үйренушілерге бағытталған арнайы корпустарды әзірлеуге арналған жұмыстар.

Алғашқы бағытта Стивен Крашеннің *Input Hypothesis* теориясы (1982) маңызды орын алады (Crashen, 1982). Ол тіл меңгеруде мағыналы, түсінікті әрі күрделірек кірістің (comprehensible input) шешуші рөл атқаратынын дәлелдеді. Бұл идея кейіннен оқыту бағдарламалары мен материалдарын құрылымдауда басшылыққа алынды. Крашеннің еңбектері тілді меңгеру мен оқытудың табиғи жолдарын сипаттай отырып, корпустық тілтанымға негіз болатын тілді тұтас құрылым ретінде тануға мүмкіндік берді.

Майкл Льюистің *Lexical Approach* тұжырымдамасы да тіл меңгерудің лексикалық бірліктер арқылы жүретінін атап өтті (Lewis, 1993). Бұл көзқарас корпустық әдіске сәйкес келіп, жиі қолданылатын тіркестер мен құрылымдарды нақты деректер арқылы іріктеуге негіз болады.

Корпус арқылы оқытудың әдістемелік негізін қалаған ғалымдардың бірі – Тони МакЭнери мен Ричард Ксан (Tony McEnery & Richard Xiao, 2006). Олар *corpus-based language learning* (корпусқа негізделген тіл үйрену) *мен data-driven learning (DDL)* (ақпаратқа негізделген тіл үйрену) ұғымдарын енгізіп, тіл үйренушілердің шынайы тілдік мәліметтермен тікелей жұмыс істеуі арқылы интерференцияны азайтып, тілдік интуицияны қалыптастыратынын дәлелдеді. Олардың еңбектерінде *BNC (British National Corpus)* және басқа да тілдік корпустардың тіл үйретуде қолданылу әдістері сипатталған.

2006-2025 жылдар аралығындағы зерттеулер корпус арқылы тіл үйретудің тиімділігін бірнеше бағытта нақтылап берді: бір жағынан, жүйелі шолулар корпусқа негізделген оқытудың жалпы нәтижелілігін дәлелдеп, сөздік қоры, коллокацияны меңгеру, жанрлық сезімталдық пен жазылым сапасының жақсаратынын көрсетсе (Lusta, Demirel, & Mohammadzadeh, 2023; Li, Noordin, Ismail, & Cao, 2025), екінші жағынан, нақты дағдыларға бағытталған жұмыстар DDL-дің (data-driven learning) сөз тіркестері мен коллокацияларды үйретуде, әсіресе EFL контекстінде, айтарлықтай артықшылығы бар екенін көрсетті (Sun, 2023; He & Xie, 2024).

Лексиканы үйрету саласында Ma мен Mei (2021) корпустық құралдардың сөздік минимумды дәл іріктеуге, жиілік пен үлгілік қолданыстарды көрсетуге мүмкіндік беретінін, ал кейінгі эмпирикалық жұмыстар бұл тәсілдің дәстүрлі жаттауға қарағанда оқушының автономиясы мен стратегияларын жақсырақ дамытатынын атап өтеді. Соңғы жылдары корпусқа негізделген тілдік педагогика тек үйренушіге емес, мұғалімге бағытталған зерттеулермен де күшейді: Ma, Tang және Lin (2022) екі қадамды тренинг моделі арқылы TESOL мұғалімдерінің корпус сауаттылығы мен корпусқа негізделген сабақ жобалау құзыретін айтарлықтай арттыруға болатынын көрсетсе, Farr мен Leńko-Szymańska (2024) корпустарды мұғалім даярлығына енгізудің үш бағытты (тілдік сана, DDL-бағдарланған оқыту, толық CL курстары) шеңберін ұсынады.

Жас үйренушілермен жұмыс та жеке бағыт ретінде қалыптасып келеді: Crosthwaite (2024) орта мектеп оқушыларына пассив дауысты үйретуде жарты жылдық DDL эксперименті арқылы рецептивтік әрі продуктивтік білімнің өскенін дәлелдесе, Spivey (2023) жапон бастауыш сынып оқушыларының корпусқа негізделген EFL тапсырмаларына деген көзқарасын зерттеп, бастапқы техникалық қиындықтарға қарамастан, мұндай тапсырмалардың қызығушылық пен метатілдік рефлексияны арттыратынын көрсетеді. Жалпы алғанда, қазіргі зерттеулер корпусқа сүйенген оқыту грамматикалық дәлдік пен сөздік байлықты ғана емес, оқушы автономиясын, метатілдік ойлауды және мұғалімнің кәсіби құзыреттерін бір мезгілде дамытуға қабілетті екенін, алайда бұл үшін мұғалімге бағытталған жүйелі тренинг, қолжетімді интерфейстер мен жас ерекшелігіне және контекстке бейімделген корпус құралдары қажет екенін айқын көрсетіп отыр (Emir, 2024; Basal, 2024; Boulton & Vyatkina, 2024).

Әлемдік корпус құрастыру тәжірибесінде Learner Corpus – тіл үйренушілердің нақты тілдік

өнімдерінен (эссе, әңгіме, сөйлеу мәтіндері т.б.) құралған корпус. Ол автоматты түрде өңделіп, лингвистикалық талдау жасауға бейімделеді.

Мұндай корпустың негізгі міндеттері:

- Тілді үйренушілердің типтік қателіктерін талдау (мысалы, интерференция себебінен туындаған қателер т.б.);
- Шет тілі ретіндегі сөйлеу мен жазу ерекшеліктерін анықтау;
- Оқу бағдарламаларын, оқулықтарды, грамматикалық түсіндірмелерді жетілдіру;

Корпус құрамына:

- Жазбаша мәтіндер (оқушылардың эсселері, хаттары т.б.)
- Ауызша тіл (диалогтар, интервью)
- Аннотацияланған қателіктер (қате түрі, орны, түсіндірмесі)
- Сөзжасам, морфология, синтаксиске қатысты белгіленім кіреді.

Әлемдік learner corpus-тар – шет тілі ретінде меңгерілетін тілдерге қатысты үйренушілердің тілдік өнімдерін жинақтап, оларды жүйелі түрде зерттеуге арналған арнайы корпустар.

Ең танымал learner corpus-тардың бірі – *International Corpus of Learner English* (ICLE). Бұл корпус Бельгиядағы Лувен Католик университетінің *Corpus Linguistics* жобасы аясында әзірленіп, ана тілі әртүрлі болып келетін студенттердің ағылшын тіліндегі жазба мәтіндерін қамтиды. ICLE корпусында жиырмадан астам елдің жазба эсселері сақталған. Ол грамматикалық ауытқуларды, сөз тіркестеріндегі қателіктерді, құрылымдық интерференцияны анықтауда жиі қолданылады (Granger S. et al., 2020).

Cambridge Learner Corpus (CLC) – Кембридж университеті баспасы мен *Cambridge Assessment* ұйымының бірлескен жобасы. Бұл корпус ағылшын тілін үйренушілердің халықаралық емтихан жұмыстарынан алынған жазбаша тапсырмаларын қамтиды. CLC-нің ерекшелігі – материалдардың деңгей бойынша (A1 – C2) сараланып, әрбір қате мен құрылым талданып, тегтелгендігінде. Бұл оқулық әзірлеушілерге тіл үйренушілердің нақты қиындықтарын ескере отырып, бейімделген тапсырмалар құрастыруға мүмкіндік береді.

*Louvain International Database of Spoken English Interlanguage (*LINDSEI) – ағылшын тілін екінші тіл ретінде меңгерушілердің ауызша сөйлеу тілін қамтитын корпус. Ол да Лувен университетінде құрастырылған және тіл үйренушілердің ауызша тіліндегі интерференциялық белгілер мен лексикалық таңдауларын зерттеуге бағытталған. Мұнда тіл деңгейі, ана тілі, сөйлеу жағдайы ескеріледі (Gilquin G. et al., 2010).

EF-Cambridge Open Language Database (EFCAMDAT) – әлемнің 100-ден аса елінен 1 миллионнан астам студенттің ағылшын тіліндегі жазба жұмыстарын қамтитын ауқымды ашық база. Бұл корпус арқылы жаһандық тіл үйрену үрдістері, деңгейлік ерекшеліктер, жиі қайталанатын қателер динамикасы зерттеледі. Ашықтық пен кең масштабтылық – бұл жобаның басты артықшылығы.

Lang-8 Learner Corpus Жапонияда құрылған әлеуметтік жазба платформасы негізінде жасалған. Бұл база өзге тілді меңгерушілердің күнделікті жазбалары мен оларды тексерген тіл иелерінің түзетулерін қамтиды. Мұндай деректер емін-еркін стильде жазылған мәтіндерге тән қателіктерді зерттеу үшін маңызды.

JEFLL Corpus (Japanese EFL Learner Language Corpus) жапон тілді үйренушілердің ағылшын тіліндегі мәтіндерінен құралған. Бұл база жапон оқушыларының грамматикалық даму траекториясын зерттеуге бағытталған.

TICLE (Turkish International Corpus of Learner English) түріктілділердің ағылшын тілінде жасаған жазылым қателерін зерттеу үшін құрылған. Мәтін түрі эсселер мен баяндама мәтіндерін қамтиды. Бұл база мұғалімдер мен зерттеушілерге контенттің арнайы маркерленген нұсқасын ұсынады.

HKUST Learner Corpus (Hong Kong University of Science and Technology) қытайтілді оқушылардың ағылшын тілінде жасаған жазбаша жұмыстарынан және транскрипцияланған ауызша мәліметтерден құралған. Бұл база интерлингвистикалық құрылымдарды зерттеуге арналған.

SweLL (Swedish Learner Language Corpus) – шведтілді үйренушілердің тілін зерттеу

мақсатында құрылған база. Құрамында швед тіліндегі емтихандық эсселер бар, олар CEFR **(**Common European Framework of Reference for Languages – Тілдерді меңгерудің жалпыеуропалық құзыреттер шеңбері**)** деңгейіне қарай бөлінген. Зерттеу нысаны: морфология, синтаксис, қателер, лексика.

Korean Learner Corpus (KLC) корей тілін екінші тіл ретінде үйренушілер үшін құрылған. База корей тілін үйрену барысында туындайтын грамматикалық және лексикалық қиындықтарды зерттейді.

Arabic Learner Corpus (ALC) Араб тілін үйренушілердің жазба қателерін зерттеу мақсатында жинақталған. Бұл база *Qatar University* тарапынан әзірленген және Еуропа мен Азия елдеріндегі оқушылардың араб тіліндегі қателерін саралайды.

Көптеген *learner corpus*-тар қателерді аннотациялаумен (error-tagging) толықтырылған. A1 – C2 деңгейлері CEFR бойынша бөлінеді. Кейбір корпустар ауызша тіл материалдарын (диалог, презентация, интервью) да қамтиды.

Біз әзірлеп жатқан база дәстүрлі *learner corpus*-тардан түбегейлі өзгеше. Әлемдік тәжірибеде қалыптасқан *learner corpus*-тардың басым бөлігі тіл үйренушілердің жазба немесе ауызша мәтіндеріндегі типтік қателерді жинақтап, оларды лингвистикалық тұрғыда жіктеуге бағытталған. Мұндай корпус құрылымында қателерді тіркеу, тегтеу, интерференциялық құбылыстарды сипаттау, соның негізінде оқу материалдарын бейімдеу басты назарда болады. Яғни, олардың мақсаты – үйренушінің тілдік өнімі арқылы жиі кездесетін грамматикалық немесе лексикалық ауытқуларды анықтап, тіл меңгерудің өзекті (яғни шешімі табылуы тиіс) қиындықтарын жүйелеу.

Ал біз ұсынып отырған база, керісінше, дайын тілдік материалдар жинағынан емес, тілді үйренуге арналған арнайы әзірленген, толықтай бірегей контентке негізделеді. Мұнда басты назар үйренушінің қатесін тіркеу емес, оның тілдік дағдыларын саналы, сатылы түрде қалыптастыруға аударылады. Бұл интерактивті платформа лексика-грамматикалық білімдерді кезең-кезеңімен меңгертуді, тілдік бірліктерді қолдану аясына қарай ұсынуды, сондай-ақ тілдік интуицияны қалыптастыруға мүмкіндік беретін жаттығуларды қамтиды.

Базаның құрылымында оқытуға арналған арнайы жасалған мәтіндер мен мәтіндік тапсырмалар, грамматика мен лексиканы түсіндіретін бейнематериалдар, сондай-ақ дағдыларды бекітуге арналған интерактивті жаттығулар жүйесі қамтылады. Мұндай тәсіл үйренушіге тек тілдік білім беріп қана қоймай, оны қарым-қатынас құралы ретінде меңгертуге жол ашады. Сонымен қатар база тілдік құзыреттілікті кезең-кезеңімен дамыту қағидатына сүйенеді, яғни қарапайым құрылымдардан бастап күрделендірілген сөйлем үлгілеріне дейін бірізді әрі жүйелі түрде үйретіледі.

Сәйкесінше, А. Байтұрсынұлы институтында әзірленетін базаның мақсаттары мен міндеттері мынадай:

- қазақ тілін шет тілі ретінде үйренушілердің (әсіресе англофондардың) тілдік интерференциясын, қателерін, сөйлеу ерекшеліктерін зерттеу;
- тілді оқыту материалдарын әзірлеуде эмпирикалық база ретінде пайдалану;
- қазақ тіліне арналған автоматтандырылған деңгейлік тапсырмалар, грамматикалық тренажерлер мен электронды оқулықтар әзірлеуге көмектесу.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі кезге дейін корпус базасын жинақтау жұмыстары бірнеше бағыт бойынша жүргізілуде:

- қазіргі уақытта қолданылып жүрген инофондарға қазақ тілін оқыту құралдарына шолу жасау, артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау;
- *Learner Corpus* базасына арналған бірегей мәтіндер жазу;
- корпус базасына арналған лексика-грамматикалық білімдер жүйесін жинақтау;
- қазақ-ағылшын салғастырмалы грамматикасын құрастыру жұмысын бастау.

I. *Ағылшынтілді инофондарға қазақ тілін оқытудың қазіргі жағдайы*

Ағылшын және қазақ тілдері – гетерогенді, яғни құрылымдық және типологиялық жағынан әртүрлі тілдер. Ағылшын тілі – аналитикалық, ал қазақ тілі – агглютинативті тілдер қатарына

жатады, сондықтан олардың грамматикалық жүйесі мен сөйлем құрылымы, сондай-ақ дыбыстық жүйесі түбегейлі ерекшеленеді. Осындай айырмашылықтар тіл үйрену үдерісінде тілдік интерференцияға алып келеді. Сол себепті қазақ тілін ағылшын тілді аудиторияға үйрету үшін арнайы бейімделген әдістеме қажет. Мұндай әдістеме тілдердің айырмашылығын ескеріп, грамматикалық, фонетикалық және мәдени кедергілерді жеңуге бағытталуы тиіс.

Ағылшынтілді инофондарға арналған қазақ тілі курстарының бірнешеуін атап өтсек (мәліметтер сәйкес университеттердің ашық түрде қолжетімді сайттарынан алынды):

UCLA (Лос-Анджелес Калифорния университеті): славян, Шығыс Еуропа және Еуразия тілдері бөлімінде қазақ тілі мен мәдениеті Орталық Азияны тереңірек түсіну, тілдік және мәдениаралық құзыреттілікті дамыту мақсатында оқытылады. Бұл курстарды 2019 жылдан бері этнограф және тіл маманы Деннис Кин жүргізіп келеді.

University of Wisconsin-Madison: Орталық Еуропа институтының жазғы курстарында сегіз апталық интенсив қазақ тілі курсы өткізіледі. Сондай-ақ ұйғыр, тәжік, өзбек, әзірбайжан тілдері де оқытылады.

Indiana University Bloomington: қазақ тілі Central Eurasian Studies бөлімінде оқытылады. Кіріспе, орта және жоғары деңгейдегі курстар бар. Оқытушылар қатарында Ғайни Тыныштықова, Фатима Молдашова және Пиби-Кай Кивик бар. Курс төрт кредитке бағаланады және күзгі семестрде оқытылады.

Arizona State University: жаз айларында онлайн форматта ашық қазақ тілі курсы ұйымдастырылады. Курс жаңадан бастаушыларға арналған, грамматика мен лексикаға кіріспе беріп, студенттерді орта немесе жоғары деңгейге жеткізуді мақсат етеді.

University of Chicago: «түркі тілдеріне кіріспе» курсы аясында қазақ және өзбек тілдері аптасына бір рет оқытылады. Қазақ тілі бастапқы және орта деңгейде ұсынылады, ал жоғары деңгей сұраныс бойынша ұйымдастырылады. Оқытушы – доктор Каган Арик.

University of Cambridge: қазақ тіліне арналған толық курс жоқ, бірақ Джон Тримм тілдік ресурстары бөлімінде өзіндік оқу құралдары ұсынылған. Оларға З. Батаеваның *Colloquial Kazakh*, Т. Аяпова мен А. Томастың *Learn Kazakh in 70 steps*, Р. Мұхамедованың *Kazakh language: comprehensive grammar* және А. Тарановтың *Kazakh vocabulary for English speakers* атты еңбектері кіреді. Бұл материалдар тілдің фонетикасы, грамматикасы, сөздігі мен практикалық қолданылуына бағытталған.

Аталған оқу орындарындағы курстар мен ресурстар қазақ тілін үйренушілерге әртүрлі деңгейде қолдау көрсетеді, алайда олардың көбі қысқа мерзімді немесе қосымша сипатта ұсынылады. 8-10 апта ішінде қазақ тілі туралы жалпы түсінік беріліп, оқу, сөйлеу, жазу, тыңдау біліктері тек бастапқы деңгейге дейін ғана дамытылады. Мұндай қысқамерзімді курстардың бағдарламасы, бір жағынан, интенсивті болса, екінші жағынан, мәдени ерекшеліктерді, менталитетті, тарихи оқиғаларды есепке ала қоймайды. Демек, қазақ тілін Оксфорд университетінде жүйелі әрі сапалы оқыту мақсатында арнайы база жасап шығару, осы базаға барлық қажетті материалдарды енгізу қажеттілігі туып отыр.

Корпус базасына қажетті мәтіндерді іріктеу мен жазу барысында инофондарға арналған қазақ тілі оқулықтарында кездесетін мәтіндер жан-жақты талданды. Өлшемшарттар мынадай болды:

- мәтінде тілдік және логикалық қателердің болу-болмауы.
- мәтінде сюжеттік желінің, кейіпкердің, оқушыны қызықтыратын элементтердің болуы.
- мәтіннің сөз саны, мәтінде қамтылған лексика мен грамматиканың көрсетілген минимум шегінен аспауы.

Талданған мәтіндер негізінен мынадай оқулықтардан алынды:

1. Beginning Kazakh (Бастапқы деңгейдегі қазақ тілі), Аблахат Ибрахим. Аризона университетінің басып шығарған оқулығы, 1999. Курс 20 сабақтан тұрады. Қазір интерактивті курс ретінде қолданылып отыр. https://www.languagecanvas.com/languages/kazakh/beginning-kazakh/;
2. Мусабекова У.Е., Краева И.А., Фролова Г.М. Казахский язык для стран СНГ;
3. Нұржанова А.Б., Абнасырова Р.Ж., Нұрманова Г.Н., Дүйсебекова Ж.М. Шетелдіктерге

арналған қазақ тілі (қарапайым деңгей);

4. Күзекова, Ақбұзауова, қазақ тілі, бастапқы деңгей А1;

5. Ханкок Майкл. Сәлем әлем, қазақ грамматикасы;

6. Бейсенбаева, Балабекова, Жақыпжанова, Kazakh language: Elementary level (A1): Universal textbook for the kazakh diaspora abroad. – Nur-Sultan: 2021. – 202 p.;

7. Мұсаева Г. Қазақ тілі – шет тілі ретінде. Базалық деңгей: Оқу құралы. 1-кітап. – Астана, 2015. – 242 б.;

8. Хинаят Бабақұмар, Такач Ибойа, Қапалбекұлы Бижомарт. Мажар тілділерге арналған қазақ тілі оқулығы. 1-кітап. Бастауыш және орта деңгей (A1, A2, B1). Мажар және қазақ тілінде. – 288 б.;

9. Нұржанова А.Б., Абнасырова Р.Ж., Нұрманова Г.Н., Дүйсебекова Ж.М. Шетелдіктерге арналған қазақ тілі (А1 қарапайым деңгей): жұмыс дәптері. / Алматы: Алматы-Болашақ, 2018;

10. Қамзебаева Р.Е., Камашева Г.Қ. Қазақ тілін үйренеміз. Тіл дамыту құралы: бастауыш және негізгі деңгей үшін. / Р.Е.Қамзебаева, Г.Қ.Камашева. – Алматы: Глобус, 2012. – 136 б.;

11. Қапалбеков Б., Жолшаева М. Қазақ тілінің этнограмматикасы. Тіл үйренушілер үшін: бастапқы деңгей. – Алматы: Сөз-Слово, 2005. – 208 б.

Мысалы:

Дәрісханада отыз парта, орындықтар және тақта бар. Тақтада бор жатыр. Дәрісханада екі терезе, бір есік бар. Терезелерде әдемі перде бар. Қабырғада карта, суреттер де бар. Парталарда кітаптар, оқулықтар, дәптерлер, қаламдар, қарындаштар жатыр. Дәрісханада жиырма бес студент отыр: он үш бала мен он екі қыз. Олар жақсы оқиды. Дәрісханада оқытушы да бар. Ол орындықта отыр (Нұржанова А.Б., Абнасырова Р.Ж., Нұрманова Г.Н., Дүйсебекова Ж.М., 2018, 12-бет). Бала – Түркістан, Шымкент төңірегінде ұл орнына қолданылатын диалект, болу керек: 13 ұл бала мен 12 қыз бала.

Мәтіннің ағылшын тіліндегі *there is / there are* құрылымдарын үйретуге арналған жаттығуларға ұқсайтыны байқалады. Мұндай аутентивті емес, жасанды мәтіндер тіл меңгерудің ең алғашқы кезеңдерінде пайдалы болғанымен, уақыт өте келе тиімділігін жоғалтады.

Бұл мәтін тіл үйренушіге грамматикалық құрылымдарды немесе лексикалық бірліктерді таныстыруға арналған сияқты көрінгенімен, шын мәнінде, тіл үйрену процесіне елеулі үлес қоспайды. Себебі мәтінде өмірлік маңызы бар не жағдаят, не әрекет не ой тудыратын мазмұн жоқ, басқаша айтқанда, когнитивтік және коммуникативтік жағынан бос кеңістік.

Біріншіден, мәтінде оқиға жоқ – ешқандай даму, динамика немесе кейіпкердің мақсатқа бағытталған әрекеті байқалмайды. Бұл оқушының мәтінге қызығушылығын төмендетеді. Тек заттардың орналасуын сипаттау – тілдік ортаны механикалық суреттеу ғана, ол тілдің табиғи қолданыс аясын ашпайды. Екіншіден, мәтін ақпараттық тұрғыдан құнарсыз. Онда айтылған нәрселер – өздігінен болжанатын, стандартты тіркестер: «дәрісханада парта бар», «терезеде перде бар» сияқты сөйлемдер – тілді өмірде қолдануға үйретпейді. Тіл үйрену тек құрылымдарды жаттап алу емес, сол құрылымдарды мағынасы бар контексте пайдалану арқылы меңгерілетін үдеріс. Мұндай мәтін тілдің ой жеткізу құралы екенін сезінуге мүмкіндік бермейді. Үшіншіден, оқушы үшін мұндай мәтін мағыналық жағынан шектеулі, өйткені ол ой тудыратын мәселе көтермейді, талқылауға ынталандырмайды, пікір айтуға мүмкіндік бермейді, мұндағы тілдік бірліктер тек тізбектелген күйде қалып отыр.

Тағы бір мысал. Бұл жерде диалогтық сөйлеу түрі бұзылып, логикалық қателер жіберілген:

Сәлеметсіз бе, апай!

– Сәлеметсіңдер ме, балалар!

– Апай, қалаға американдық режиссердің жаңа туындысы келіпті. Демалыс күні жиналып соған барсақ қайтеді? Қай жерде жүріп жатыр екен? Мұны оқушылар өздері мұғалымге айтып тұрып кімнен сұрайды. Бірнеше жерде ... деп мұғалім жауап бере ме?

– Қала бойынша бірнеше жерде көрсетіп жатыр. Онда қасымыздағы ««Алатауға» барайық, автобус жалдаудың да керегі жоқ. Ендеше, сағат үште мектептің алдына жиналыңдар, балалар! (Қапалбеков Б., Жолшаева М., 2005, 168-бет).

Бұл диалог шынайы өмір шындығына сәйкес келмейді, себебі оқушы мен мұғалім

арасындағы қатынас шынайы мектеп контексінде орынсыз құрылған. Біріншіден, оқушы бірден ресми амандасып алып, күрт тақырып ауыстырып, американдық режиссердің жаңа фильмі туралы айтады – бұл табиғи әңгіме ағымына сай келмейді. Екіншіден, мұғалімнің сол сәтте-ақ барлық ақпаратты біліп тұруы өмірлік шындықтан алшақ: ол бір репликамен фильмнің қайда, қашан көрсетілетінін, автобус жалдаудың қажет еместігін айтып, нақты шешімді де қабылдайды. Мұндай жоспарлау мектеп жүйесінде ата-анамен және мектеп әкімшілігімен келісусіз жүзеге аспайды. Сонымен қатар, «қала бойынша бірнеше жерде көрсетіп жатыр» деген секілді тіркестер ауызекі сөйлеу үлгісіне жатпайды (меніңше ауызекі), тілдің формалдығы мен эмоционалдық бейтараптығы оқушылар мен мұғалім арасындағы шынайы қарым-қатынасты көрсете алмайды. Бұл диалог өмірдегі дидактикалық және ұйымдастырушылық шындықтарға сай келмейді, сондықтан тіл үйренуші үшін пайдалы бола алмайды – ол тілдік жағдаятты бере алмайды, тілдік форма мен мазмұн арасында алшақтық бар.

Жалпы алғанда, 550 мәтінді талдау арқылы қазақ тілі оқулықтарындағы бірнеше жүйелі кемшілікті анықтадық. *Біріншіден*, мәтіндер деңгейге сәйкес келмейді – не тым жеңіл, не шамадан тыс күрделі. *Екіншіден*, оқулықтарда бірсарынды мәтіндер басым: «Менің атым...», «Мен студентпін», «Мен ... ұнатамын» сияқты сөйлемдерге негізделіп, үшінші жақ мүлде енгізілмейді. *Үшіншіден*, тілдік қателері бар мәтіндер жиі кездеседі, мысал керек бұл тіл үйренушінің жүйелі түсінігін бұзады. *Төртіншіден*, тарихи және мәдени мәліметтерде дәлдік жоқ, мысал керек бұл ұлттық танымды қате қалыптастыруға алып келеді. *Бесіншіден*, кейбір мәтіндер қызықсыз, тілді меңгеруге тілтанымдық тұрғыдан да, когнитивтік тұрғыдан да үлес қоспайды. *Алтыншыдан*, диалог түріндегі мәтіндерде логиканың болмауы жиі орын алады – кейіпкерлер ұзақ сөйлейді, ақпарат қайталанады, сөйтіп шынайы диалог табиғатынан алшақтайды. Мұның бәрі оқу материалын функционалдық және тілдік жағынан қайта қарауды қажет етеді.

II. *Сюжеттік мәтіндер және коммуникативті жағдайлар: бірегей мәтін жазу тәжірибесі*

Бірегей, сюжетке негізделген мәтіндер жазу – тіл үйренушіге ұсынылатын тілдік материалдың мазмұндық және танымдық тартымдылығын арттырып қана қоймай, сонымен қатар Стивен Крашеннің «қиындығы сәл жоғарырақ кіріс» (i+1) қағидасымен де үйлеседі. Крашеннің пікірінше, тіл үйренушіге ұсынылатын мәтіндер оның қазіргі деңгейінен бір саты жоғары болуы тиіс – яғни түсіну үшін күш салуды қажет етеді, алайда толық түсініксіз емес. Осы қағида негізінде *Learner Corpus* базасында ұсынылатын мәтіндер тым қарапайым, мағынасыз үлгілерден гөрі, ой салатын, сюжеттік мазмұны бар, тілдік тұрғыдан байытылған нұсқаларға сүйенеді.

Сонымен қатар сюжеттік мәтіндер мотивацияны да арттырады: оқушы әр жаңа мәтінді оқи отырып, оқиғаның қалай өрбитінін білгісі келеді, соның нәтижесінде тілді үйренуге деген ішкі қажеттілік пайда болады. Мұндай мотивация – тіл меңгерудің ең маңызды алғышарттарының бірі.

Мысалы: *Біздің үйде мысық бар. Оның аты – Тәтті. Ол өте кішкентай, бірақ сүйкімді және ақылды. Қазақ тілінде мысықтың баласын марғау деп атайды. Тәтті ойнағанды, жүгіргенді, ұйықтағанды ұнатады. Мен оны тамақтандырамын. Тәтті қант, бал сияқты тәтті нәрселерді жемейді. Сүтті, балықты, етті жақсы көреді. Ал мен Тәттіні де, тәтті нәрселерді де жақсы көремін.*

Ғылыми-әдістемелік тұрғыдан талдасақ, мәтін бірнеше маңызды тілдік және когнитивтік дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді. Ең алдымен, мәтін коммуникативтік құндылыққа ие. Ол нақты бір кейіпкер – автордың мысығы туралы әңгіме арқылы тілдік бірліктерді шынайы өмірлік контексте ұсынады. Бұл оқушыға тілдің қалай қолданылатынын интуитивті сезінуге көмектеседі. Яғни, мұнда тіл статикалық емес, функционалды түрде, нақты эмоция мен іс-әрекетке байланған күйде ұсынылған. Мәтіннің құрылымы да қарапайым, бірақ мағыналық жағынан айтарлықтай күрделі. Сөйлемдердің көбісі жай сөйлем болғанымен, олардың ішіндегі мазмұн когнитивтік деңгейде маңызды. Мысалы, «Қазақ тілінде мысықтың баласын марғау деп атайды» деген сөйлем арқылы оқушы тек лексикалық бірлік емес, сонымен қатар мәдени ақпарат

алады – бұл лингвомәдени құзыреттілік үшін маңызды.

Тағы бір мысал.

Қыс келді. Маржанға жаңа күрте қажет. Астананың қысы суық, сондықтан Маржан жылы, ұзын, қалың күрте іздеді. Бірнеше киім дүкеніне барды. Бірде күртенің үлгісі ұнамайды, бірде бағасы тым қымбат, ал бірде Маржанның өлшеміне сай келмейді. Ақырында бір кішігірім дүкеннен өте жақсы, орта бағадағы күрте табылды. Маржан қатты қуанды. Күртемен бірге жаңа бөкебай, бас киім мен қолғап сатып алды.

Бұл мәтін – тіл үйретуде ситуативтілік қағидатына толық сай келетін үлгі. Ол оқырманды бірден нақты жағдаятқа енгізеді: жыл мезгілі – қыс, кейіпкер – Маржан, мәселе – жылы күртенің қажеттігі. Мұндай кіріспе оқушыларға абстрактілі емес, өмірлік жағдаятта тілдік құралдарды қалай қолдануға болатынын көрсетуі арқылы олардың түсіну, байланыстыру қабілеттерін дамытады. *Біріншіден*, мәтін табиғи тілдік ахуалдан туындаған. Кейіпкердің іс-әрекеті (дүкен аралау, өлшем мен бағаға сай келетін күрте іздеу) оқушының күнделікті өмірімен үндеседі, сондықтан оқырман оқиғаға қатыса алады, кейіпкердің уәждерін, көңіл-күйін түсіне алады. Бұл – тіл үйренуші үшін контексті қабылдауды және мазмұнды талдауды жеңілдетеді. *Екіншіден*, мәтін тиянақты, оқиғалар логикалық тұрғыдан жүйелі дамиды: мәселенің қойылуы (қыс келді – күрте қажет), шешімді іздеу үдерісі (бірнеше дүкенге баруы), кедергілердің болуы (үлгісі, бағасы, өлшемі сәйкес келмеу) және шешімнің табылуы (жақсы күрте сатып алу). Бұл тіл үйренушіге әрекеттер мен себеп-салдарды түсінуге көмектеседі. *Үшіншіден*, бұл мәтінде оқушы өзін «жоғалтып» алмайды – мәтін тым жеңіл де, тым күрделі де емес. Ол тілдік тұрғыдан бай, алайда артық ғылыми термин немесе жасанды диалогтан ада. Бұл – Стивен Крашен ұсынған «і + 1» қағидасына сәйкес келеді: оқушының қазіргі деңгейінен сәл жоғары деңгейдегі тілдік үлгі ұсынылған.

Жалпы алғанда, осындай сюжеттік-коммуникативтік тәсілмен 100 тақырып бойынша 250 мәтін жазылып шықты. Бірегей мәтін жазу жұмысы әлі де жалғастырылуда.

III. *Тілдік интерференция және оны жеңу жолдары: ағылшынтілді инофондарға арналған қазақ тілінің салғастырмалы грамматикасын әзірлеу тәжірибесі*

Тілдік интерференция ұғымын алғаш жүйелі түрде зерттеген ғалым – американдық лингвист Уриэль Уэйнрих (Weinreich, 1953). Ол 1953 жылы жарық көрген *Languages in Contact: Findings and Problems* атты еңбегінде тілдер арасындағы өзара ықпалдастықты, соның ішінде интерференцияны жан-жақты сипаттап, бұл құбылысты тілдік байланыс нәтижесінде пайда болатын заңды үдеріс ретінде танытты. Уэйнрих интерференцияны тек қана грамматикалық немесе фонетикалық деңгейдегі ауытқу емес, сонымен қатар әлеуметтік және психолингвистикалық факторлармен байланысты кешенді құбылыс деп түсіндіреді.

Кейін бұл тақырыпты Леонард Блумфилд, Эрих Хаупт, сондай-ақ кеңестік дәуірдегі А.И. Смирницкий, Е.М. Верещагин, Ю.Н. Караулов сияқты ғалымдар да дамытты. Кеңестік лингвистикада интерференция әсіресе екінші тілді меңгерудің психологиялық және лингвистикалық аспектісі ретінде қарастырылды. XX ғасырдың екінші жартысында тілдік интерференцияны екінші тілді оқыту әдістемесінде маңызды фактор ретінде қарастыра бастады. Сондықтан бұл құбылысты қазіргі қолданбалы лингвистика, социолингвистика және психолингвистика салаларындағы зерттеулердің өзегі деуге болады.

Ағылшын тілі мен қазақ тілінің арасындағы айырмашылықтар тілдік интерференцияны одан әрі күшейтеді. Ағылшын тілі – Батыс Герман тілдік тобына жататын аналитикалық-флективті тіл. Отто Йесперсеннің айтуынша, ағылшын тілі өзінің тарихи даму барысында флективті жүйеден біртіндеп алшақтап, қазіргі аналитикалық құрылымға ие болды (Jespersen, 1905). Бұл үдеріс негізінен Орта ағылшын тілі кезеңінде, шамамен XI ғасырдан XIV ғасырға дейін белсенді түрде жүрді. Ерте ағылшын тілі (Old English) кезеңінде ағылшын тілі германдық флективті тілдердің қатарына жататын – зат есімдерде, сын есімдерде, есімдіктерде және етістіктерде күрделі септелу мен жіктелу жүйесі болған. Алайда норман шапқыншылығы (1066 жылдан кейін), латын және француз тілдерінің ықпалы, сондай-ақ фонетикалық өзгерістер мен дыбыстардың редукциясы нәтижесінде көптеген флексиялық жалғаулар жойылып, сөздердің формалық түрленуі қысқарды. Осылайша, грамматикалық мағыналар негізінен сөз тәртібі мен

көмекші сөздер арқылы беріле бастады.

Бір жағынан, ағылшын тілінің толық флективті болмауы оны қазақ тілінің агглютинативті жүйесіне жақындатады. Ал екінші жағынан, қазақ тіліндегі етістік парадигмалары мен ағылшын тіліндегі сәйкес етістік парадигмаларын салыстырып көрсек, алшақтықтың өте үлкен екенін байқаймыз. Мысалы, «бару» етістігінің парадигмасы (Кесте 1).

Кесте 1 – Қазақ және ағылшын тілдеріндегі «бару» етістігінің парадигмасы
Таблица 1 – Парадигма глагола «бару» в казахском и английском языках
Table 1 – Paradigm of the Verb “baru” in Kazakh and English

Қазақ	*Ағылшын*
Бар (барыңыз, барыңдар, барыңыздар) Барсын Бару Барды (бардым, бардың, бардыңыз) Баратын (баратынмын, баратынсың, баратынсыз, баратынбыз, баратынсыздар, баратынсыңдар) Барған (барғанмын, барғанбыз, барғансыз, барғансыздар, барғансыңдар) Барады (барамын, барасың, барасыз, барасыңдар, барасыздар, барамыз) Бара Барып Бармақ (бармақпыз, бармақсыңдар, бармақсыздар, бармақпын) Бармақшы (бармақшымын, бармақшысың, бармақшысыз, бармақшысыздар, бармақшымыз, бармақшысыңдар) Барушы (еді) Барса (барсақ, барсаң, барсам, барсаңдар, барсаңыздар) Барғысы (барғым, барғың, барғыңыз, барғымыз, барғыларың) келеді Болымсыз түр: бармайды, бармаса, барғысы келмейді, бармайтын, бармасын, бармаған т.б.	Go To go Went Gone Бұл етістіктің өзі одан әрі түрленбейді. Басқа шақ және етіс формалары көмекші сөздер арқылы жасалады: *will go, would go, would have gone* т.б.

Осындай жағдайда лексика-грамматикалық білімдер жүйесін берумен қатар, осы жүйені салғастырмалы түрде үйретуге қажеттілік туады.

Ағылшынтілді инофондар қазақ тілін үйренгенде кездесетін интерференциялық қателер мен қиындықтарды әліпби мен дыбыстық жүйе деңгейінде қарастырып көрейік.

Қазақ тіл білімінде фонема теориясын зерттеудің негізгі екі бағыты қалыптасқан. Бірінші бағыт – дәстүрлі акцентті-фонологиялық мектеп (басты өкілдері: Қ. Жұбанов, І. Кеңесбаев, Ж. Аралбаев, Т. Тәліпов және тағы басқалар), ал екінші бағыт – сингормониялық тәсілге негізделген көзқарас (басты өкілдері: Ә. Жүнісбек, Ж. Әбуов, М. Жүсіпов және т.б.). Сингармониялық бағытты ұстанатын зерттеушілер Ахмет Байтұрсынұлының дыбыстық жүйелеу қағидаларын басшылыққа алып, тек қазақ тілінің төл дыбыстарымен шектеледі және әліпбидің 26-28 әріптен тұратын ықшам нұсқасын пайдаланады (Рсалиева, 2008). Learner Corpus жобасын әзірлеу барысында және Оксфорд университетіндегі англофондарға қазақ тілін үйрету кезінде қазіргі жазба және ауызша қолданысқа кеңінен енген, өзге тілдік элементтермен табиғи үндескен дәстүрлі акцентті-фонологиялық бағытқа негізделген, 42 әріптен тұратын әліпби қолданылуда.

Қазақ тілі – фонемалық тұрғыда бай тіл. Онда дауысты және дауыссыз дыбыстардың үндесуі мен ерекшеліктері бар.

Ағылшын тілі мен қазақ тілінің фонемалық құрамында айырмашылық көп, салыстыруды кестеге түсіріп көрелік (Кесте 2).

Кесте 2 – Ағылшын және қазақ тілдерінің фонемалық құрамы
Таблица 2 – Фонематический состав английского и казахского языков
Table 2 – Phonemic Composition of English and Kazakh languages

Категория	*Қазақ тілі*	*Ағылшын тілі*	*Айырмашылықтың сипаттамасы*
Дауысты дыбыстар саны	12 (негізгі фонемалар: а, ә, е, и, о, ө, ұ, ү, ы, і, у, э)	20-дан астам (monophthongs және diphthongs)	Ағылшын тілінде дифтонгтар кең таралған; қазақ тілінде дифтонг аз (Аралбаев, 1988).
Дауыссыз дыбыстар саны	25 фонема шамасында	24-26 фонема шамасында	Дауыссыздардың түрі мен позициялық өзгерістері әртүрлі
Фонетикалық жүйенің түрі	Сингармониялық (буын үндестігіне негізделген)	Үндестік жоқ, бейтарап жүйе	Қазақ тілінде буын үндестігі негізгі заң ретінде қызмет етеді (Аралбаев, 1988).
Дауысты үндестік	Бар (жуан-жіңішке, ерін үндестігі)	Жоқ	Қазақ тілінде фонемалар сөздің барлық морфемаларында үйлесімде болады
Ұяң және қатаң дауыссыздар	Қатаң/ұяң айқын ажыратылады	Көптеген дауыссыздар позициялық түрде алмасады	Ағылшын тілінде аспирация мен позициялық дауыс ерекшеліктері бар (Roach, 2009).
Аспирация (demarcation through breath)	Жоқ	Бар (мысалы, *pat* [pʰæt])	Қазақ тілінде [п], [к] сияқты қатаң дауыссыздар аспирациясыз айтылады
Мұрын дыбыстары	[м], [н], [ң]	[m], [n], [ŋ]	Ұқсастық көп, әсіресе «ң» дыбысы
Дауысты дыбыстардың позициялық өзгерісі	Үндестік арқылы реттеледі	Жиі, редукция мен әлсіреу бар	Ағылшын тілінде дыбыстар екпін мен буынға байланысты жиі өзгеріске түседі (Roach, 2009).
Редукция	Жоқ	Бар (мысалы, *banana* → [bəˈnænə])	Қазақ тілінде барлық буындар анық айтылады
Экспираторлық ерекшелік	Экспираторлық, бірақ экстра қысымсыз	Күшті экспирация мен екпінге байланысты	Ағылшын тілінде екпін астындағы дыбыс қаттырақ айтылады (Roach, 2009).

Әліпби және дыбыстық жүйе деңгейінен кейінгі деңгейлерде кездесетін интерференциялық құбылыстарды атай кетейік (Кесте 3, Кесте 4).

Кесте 3 – Лексикалық деңгейдегі интерференция (калькалау)
Таблица 3 – Интерференция на лексическом уровне (калькирование)
Table 3 – Lexical-level Interference (Calquing)

Ағылшынша үлгі	*Қазақша қате нұсқа*	*Дұрыс нұсқа*
Thank you very much	үлкен рақмет	көп рақмет
Make a photo / take a photo	сурет жасау / сурет алу	суретке түсу / түсіру
Have a rest	демалу алу	демалу
Take a shower	душ алу	жуыну / душқа түсу

Кесте 4 – Сөз тіркестері мен сөйлем деңгейіндегі интерференция
Таблица 4 – Интерференция на уровне словосочетаний и предложений
Table 4 – Interference at the Phrase and Sentence Level

Ағылшын тілі	*Қазақ тіліндегі қате нұсқа*	*Дұрыс нұсқа*
I think	Мен ойлаймын	Меніңше, Менің ойымша
A group of students	Бір топ студенттер	Бір топ студент (ағылшын тілінде заттың көпше түрін *-s* жалғау арқылы жасаудың әсері)

Ағылшын тіліндегі жалпылама ұғымдарға қазақ тіліндегі нақты мәндегі сөздерді дұрыс сәйкестендірмеу де кездеседі. Мысалы:

"Friend" сөзі қазақшада дос, жолдас, сыныптас, әріптес, т.б. бөлінеді. Инофондар барлығын «дос» деп атай береді.

"Love" сөзі ағылшыншада кең ұғым (ата-анаға, досқа, тамаққа т.б.). Қазақ тілінде сүю, жақсы көру, ұнату, ғашық болу – мағыналық реңкі әртүрлі. Англофондар бәріне бірдей «мен сені сүйемін» деп айтуы мүмкін, бұл ситуациялық сәйкессіздікке ұшыратады.

«Оксфорд Birsoz» бастамасы аясында Оксфорд университетінде қазақ тілінің академиялық курсы әзірленуде. Бұл курс 24 аптаны қамтымақ әрі интенсивті болмақ. Сәйкесінше, А.Байтұрсынұлы институтында әзірленіп жатқан *Learner Corpus* интерактивті базасының құрамындағы лексика-грамматикалық білімдер жүйесі, сабақтар, салғастырмалы грамматика, бір жағынан, жоғарыдағы интерференциялық «бөгеттермен» күресуге бағытталса, екінші жағынан Оксфорд университетіндегі түркі тілдерін оқыту бағдарламаларына негізделеді.

Англофондарға академиялық қазақ тілін үйрету әдістемесі жалпы және дәстүрлі тіл оқыту әдістемелерінен ерекшеленеді. Алдымен, оқытушыға қойылатын талап жоғары, кез келген екінші тілді академиялық мақсатта үйрету үшін оқытушының мета тілі (біздің жағдайда бұл – ағылшын тілі) академиялық деңгейде болуды көздейді. Демек, оқытушы қазақ және ағылшын тілдерін жай ғана еркін меңгеріп қоймай, екі тілде ғылыми салғастырмалы зерттеулер жасауға құзіретті маман болуы қажет. Тілдерді меңгерудің жалпыеуропалық құзыреттер шеңбері (А) бойынша қазақ тілін үйрету «даярлық» кезеңінен басталады. Бұл CEFR жүйесі бойынша «Pre A1», қазақша айтқанда, «А1 даярлық» деп аталады. Бұл – А1 деңгейін бастауға мүмкіндік беретін, кемінде 2 академиялық сағатты қажет ететін тілдік кезең. Бұл деңгейде студенттер:

- қазақ әліпбиіндегі әріптерді тануды;
- қолжазуды (handwriting);
- дыбыстарды (фонемаларды) ажыратуды;
- әріп, дыбыс, буын сияқты графикалық және фонематикалық элементтерді үйренеді.

Демек, жалпылай айтқанда, «А1 даярлық» – қазақ тілі туралы жалпы және тілдік-құрылымдық ақпарат беретін фонетикалық-графикалық дайындық кезеңі. Оны тіл деңгейлерінің алғышарты ретінде қарастыруға болады. «А1 даярлық» кезеңінің негізгі мақсаты – қазақ әліпбиін студенттер санасында когнитивті деңгейде автоматтандыру, буынға бөліп оқуға машықтандыру, қарапайым сөздер мен сөйлемдерді дұрыс дыбыстату.

Нәтижесінде осы айтылған мәселелерді бірнеше деңгейде былайша шешу көзделеді:

- әліпби және дыбыстық деңгей: ұқсас фонема арқылы үйрету тактикасы, дыбыстың айтылымына баса назар аудару, практикалық жаттығулар, салғастыру;
- лексикалық деңгей: нақты бірегей мәтіндерге негізделген лексикалық минимум ұсыну;
- грамматикалық деңгей: қазақ-ағылшын салғастырмалы грамматикасын әзірлеу. Бұл еңбекте ағылшын және қазақ тілдеріндегі түрлі грамматикалық құрылымдар ғана емес, ағылшынтілділердің қазақ тілін үйренгенде жіберетін негізгі қателері сипатталады;
- мәтіндік деңгей: сюжеттік-коммуникативтік бірегей мәтіндер даярлау;
- лингвомәдени деңгей: мәтіндерге қазақ мәдениеті, менталитеті, тарихынан ақпарат беретін мәліметтер енгізу.

Алынған нәтижелер Learner Corpus жобасының қажеттілігін және оның ғылыми-әдістемелік тұрғыдан жаңа деңгей ұсынатынын көрсетеді. Қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту

саласында бұрын-соңды қолжетімді болған базалар фрагментарлық сипатта болды. Олардың көбінде жүйелі сюжеттік мәтіндер, когнитивтік жүктемесі дұрыс есептелген контент, салғастырмалы грамматикалық түсіндірмелер немесе инофондарға бейімделген лингвомәдени материал болмады. Сондықтан қазіргі әзірленіп жатқан корпус өзінің әмбебаптығымен және толық құрылымымен ерекшеленеді.

Халықаралық Learner Corpus үлгілерімен салыстыру осы базаның өз алдына дербес ғылыми-әдістемелік бағыт қалыптастырып жатқанын көрсетеді. British National Corpus немесе Cambridge Learner Corpus сияқты ресурстардың басты артықшылығы – кең ауқымды деректер және жалпылама ағылшын тілін оқытуға бейімделу. Ал қазақ тілін ағылшынтілді аудиторияға үйрету – типологиялық қиындығы жоғары, тілдік алшақтыққа негізделген ерекше сала. Сондықтан әзірленіп жатқан корпус әлемдік аналогтардан мазмұны, құрылымы, салғастырмалы талдауы және әдістемелік бағдарлауымен ерекшеленеді.

Қазақстандағы корпустық лингвистиканың қазіргі деңгейінде зерттеулер негізінен жалпы тілдік корпус құру, сөз түбірі мен түбірлес формаларды белгілеу, мәтін жиілігі сияқты бағыттарда жасалған. Ал арнайы *инофондарға арналған*, деңгейлік бөлінісі, лингвомәдени түсіндірмесі, арнайы сюжеттік мәтіндері және ағылшын тілімен салғастырмалы грамматикасы бар корпус бұрын жасалған емес. Демек, бұл база – мазмұны мен мақсаттық аудиториясына қарай Қазақстанда бірінші рет дайындалып жатқан бірегей жоба.

Зерттеудің белгілі шектеулері де жоқ емес. Біріншіден, Learner Corpus базасын әзірлеу әлі толық аяқталмағандықтан, талдау жасалған материалдар көлемі шектеулі және англофон үйренушілердің барлық деңгейін толық қамти алмайды. Екіншіден, ұсынылған құрылым мен лексика-грамматикалық прогрессия бастапқы кезеңдегі деректерге негізделгендіктен, болашақта корпус кеңейген сайын әдістемелік үлгілерді қайта қарау қажеттілігі туындауы мүмкін. Үшіншіден, ағылшын және қазақ тілдері арасындағы интерференциялық құбылыстар іріктелген мысалдар негізінде сипатталды, сондықтан үйренушілердің әртүрлі тілдік орталардан келуіне байланысты интерференцияның барлық типтері толық көрініс таппайды. Сонымен қатар зерттеу шетелдік оқу орындарындағы ашық деректерге сүйенетіндіктен, бағдарламалар мен оқыту әдістеріндегі жасырын немесе қолжетімсіз компоненттер есепке алынбаған болуы ықтимал. Болашақта корпус деректерінің ұлғаюы мен үйренушілердің кең ауқымын қамту бұл шектеулерді едәуір азайтады.

Қорыта айтқанда, болашақта Learner Corpus жобасын одан әрі жетілдіру үшін бірнеше бағытты назарда ұстау маңызды. Ең әуелі, англофондар жасаған тілдік қателерді жүйелі тіркеп отыратын қосымша модуль енгізу корпус деректерінің қолданбалы құндылығын арттыра алады. Сонымен қатар платформаға фонетикалық тренажерлер, сөйлем құрау алгоритмдері және сөйлеу әрекетіне негізделген интерактивті сценарийлер қосылса, үйренушінің тілдік интуициясы тереңірек қалыптасады. Оқу материалдары мәдени-танымдық мазмұнмен толықтырылып, диалогтік жағдаяттар нақты өмірлік контекстерге негізделген жағдайда, корпустың когнитивтік тиімділігі күшейе түседі. Сондай-ақ жүйені болашақта көптілді аудиторияға бейімдеп кеңейту, автоматты тексеру және жеке оқу траекториясын құратын жасанды интеллект элементтерін енгізу жобаның әдістемелік әлеуетін анағұрлым арттыра түсер еді. Толықтай жетілдіріліп, дамытылған жағдайда бұл бастама тек қазақ тілін оқытудың әдістемелік негіздерін нығайтып қана қоймай, қазақ тілінің халықаралық дәрежеде оқытылуына серпін береді, сондай-ақ оны заманауи білім беру кеңістігіне интеграциялай алады деп толық сеніммен айтуға негіз бар.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу англофондарға қазақ тілін оқыту саласында бұрын жүйеленбеген бірқатар маңызды мәселелерді айқындап, оларды шешуге бағытталған кешенді негіз ұсынды. Алдымен, қазіргі уақытта қолданылып жүрген 550-ден астам мәтінді қамтыған оқулық материалдары жан-жақты талданып, олардың мазмұндық, когнитивтік және лингвистикалық сапасына қатысты жүйелі кемшіліктер анықталды. Бұл кемшіліктер – мәтіндердің деңгейге сай келмеуі, оқиғасыз әрі мағынасыз үлгілердің жиілігі, логикалық және тілдік қателердің болуы, жасанды диалогтар, мәдени және тарихи ақпараттың дәл берілмеуі, сондай-ақ тілдік прогрессияның жүйесіздігі. Мұндай проблемалар оқулықтардың инофондардың когнитивтік

және коммуникативтік қажеттіліктеріне сай келмейтінін дәлелдеді.

Таңдалған материалдарды талдау нәтижесінде үйренушілерге қиындық туғызатын грамматикалық және құрылымдық ерекшеліктер де анықталды: *-ып/-іп* көсемше тұлғасының артық қолданылуы, *-атын* және *-ған* есімше формаларының ерте кезеңде берілуі, «барғысы келеді» үлгісіндегі қалау рай формаларының күрделілігі және олардың ағылшын тілінде тікелей баламасының болмауы. Бұл тұжырымдар Стивен Крашеннің грамматиканы меңгеру реттілігі туралы теориясымен үйлеседі және қазақ тілін оқытудың қазіргі моделінде когнитивтік шамадан тыс жүктеме бар екенін көрсетеді. Сонымен қатар талдау қазақ және ағылшын тілдерінің типологиялық айырмашылықтары салдарынан туындайтын интерференциялық қателердің – фонемалық, грамматикалық, лексикалық және прагматикалық деңгейлерде көрінетінін көрсетті. Осыған байланысты лексика-грамматикалық білімдер жүйесін салғастырмалы принциптерге сүйене отырып құру қажеттілігі дәлелденді.

Бірегей сюжетке негізделген 250 мәтіннің жазылып шығуы зерттеудің практикалық маңызын күшейтті. Бұл мәтіндер тілдік материалды механикалық үлгілер арқылы емес, өмірлік жағдаят пен оқиғалық дамуды қамтитын мазмұн арқылы ұсынады. Олардың когнитивтік және коммуникативтік құндылығы жоғары, өйткені студентті жағдаятқа енгізеді, тілдік формаларды нақты контексте қолдануға мүмкіндік береді және мотивацияны арттырады. Мұндай тәсіл i+1 қағидасына сәйкес келетін тілдік прогрессияны қамтамасыз етеді.

Зерттеу нәтижесінде Learner Corpus базасының архитектурасы қалыптаса бастады: лексикалық минимум, деңгейлік мәтіндер, салғастырмалы грамматикаға негізделетін грамматикалық материалдар, лингвомәдени түсіндірмелер және интерференциялық қателер картасы жасалды. Осы құрылым болашақта корпустың тиімділігін арттырып, оны оқыту бағдарламаларына енгізуге мүмкіндік береді. Қазіргі кезеңде база оқу үдерісіне толық енбегенімен, 2026-2027 оқу жылынан бастап Оксфорд университетінің қазақ тілі курсында факультативті құрал ретінде қолданылуы жоспарланып отыр. Бұл корпус мазмұнының шынайы студенттік аудиторияда қолданылуына, әрі қарай толықтырылып, жетілдірілуіне жағдай жасайды.

Талқылау бөлімінде көрсетілгендей, зерттеу белгілі методологиялық шектеулерге ие: материалдар көлемінің әлі толық болмауы, интерференциялық мысалдардың іріктемелік сипаты, халықаралық бағдарламалар туралы қолжетімді деректердің шектеулігі, сондай-ақ корпус әзірге эмпирикалық сынақтан өтпегені. Соған қарамастан, алынған нәтижелер қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту саласына жаңа ғылыми-әдістемелік бағыт ұсынады, ал корпус базасының құрылымы болашақта тілдік қателерді tірkеу, сөйлеу әрекетін модельдеу, интерактивті сценарийлер құру сияқты практикалық мүмкіндіктерді кеңейтеді.

Қорытындылай келе, зерттеу қазақ тілін англофондарға оқытудағы басты мәселелерді анықтап қана қоймай, оларды жүйелі түрде шешуге бағытталған нақты әдістемелік және лингвистикалық негіз ұсынады. Learner Corpus базасының қалыптасуы – тек оқыту материалдарының жаңартылуы емес, қазақ тілін халықаралық академиялық кеңістікке интеграциялаудың жаңа кезеңі. Бұл жоба тіл үйрету тәсілдерін жетілдіруге, тілдердің типологиялық айырмашылығын ескеретін әдістемелер жасауға, интерференциялық құбылыстарды азайтуға және қазақ тілінің жаһандық білім беру жүйесінде лайықты орын алуына ықпал етеді. Болашақта корпус кеңейіп, эмпирикалық деректермен толыққан кезде, ол қазақ тілін үйренушілердің нақты тілдік қажеттіліктеріне бағытталған, дәлелді, заманауи, тиімді платформаға айналары сөзсіз.

Әдебиеттер

Аралбаев Ж. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алма-Ата: Ғылым, 1988. – 176 б.

Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. Әліппелер мен мақалалар жинағы (IV т.). – Алматы: Ел-Шежіре, 2013. – 320 б.

Қапалбеков Б., Жолшаева М. Қазақ тілінің этнограмматикасы. Тіл үйренушілер үшін: бастапқы деңгей. – Алматы: Сөз-Слово, 2005. – 208 б.

Нұржанова А.Б., Абнасырова Р.Ж., Нұрманова Г.Н., Дүйсебекова Ж.М. Шетелдіктерге арналған қазақ тілі (А1 қарапайым деңгей): жұмыс дәптері. – Алматы: Алматы-Болашақ, 2018. – 96 б.

Рсалиева Н.М. Қазақ онимдерін ағылшын тілінде транслитерациялаудың ғылыми-теориялық негіздері. 10.02.20 – салыстырмалы-тарихи, типологиялық және салғастырмалы тіл білімі. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация қолжазбасы. – Алматы, 2008. – 238 б.

Asselborn, T., Johal, W., Tleubayev, B., et al. (2021) The transferability of handwriting skills: From the Cyrillic to the Latin alphabet. NPJ Science of Learning, 6(6). https://doi.org/10.1038/s41539-021-00084-w

Ayapova, T. (1991) Learn the Kazakh language in 70 steps. Dunwoody Press, 432 p.

Basal, A. (2024) Corpus-informed language teaching: A review of recent trends. Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics, 6(1), 45–62.

Bissenova, A. (2017) The “Trilingual” Language Policy in Kazakhstan: Tracing its Origins and Predicting its Future. Central Asian Survey, 36(4), 123–145.

Boulton, A., Vyatkina, N. (2024) Corpora in language learning and teaching: Developments 2020–2024. Language Learning & Technology, 28(2), 1–24.

Cambridge University Press & Cambridge English Language Assessment (2025) (n.d.). Cambridge Learner Corpus. Retrieved April 25, from https://www.cambridge.org/elt/corpus/learner_corpus2.htm.

Cohen, S.A., Duncan, T., Thulemark, M. (2015) Lifestyle Mobilities: The Crossroads of Travel, Leisure and Migration. London: Routledge, 256 p.

Crosthwaite, P. (2024) Data-driven learning for secondary school learners: A longitudinal study of passive constructions. System, 117, 102989.

Crystal, D. (2000) Language Death. Cambridge University Press, 198 p.

Curry, N., McEnery, T. (2025) A research agenda for corpus linguistics and language pedagogy. Language Teaching Research, 29(1), 5–28.

Dave, B. (2007) Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. London: Routledge, 320 p.

Emir, B. (2024) Corpus literacy and classroom integration: Implications for EFL teachers. TESOL Quarterly, 58(3), 755–780.

Fierman, W. (2006) Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools. The Russian Review, 65(1), 98–120.

Fulbright U.S. Student Program. (2022) Annual Reports. Retrieved from https://us.fulbrightonline.org/

Gilquin, G., De Cock, S., Granger, S. (Eds.). (2010) The Louvain International Database of Spoken English Interlanguage: Handbook and CD-ROM. Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain, 210 pp.

Granger, S., Dupont, M., Meunier, F., Naets, H., Paquot, M. (2020) The International Corpus of Learner English (Version 3). Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain, 420 p.

He, L., Xie, J. (2024) Using learner corpora to enhance collocation learning: Evidence from Chinese EFL learners. ReCALL, 36(1), 112–130.

Johanson, L., Csató, É.Á. (1998) The Turkic Languages. London: Routledge, 474 p.

Krashen, S.D. (1982) Principles and Practice in Second Language Acquisition. Oxford: Pergamon Press, 250 pp.

Leppänen, S., Elo, A. (2016) Language in Social Media: Communication, Identity, and Power. In The Routledge Handbook of Language and Digital Communication. London: Routledge.

Lewis, M. (1993) The Lexical Approach: The State of ELT and a Way Forward. Hove: Language Teaching Publications, 200 p.

Lusta, D., Demirel, R., Mohammadzadeh, M. (2023) A meta-analysis of corpus-based instruction in EFL contexts. Computer Assisted Language Learning, 36(7), 1372–1398.

Ma, Q., Mei, Y. (2021) Corpus tools in vocabulary teaching and learning: Pedagogical implications. Language Teaching Research, 25(4), 587–604.

Ma, Q., Tang, R., Lin, A. (2022) Training language teachers in corpus-based pedagogy: A two-stage intervention model. International Journal of Corpus Linguistics, 27(3), 420–442.

McEnery, T., Xiao, R. (2006) Corpus-based Language Studies: An Advanced Resource Book. London: Routledge, 386 pp.

Polinsky, M., Kagan, O. (2007) Heritage Languages: In the “Wild” and in the Classroom. Language and Linguistics Compass, 1(5), 368–395.

Roach, P. (2009) English Phonetics and Phonology: A Practical Course (4th ed.). Cambridge University Press, 421 p.

Spivey, H. (2023) Young learners’ perceptions of corpus-based EFL tasks: A qualitative study. Journal of Language and Education, 9(2), 63–77.

Sun, Y. (2023) Data-driven learning and collocation acquisition: An experimental study. System, 113, 102888.

Warschauer, M. (2000) The Changing Global Economy and the Future of Distance Language Learning. Language Learning & Technology, 4(2), 3–12.

Weinreich, U. (1953) Languages in Contact: Findings and Problems. New York: Linguistic Circle of New York, 192 p.

References

Aralbaev, Zh. (1988) Qazaq fonetikasy boiynsha jetjudter. Alma-Ata: Gylym, 176 b. [Aralbayev, Zh. (1988) Etudes on Kazakh Phonetics. Alma-Ata: Gylym, 176 p.] (in Kazakh)

Asselborn, T., Johal, W., Tleubayev, B., et al. (2021) The transferability of handwriting skills: From the Cyrillic to

the Latin alphabet. NPJ Science of Learning, 6(6). https://doi.org/10.1038/s41539-021-00084-w (in English)

Ayapova, T. (1991) Learn the Kazakh language in 70 steps. Dunwoody Press, 432 p. (in English)

Baitursynuly, A. (2013) Alti tomdyq shygarmalar zhinagy. Alippeler men maqalalar zhinagy (IV t.). Almaty: El-Shezhire, 320 b. [Baitursynuly, A. (2013) Collection of Works in Six Volumes. Collection of Alphabets and Articles (Vol. IV). Almaty: El-Shezhire, 320 p.] (in Kazakh)

Basal, A. (2024) Corpus-informed language teaching: A review of recent trends. Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics, 6(1), 45–62. (in English)

Bissenova, A. (2017) The "Trilingual" Language Policy in Kazakhstan: Tracing its Origins and Predicting its Future. Central Asian Survey, 36(4), 123–145. (in English)

Boulton, A., Vyatkina, N. (2024) Corpora in language learning and teaching: Developments 2020–2024. Language Learning & Technology, 28(2), 1–24. (in English)

Cambridge University Press & Cambridge English Language Assessment (2025) (n.d.). Cambridge Learner Corpus. Retrieved April 25, from https://www.cambridge.org/elt/corpus/learner_corpus2.htm. (in English)

Cohen, S.A., Duncan, T., Thulemark, M. (2015) Lifestyle Mobilities: The Crossroads of Travel, Leisure and Migration. London: Routledge, 256 p. (in English)

Crosthwaite, P. (2024) Data-driven learning for secondary school learners: A longitudinal study of passive constructions. System, 117, 102989. (in English)

Crystal, D. (2000) Language Death. Cambridge University Press, 198 p. (in English)

Curry, N., McEnery, T. (2025) A research agenda for corpus linguistics and language pedagogy. Language Teaching Research, 29(1), 5–28. (in English)

Dave, B. (2007) Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. London: Routledge, 320 p. (in English)

Emir, B. (2024) Corpus literacy and classroom integration: Implications for EFL teachers. TESOL Quarterly, 58(3), 755–780. (in English)

Fierman, W. (2006) Language and Education in Post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-Medium Instruction in Urban Schools. The Russian Review, 65(1), 98–120. (in English)

Fulbright, U.S. (2022) Student Program. Annual Reports. Retrieved from https://us.fulbrightonline.org/ (in English)

Gilquin, G., De Cock, S., Granger, S. (Eds.). (2010) The Louvain International Database of Spoken English Interlanguage: Handbook and CD-ROM. Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain, 210 p. (in English)

Granger, S., Dupont, M., Meunier, F., Naets, H., Paquot, M. (2020) The International Corpus of Learner English (Version 3). Louvain-la-Neuve: Presses universitaires de Louvain, 420 p. (in English)

He, L., Xie, J. (2024) Using learner corpora to enhance collocation learning: Evidence from Chinese EFL learners. ReCALL, 36(1), 112–130. (in English)

Johanson, L., Csató, É. Á. (1998) The Turkic Languages. London: Routledge, 474 p. (in English)

Krashen, S.D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Oxford: Pergamon Press, 250 p. (in English)

Leppänen, S., Elo, A. (2016) Language in Social Media: Communication, Identity, and Power. In The Routledge Handbook of Language and Digital Communication. London: Routledge. (in English)

Lewis, M. (1993) The Lexical Approach: The State of ELT and a Way Forward. Hove: Language Teaching Publications, 200 p. (in English)

Lusta, D., Demirel, R., Mohammadzadeh, M. (2023) A meta-analysis of corpus-based instruction in EFL contexts. Computer Assisted Language Learning, 36(7), 1372–1398. (in English)

Ma, Q., Mei, Y. (2021) Corpus tools in vocabulary teaching and learning: Pedagogical implications. Language Teaching Research, 25(4), 587–604. (in English)

Ma, Q., Tang, R., Lin, A. (2022) Training language teachers in corpus-based pedagogy: A two-stage intervention model. International Journal of Corpus Linguistics, 27(3), 420–442. (in English)

McEnery, T., Xiao, R. (2006) Corpus-based Language Studies: An Advanced Resource Book. London: Routledge, 386 p. (in English)

Nurzhanova, A.B., Abnasyrova, R.Zh., Nurmanova, G.N., Duisebekova, Zh.M (2018) Sheteldikterge arnalgan qazaq tili (A1 qarapaiym denggej): zhumys dapteri. Almaty: Almaty-Bolashaq, 96 b. [Nurzhanova, A.B., Abnasyrova, R.Zh., Nurmanova, G.N., Duisebekova, Zh.M. (2018) Kazakh language for foreigners (simple level A1): workbook. Almaty: Almaty-Bolashak, 96 p.] (in Kazakh)

Polinsky, M., Kagan, O. (2007) Heritage Languages: In the "Wild" and in the Classroom. Language and Linguistics Compass, 1(5), 368–395. (in English)

Qapalbekov, B., Zholshaeva M. (2005) Qazaq tilining jetnogrammatikasy. Til uirenushiler ushin: Bastapqy denggej. Almaty: Soz-Slovo, 208 b. [Kapalbekov B., Zholshayeva, M. (2005) Ethnogrammatics of the Kazakh language. For language learners: Entry level. Almaty: Soz-Slovo, 208 p.] (in Kazakh)

Roach, P. (2009) English Phonetics and Phonology: A Practical Course (4th ed.). Cambridge University Press, 421 p. (in English)

Rsalieva, N.M. (2008) Qazaq onimderin agylshyn tilinde transliteracijalaudyng gylymi-teorijalyq negizderi. 10.02.20 – salystyrmaly-tarihi, tipologijalyq zhane salgastyrmaly til bilimi. Filologija gylymdarynyng kandidati gylymi darezhesin alu ushin daiyndalgan dissertacija qolzhazbasy. Almaty, 238 b. [Rsaliyeva, N.M. (2008) Sscientific and Theoretical Foundations of Transliteration of Kazakh onim in English. 10.02.20 - comparative-historical, typological and comparative linguistics. Dissertation manuscript prepared for the degree of Candidate of Philological Sciences. Almaty, 238 p.] (in Kazakh)

Spivey, H. (2023) Young learners' perceptions of corpus-based EFL tasks: A qualitative study. Journal of Language and Education, 9(2), 63–77. (in English)

Sun, Y. (2023) Data-driven learning and collocation acquisition: An experimental study. System, 113, 102888. (in English)

Warschauer, M. (2000) The Changing Global Economy and the Future of Distance Language Learning. Language Learning & Technology, 4(2), 3–12. (in English)

Weinreich, U. (1953) Languages in Contact: Findings and Problems. New York: Linguistic Circle of New York, 192 p. (in English)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 13.06.2025.

© Рсалиева Н.М., Чукаева Т.Қ., 2025
© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.21.61 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-112-131

Guldarkhan Smagulova[1], Gulim Lepesbay[2*], Mehmet Ölmez[3]
[1]Doctor of Philology, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-4582-2281 E-mail: smagulova@mail.ru
[2*]Corresponding Author, Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-0477-0868 E-mail: lepesbay@list.ru
[3]Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Istanbul University, Turkey, Istanbul,
ORCID: 0000-0002-1462-1241 E-mail: olmez.mehmet@gmail.com

MODERN PEDAGOGICAL DISCOURSE: LINGUISTICALLY RELEVANT VIOLATIONS

Abstract. The study of pedagogical discourse in terms of linguistically relevant disorders is relevant at the present stage of linguistics development, since the communicative activities of the teacher and students in the classroom affect not only learning and the educational process, but also the psycho-emotional state of children. The aim of the study was to form an idea of Kazakh pedagogical discourse, consideration of secondary and higher educational institutions of Kazakhstan in terms of linguistically relevant violations of pragmalinguistic and ethical nature. The following methods were used for comprehensive research: analytical-synthetic, communicative, frame, comparative-comparative. This study addressed issues related to the theory of pedagogical discourse: the concept of discourse, institutional discourse, characteristics and specificity of pedagogical discourse, professional ethics. The frequency of diverse types of linguistically relevant violations in Kazakhstani pedagogical practice on the example of schools, colleges and universities in Almaty was assessed. An understanding of the basics of teacher-student communication was formed and deviations on pragmalinguistic parameters (deviations from pedagogical strategies, the purpose of pedagogical discourse) and ethical grounds (directed at a particular student or group of students) were considered. A frame model of linguistically relevant violations in pedagogical discourse was also created and used in the observation of educational institutions in Almaty. This work can be used in the study of pedagogical discourse and linguistically relevant violations in different countries around the world, comparative analysis of different types of educational institutions and the implementation of machine methods for the recognition of unethical statements in the learning process.

Keywords: learning process; communication; professional ethics; teacher and students; linguistically relevant violations

For citation: Smagulova, G., Lepesbay, G., Ölmez, M. Modern Pedagogical Discourse: Linguistically Relevant Violations. *Tiltanym*, 2025. No.4 (100). P. 112-131.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-112-131

Гүлдархан Нұрғазықызы Смағұлова[1], Гүлім Сакенқызы Лепесбай[2*], Мехмет Өлмез[3]
[1]филология ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-4582-2281 E-mail: smagulova@mail.ru
[2*]автор-корреспондент, докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-0477-0868 E-mail: lepesbay@list.ru
[3]философия докторы (PhD), профессор, Ыстамбұл университеті, Түркия, Ыстамбұл қ., ORCID: 0000-0002-1462-1241 E-mail: olmez.mehmet@gmail.com

ҚАЗІРГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДИСКУРС: ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ РЕЛЕВАНТТЫ ӨЗГЕРІСТЕР

Аңдатпа. Педагогикалық дискурсты лингвистикалық маңызды өзгерістер тұрғысынан зерттеу лингвистиканың қазіргі даму кезеңінде өзекті болып табылады, өйткені мұғалім мен оқушылардың сабақтардағы коммуникативті қызметі тек оқу мен тәрбие процесіне ғана емес, сонымен қатар оқушылардың психоэмоционалды жағдайына да әсер етеді. Зерттеудің мақсаты қазақ педагогикалық дискурсы туралы түсінік қалыптастыру, Қазақстанның орта және жоғары оқу орындарын прагмалингвистикалық және этикалық сипаттағы лингвистикалық маңызды өзгерістер тұрғысынан бақылау болды. Кешенді зерттеу үшін келесі әдістер қолданылды: аналитикалық-синтетикалық, коммуникативті, фреймді, салыстырмалы-салыстырмалы. Бұл зерттеу педагогикалық дискурс теориясына қатысты келесідей мәселелерді қарастырды: дискурс ұғымы, институционалдық дискурс, педагогикалық дискурстың сипаттамалары мен ерекшеліктері, кәсіби этика. Алматыдағы мектептер, колледждер мен университеттер мысалында қазақстандық педагогикалық практикадағы лингвистикалық маңызды өзгерістердің әркелкі түрлерінің жиілігін бағалау жүргізілді. Мұғалім-оқушы қарым-қатынасының негіздері туралы түсінік

қалыптасты және прагмалингвистикалық параметрлер (педагогикалық стратегиялардан ауытқулар, педагогикалық дискурс мақсаттары) және этикалық ойлар (белгілі бір оқушыға немесе студенттер тобына бағытталған) бойынша ауытқулар қарастырылды. Сондай-ақ, педагогикалық дискурста лингвистикалық маңызды өзгерістердің фреймдік моделі құрылды, ол Алматының оқу орындарын бақылау кезінде қолданылды. Бұл жұмыс әлемнің әртүрлі елдеріндегі педагогикалық дискурсты және лингвистикалық маңызды бұзушылықтарды зерттеуде, білім беру мекемелерінің әртүрлі түрлерін салыстырмалы талдауда және оқу барысында этикалық тұрғыдан дұрыс емес сөздерді анықтаудың машиналық әдістерін енгізуде қолданыла алады.

Тірек сөздер: оқу процесі; қарым-қатынас; кәсіби этика; мұғалім және оқушылар; тілдік тұрғыдан маңызды бұзушылықтар

Сілтеме жасау үшін: Смағұлова Г.Н., Лепесбай Г.С., Өлмез М. Қазіргі педагогикалық дискурс: лингвистикалық релевантты өзгерістер. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). 112-131-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-112-131

Гульдархан Нургазиевна Смагулова[1], Гулим Сакеновна Лепесбай[2*], Мехмет Олмез[3]

[1]доктор филологических наук, профессор,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-4582-2281 E-mail: smagulova@mail.ru

[2*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Қазақстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-0477-0868 E-mail: lepesbay@list.ru

[3]доктор философии (PhD), профессор, Стамбульский университет, Турция, г. Стамбул,
ORCID: 0000-0002-1462-1241 E-mail: olmez.mehmet@gmail.com

СОВРЕМЕННЫЙ ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС: ЛИНГВИСТИЧЕСКИ РЕЛЕВАНТНЫЕ НАРУШЕНИЯ

Аннотация. Изучение педагогического дискурса с точки зрения лингвистически релевантных нарушении актуально на современном этапе развития лингвистики, поскольку коммуникативная деятельность преподавателя и учащихся на занятиях влияет не только на обучение и воспитательный процесс, но и на психоэмоциональное состояние детей. Целью исследования было формирование представления о казахском педагогическом дискурсе, рассмотрение средних и высших учебных заведений Казахстана с точки зрения лингвистически релевантных нарушений прагмалингвистического и этического характера. Для комплексного исследования были использованы следующие методы: аналитико-синтетический, коммуникативный, фреймовый, сравнительно-сопоставительный. В данном исследовании рассматривались вопросы, связанные с теорией педагогического дискурса: понятие дискурса, институциональный дискурс, характеристики и специфика педагогического дискурса, профессиональная этика. Была проведена оценка частоты различных типов лингвистически релевантных нарушений в казахстанской педагогической практике на примере школ, колледжей и университетов Алматы. Было сформировано понимание основ коммуникации учитель-ученик и рассмотрены отклонения по прагмалингвистическим параметрам (отклонения от педагогических стратегий, цели педагогического дискурса) и этическим соображениям (направленные на конкретного ученика или группу студентов). Также была создана фреймовая модель лингвистически релевантных нарушений в педагогическом дискурсе, которая использовалась при наблюдении за учебными заведениями Алматы. Эта работа может быть использована при изучении педагогического дискурса и лингвистически релевантных нарушений в разных странах мира, сравнительном анализе различных типов образовательных учреждений и внедрении машинных методов распознавания неэтичных высказываний в процессе обучения.

Ключевые слова: процесс обучения; коммуникация; профессиональная этика; учитель и ученики; лингвистически значимые нарушения

Для цитирования: Смагулова Г.Н., Лепесбай Г.С., Олмез М. Современный педагогический дискурс: лингвистически релевантные нарушения. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). С. 112-131. (на англ. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-112-131

Introduction

The concept of discourse is a value category in many branches of knowledge, including a special place in the pragmalinguistic space. As discourse is shaped by the unity of speech and situational context, and includes the course of speech, key preconditions, constraints and outcomes, unspoken intentions and implicitly outlined goals, it covers the entire spectrum of human language activity and should therefore be studied in order to further shape patterns of effective communication. Speech activity is closely related to the learning process, which forms the basis for the so-called pedagogical discourse, which includes not only the application of educational methods and their implementation, but

also the interaction between teacher and students in communicative terms. The study of pedagogical discourse, based on the influence of communication on the acquisition of knowledge and the formation of speech practice, is relevant at the present stage of linguistics development.

Linguistically relevant violations arise due to certain communicative situations in which the initiator or the recipient deviates from the main task of learning. More often than not, the nature of formal communication devolves into informal communication, which can lead to communicative conflicts and misunderstandings on both sides. Thus, the process of communication, and hence the process of education at the moment, is disrupted or halted. Today, it is important to look for ways to avoid deviations from pedagogical discourse and professional ethics in order to maintain communication at the level necessary for effective learning. The problem of linguistically relevant violations is poorly understood, so new classifications need to be developed based on current practices in schools, colleges and universities. Based on such challenges, this study is relevant and important for the future scientific perspective.

Kazakhstan's current policy should be seen in the context of globalisation and nationalisation, which involves the implementation of trilingualism and the transformation of learning. A study by M. Zhalgaspayev (Zhalgaspayev, 2021) showed how the Nazarbayev Intellectual School curriculum is globally competitive. Interviews with teachers confirmed the lack of freedom and support for teachers in methodological terms. The article by N. Yakavets et al. (Yakavets et al., 2022) looks at the renewal of school curricula in Kazakhstan and how the changes affect classroom practice. The focus groups created consisted of 227 teachers with varying degrees of experience with modern methods. Teachers' focus on reforms showed elimination of a large number of linguistically relevant irregularities.

According to S. Bjelopoljak and A. Midzic (Bjelopoljak, Midzic, 2021), pedagogical discourse is studied in the paradigm of curriculum change, i.e. disturbances in teaching practices affect professional communication in the classroom. Fixation on certain pedagogical norms disturbs pedagogical discourse, therefore critical reflections on the nature and specificity of changes in the educational system are needed. S. Mendo-Lazaro et al. (Mendo-Lazaro et al., 2022) consider that the promotion of cooperation in the pedagogical space is one of the most important principles of learning, not only guarantees the improvement of learning, but also reduces the need for authoritarian approaches in teaching, which positively influences the dynamics of reduction of linguistically relevant disorders.

A study by A. Eren and A. Rakcolu-Sylemez (Eren, Rakcolu-Sylemez, 2021) investigated the extent to which teachers' professional commitment and sense of efficacy influence ethical behaviour in communicative terms. The authors argue that the reduction of linguistically relevant disorders is only possible through the connection between professional and speech components. The work of A. Kuralbay (Kuralbay, 2020) is the result of an analytic-synthetic transformation of knowledge about the characteristics, classification, forms, strategies of pedagogical discourse with the identification of central concepts. The author investigates priority values within the Kazakhstani pedagogical discourse, focusing on pragmalinguistic and communicative aspects of speech activity.

The aim of the work was to study the characteristics and parameters, to consider the classification of linguistically relevant violations, forms of communicative interaction between the teacher and students in the Kazakh pedagogical discourse. Based on the formulated goal, the following tasks were set: to identify the main features and specifics of the modern Kazakhstan pedagogical discourse, to highlight the main and frequent linguistically relevant violations and to show examples of communication in the classroom.

Materials and methods

The theoretical basis consisted of the works of modern linguists who consider pedagogical discourse in a pragmalinguistic aspect. The specifics of teacher-student communication, ethical and linguistic foundations of the interaction were assessed. The paper was aimed at the development of the notion of institutional and pedagogical discourse, peculiarities of classroom discourse construction under the conditions of traditional methods and online learning.

The empirical base of the research included observation of pedagogical discourse in 10 educational institutions in Almaty, expanded to 30 lessons to strengthen statistical validity. Observations were conducted in Gymnasium No.83, Gymnasium No.94, Almaty State Polytechnic

College, School of Physics and Mathematics, Abai Kazakh National Pedagogical University and five additional schools and colleges. Lessons in six subject areas were observed: language and literature (8 lessons), mathematics (4 lessons), chemistry (4 lessons), biology (3 lessons), informatics (5 lessons), and English language (6 lessons).

A total of 312 communicative episodes were collected, of which 174 exhibited linguistically relevant violations. Each lesson was documented using a unified protocol including communicative purpose, strategy, initiator, emotional tone, and the participant reaction. Cards were classified according to pragmalinguistic and ethical deviation criteria, subdivided further into types of strategy violations: organizational, explanatory, controlling, evaluative, and facilitative.

Quantitative analysis included frequency distribution, structural-percentage comparison, and institutional comparison (schools, colleges, universities). Online lessons were examined separately owing to their distinct communicative features, including technological interruptions, muted microphones, and reduced student feedback.

Frame analysis was applied to examine verbal and cognitive structures within pedagogical discourse, enabling classification of deviations. Analytical-synthetic and comparative methods supported theoretical interpretation of pedagogical discourse models across Kazakhstani and international contexts.

The observation method included introspective reflection by the researcher-teacher, evaluating personal teaching experience and comparing it with recorded deviations. This triangulation strengthened methodological reliability and produced an integrated perspective on linguistically relevant violations in contemporary Kazakhstan's educational environment.

The study is based on the study of pedagogical discourse in Almaty secondary and higher educational institutions: Gymnasium No.83, Gymnasium No.94, Almaty State Polytechnic College, School of Physics and Mathematics, Abai Kazakh National Pedagogical University in the period from October to November 2022. The quantity and quality of linguistically relevant violations within the Kazakhstani pedagogical discourse was assessed using communicative analysis and observation methods. The lessons of teachers with different specialisations (language and literature, chemistry, computer science, English) were visited in these educational institutions during the specified period in order to investigate communicative specificity and linguistically relevant violations within the pedagogical discourse.

The basis of the study was formal communication between teachers and students, but attention was also paid to the parameters of informal communication in the classroom. In the course of the lesson, cards with examples of linguistically relevant violations were filled in and then classified first into two categories: on pragmalinguistic criteria and on ethical grounds. After attending all the planned lessons (10), the first group of cards was divided into two more categories: deviation from discourse, violation of strategies, and the second group into violations against one student or the whole class. This was followed by a further classification according to discourse and strategies. The frequency of each category of linguistically relevant violations was then evaluated and the results have been described in this paper.

The methodological basis is based on analytical-synthetic, communicative, frame, comparative-comparative analysis of Kazakhstani pedagogical discourse in modern conditions. The comprehensive study was made possible only through the application of all these methods used at different stages of the research: the study of theoretical foundations is associated with comparative-comparative, frame and analytic-synthetic analysis, and the formation of an understanding of pedagogical discourse in Kazakhstan was carried out on the basis of communicative analysis and the method of observation.

The communicative analysis was used to consider the speech segments, extracted in the process of communicative activity of the teacher and students, on the basis of which linguistically relevant violations were identified. The following communicative criteria were taken into account: communicative purpose (intentions of the addressee and addressees of the message), communicative strategies of pedagogical discourse, the number of communicators. The role and specificity of locutionary, illocutionary and perlocutionary communicative acts in the classroom were mentioned fragmentarily. To systematize the communicative functions of different types of speech acts used in

classroom interaction, we present a summarized classification illustrating their purposes within pedagogical discourse (Table 3). In terms of communication, online learning and its specificities in contemporary realities were also evaluated. Frame analysis was used to investigate the interaction of verbal and cognitive structures within pedagogical discourse. Using this method, a scheme was created to classify linguistically relevant violations according to paralinguistic parameters and ethical grounds. The quantitative distribution of the main types of discourse deviations is presented in Table 1, which demonstrates the predominance of strategy violations over other categories.

Table 1 – Speech Acts in Pedagogical Discourse
Кесте 1 – Педагогикалық дискурстағы сөйлеу актілері
Таблица 1 – Речевые акты в педагогическом дискурсе

Speech Act Type	*Purpose in Classroom*	*Description / Examples*
Locutionary	Literal question	“What is the sign of reaction?”
Illocutionary	Command/Request	“You have one minute.”
Perlocutionary	Effect on student	Pressure from repeated commands
Phatic	Maintain contact	“Who will answer next?”
Evaluative	Assess knowledge	“The key happens to be a door…”
Metadiscursive	Structure the lesson	“Let's start with stage one.”

The analytic-synthetic method was applied in the study of theoretical aspects of discourse, institutional and pedagogical discourses, classification of linguistically relevant violations. Thus, the problems existing in pedagogical discourses of different countries were evaluated and an idea of professional ethics was formed. Comparative and comparative analysis was applied in comparing linguistic works that examined different aspects of pedagogical discourse. The observation method was applied in the study of linguistically relevant violations in the Kazakh pedagogical discourse, aimed at psychological analysis of the interaction between the teacher and students based on the perception and behavior of the subjects under study on the basis of verbalized information. The observation was also conducted using the introspective method, which involves an in-depth analysis of one’s own pedagogical experience based on thoughts, images and feelings arising from the analysis of communicative processes.

Literature review

Contemporary discourse studies increasingly extend beyond traditional institutional settings and incorporate the analysis of virtual linguistic personalities operating within social media environments. Political digital discourse constitutes a significant field of inquiry, as online platforms have become key instruments for shaping public opinion and constructing political identities. Analysis of Donald Trump’s Twitter posts demonstrates that his virtual linguistic personality is characterised by expressive lexical choices, concise syntactic structures, strong evaluativity, and audience-polarising strategies. These features align with broader pragmalinguistic principles and show that even in digital contexts communication follows institutional strategies and discourse patterns. Integrating such research into the wider discourse-analytic framework enriches the theoretical foundation of the present study and deepens understanding of linguistically relevant violations across institutional domains (Rezhep, Baissydyk, Bekqozhanova, Kamzina, 2024)

The pedagogical process at school puts forward the goal of education and preparation of students as a person. This feature is reflected in the discursive behavior of the teacher and the child. And pedagogical interaction is determined by the relationship between the teacher and the student in the conceptual system and the purpose of basic education. Pedagogical interaction at school implies the management of the process of influencing the conceptual system of students, the teacher acts as a continuation of the educational and conceptual system, psycho-physiological nature of the student, using the necessary technology and an effective approach to verbal communication.

The main elements of pedagogical discourse, “Pedagogical discourse: to reflect-to act” by Yu. Shcherbinina, “Characteristics of pedagogical discourse” by V.I. Karasik, ”Linguistically relevant violations of pedagogical discourse” by O.A. Karatanova, “Teaching of the pedagogical component of

pedagogical discourse lectures" by N.S. Ostrazhkova, "Definition of pedagogical discourse" by O.V. Koroteyeva, "Pedagogical discourse" by R.M. Koyanbayev were considered.

In connection with the problem of the addressee and the addressee in pedagogical discourse, N. Uali's "Theoretical foundations of Kazakh word culture", F. Orazbayeva's "Language communication: theory and methodology", V. Zagvyansky's "Intellectual activity of the teacher", D.V. Makarova's "Linguistic means of expression of intellectual emotions in pedagogical discourse", N. Antonova's "Pedagogical discourse: the teacher's speech behavior in the classroom".

The works of N. Chomsky "Quiet weapons for a quiet war", Sh.Z.Yernazarova "Pragmalinguistic aspect of the syntax of the spoken language", A. Zhappasheva "Establishing a positive psychological relationship between teacher and student", G.G. Burkitbayeva "Text and discourse. Types of discourse: a textbook for undergraduates and postgraduates-philologists", A.M. Zhalalova's "Discursive nature of intonation (based on materials in Kazakh and English) thesis" were considered in addressing the problems of pragmatics and conflict.

Results and discussions

The concept of pedagogical discourse and classification of linguistically relevant violations

Speech activity became one of the important objects of study in the early twentieth century because it is closely related to linguistics, as well as related sciences: cognitive psychology, linguoculturology, sociolinguistics, psycholinguistics, and pragmatics. That is why the concept of discourse is considered in different scientific systems. In this paper, discourse is understood as a text immersed in communication, that is, a speech product with characteristic intentions and a definite communicative space (Nita, 2021). The communicative phenomenon of discourse can be viewed from a pragmalinguistic perspective, analysing the purpose, context and informativeness of the message as well as communicative roles (Kaufmann, Wiering, 2021; Horder, 2021).

Discourse is understood as text immersed in communication – a speech product with intentions and a defined communicative space. Pedagogical discourse is a type of institutional discourse characterized by its chronotope, communicative aims, and value strategies. It includes organizing, explaining, controlling, evaluating, and facilitating strategies that structure the learning process.

Violations of pedagogical discourse arise when communicative behaviour deviates from the ideal model of a lesson and disrupts the communicative or educational purpose. Based on pragmalinguistic and ethical criteria, deviations are classified into:

1) discourse replacement;

2) deviation from communicative strategies;

3) ethical violations toward individuals or groups.Institutional discourse involves a verbal exchange between people (the speaker on the one hand and the recipient(s) on the other hand), the interaction between whom and the realisation of the goal depend on the addressee of the message, who is a representative of a certain organisation (Freed, 2015). Institutional discourse involves communication between people who are forced into certain conditions (most often workers) and communicate according to established social norms (Sapinski, Ciupka, 2021; Friesen, 2021).

Pedagogical discourse is a type of institutional discourse, the main characteristics of which are chronotope (place and time of classes), purpose and value strategies. Pedagogical communication is a set of speech actions and communicative acts relevant to the type of interaction between the teacher and students and aimed at learning and acquiring new knowledge. The learning process consists of four stages: organising, explaining, controlling, completing communication, which can be realised through pedagogical discourse strategies (phatic, explaining, controlling) (Velle, 2021; Bjelopoljak, Midzic, 2021).

Violations of pedagogical discourse involve going beyond the ideal model of a lesson, which is a communicative event, leading to the termination of communication or a change of goals. Replacing established speech patterns with others due to socio-pragmatic factors leads to a change of the speech situation and a violation of the norms of behaviour in a lesson, lecture or other type of activities that are genres of pedagogical discourse. Violations of pedagogical discourse are conditioned by three main factors: pragmalinguistic characteristics, ethical foundations and the status of the communicators.

A comprehensive interpretation of pedagogical discourse necessitates an examination of the

identity-constructive mechanisms that regulate the communicative positioning of the teacher. The findings of Iskakova and Kurmanova (Iskakova, Kurmanova, 2024) provide a relevant conceptual parallel: within digital communication, the formation of a virtual linguistic personality is operationalised through multimodal semiotic resources, deliberate code selection and strategically oriented self-presentation trajectories. Their study demonstrates that linguistic identity is not static but emerges through recurrent communicative practices embedded in socio-cultural frameworks. These theoretical insights are equally significant for pedagogical interaction, where the teacher's pedagogical persona is instantiated through regulated speech acts, institutional role performance and discursive strategies that organise instructional communication. Consequently, deviations from these identity-maintaining strategies may precipitate communicative breakdowns and observable discourse violations in the classroom environment.

The model of cooperative learning and communication in a group shapes interdependence and responsibility between its members, building not only formal communication, but also influencing informal communication (Cecchini et al., 2021; Leon et al., 2022). Improved cooperative skills lead to a decrease in linguistically relevant impairments of both agent and recipient (Wasik et al., 2022; Meulenbroeks et al., 2022). Thus, building productive and effective communication is possible by using modern techniques and technology to minimise aggressive and unethical behaviour within a team, group or class. It is the teacher's responsibility to control the communication processes so that everyone is comfortable.

Deviations caused by pragmalinguistic factors fall into two categories: deviations from purpose and changes in institutional discourse strategies (organising, explaining, controlling, evaluating, facilitating). Violations of the purpose of pedagogical discourse fall into three main groups: replacement of one discourse by another, expansion of facilitation, and refusal of cooperation in the course of the lesson. Violations on ethical grounds are divided into two groups: with regard to the individual communicator and with regard to the whole team (Figure 1).

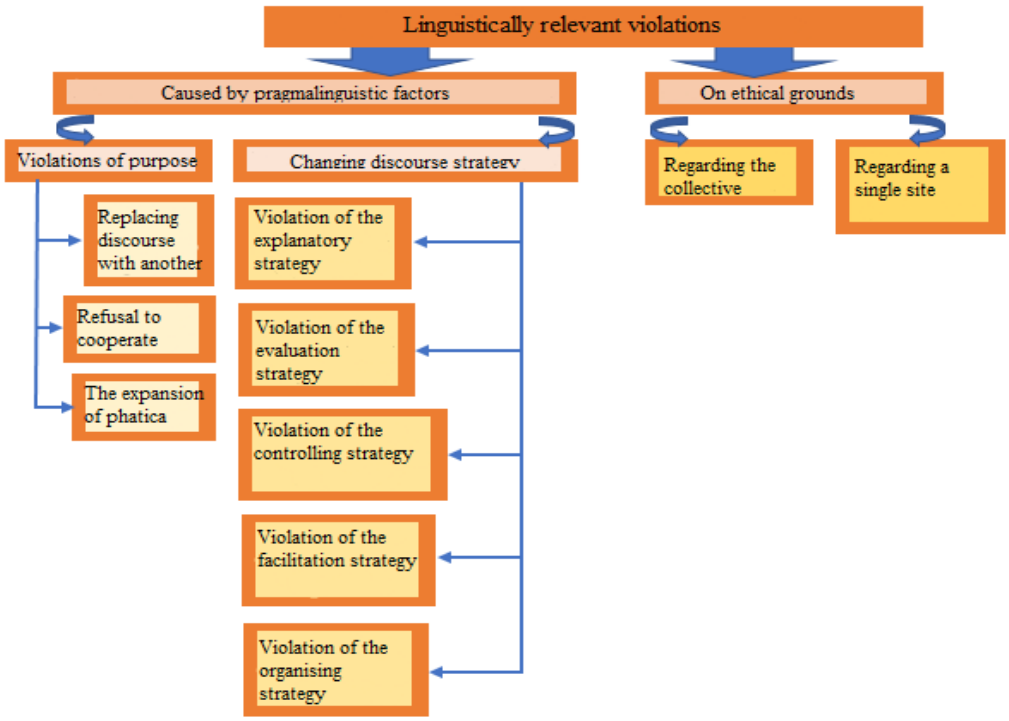

Figure 1 – Scheme of Linguistically Relevant Violations
Сурет 1 – Тілдік тұрғыдан маңызды бұзушылықтардың сызбасы
Рисунок 1 – Схема лингвистически значимых нарушений

A more detailed breakdown of strategy-related deviations is provided in Table 2, illustrating the internal differentiation of organisational, ethical and discourse-related violations.

Table 2 – Classification of Linguistically Relevant Violations
Кесте 2 – Тілдік тұрғыдан маңызды бұзушылықтардың жіктелуі
Таблица 2 – Классификация лингвистически значимых нарушений

Category	*Subtypes*	*Description / Examples*
Pragmatic Violations	Deviation from Purpose	Discourse shifts – Teacher shifts topic to geography
Pragmatic Violations	Strategy Violations	Breakdown of lesson structure – "Don't move again, guys"
Ethical Violations	Individual / Group	Insults or unethical comments – "Why are you flapping your eyes like a cow?"
Cooperation Failures	–	One side stops participating – Teacher silently writes on board

Source: O.A. Karatanova (2003)

Statistical data on linguistically relevant violations in the world and Kazakhstan

The analysis of pedagogical discourse in the post-Soviet space showed that the most frequent types of pedagogical discourse violations are those based on pragmalinguistic characteristics (65%), followed by those based on ethical grounds (35%), most of which occurred at the teacher's initiative (75%) (Karatanova, 2003). A study of aggressive speech acts in Kazakh pedagogical discourse demonstrated that linguistically relevant communication disorders in pedagogical discourse concerned several categories: mental ability (66.7%), speech (11.2%), behaviour (10.6%), attitude towards learning (6.1%), appearance (0.9%) (Temirgazina, 2017).

Prior studies show that pragmalinguistic violations dominate (65%), followed by ethical violations (35%). In Kazakhstan, aggressive speech acts target mental ability (66.7%), speech (11.2%), behaviour (10.6%), learning attitude (6.1%), and appearance (0.9%).

Global comparative data reveal barriers such as language (41%), perceptual differences (23%), emotional tension (12%), cultural barriers (10%), gender-related perceptions (5%), and interpersonal isolation (3%). These findings align with trends observed in Kazakhstani classrooms.

The analysis of the corpus of verbal value judgments in Russian and English language discourse, conducted in Secondary Schools No. 3 and No. 16 (Pavlodar, Republic of Kazakhstan) in 2010-2012. 3 and No. 16 (Pavlodar, Republic of Kazakhstan) in 2010-2012 and at Winchester Public School (Virginia, USA) in 2013 (during the internship period of 9 months) was based on the interpretation of evaluative speech acts (526 statements in Russian and 503 in English). The American pedagogical discourse demonstrated a high degree of positive evaluative and emotive nature with the dominants of praise, approval, and encouragement, while negative speech acts of rebuke and insult were equally present in both Kazakh and American discourse (Bachurka, 2017).

The most common communication barrier between teachers and students in the Malaysian context is language (41% of respondents), among the reasons for this are: using English only without switching to the native Malay language, difficulty in understanding due to accent. 23% of the respondents indicated a perceptual barrier, the reasons for which were differences in value positions, view

This had an impact on life, which significantly affected the process of communication between the lecturer and the recipients. Emotional communication barrier was confirmed by 12% of the respondents, the main manifestation of which was anxiety, fear, distrust, hostility at the lectures. Excessive emotion on the part of the teacher leads to linguistically relevant violations. 10% of respondents indicated that linguistically relevant violations were caused by cultural barriers, i.e. differences in customs, norms and beliefs. The influence of the gender barrier on communication was confirmed by 5% of the students, meaning attitudes towards a person's gender, roles, expectations and traditions. The interpersonal barrier ranked only 3%, based on insularity and distancing from others.

Linguistically relevant irregularities can cause conflict between the teacher and the learners, leading to a misdelivery of information. Since communicative acts carry not only content, but also information about the nature of the interaction between the communicators, the emotional state of one

or both parties can interrupt, distort or ignore the transfer of information (Malek et al., 2018).

Study of Kazakhstani educational institutions for linguistically relevant violations

The substitution of pedagogical discourse by any other discourse (medical, historical, scientific, philosophical, everyday) is often used in Kazakhstani schools when constructing interdisciplinary links. As a rule, this disruption is not a prerequisite for direct conflict, but serves as a kind of a discharge-pause in the lesson (Karatanova, 2003). For example, in Gymnasium No.83 (Almaty, Republic of Kazakhstan), the teacher in a literary reading class translates the discourse from pedagogical to geographical: "Look at the diagram, guys. This is where the spring comes through. And this is where the groundwater comes from" and from pedagogical to everyday discourse: "Maybe some of you have been to this spring, did you like it there?". In a chemistry lesson at the School of Physics and Mathematics (Almaty, Republic of Kazakhstan) the translation of pedagogical discourse into cultural and historical discourse happened twice:

Example 1.

Teacher: Do you see any connection to the drawings? Please choose any picture and link it to the theme. Which picture do you like?

Student: For example, the pyramid.

Teacher: Pyramid... Okay. First of all, what is it called?

Student: Palace…

Teacher: The Palace of Peace and Harmony. How many nationalities live in Kazakhstan?

Student: 130.

Teacher: So, our lesson today has something to do with Astana and this Palace?

Student: Has.

Teacher: So, what is needed? To live in peace and maintain that balance.

Example 2.

Teacher: I have this question for you. Not from your seat but raise your hand. What is the sign of a reaction?

Student: Changing colour.

Teacher: What colour? Blood red.

Teacher: So this is the reaction you guys are using when? When they make films. When they make films, they use that reaction.

A phatic expansion is characterised by the translation of phatic communication into an authoritarian or liberal communication style, often leading to a ritualization of the lesson. An authoritarian style of communication is characterised by intimidation or the promise to cause trouble for the students. At the linguistic level, this can be manifested in the use of imperative tones: "Turn on the video during the lesson and turn off the microphones", "Microphones, turn them off, who is not answering! The following phrases may also be considered typical manifestations of the authoritarian format of communication: "You have one minute. Time is running out", "That's it, stop!", "I have this question for you. Don't move", "Don't move again, guys", "Just raise your hand, we agreed", "Just raise your hand again, remember". A liberal style of communication can manifest itself as a willingness to make contact, often used by young teachers. For example, in an online computer science class at Almaty State Polytechnic College, the teacher often delegates this right to the students when choosing the answer: "Who tells next? Tell us next. As long as Snezhana comes in...", "Okay, who will answer. Who's not answering?", "Who's going to answer? Let's answer quickly."

The teacher may also use imprecise wording or demonstrate an ambiguous position on an issue: "Water is distant, let's not write. But you can't sort of disagree either". With a liberal style, students can also influence the course and the stages of the lesson by offering their own variations on the development of the lesson.

Example 3.

Student: Let's start with stage one.

Teacher: Good.

The lack of co-operation occurs as one side of communication is eliminated in the pedagogical discourse. A manifestation of this disruption may be when the teacher enters the classroom and, instead

of actively interacting with the students, starts writing on the board without any explanation. The student may be seen to refuse to answer questions asked by the teacher, or to complete an assignment.

Example 4.

Student: Jamrat writes that he is having problems with the internet.

Teacher: Good.

The violation of pedagogical discourse strategies is categorised into types:

- a breach of the organising strategy;
- violation of the explanatory strategy;
- violation of the controlling strategy;
- violation of the evaluation strategy;
- violation of the facilitation strategy.

Changing communication roles at the initiative of students often leads to communicative failures. Deviating from the organising (phatic) strategy involves disrupting communication with one student by approaching another student. Thus, one student or several students are ignored and the teacher, having failed to get a response from one student, immediately moves on to another.

Example 5.

Teacher: (approaches one desk). Has everyone written the equation for the reaction? Let's have a look. Why didn't you write it? Remember Grade 9.

Teacher: (goes straight to the second desk, having not received an answer to his previous question). Why don't you want to? Writing. Any visible changes? Good, write here.

Violations of the explanatory communicative strategy occur when the teacher starts explaining the material in great detail and when his or her explanations are not sufficient. This strategy aims not only at supporting discipline, but also at learning. During questioning of pupils there may be a control bias when the teacher asks pupils a lot of leading questions, thus demonstrating doubts about pupils' knowledge: "Is the equilibrium unstable? Does it look unstable to you? Why is it not stable? How did we break it? Did we add reaction products?"

Deviation from the evaluative strategy is characterised by the expression of doubts about students' knowledge and abilities: "The key happens to be a door, guys, and the key is a spring. Yes, such a word, it has several meanings". Violations of the controlling strategy are often associated with reproaches or ironic connotations: "Look, you have already had a clue drawn". A violation of the facilitative strategy is characterised by the teacher's preoccupation with the very idea of facilitation; if at first this may help to concentrate, it will only distract and confirm the insecurity of pupils' skills and abilities later on.

Example 6.

Teacher: What are they doing? Are they playing?

Students. No.

Teacher: They are working now.

The analysis showed that linguistically relevant violations also occur according to the ethical criterion (referring to an individual addressee or to the whole group), i.e. communication is broken due to non-compliance with certain norms of communication and behaviour in the classroom: "Well, why are you flapping your eyes like a cow?", "You should not go to the canteen, but to the gym", "Turn your ears on, Sakenov" (Karatanova, 2003). Professional ethics provides for the use of the speech acts of greeting and farewell, approval, apology, and consent, but in contemporary pedagogical discourse deviations from the norm are common. In general, more ethical violations are initiated by the agent of communication than by its recipients (Liu, 2021; Rose, 2022). A study of linguistically relevant breaches in educational institutions in Kazakhstan revealed that the main ones are deviations from pedagogical strategy (56%: organising – 12%, explaining – 14%, controlling – 14%, facilitating – 7%, evaluating – 9%), deviations from pedagogical discourse (39%), violations on ethical grounds (5%).

Researching your own teaching experience

An introspective study of our own language and literature lessons (from the point of view of the language teacher who initiated the communication) showed that the most frequent linguistically relevant violations were pedagogical strategy violations (52%), followed by discourse change (38%), and the third most frequent violations were on ethical grounds (10%). The deviation from pedagogical discourse

is primarily associated with the transfer of the topic of conversation into the domestic (50%) or cultural (20%), historical (10%) or philosophical (5%) discourses. In addition to the above-mentioned discourses, interdisciplinary links with exact (mathematics, physics) or natural sciences (geography, chemistry) can also occur, but the frequency of such scientific discourses is much lower.

Deviations from the explanatory strategy are usually caused by the need to convey information to the recipients, so a number of questions may be used, which are answered by the Teacher himself/herself: Often this behaviour is due to the time factor: the teacher wants quick answers in order to have time to present all the information. Violation of the controlling strategy manifests itself in hyper-control over the performance of tasks, which is revealed in clarifying and leading questions. From my own observation, the teacher's assistance is not always sensitive, leading to a lack of autonomy in problem solving and affecting the educational process as a whole. Deviation from the assessment strategy is primarily found in exaggerating or downplaying the success of the pupil. Ironic comments may be used in terms of specific tasks, which negatively affects the psycho-emotional state of the child.

Ethical communication disorders are usually associated with unstable moods or severe inner states. To minimise these types of deviations in pedagogical discourse, it is necessary to take care of one's inner state and mental health. To improve ethical communication between children, we need to be clear about communication within the classroom, pay attention to aggressive behaviour and deal with pupils who display unethical behaviour. Forming a trusting relationship with the teacher enables effective communication in the classroom.

Thus, the study of Kazakh pedagogical discourse has shown that the most frequent linguistically relevant violations are discourse replacement and violations of one or more discourse strategies. There were practically no deviations on ethical grounds in the educational institutions in question, which confirms the high degree of linguistic culture in Kazakhstan. The present study expands the empirical base to 30 lessons in 10 institutions, producing 312 communicative episodes, 174 of which contained violations. Diagram 1 presents the overall distribution of violations, highlighting the dominant categories across the dataset.

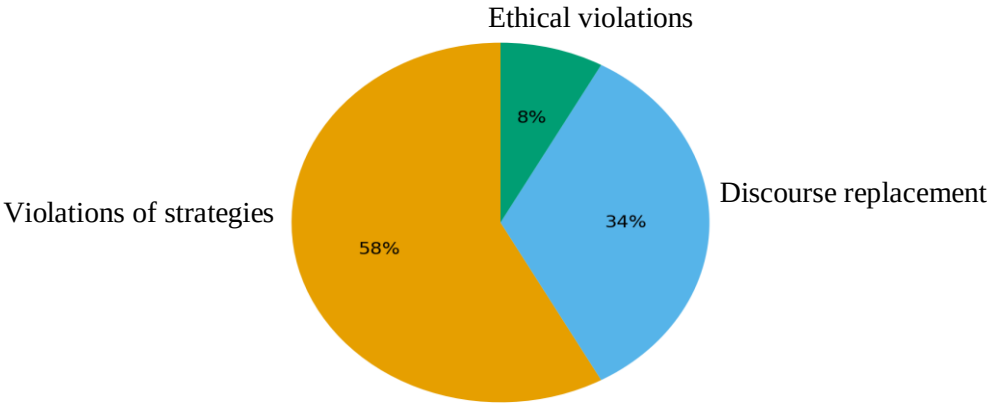

Diagram 1 – Overall Distribution of Violatens
Диаграмма 1 – Бұзушылықтардың жалпы таралуы
Диаграмма 1 – Общее распределение нарушений

Diagram 2 provides a detailed breakdown of strategy violations, demonstrating the relative weight of each subtype.

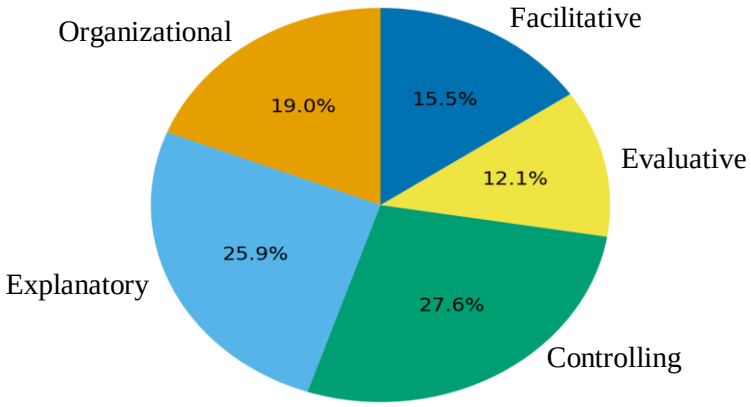

Diagram 2 – Breakdown of Strategy Violations
Диаграмма 2 – Стратегиялық бұзушылықтардың жіктемесі
Диаграмма 2 – Детализация стратегических нарушений

Diagram 3 shows the average number of violations per lesson, illustrating patterns across the observed classes.

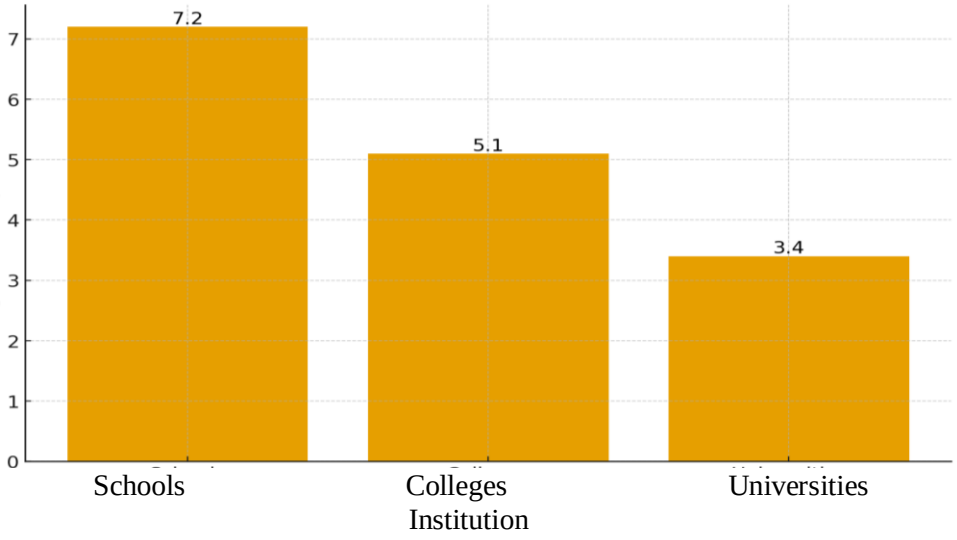

Diagram 3 – Average Violations per Lesson
Диаграмма 3 – Сабаққа шаққандағы орташа бұзушылықтар
Диаграмма 3 – Среднее количество нарушений за урок

Diagram 4 compares violations in online lessons, revealing distinctive features of digital learning environments.

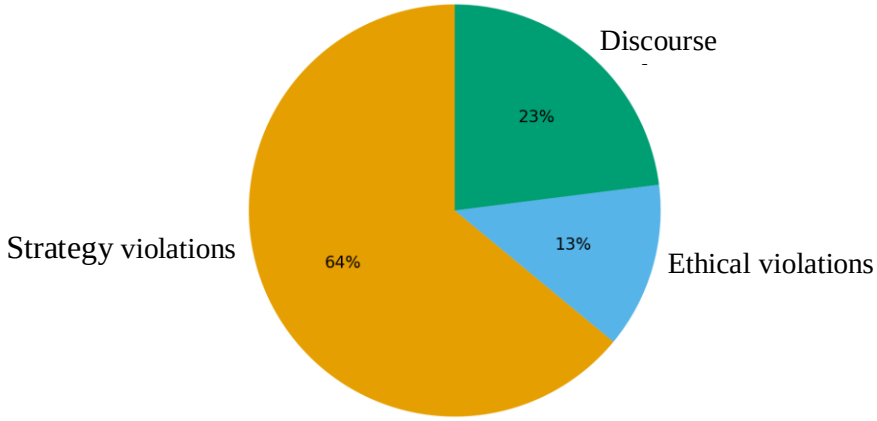

Diagram 4 – Violations in Online Lessons
Диаграмма 4 – Онлайн сабақтардағы бұзушылықтар
Диаграмма 4 – Нарушения в онлайн-уроках

These data indicate that younger learners and online environments generate more communicative instability. The analysis of our own experience confirmed the results obtained from the analysis of the educational institutions.

At the present stage, as D. Howarth et al. (Howarth et al., 2000) note, discourse theory has become an effective analytical tool across educational systems. The results of the current study show that Kazakhstani pedagogical discourse generally demonstrates high levels of communicative culture, minimal unethical behaviour, and a predominance of pedagogically justified deviations – findings that align with global tendencies but also reveal important regional specificities.

Comparison with international patterns of linguistically relevant violations

1. Deviations from pedagogical strategies

Our study shows that most violations in Kazakhstan occur at the level of strategy deviation (organising, explaining, controlling, facilitating, evaluating). This pattern mirrors findings in the post-Soviet space, where Karatanova (2003) also reports that pragmalinguistic deviations account for 65% of violations. However, Kazakhstani classrooms show lower explicit authoritarian behaviour compared to Russian and Eastern European contexts.

In contrast, studies from Western educational systems – for example, the USA and UK – emphasise that violations predominantly arise from teacher – student misalignment in discourse roles, especially in systems encouraging student autonomy (Grifenhagen, Barnes, 2022). There, the shift from the IRF (initiation – response – feedback) model toward dialogic teaching increases the potential for misunderstanding, but decreases authoritarian tendencies.

2. Ethical violations

The Kazakhstani classroom demonstrates minimal ethical violations, which correlates with Liu's (Liu, 2021) view that strong normative cultures reduce aggressive or inappropriate discourse. This differs significantly from:

- Chinese contexts, where Wang et al. (Wang et al., 2021) observed higher rates of unethical tendencies related to academic pressure and hierarchical traditions.
- American classrooms, where Bachurka's (Bachurka, 2017) comparative analysis showed that although positive evaluative acts dominate, negative remarks occur at rates similar to Kazakhstan, yet are often mitigated by emotional support strategies.

Thus, Kazakhstani pedagogical ethics align more with Western supportive communication models than with several Asian or post-Soviet contexts.

3. Discourse switching and interdisciplinarity

Discourse replacement in Kazakhstan (e.g., shifting from pedagogical to cultural or everyday discourse) mostly serves as a motivational or explanatory tool. This is consistent with findings from multilingual educational systems such as Singapore or the Netherlands, where Kaufmann & Wiering

(Kaufmann, Wiering 2021) note that code-switching and discourse switching function as strategies for contextualisation and cognitive scaffolding.

However, unlike in US or UK classrooms, where such shifts are often integrated into formal pedagogical design (project-based learning, inquiry-based learning), in Kazakhstan they appear more spontaneous and teacher-initiated, revealing a hybrid of traditional and innovative communicative models.

4. Communication barriers and intercultural factors

International studies indicate that communication barriers most frequently arise from:

- language differences (Malaysia: 41% of respondents; Malek et al., 2018);
- perceptual and emotional barriers;
- cultural mismatches.

In Kazakhstan, despite multilingualism (Kazakh – Russian – English), language-based barriers surfaced minimally, suggesting a relatively homogeneous communicative environment in the institutions studied. This distinguishes Kazakhstan from many multicultural systems, where linguistic diversity significantly shapes classroom discourse.

5. Online discourse and pandemic-driven changes

Like other countries during the COVID-19 pandemic, Kazakhstan shifted toward multimodal and digital instruction, which introduced new communicative challenges similar to those described by Meulenbroeks et al. (Meulenbroeks et al., 2022). Examples observed in Kazakhstani classrooms – such as verbal authoritarian commands ("Turn off your microphone", "Stop moving") – mirror global findings that online space often amplifies control-oriented strategies.

However, cooperative and liberal styles of communication (e.g., teachers encouraging more open interaction) resemble the patterns described by Mendo-Lázaro et al. (Mendo-Lázaro et al., 2022), aligning Kazakhstan with international trends toward student-centred digital pedagogy.

Alignment with International Models of Pedagogical Discourse

Kazakhstan and the Western Discourse Model

The minimal presence of unethical speech and the teacher's reliance on clarification, explanation, and facilitation correspond to Western dialogic traditions, where the focus is on:

- promoting interaction;
- minimizing aggressive behaviour;
- fostering supportive feedback (Wasik et al., 2022).

This suggests that Kazakhstan is gradually shifting from traditional Soviet teacher-centred discourse to more collaborative and communicative practices.

Kazakhstan and Asian Educational Systems

Compared with China, Malaysia, and other Asian systems, Kazakhstan demonstrates:

- fewer authoritarian communicative acts;
- fewer emotional or cultural communication barriers;
- less prevalence of hierarchical discourse structures.

This positions Kazakhstani discourse closer to European communicative norms than to some Asian models characterised by rigid hierarchy.

Kazakhstan's Distinctive Features

The study reveals features unique to Kazakhstani pedagogical discourse:

1. Interdisciplinary discourse switching as a culturally embedded practice;
2. High linguistic courtesy and strong ethical orientation;
3. Moderate hybridisation: elements of tradition coexisting with modern communicative approaches;
4. Stable multilingual environment with fewer linguistic misunderstandings than expected;
5. Teacher-initiated structuring of discourse, reflecting the transitional nature of Kazakhstan's educational reforms.

Implications for Future Development of Pedagogical Discourse in Kazakhstan

Comparison with international practices highlights several directions for further improvement:

- adopting structured dialogic methods widely used in Western classrooms;

- strengthening student autonomy to reduce strategy-based violations;
- integrating formal discourse-switching frameworks, rather than relying on teacher improvisation;
- developing a national system for monitoring unethical communication, similar to China's tendency-scale model;
- expanding digital competences to minimise online communication failures observed globally and locally.

The expanded empirical base confirms the patterns identified in earlier studies and provides a more nuanced understanding of linguistically relevant violations in Kazakhstani pedagogical discourse. The enlarged dataset (312 communicative episodes across 30 lessons) demonstrates the persistence of dominant pragmalinguistic deviations, in line with Karatanova's (Karatanova, 2003) findings and subsequent research on discourse stability.

1. Dominance of pragmalinguistic violations

The aggregate value of 57% for strategy-related violations is consistent with international trends wherein structural and procedural deviations outnumber ethical ones. This reinforces the notion that pedagogical discourse is highly sensitive to communicative strategy adherence, especially in primary and secondary schools.

2. Influence of educational level

The comparative institutional analysis demonstrates that the frequency of violations is inversely proportional to student age and educational level. Schools exhibit the highest rate of disruptions (7.2 per lesson), reflecting developing learner autonomy, uneven turn-taking, and heightened teacher control. Colleges and universities display more stable discourse, with universities showing the lowest violation rates due to more collaborative communication practices and mature recipient behaviour.

3. Impact of digital learning environments

Online lessons, which accounted for a significant subset of the expanded data, showed increased strategy violations (64%) and ethical deviations (13%). The absence of physical presence, muted microphones, and increased teacher monitoring demands destabilize communicative flow. These findings align with global research indicating elevated emotional tension and reduced feedback quality in virtual classrooms.

4. Discourse replacement as a contextual tool

Discourse shifts – into cultural, historical, domestic, or scientific domains – were recorded in 34% of episodes. While sometimes perceived as deviations, these shifts frequently served as pedagogically meaningful expansions designed to stimulate interest, establish intersubject connections, or contextualize theoretical concepts. Therefore, not all discourse replacements should be classified as negative; some function as deliberate instructional strategies that enrich the learner experience.

5. Ethical considerations

Ethical violations remained comparatively low (6% overall), demonstrating a high level of professional culture in Kazakhstani classrooms. However, introspective data from the researcher-teacher indicated that emotional state remains a key risk factor. This supports international findings that teacher well-being, workload, and stress levels significantly influence ethical behaviour in classroom discourse.

6. Integration of international insights

The results of this study align with global tendencies highlighted by researchers such as Mendo-Lázaro, Wasik, and Wang, who emphasize cooperative learning, feedback culture, and ethical modelling as central predictors of communicative stability. The Kazakhstani context, shaped by trilingualism, post-pandemic digital adaptation, and curriculum reforms, reflects these tendencies while adding its unique linguistic and cultural dynamics.

In summary, the expanded dataset deepens understanding of the mechanisms behind communicative deviations and highlights the need for continued professional training in discourse strategy, digital pedagogy, and ethical interaction.

At the present stage, as D. Howarth et al. (Howarth et al., 2000), discourse theory has achieved significant results. The method of discourse analysis, which has been attributed such shortcomings as lack of methodological certainty and conceptual vagueness, has shown significant results in terms of

practical application. A study of Kazakhstani pedagogical discourse has demonstrated not only high levels of classroom learning, but also ethical behaviour within the classroom.

A.F. Freed (Freed, 2015) suggests three theoretical approaches to describing institutional discourse: conversational analysis, interactive sociolinguistics and critical analysis. Institutional discourse has two purposes: to describe work-related interactions, and to help correct problems that arise in interactions. Linguistically relevant disorders were investigated in terms of identifying deviations from pedagogical discourse in order to further eliminate or minimise them in the learning process.

The problem of the impact of discourse analysis method on text reading skills was addressed by D. Kapanadze (Kapanadze, 2018), whose study proposed an authentic test model to determine the difference between the experimental group in which the basics of discourse analysis were applied and the group in which traditional methods were taught. The study revealed that the discourse analysis method led to improved reading comprehension, text analysis, as well as critical thinking and communicative skills. The Kazakhstani pedagogical discourse is shaped in terms of modern teaching norms and fully meets the established standards.

Y. Ji (Ji, 2015) examines the experimental methodology of a new discourse-oriented approach to listening with its predominant characteristics: schema construction, relevance, coherence, which are important for the development of communicative competence. The results of the study showed that listening became more effective in the process of implementing a discourse-based approach to listening and comprehension of texts. In general, pedagogical discourse has changed dramatically in recent years due to the coronavirus pandemic and the introduction of new technologies in teaching, so in this study, in addition to standard lessons, online lessons were also considered.

Unethical tendencies in professional pedagogical communication involve behavioural manifestations between teacher and students during teaching and life. J. Wang et al. (Wang et al., 2021) developed a two-factor scale model of unethical professional behaviour in teaching (school and non-school) life based on a survey of 2000 Chinese students. It can be further used to improve professional communication in school and college environments. The study of linguistically relevant violations showed that in the schools, colleges and universities under consideration in Kazakhstan the deviations related to etiquette rules are minimal.

The main issue of S.A. Reynolds-Case's (Reynolds-Case, 2009) study was not the impact on teacher style, but rather the consideration of how teacher ability affects pedagogical discourse in the target language learning process. The author points out that teachers who are not native speakers of the target language are better at identifying student learning and are also able to assess student progress. Switching the linguistic code is also one of the advantages for non-native speakers of the target language. In Kazakhstan the issue of multilingualism and multiculturalism is important within the pedagogical discourse as Kazakh, Russian and English are taught in the country. As the learning process often takes place within one of the stated languages, children may have additional questions regarding the translation of terms, leading to breaches in pedagogical strategies or a change of pedagogical discourse to everyday life. The term 'classroom discourse' is defined as a cultural space that is a point of intersection and juxtaposition between different discourses. It includes not only communication directly in the classroom during lessons, but also extends to work outside the classroom (excursions, visits to museums, zoos, planetariums). Modern classrooms are becoming virtual as digital devices are used to implement the work. The technological level also affects communicative processes as well as speech activities in the learning process.

Communication in the 21st century is mediated not only by speech, facial expressions and gestures, but also by interaction through video chats and forums. Multimodality raises the status of written and visual communication, which goes beyond learning only 'in the physical room'. According to C.S. Tang (Tang, 2020), dialogue in the classroom is based on two patterns: one focuses on teacher and student activities and the other on content and the acquisition of scientific knowledge. The study of linguistically relevant disorders needs to be carried out not only within the 'classroom' discourse, but also during communication outside the classroom. The laws of pedagogical ethics apply to working with children regardless of the communicative circumstances, as the communicative roles of initiator

and recipient are maintained.

J.F. Grifenhagen and E.M. Barnes (Grifenhagen, Barnes, 2022) specify the types of classroom discourse: narration, explanation, presentation, argumentation, questioning. This classification is based on the content of the message and the purpose of the addressee, and is also based on the linguistic and cultural experiences of the students. Discourse within the classroom can also be influenced by the factor of the number of recipients. The traditional pattern in teacher-student communication is "initiation-response-evaluation" as used in didactic teaching. At the present stage, the toolkit of pedagogical discourse has expanded considerably to include many structures and strategies. The primary grades use the method of conversation as well as discussion to address various disciplinary issues. Discourse also includes discussion, which gives students the opportunity to express themselves with a minimum of support from the teacher. However, the forms of this pedagogical involvement should be comfortable for all participants in the communication, otherwise it may lead to a breach of the explaining, controlling or evaluating pedagogical strategy.

The teacher is engaged in modelling the desired discourse as he or she responds to the students' manifestations with praise, comments or prompts. It also includes casual conversations of an informal nature and utterances that require clear communicative patterns of interaction (mathematical explanation). The practice of research on linguistically relevant disorders has shown which forms and patterns of speech behaviour have a positive impact on teacher-student learning and communication and which are better minimised or eliminated. The productivity of discourse is determined by students' adjustment and integration into the communicative processes of the classroom, but not by full linguistic control. The social forms of interaction in the pandemic process have changed significantly. The current stage of pedagogical discourse in Kazakhstan involves the use of visual didactic materials and online lessons. There is a growing need to use presentations, audio and video resources.

Thus, contemporary research addresses issues related to linguistically relevant deviations: pedagogical ethics, new forms of learning in a pandemic setting, shaping communicative activity in the classroom through patterns of interaction, frequency of communicative acts use. It should be noted that there are very few holistic works that fully analyse pedagogical discourse deviations in Kazakhstan.

Conclusions

The expanded study of Kazakhstani pedagogical discourse demonstrates a consistently high level of professional ethics and communicative culture among teachers and students. The analysis of 30 lessons across 10 institutions confirmed that pedagogical communication in Kazakhstan largely adheres to modern educational standards, combining diverse communicative strategies with a clear instructional purpose.

The most frequent deviations involve shifts in pedagogical strategies (57%) and discourse replacement (36%), while ethical violations remain minimal (6%). Importantly, many discourse shifts serve pedagogical functions, enriching learning rather than disrupting it. Strategy deviations typically stem from instructional pressure, classroom dynamics, or digital communication constraints, particularly in online lessons, where violations rise significantly.

The findings highlight several key implications:

1. Pedagogical discourse requires continuous monitoring and refinement to maintain communicative balance.

2. Teacher training should emphasize communicative strategy management, especially in digital environments.

3. Ethical stability correlates strongly with teacher well-being, indicating the need for institutional support systems.

4. Discourse extensions should be recognized as legitimate instructional tools when used to enhance understanding.

This study, integrating expanded empirical data with previous theoretical insights, provides a strengthened foundation for further comparative research across countries and educational levels. Future directions may include cross-cultural discourse analysis, machine-learning approaches for detecting unethical statements, and longitudinal tracking of communicative practices in multilingual educational environments.

The study of Kazakhstani pedagogical discourse showed a high degree of compliance with professional ethics of teachers and students, which has a direct positive impact on communicative processes related to teaching young worship. Communication between the initiator and addressees was characterized by a combination of different communicative strategies and acts of speech activity with a learning and educational purpose within the learning process in Kazakhstan.

Linguistically relevant violations in pedagogical discourse occurred most often at the level of deviation from the stated strategy (organising, explaining, controlling, facilitating, evaluating) or purpose of communication (transferring pedagogical discourse to cultural-historical, medical, domestic). As a rule, these types of violations were communicatively justified and did not lead to conflicts within the team. The atmosphere in the lessons was in accordance with the norms of professional ethics and there were seldom comments on the behaviour of the students.

Deviation from pedagogical discourse was often caused by inter-subject links: for example, referring to the cultural and historical heritage of Kazakhstan in a chemistry lesson, translating into everyday discourse to defuse the lesson and increase students' interest in the stated topic. The explanatory strategy violation was caused, as a rule, by the teacher's desire to further explain the information. The controlling and facilitating strategies were violated in the situation when the teacher doubted the abilities of his pupils, and the deviation from the evaluating strategy indicated the teacher's disappointment in the pupil's knowledge.

The linguistic tasks set in this study have been fulfilled, as the pedagogical discourse in Kazakhstani secondary and higher educational institutions in Almaty has been analysed. Priority directions in further linguistic practice could be the following: studying different countries of the world in the context of pedagogical discourse development and determination of statistics and frequency of different types of linguistically relevant violations, conducting comparative research on the level of professional ethics and communicative parameters, evaluation of the role of communication and classroom environment in relation to learning new information.

References

Bachurka, M. (2017) Pragmaticheskaja specifika ocenochnyh rechevyh aktov, strategij i taktik v russkojazychnom i anglojazychnom pedagogicheskih diskursah. Ekaterinburg: Ural'skij gosudarstvennyj pedagogicheskij universitet. [Bachurka, M. (2017) The pragmatic specificity of evaluative speech acts, strategies and tactics in Russian and English-language pedagogical discourses. Yekaterinburg: Ural State Pedagogical University.] (in Russian)

Bjelopoljak, S., Midzic, A. (2021) Pedagogical discourse of curriculum development based on the orientation of educational practice. Methodological Horizons: A Magazine for Educational Theory and Practice. 16(1). P. 57-76. (in English)

Cecchini, J.A., Fernandez-Rio, J., Mendez-Gimenez, A., Gonzalez, C., Sanchez-Martinez, B., Carriedo, A. (2021) High versus low-structured cooperative learning. Effects on prospective teachers' regulation dominance, motivation, content knowledge and responsibility. European Journal of Teacher Education. 44. P. 486-501. (in English)

Eren, A., Rakcolu-Sylemez, A. (2021) Pre-service teachers' professional commitment, sense of efficacy, and perceptions of unethical teacher behaviours. Australian Educational Researcher. 48(2). P. 337-357. (in English)

Freed, A.F. (2015) Institutional discourse. Boston: John Wiley and Sons. (in English)

Friesen, N. (2021) Content in American educational discourse. London: Routledge. (in English)

Grifenhagen, J.F., Barnes, E.M. (2022) Reimagining discourse in the classroom. The Reading Teacher. 75(6). P. 739-748. (in English)

Horder, J. (2021) Recontextualisation and the teaching of subjects. The Curriculum Journal. 32(4). P. 592-606. (in English)

Howarth, D., Norval, A.J., Stavrakakis, Y. (2000) Discourse theory and political analysis: Identities, hegemonies, and social change. Manchester: Manchester University Press. (in English)

Iskakova, K., Kurmanova, B. (2024) Factors of Formation of Virtual Linguistic Personality in the Kazakhstani Blogosphere. Tiltanym. №3 (95). P. 209-223. (in English)

Ji, Y. (2015) Discourse analysis and development of English listening for non-English majors in China. English Language Teaching. 8(2). 134 p. (in English)

Kapanadze, D. (2018) The effect of using discourse analysis method on improving cognitive and affective skills in language and literature teaching. European Journal of Education Studies. 4(5). P. 92-107. (in English)

Karatanova, O.A. (2003) Lingvisticheski relevantnye narushenija pedagogicheskogo diskursa. Volgograd: Volgogradskij Gosudarstvennyj universitet. [Karatanova, O.A. (2003) Linguistically relevant violations of pedagogical discourse. Volgograd: Volgograd State University.] (in Russian)

Kaufmann, M., Wiering, M. (2021) The role of discourses in understanding institutional stability and change – An

analysis of Dutch flood risk governance. Journal of Environmental Policy and Planning. 24(1). P. 1-20. (in English)

Kuralbay, A. (2020) Essential characteristics of pedagogical discourse and its form. Student Gazette. 22-8(120). P. 31-33. (in English)

Leon, B., Fernandez-Rio, J., Rivera-Perez, S., Iglesias, D. (2022) Cooperative classrooms and academic performance in physical education: A multilevel analysis. Journal of Teaching in Physical Education. 41. P. 660-668. (in English)

Liu, C.L. (2021) The moral choice and evaluation of teachers' professional behaviour. Teacher Development Research. 5. P. 47-54. (in English)

Malek, N.S.A., Ibrahim, N.A., Adnan, Rahim, R.A. (2018) Communication barriers between students and lecturers. LSP International Journal. 3(2). P. 63-75. (in English)

Mendo-Lazaro, S., Leon-del-Barco, B., Polo-del-Rio, M.I., Lopez-Ramos, V.M. (2022) The impact of cooperative learning on university students' academic goals. Frontiers in Psychology. 12, 787210. (in English)

Meulenbroeks, R., Reijerkerk, M., Angerer, E., Pieters, T., Bakker, A. (2022) Academic discourse on education during the early part of the pandemic. Heliyon. 8(10), e11170. (in English)

Nita, O.M. (2021) Person and empathetic deixis in the institutional discourse. Romanian Journal of English Studies. 18(1). P. 53-62. (in English)

Reynolds-Case, S.A. (2009) Pedagogical discourse styles of native and non-native language teachers. Louisiana: Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College. (in English)

Rezhep, A., Bajsydyq, I., Bekqozhanova, G., Kamzina, A. (2024) Aleumettik media diskursivti kengistigindegi virtualdy tildik tulga. QazUU Habarshysy. Filologija serijasy, Almaty. №4 (196). B. 111-123. [Recep, A., Baissydyk, I., Bekkozhanova, G., Kamzina, A. (2024) Virtual language personality in the discursive space of social media. Kaznu Bulletin. Philology series, Almaty. №4 (196). P. 111-123.] (in Kazakh)

Rose, D. (2022) Designing pedagogic registers: Reading to learn (forthcoming). London: Bloomsbury Academic. (in English)

Sapinski, A., Ciupka, S. (2021) Pedagogical discourse in higher professional education of the future. Futurity Education. 1(1). P. 4-13. (in English)

Tang, K.S. (2020) Discourse strategies for science teaching and learning: Research and practice. London: Routledge. (in English)

Temirgazina, Z.K. (2017) Aggressive speech acts in pedagogical discourse. Genres of Speech. 1(15). P. 51-67. (in English)

Velle, L. (2021) Discourse and pedagogy: Two pillars of teacher education. Journal of Education for Teaching. 47(3). P. 305-308. (in English)

Wang, J., Wang, X., Li, J., Zhao, C., Liu, M., Ye, B. (2021) Development and validation of an unethical professional behavior tendencies scale for student teachers. Frontiers in Psychology. 12, 770681. (in English)

Wasik, B.A., Farrow, J.M., Hindman, A.H. (2022) More than "Good job!": The critical role of teacher feedback in classroom discourse and language development. The Reading Teacher. 75(6). P. 739-748. (in English)

Yakavets, N., Winter, L., Malone, K., Zhontayeva, Z., Khamidulina, Z. (2022) Educational reform and teachers' agency in reconstructing pedagogical practices in Kazakhstan. Journal of Educational Change. P. 1-31. (in English)

Zhalgaspayev, M. (2021) Exploring Kazakh L2 teaching from policy to practice: A systemic functional linguistic discourse approach. Astana: Nazarbayev University. (in English)

Әдебиеттер

Бачурка М. Прагматическая специфика оценочных речевых актов, стратегий и тактик в русскоязычном и англоязычном педагогических дискурсах. – Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 2017.

Каратанова О.А. Лингвистически релевантные нарушения педагогического дискурса. – Волгоград: Волгоградский Государственный университет, 2003.

Режеп А., Байсыдық И., Бекқожанова Г., Камзина А. Әлеуметтік медиа дискурсивті кеңістігіндегі виртуалды тілдік тұлға. ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы, Алматы. – №4 (196), 2024. – Б. 111-123.

Bjelopoljak, S., Midzic, A. Pedagogical discourse of curriculum development based on the orientation of educational practice. Methodological Horizons: A Magazine for Educational Theory and Practice. 16(1). P. 57-76.

Cecchini, J.A., Fernandez-Rio, J., Mendez-Gimenez, A., Gonzalez, C., Sanchez-Martinez, B., Carriedo, A. High versus low-structured cooperative learning. Effects on prospective teachers' regulation dominance, motivation, content knowledge and responsibility. European Journal of Teacher Education, 2021. 44. P. 486-501.

Eren, A., Rakcolu-Sylemez, A. Pre-service teachers' professional commitment, sense of efficacy, and perceptions of unethical teacher behaviours. Australian Educational Researcher, 2021. 48(2). P. 337-357.

Freed, A.F. Institutional discourse. Boston: John Wiley and Sons, 2015.

Friesen, N. Content in American educational discourse. London: Routledge, 2021.

Grifenhagen, J.F., Barnes, E.M. Reimagining discourse in the classroom. The Reading Teacher, 2022. 75(6). P. 739-748.

Horder, J. Recontextualisation and the teaching of subjects. The Curriculum Journal, 2021. 32(4). P. 592-606.

Howarth, D., Norval, A.J., Stavrakakis, Y. Discourse theory and political analysis: Identities, hegemonies, and social change. Manchester: Manchester University Press, 2000.

Iskakova, K., Kurmanova, B. Factors of Formation of Virtual Linguistic Personality in the Kazakhstani Blogosphere. Tiltanym, 2024. №3 (95). P. 209-223.

Ji, Y. Discourse analysis and development of English listening for non-English majors in China. English Language Teaching, 2015. 8(2). 134 p.

Kapanadze, D. The effect of using discourse analysis method on improving cognitive and affective skills in language and literature teaching. European Journal of Education Studies, 2018. 4(5). P. 92-107.

Kaufmann, M., Wiering, M. The role of discourses in understanding institutional stability and change – An analysis of Dutch flood risk governance. Journal of Environmental Policy and Planning, 2021. 24(1). P. 1-20.

Kuralbay, A. Essential characteristics of pedagogical discourse and its form. Student Gazette, 2020. 22-8(120). P. 31-33.

Leon, B., Fernandez-Rio, J., Rivera-Perez, S., Iglesias, D. Cooperative classrooms and academic performance in physical education: A multilevel analysis. Journal of Teaching in Physical Education, 2022. 41. P. 660-668.

Liu, C.L. The moral choice and evaluation of teachers' professional behaviour. Teacher Development Research, 2021. 5. P. 47-54.

Malek, N.S.A., Ibrahim, N.A., Adnan, Rahim, R.A. Communication barriers between students and lecturers. LSP International Journal, 2018. 3(2). P. 63-75.

Mendo-Lazaro, S., Leon-del-Barco, B., Polo-del-Rio, M.I., Lopez-Ramos, V.M. The impact of cooperative learning on university students' academic goals. Frontiers in Psychology, 2022. 12, 787210.

Meulenbroeks, R., Reijerkerk, M., Angerer, E., Pieters, T., Bakker, A. Academic discourse on education during the early part of the pandemic. Heliyon, 2022. 8(10), e11170.

Nita, O.M. Person and empathetic deixis in the institutional discourse. Romanian Journal of English Studies, 2021. 18(1). P. 53-62.

Reynolds-Case, S.A. Pedagogical discourse styles of native and non-native language teachers. Louisiana: Louisiana State University and Agricultural and Mechanical College, 2009.

Rose, D. Designing pedagogic registers: Reading to learn (forthcoming). London: Bloomsbury Academic, 2022.

Sapinski, A., Ciupka, S. Pedagogical discourse in higher professional education of the future. Futurity Education, 2021. 1(1). P. 4-13.

Tang, K.S. Discourse strategies for science teaching and learning: Research and practice. London: Routledge, 2020.

Temirgazina, Z.K. Aggressive speech acts in pedagogical discourse. Genres of Speech, 2017. 1(15). P. 51-67.

Velle, L. Discourse and pedagogy: Two pillars of teacher education. Journal of Education for Teaching, 2021. 47(3). P. 305-308.

Wang, J., Wang, X., Li, J., Zhao, C., Liu, M., Ye, B. Development and validation of an unethical professional behavior tendencies scale for student teachers. Frontiers in Psychology, 2021. 12, 770681.

Wasik, B.A., Farrow, J.M., Hindman, A.H. More than "Good job!": The critical role of teacher feedback in classroom discourse and language development. The Reading Teacher, 2022. 75(6). P. 739-748.

Yakavets, N., Winter, L., Malone, K., Zhontayeva, Z., Khamidulina, Z. Educational reform and teachers' agency in reconstructing pedagogical practices in Kazakhstan. Journal of Educational Change, 2022. P. 1-31.

Zhalgaspayev, M. Exploring Kazakh L2 teaching from policy to practice: A systemic functional linguistic discourse approach. Astana: Nazarbayev University, 2021.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 27.01.2025.

© Smagulova, G., Lepesbay, G., Ölmez, M., 2025
© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025

CC BY 4.0

Статья/Мақала/Article
МРНТИ 16.01.11 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-132-144

Мадина Кабылкызы Абаева[1*], Алия Жиханшиевна Назарова[2], Шахло Шавкатовна Казакбаева[3]
[1*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук, доцент,
Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-6463-9354 E-mail: madina_abaeva@mail.ru
[2]докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-4064-9993 E-mail: aliya.nazarova@list.ru
[3]докторант, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-2866-7432 E-mail: qazaq.sha94@gmail.com

К ТИПОЛОГИИ ПИСЬМЕННЫХ ОШИБОК В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: КОРПУСНЫЕ ДАННЫЕ И КОГНИТИВНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Аннотация. В статье проведён комплексный анализ речевых ошибок, зафиксированных в письменных текстах на казахском языке (сочинения, эссе, диктанты и другие письменные тексты). Исследование опирается на корпусный подход и включает классификацию более 100 ошибок различного характера: орфографических, пунктуационных, грамматических, лексических, стилистических и технических. В статье анализируются типичные письменные ошибки, встречающиеся в текстах учащихся разных возрастных групп. Актуальность работы определяется необходимостью системного описания и цифровой фиксации письменных ошибок в казахском языке, что способствует формированию специализированного *Корпуса ошибок* – новой исследовательской базы, предназначенной для выявления закономерностей речевой интерференции, особенностей языковой картины мира билингвов и динамики норм письменной речи. Создание корпуса письменных ошибок позволяет не только объективно описывать речевые нарушения, но и использовать эти данные для когнитивной и психолингвистической интерпретации причин их возникновения. В работе применён комплексный подход, сочетающий методы корпусной лингвистики и когнитивного моделирования языковых ошибок. Результаты исследования показывают, что наиболее частыми являются орфографические, лексические, грамматические и пунктуационные ошибки, возникающие под влиянием интерференции русского языка, особенностей когнитивной переработки информации и автоматизированных речевых шаблонов. Полученные данные закладывают основу для дальнейшего развития *Корпуса ошибок казахского языка* и вносят вклад в совершенствование норм письменной речи, методики преподавания и практик языковой диагностики.

Ключевые слова: письменные ошибки; психолингвистика; интерференция; корпусный анализ; казахский язык

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН BR24993244 «Совершенствование Национального корпуса казахского языка как мегапроекта Smart-текстов и основы казахского искусственного интеллекта, разработка его подкорпусов» (2024-2026 гг.).

Для цитирования: Абаева М.К., Назарова А.Ж., Казакбаева Ш.Ш. К типологии письменных ошибок в казахском языке: корпусные данные и когнитивная интерпретация. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). С. 132-144.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-132-144

Мадина Қабылқызы Абаева[1*], Әлия Жиханшақызы Назарова[2], Шахло Шавқатқызы Қазақбаева[3]
[1*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-6463-9354 E-mail: madina_abaeva@mail.ru
[2]докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-4064-9993 E-mail: aliya.nazarova@list.ru
[3]докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-2866-7432 E-mail: qazaq.sha94@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖАЗБАША ҚАТЕЛЕР ТИПОЛОГИЯСЫ: КОРПУС ДЕРЕКТЕРІ МЕН КОГНИТИВТІК ИНТЕРПРЕТАЦИЯ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі жазбаша мәтіндерде (шығарма, эссе, диктант және басқа жазба жұмыстарда) кездесетін тілдік қателер кешенді түрде талданады. Зерттеу корпустық тәсілге негізделіп, орфографиялық, пунктуациялық, грамматикалық, лексикалық, стильдік және техникалық сипаттағы 100-ден астам қатені қамтиды. Мақалада әртүрлі жастағы оқушылардың мәтіндерінде жиі кездесетін типтік жазбаша қателер талданған. Жұмыстың өзектілігі қазақ тіліндегі жазбаша қателерді жүйелі сипаттау және цифрлық түрде тіркеу қажеттілігімен айқындалады. Бұл бағытта арнайы *Қателер корпусы* қалыптастырылып, тілдік интерференция заңдылықтарын, тілдік сана ерекшеліктерін және жазба нормалардың динамикасын айқындауға мүмкіндік береді. Қателер корпусы тек тілдік ауытқуларды объективті сипаттауға ғана емес, олардың когнитивтік және психолингвистикалық себептерін түсіндіруге де жол ашады. Зерттеуде корпустық лингвистика мен когнитивтік модельдеу әдістері үйлестірілген кешенді тәсіл қолданылды. Нәтижелер орыс тілінің интерференциясы мен когнитивтік ақпарат өңдеу ерекшеліктерінен туындайтын орфографиялық, лексикалық, грамматикалық және пунктуациялық қателердің жиі кездесетінін көрсетті. Алынған деректер қазақ тілінің *Қателер корпусын* дамытуға, жазба тіл нормаларын жетілдіруге және оқыту әдістемесін жақсартуға негіз болады.

Тірек сөздер: жазбаша қателер; психолингвистика; интерференция; корпустық талдау; қазақ тілі

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН BR24993244 «Қазақ тілі ұлттық корпусын Smart-мәтіндер мегажобасы және қазақтілді жасанды интеллект негізі ретінде жетілдіру, ішкорпустарын әзірлеу» (2024-2026 жж.) атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Абаева М.Қ., Назарова Ә.Ж., Қазақбаева Ш.Ш. Қазақ тіліндегі жазбаша қателер типологиясы: корпус деректері мен когнитивтік интерпретация. *Tiltanym*, 2025. №4 (100). 132-144-бб. (орыс тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-132-144

Madina Abayeva[1*], Aliya Nazarova[2], Shakhlo Kazakbayeva[3]

[1*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-6463-9354 E-mail: madina_abaeva@mail.ru

[2]Doctoral Student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-4064-9993 E-mail: aliya.nazarova@list.ru

[3]Doctoral Student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0003-2866-7432 E-mail: qazaq.sha94@gmail.com

TOWARD A TYPOLOGY OF WRITING ERRORS IN THE KAZAKH LANGUAGE: CORPUS-BASED DATA AND COGNITIVE INTERPRETATION

Annotation. The article presents a comprehensive analysis of language errors found in written texts in the Kazakh language (compositions, essays, dictations, and other written works). The study is based on a corpus approach and includes the classification of over 100 types of errors: orthographic, punctuation, grammatical, lexical, stylistic, and technical. The paper analyzes common writing errors occurring in the works of students of different age groups. The relevance of the study lies in the need for a systematic description and digital documentation of writing errors in Kazakh, which contributes to the creation of a specialized *Error Corpus* – a new research database designed to reveal the patterns of linguistic interference, features of linguistic worldview, and the dynamics of written language norms. The development of this corpus allows not only objective description of language deviations but also their cognitive and psycholinguistic interpretation. The research employs a comprehensive approach combining corpus linguistics and cognitive modeling methods. The results show that the most frequent errors are orthographic, lexical, grammatical, and punctuation errors, arising under the influence of Russian interference, cognitive information processing patterns, and automated speech templates. The obtained data form the foundation for the further development of the *Kazakh Error Corpus* and contribute to improving written language norms, teaching methodology, and diagnostic practices.

Keywords: writing errors; psycholinguistics; interference; corpus analysis; Kazakh language

Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993244 “Enhancing the National Kazakh language Corpus as a megaproject of Smart-texts and Kazakh artificial intelligence base, development of its subcorpora” (2024-2026).

For citation: Abayeva, M., Nazarova, A., Kazakbayeva, Sh. Toward a Typology of Writing Errors in the Kazakh Language: Corpus-Based Data and Cognitive Explanations. *Tiltanym*, 2025. No.4 (100). P. 132-144. (in Russian)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-132-144

Введение

Актуальность исследования речевых ошибок в казахском языке обусловлена необходимостью научно обоснованного подхода к диагностике, интерпретации и коррекции письменной речи как носителей, так и изучающих язык в условиях диглоссии и билингвизма.

Материалом исследования послужили примеры из разрабатываемого подкорпуса ошибок в рамках проекта программно-целевого финансирования «Совершенствование Национального корпуса казахского языка как мегапроекта Smart-текстов и основы казахского искусственного интеллекта, разработка его подкорпусов». Ошибки – не просто отклонения от нормы, а отражение внутренних когнитивных процессов, языковых интуиций и стратегий автоматизированного письма, что делает их ценным предметом психолингвистического анализа (Выготский,1999).

Современная психолингвистика рассматривает ошибку как окно в ментальный лексикон и грамматическую систему индивида (Kellogg, 1994). В частности, теория речевого порождения В. Левелта трактует письменную речь как серию этапов – от концептуализации до моторной реализации, на любом из которых возможно искажение (Levelt, 1999). Ошибки проявляются либо из-за перегрузки когнитивной системы (особенно у учащихся), либо в силу интерференции первого языка (Weinreich,1953), либо вследствие гиперкоррекции, связанной с переосмыслением языковых норм (Алданова, 2022).

Целью данного исследования является выявление, систематизация и объяснение ошибок, возникающих в казахской письменной речи. Исследование опирается на реальные письменные тексты: школьные сочинения, рекламные и цифровые тексты, что позволяет проследить как индивидуальные, так и массовые тенденции отклонений.

В работе анализируются следующие типы ошибок**:** *орфографические* – отклонения от правил написания слов; *лексические* – неправильное употребление слов или устойчивых выражений; *грамматические* – ошибки согласования, словоизменения, синтаксиса; *пунктуационные* – неверная расстановка знаков препинания; *стилистические* – несоответствие тональности, смешение регистров; *технические* – ошибки форматирования, типографики, капитализации.

Особое внимание уделяется *когнитивным* и *мотивационным механизмам*, запускающим речевую ошибку (Reason, 1990). К примеру, распространённые стилистические конструкции типа *бәрі супер болды* обусловлены переносом молодёжного интернет-дискурса в формальную письменную сферу, что связано с когнитивной доступностью и частотностью (Treiman, 2014).

Методологическую основу исследования составляют:

- теория интерязыка и анализа ошибок Л. Селинкера (Selinker, 1972);
- подход к языковому усвоению М. Томаселло и конструктивистская модель языка (Tomasello, 2003);
- когнитивная грамматика Р. Лангакера (Langacker, 1987);
- принципы корпусной лингвистики как эмпирической базы (Кондрашов, 2010).

Таким образом, анализ ошибок выступает не просто как способ их устранения, но как важный метод изучения структуры письменной речи, механизмов языкового мышления и формирования языковой нормы.

Материалы и методы

В настоящем исследовании использован комплексный подход, сочетающий методы корпусной лингвистики, психолингвистического анализа и когнитивного моделирования языковых ошибок. Материалом исследования послужили аннотированные письменные тексты (эссе, сочинения, диктанты, иные жанры). Для каждого фрагмента фиксировались тип ошибки, правильная редакция, обоснование и источник. Методологически работа соотносится с исследованиями Хабиевой А.А., Мамырбек Г.М., Касымовой Ә.А., где обоснованы подходы к разграничению норм и вариативных орфограмм.

Основной целью является выявление типичных письменных отклонений в казахском языке и установление их когнитивных причин.

Эмпирическая база исследования включает три разнородных корпуса письменной речи:

1. *Школьный корпус* – письменные работы (сочинения, эссе) учащихся 9-х классов общеобразовательных школ.

2. *Студенческий корпус* – диктанты и эссе студентов казахстанских вузов, как носителей языка, так и билингвов.

3. *Взрослый пользовательский корпус* – посты, комментарии и публикации в социальных сетях, форумах и блогах, созданные взрослыми носителями казахского языка.

Все тексты были анонимизированы и приведены к единообразному формату для анализа. В общей сложности обработано более 100 фрагментов письменной речи.

Методика анализа:

Для каждого корпуса использовалась следующая процедура:

1. *Выделение ошибок* – вручную аннотировались все случаи отклонений от нормативного казахского языка.

2. *Классификация ошибок* по шести основным типам: орфографические, лексические, грамматические, пунктуационные, стилистические и технические.

3. *Сопоставление с нормативом* – каждая ошибка анализировалась в контексте и сопоставлялась с корректной формой, опираясь на словари, учебники и стандарты казахского языка.

4. *Психолингвистическое объяснение* – ошибки интерпретировались через призму таких механизмов, как:

– *Интерференция* влияние русского языка на казахский (родной) язык;

– *Низкий уровень автоматизации* языковых навыков;

– *Когнитивная перегрузка* (одновременное удержание нескольких задач – содержание, структура, грамматика).

Каждая зафиксированная ошибка была сопоставлена с нормативным вариантом и проанализирована по следующим параметрам: тип ошибки, источник, возможная психолингвистическая/когнитивная причина (интерференция, автоматизация, когнитивная перегрузка и др.).

Под психолингвистическими причинами понимаются три взаимосвязанных механизма:

1. *Интерференция* – влияние русского языка на казахский (родной) язык. Это может проявляться на уровне синтаксиса, лексики, морфологии. Например, фраза *«үлкен рақмет»* – калька с русского *«большое спасибо»*, в то время как в казахском уместнее *«көп рақмет»*.

2. *Автоматизация* – степень закреплённости языкового навыка. При недостаточной автоматизации учащиеся совершают орфографические ошибки (например, *«дакумент»* вместо *«документ»*), поскольку ещё не сформирован зрительный шаблон слова.

3. *Когнитивная перегрузка* – учащийся не может одновременно удерживать в фокусе грамматику, орфографию и содержание.

Классификация ошибок основана на трудах Corder (1967), Granger (2011), а также отечественных исследованиях в области корпусной и прикладной лингвистики (Иргизова и др., 2020), которая выделяет шесть вышеизложенных типов ошибок.

Современные исследования (Granger, 2011; Irgizova & Safonkina, 2020) подчёркивают: корпус ошибок – это зеркало когнитивных, прагматических и лингводидактических процессов. Они позволяют не только исправлять, но и диагностировать причины отклонений в письменной речи – от технических сбоев до межъязыковой интерференции и когнитивной перегрузки. Особенно актуальна разработка казахскоязычных учебных корпусов, где типологизация ошибок носителей и изучающих язык дополняет картину психологических и социолингвистических влияний.

Обзор литературы

Проблематика письменных ошибок изучается в различных научных дисциплинах: психолингвистике, когнитивной лингвистике и лингводидактике. Ошибки в письменной речи давно перестали рассматриваться лишь как отклонения от нормы. Согласно концепции С. Кордера, ошибки являются «информативным симптомом» внутренней языковой системы учащегося – межъязыка (interlanguage), обладающего собственной логикой развития (Corder,1967).

Дополняя этот подход, С. Крашен выдвинул гипотезу «мониторной модели», где различаются имплицитные (приобретённые) и эксплицитные (изученные) знания. Ошибки

возникают, когда учащийся не успевает отредактировать высказывание в режиме реального времени (Krashen, 1982).

С началом активного развития компьютерной лингвистики появилась возможность масштабного анализа ошибок в корпусах. Error-tagged learner corpora – аннотированные учебные корпуса – стали основой новой области, получившей название *корпусная лингводидактика*. С. Грейнджер подчёркивает, что такие корпуса позволяют выявлять системные ошибки, проводить сопоставительный анализ и разрабатывать адаптивные методики преподавания (Granger, 2011).

На постсоветском пространстве метод корпусного анализа ошибок представлен, например, в работах Иргизовой и Сафонкиной, которые исследовали особенности письменной речи русскоязычных студентов и показали возможности автоматизированного извлечения типичных ошибок (Иргизова, Сафонкина, 2020).

Психолингвистическая интерпретация ошибок базируется на идее о многослойности письма как когнитивного процесса. Согласно Г.И. Назаровой, письменная речь включает этапы концептуализации, морфологической разметки, синтаксического планирования и орфографического программирования (Назарова, 2003). При перегрузке внимания учащийся может сосредоточиться на одном аспекте (например, на содержании), игнорируя другие – отсюда возникают ошибки. Настоящая работа продолжает направления, заложенные в исследовании Хабиевой А.А. и др. (2024), акцентируя внимание на письменных ошибках школьников и студентов в академических жанрах.

Не менее важным фактором является интерференция – влияние родного языка на второй. У билингвальных носителей казахского языка типичны ошибки, вызванные переносом морфологических и синтаксических моделей с одного языка на другой. Это подтверждают многочисленные примеры в данном исследовании.

На просторах цифровых медиа наблюдается регистровое смешение, особенно у подростков: в академические тексты проникает разговорная, эмоционально окрашенная лексика, снижая стилистическую адекватность высказывания. Это явление также зафиксировано в исследованиях учащихся и требует осмысления в рамках лингводидактики.

Таким образом, рассмотрение письменных ошибок требует интегративного подхода, сочетающего корпусный анализ, когнитивную лингвистику и психолингвистику, особенно в условиях двуязычного контекста Казахстана.

Результаты и обсуждения

Анализ более 1000 письменных фрагментов из трёх корпусов (школьного, студенческого и взрослого) позволил выявить шесть устойчивых типов ошибок: *орфографические, грамматические, лексические, пунктуационные, стилистические и технические.* Каждая группа ошибок проанализирована с точки зрения частотности, источника и психолингвистической причины возникновения.

Остановимся на демонстрации примеров типологии ошибок и их анализа.

Орфографические ошибки:

1) Ошибка: «дакумент».

Комментарий: Орфографическая ошибка «дакумент» вместо «документ» является результатом не только незнания нормативного написания, но и отражением более глубинных когнитивных процессов, связанных с автоматизацией письменной речи.

Во-первых, с точки зрения психолингвистики, процесс письма включает несколько этапов: концептуализация, лексическая выборка, морфологическая разметка, фонологическое кодирование и, наконец, орфографическое программирование. На последнем этапе, если графемный облик слова ещё не закреплён в долговременной памяти, учащийся полагается на звуковую форму слова. Это приводит к тому, что выбирается та буква, которая ближе всего соответствует звучанию – в данном случае [а] вместо [о].

Во-вторых, интерференция играет важную роль. Для казахоязычных учащихся, изучающих русский язык или пишущих на нём, характерно влияние родного языка в виде замены неудобных или непривычных графем. Казахский язык также имеет фонетическую письменность, где буквы

более соответствуют звукам. Поэтому привычка писать «как слышится» приводит к упрощению.

Таким образом, ошибка «дакумент» – это не только единичное отклонение, но индикатор незрелости орфографической системы ученика, результат фонологической опоры, отсутствия зрительной памяти слова, межъязыковой интерференции и слабого автоматического контроля.

2) Ошибка: Өтініштер мен арыздарға жауап *берілдіма?*

Правильный вариант: Өтініштер мен арыздарға жауап *берілді ме?*

Комментарий: Ошибка в предложении «Өтініштер мен арыздарға жауап берілдіма?» относится к грамматической категории и связана с нарушением правил оформления вопросительных конструкций в казахском языке. Правильный вариант – «Өтініштер мен арыздарға жауап берілді ме?»

С формальной точки зрения ошибка заключается в том, что вопросительная частица «ме» написана слитно с глаголом «берілді». Согласно нормам казахского литературного языка, вопросительные частицы «ме», «бе», «пе», «ше» всегда пишутся раздельно от сказуемого и согласуются с ним по закону сингармонизма. Частица «ме» в данном случае выражает модальность вопроса и должна стоять отдельно после составного сказуемого «жауап берілді».

Ошибка также затрагивает фонологический уровень, поскольку вопросительная частица в казахском языке подчиняется закону сингармонизма (үндестік заңы) – гармонии гласных. В частности, частица «ме» употребляется, когда последний гласный перед ней — гласный переднего ряда и неогублённый, как, например, «і». В слове «берілді» последний гласный – «і», поэтому выбор частицы «ме» абсолютно верен, но нарушена её письменная форма: вместо раздельного написания было использовано слитное. Это указывает на поверхностное владение орфографической нормой.

Когнитивное объяснение ошибки указывает на то, что учащийся не выделяет вопросительную частицу как отдельный модальный компонент в структуре высказывания. Ментально «берілдіме» воспринимается как единый смысловой блок, в то время как по нормам казахского языка оно должно распадаться на две отдельные смысловые единицы: глагольное действие «берілді» и вопросительная модальность «ме». Это говорит о неустойчивой когнитивной репрезентации грамматических категорий и недостаточной автоматизации письменных структур.

Таким образом, ошибка «берілдіма» включает в себя целый комплекс нарушений: грамматическое (неправильное слитное написание частицы), фонологическое (игнорирование сингармонизма при выборе формы частицы в иных случаях), психолингвистическое (влияние устного шаблона) и когнитивное (недостаточная декомпозиция сказуемого на смысловые и модальные элементы). Коррекция подобных ошибок требует осознанного подхода к разбору грамматических структур, активизации метаязыкового анализа и тренировки письменной речи с фокусом на грамматические связи и синтаксические границы.

3) Ошибка: 2 маусым Асқартау әкемнің *тулған* күні.

Правильный вариант: 2 маусым асқар тау әкемнің *туған* күні.

Комментарий: Ошибка в предложении «2 маусым Асқартау әкемнің тулған күні» затрагивает несколько уровней языка одновременно: орфографический, морфологический, лексико-семантический и когнитивный. Правильный вариант – «2 маусым асқар тау әкемнің туған күні».

Во-первых, допущена орфографическая ошибка в слове *«тулған».* Правильная форма – *«туған»,* образованная от глагола «туу» с аффиксом страдательного залога «-ылған». Ошибочная форма с буквой «у» передаёт неправильное графическое воспроизведение гласного «у», который в казахском языке может обозначать как самостоятельный звук, так и часть гласного сочетания. Здесь ошибка, вероятно, вызвана смешением произносительного и орфографического образа слова: на слух форма «туылған» может сливаться в «тулған», что приводит к упрощённому и ошибочному написанию. Это типичный случай, когда письменная форма не закреплена в сознании, и учащийся опирается на фонетическую интуицию.

Во-вторых, нарушено раздельное написание метафорического выражения «*асқар тау»*, которое в казахской культуре устойчиво ассоциируется с образом отца – «асқар тау әке».

Ошибка заключается в слитном написании «Асқартау», что формирует псевдоним, топоним или фамилиеподобное слово, и тем самым искажает оригинальное значение. В данной конструкции «асқар» (высокий, величественный) – это прилагательное, а «тау» –существительное, и они должны писаться раздельно, как полноценное словосочетание. Кроме того, ошибочное написание с заглавной буквы «Асқартау» дополнительно усиливает ощущение имени собственного (например, названия горы), чего в контексте явно не предполагается. Смысловая нагрузка фразы – это поэтическое метафорическое обозначение отца, а не географический объект.

Таким образом, в предложении «2 маусым Асқартау әкемнің тулған күні» объединяются сразу несколько видов ошибок: орфографическая (неправильное написание «тулған» вместо «туған»), грамматическая (нарушение принципа словораздела в словосочетании «асқар тау»), а также психолингвистическая и когнитивная (влияние фонетической интуиции, визуальных и речевых шаблонов, недостаточная декомпозиция устойчивых выражений). Для преодоления подобных ошибок необходимы регулярные практики осознанного письма, внимательный морфологический разбор устойчивых словосочетаний и развитие метаязыкового контроля.

Лексические ошибки:

1) Ошибка: Өкінішке орай *менен үлкен* әпкемізден *пандемия* кезінде айырылып қалдық.

Правильный вариант: Өкінішке орай, *біз үлкен* әпкемізден *індет* кезінде айырылып қалдық.

Источник: взрослый корпус

Тип ошибки: Лексическая

Комментарий: Ошибки выбора слов возникают из-за ограниченного словарного запаса или калькирования лексем с других языков. Примеры включают прямой перевод выражений или подмену понятий. Ошибка в предложении «Өкінішке орай менен үлкен әпкемізден пандемия кезінде айырылып қалдық» носит грамматико-семантический, когнитивный и психолингвистический характер. Правильный вариант – «Өкінішке орай, біз үлкен әпкемізден індет кезінде айырылып қалдық». Ключевая грамматическая ошибка заключается в употреблении конструкции «менен үлкен әпкемізден», в которой наблюдается конфликт падежных форм: слово «менен» (от меня) стоит в исходном падеже, как и «әпкемізден» (от нашей сестры), что нарушает логическую структуру предложения. В данном контексте только «әпкемізден» выполняет необходимую грамматическую функцию – обозначает объект утраты, тогда как «менен» оказывается избыточным, не выполняющим никакой роли в синтаксической модели. Смысловая нагрузка на «менен» предполагает наличие сравнения – «әпкем, которая старше меня», однако данная функция не реализована корректно и приводит к логическому искажению фразы: как будто «мы потеряли» одновременно и от «меня», и от «сестры».

С когнитивной точки зрения здесь происходит наложение двух ментальных схем: первая – схема утраты (мы потеряли сестру), вторая – схема сравнения (сестра старше меня). Учащийся пытается соединить эти две смысловые рамки в одно предложение, не перестроив грамматическую конструкцию. Это приводит к когнитивной перегрузке и грамматической аномалии. Конструкции такого рода возникают тогда, когда эмоционально насыщенное содержание (утрата близкого человека) стремится быть выраженным как можно полнее, но языковая реализация не успевает за мыслительным замыслом.

Таким образом, ошибка «менен үлкен әпкемізден» обусловлена несколькими факторами одновременно: грамматической неопределённостью, автоматизмом устной речи и когнитивным конфликтом между смыслом и формой. Корректное построение требует явного указания на подлежащее – «біз», исключения избыточных элементов и ясного синтаксического оформления всех участников действия. Это достигается не только через знание норм, но и через развитие метаязыковой осознанности, позволяющей различать разговорные шаблоны и нормативную письменную речь.

Грамматические ошибки:

1) Ошибка: Күні бойы *Пәленше Министр* болыпты деп балаша қуанумен болдық. Десе де Біз билік дегенді әлі де толық ұғына қоймағандаймыз.

Правильный вариант: Күні бойы *әлдекім министр* болыпты деп балаша қуанумен болдық, десе де біз билік дегенді әлі де толық ұғына қоймағандаймыз.

Источник: взрослый корпус

Тип ошибки: Грамматическая

Комментарий: Ошибка в предложении связана с нарушением *лексической нормы, орфографии и стилистики,* а также демонстрирует важные *психолингвистические и когнитивные аспекты*, характерные для переходного типа письменной речи.

Во-первых, ключевая лексическая ошибка – в использовании слова *«Пәленше»* с заглавной буквы и в функции *имени собственного*. В казахском языке *«пәленше»* (аналог рус. «некто», «некий человек») – это *местоименное обобщающее слово*, используемое, как правило, для обозначения неизвестного, условного или неважного субъекта. Оно пишется *со строчной буквы*, так как не является именем собственного, и в данном контексте не выполняет функцию конкретного именования. Написание *«Пәленше Министр»* вызывает у читателя ассоциацию с официальным титулом, нарушает нейтральность высказывания и искажает интенцию: речь ведь идёт не о конкретном человеке, а о гипотетическом или абстрактном лице, получившем пост министра.

Во-вторых, слово *«Министр»* также ошибочно написано с заглавной буквы. Согласно нормам орфографии казахского языка, *наименования должностей* пишутся *со строчной буквы*, если не входят в состав официального названия учреждения или не стоят в начале предложения. Таким образом, верный вариант – *«министр»,* без заглавной буквы.

Также важно отметить пунктуационно-стилистическую ошибку: *«Десе де Біз»*. В письменной речи союз *«десе де»* требует запятой в конце, а *местоимение «біз»* не должно писаться с заглавной буквы внутри предложения. Это нарушение норм письменного этикета, связанное с неустойчивостью навыков пунктуации и употребления прописных букв.

С точки зрения когнитивной лингвистики, здесь проявляется *конфликт между концептуальной категоризацией и языковой репрезентацией.* Мозг оперирует абстрактной моделью (кто-то стал министром), но при переводе в текст не выбирает нужные языковые маркеры неопределённости (словосочетания типа «әлдекім», «біреу»), а прибегает к стилистически перегруженному «пәленше». Возникает *ошибка репрезентации субъекта,* при которой читатель может ошибочно воспринять речь как о конкретной персоне, что нарушает коммуникативную точность и приводит к разночтениям.

Таким образом, предложение нарушает нормы сразу на нескольких уровнях: *лексико-грамматическом, орфографическом, пунктуационном и когнитивно-интерпретационном.* Корректный вариант – «Күні бойы әлдекім министр болыпты деп балаша қуанумен болдық. Десе де, біз билік дегенді әлі де толық ұғына қоймағандаймыз» – сохраняет смысловую неопределённость, эмоциональный тон и соответствует нормам казахского литературного языка. Подобные случаи подчёркивают важность *метаязыкового осознания и стилистической рефлексии* при переходе от устной формы выражения к письменной.

2) Ошибка: Жетісайда екен тегін дейді барып алып кетіңіздер тегін. Халыққа апарып таратпайдыма деп егесіне айтсаңыз ана қолындағы күрекпен ұрып жіберуі мүмкін абайлаңыз өйткені қаны қарайып банкрот болып шырылдап жүрген әйтеуір бір дихандар.

Правильный вариант: Жетісайда екен, тегін дейді, барып алып кетіңіздер. Халыққа апарып таратпайды ма деп егесіне айтсаңыз, ана қолындағы күрекпен ұрып жіберуі мүмкін. Абайлаңыз, өйткені қаны қарайып банкрот болып шырылдап жүрген әйтеуір бір дихандар.

Источник: взрослый корпус

Тип ошибки: Грамматическая

Комментарий: Предложение представляет собой типичный пример неструктурированной спонтанной письменной речи, насыщенной эмоциональностью, но лишённой орфографической, пунктуационной и синтаксической корректности. Ошибки в нём многоуровневые. Во-первых, отсутствует элементарная пунктуация: нет точек, запятых, вопросительных знаков, что делает текст малочитаемым и синтаксически неразделённым. Такое отсутствие границ между фразами препятствует пониманию логических связей и намерений говорящего. Во-вторых, наблюдается

орфографическая ошибка: слитное написание вопросительной частицы «таратпайдыма» нарушает правило казахского языка, согласно которому вопросительные частицы «ма / ме / ба / бе / па / пе» всегда пишутся отдельно от глаголов. Корректное написание – «таратпайды ма». В-третьих, загромождённость фразы и отсутствие вводных или обособленных конструкций (например, «абайлаңыз» перед причинным пояснением) нарушают стилистическое равновесие и перегружают восприятие.

Когнитивно такая ошибка связана с перегрузкой внимания: в попытке выразить сразу несколько смыслов – факт (продукт бесплатный), реакцию (почему не раздают народу?), предупреждение (можно получить удар лопатой), и социальный контекст (разорённые диханы) – автор не справляется с последовательным развёртыванием мысли и не успевает контролировать форму. Это приводит к так называемой ошибке когнитивного рассинхрона между содержанием и структурой. Автор как бы видит всю ситуацию целиком, но не сегментирует её в языке.

Правильный, нормативно выстроенный вариант – «Жетісайда екен, тегін дейді, барып алып кетіңіздер. Халыққа апарып таратпай ма деп егесіне айтсаңыз, ана қолындағы күрекпен ұрып жіберуі мүмкін. Абайлаңыз, өйткені қаны қарайып, банкрот болып шырылдап жүрген әйтеуір бір дихандар...» – демонстрирует, как сохранение эмоционального тона возможно при структурной ясности, грамматической точности и уважении к нормам казахского литературного языка.

Пунктуационные ошибки:

1) Ошибка: Қазақ тілінде етістіктің кейбір тұлғалары ықшамдалып айтыла береді. Мысалы келіп қалды, болып отыр деген тұлғалар кеп қалды, боп отыр... келуіде мүмкін. Сондай ақ барамын, келемін, айтамын деген тұлғалар ықшамдалып, барам, келем, айтам түрінде айтыла береді. Барғаннан соң, келгеннен соң деген тұлғалар қысқарып барған соң келген соң ... тіпті оданда әрі ықшамдалып келгенд айтлуы жиі ықшамдайық. Немесе барған мен, келген мен дегендерді ақын не жазушы граматург барғамын, келгемін тұлғасында қолдануы әбден ықтимал. Едім ... деген етістік тұлғалары ем, ең түрінде бармаймы, алмаймын деген тұлғалар барман алман түрінде ықшамдалып келе береді. Ықшам тұлғалар әсіресе поезияда көбірек ұшарасады. Бұндайда тұлғаларды қалай берілсе ықшам не толық солай, айтылып кетеді. Кеп, барам, барғасын, барғамын деп жазылғанды келіп, барамын, барғаннан соң, барғанмын деп айтуға болмайды. Немесе керісінше, толық түрінде беріліп тұрса, оны қысқартып айтуға болмайды.

Правильный вариант: Қазақ тілінде етістіктің кейбір тұлғалары ықшамдалып айтыла береді. Мысалы, келіп қалды, болып отыр деген тұлғалар кеп қалды, боп отыр түрінде келуі де мүмкін. Сондай-ақ барамын, келемін, айтамын деген тұлғалар ықшамдалып барам, келем, айтам түрінде айтыла береді. Барғаннан соң, келгеннен соң деген тұлғалар қысқарып, барған соң, келген соң түрінде, тіпті одан да әрі ықшамдалып, барғасын, келгесін түрінде де айтылуы жиі ұшырайды. Немесе барғанмен, келгенмен дегендерді ақын не жазушы, драматург барғамын, келгемін тұлғасында қолдануы әбден ықтимал. Едім, едің деген етістік тұлғалары ем, ең түрінде, бармаймын, алмаймын деген тұлғалар барман, алман түрінде ықшамдалып келе береді. Ықшам тұлғалар әсіресе поэзияда көбірек ұшарасады. Мұндайда тұлғаларды қалай берілсе (ықшам не толық), солай айту керек. Кеп, барам, барғасын, барғамын деп жазылғанды келіп, барамын, барғаннан соң, барғанмын деп айтуға (оқуға) болмайды, немесе керісінше: толық түрінде беріліп тұрса, оны қысқартып айтуға болмайды.

Источник: студенческий корпус

Комментарий: В приведённом тексте рассмотрены особенности сокращённых (ықшамдалған) глагольных форм в казахском языке, однако он насыщен пунктуационными ошибками, из-за которых нарушается логическая структура, связность и ясность изложения. Текст не содержит достаточного количества запятых, тире, уточняющих конструкций, а также нарушает нормы написания сложных союзов и вводных слов.

Во-первых, отсутствуют *запятые после вводных слов и пояснений*. Например, «Мысалы келіп қалды...» должно быть оформлено как «Мысалы, келіп қалды...», что соответствует норме выделения вводных слов. То же касается «Сондай ақ» – корректно: «Сондай-ақ», с дефисом и запятой при необходимости. Нарушения с союзами «сондай-ақ», «немесе», «тіпті» и словами «мүмкін», «жиі» в середине предложений вызывают затруднение в интонационном восприятии.

Во-вторых, в ряде сложных предложений отсутствуют *интонационные паузы*, которые должны быть обозначены запятыми. Например: «Барғаннан соң, келгеннен соң деген тұлғалар қысқарып барған соң келген соң ...» – здесь запятые после «қысқарып» и между элементами «барған соң, келген соң» необходимы для отделения смысловых блоков.

Далее – *слитное и ошибочное написание вводных слов:*

«оданда» → «одан да»,

«айтлуы» → «айтылуы»,

«граматург» → «драматург»,

«поезияда» → «поэзияда»,

«ұшарасады» → «ұшырайды».

Отсутствие *скобок или уточняющих оборотов* также мешает точной передаче мысли, например: «қалай берілсе ықшам не толық солай, айтылып кетеді» следует изменить на: «қалай берілсе (ықшам не толық), солай айту керек». Скобки в таких случаях позволяют зафиксировать альтернативность и выделить дополнительную информацию.

С точки зрения *когнитивного восприятия,* перегруженность текста без знаков препинания усложняет декодирование информации: читатель сталкивается с когнитивной перегрузкой, поскольку вынужден сам разбивать поток на логические единицы. Это затрудняет понимание и снижает усвоение содержания, особенно при чтении с экрана.

Итоговая правка с внесённой пунктуацией позволяет не только улучшить орфографическое оформление, но и выстроить текст в логически связное, легко читаемое и когнитивно доступное высказывание, соответствующее нормам казахской орфографии, синтаксиса и стилистики научной речи.

Стилистические ошибки:

1) Ошибка: Бала арманы *биікке ұшты*.

Правильный вариант: Бала арманы *орындалды.*

Комментарий: В предложении «Бала арманы биікке ұшты» допущена стилистическая ошибка, связанная с неудачной метафорой, вызывающей когнитивное и интерпретационное напряжение у носителя языка. На синтаксическом уровне структура грамматически корректна, но на уровне семантики и прагматики она порождает двусмысленность: глагол «ұшты» («взлетел», «улетел») в сочетании с абстрактным существительным «арман» (мечта) активирует в ментальном лексиконе несколько несовместимых интерпретаций – от позитивной («мечта возвысилась», «осуществилась») до негативной («улетела», «исчезла», «стала недостижимой»).

На когнитивном уровне фраза нарушает метафорическую концептуализацию, закреплённую в языке. В казахском (как и в других тюркских и индоевропейских языках) реализация мечты чаще кодируется через концепт *«жету» (достижение)* или *«орындалу» (исполнение),* а не через «ұшу» (полёт). Конструкция «арман орындалды» активирует в сознании устойчивый, предсказуемый образ, соответствующий коммуникативной задаче.

Таким образом, фраза «Бала арманы орындалды» – когнитивно доступнее, психолингвистически обоснованна и стилистически уместна. Если автор стремился к поэтичности, допустимо использование более устойчивых образов, например: «Бала арманы көкке самғады», поскольку глагол «самғау» чаще встречается в образных контекстах и не вызывает аналогичных трудностей при интерпретации.

Технические ошибки:

1) Ошибка: Солардың бірі, Бүгінде Еңбекшіқазақ ауданында сан-салалы шаруашылықпен шұғылданып, «Анель» Жауапкершілігі шектеулі серіктестігін құрған, «Nurly Arasan» шипажайының иесі, Алматы облыстық қажылар қауымдастығының бірінші орынбасары қызметін қоса алып жүрген.

Правильный вариант: Солардың бірі, бүгінде Еңбекшіқазақ ауданында сан-салалы шаруашылықпен шұғылданып, «Анель» жауапкершілігі шектеулі серіктестігін құрған, «Nurly Arasan» шипажайының иесі, Алматы облыстық қажылар қауымдастығының бірінші орынбасары қызметін қоса алып жүрген.

Источник: взрослый корпус

Комментарий: В приведённом предложении обнаружена техническая ошибка: слово «Бүгінде» ошибочно написано с заглавной буквы в середине предложения, тогда как оно должно начинаться со строчной – «бүгінде». Это нарушает орфографические нормы казахского языка, согласно которым заглавная буква используется лишь в начале предложения или в именах собственных. Подобная ошибка может быть следствием визуального или механического влияния, например, копирования текста из заголовков или привычки начинать фразу с заглавной буквы при оформлении официальных названий. С психолингвистической точки зрения, неверное использование заглавной буквы может сбить читателя с когнитивной траектории восприятия текста: мозг воспринимает её как сигнал начала новой смысловой единицы, и, не находя ожидаемой синтаксической структуры, тратит дополнительные ресурсы на переосмысление.

Кроме того, всё предложение в целом страдает от синтаксической и композиционной перегрузки: в нём отсутствует грамматическая основа, несмотря на обилие уточняющих определений и однородных членов. Это ведёт к размытости смысла и ощущению незавершённости. Когнитивно такая конструкция усложняет удержание информации в рабочей памяти, так как читатель ожидает появления подлежащего и сказуемого, которые так и не наступают. В результате восприятие высказывания затрудняется, коммуникация становится неэффективной, и теряется смысловой акцент.

Заключение

Проведённое комплексное исследование языкового материала позволило выявить, классифицировать и интерпретировать более ста ошибок, встречающихся в письменной и устной речи на казахском языке. Эти ошибки охватывают широкий спектр категорий – от орфографических и пунктуационных до стилистических, технических, грамматических и лексических, что свидетельствует о многоаспектной природе языковых отклонений в современной коммуникации.

Анализ продемонстрировал, что значительное число нарушений объясняется не только незнанием формальных норм, но и более глубинными психолингвистическими механизмами. Во многих случаях ошибки обусловлены особенностями восприятия и обработки информации, типичными для носителей и изучающих язык: здесь сказываются когнитивная перегрузка, автоматизация речевых шаблонов, перенос моделей из других языков (в первую очередь, русского), недостаточная сформированность орфографической компетенции, а также тенденция к переоценке значимости определённых лексем или конструкций – что особенно ярко проявляется в ошибочном употреблении заглавных букв, чрезмерной экспрессивности и нарушениях логико-синтаксической связности.

Особое внимание в исследовании уделено стилистическим и дискурсивным ошибкам, которые, несмотря на внешнюю «поверхностность», указывают на более серьёзные трудности, связанные с управлением речевым регистром, интериоризацией языковых норм, а также с неустойчивым балансом между разговорной и литературной нормой. Так, анализ показал, что экспансивное использование жаргона, эмоционально окрашенных слов, англицизмов и шаблонных выражений часто связано с желанием усилить коммуникативное воздействие, компенсируя нехватку выразительных средств нормативного языка. Это указывает на необходимость интеграции в образовательные программы аспектов функциональной стилистики и когнитивной прагматики.

Использование корпусных данных и аутентичных текстов (в том числе из официальных заявлений и учебных материалов) позволило не только объективно зафиксировать распространённые ошибки, но и выявить системные закономерности их возникновения. Это открывает возможности для разработки адаптивных и индивидуализированных учебных траекторий, в которых упор делается не просто на исправление ошибок, а на понимание их причин и предупреждение через развитие метаязыкового сознания.

С точки зрения прикладной лингвистики, результаты исследования могут лечь в основу создания диагностических тестов, электронных языковых помощников, автоматизированных корректоров, а также учебных пособий, ориентированных на типичные затруднения учащихся. Кроме того, выявленные тенденции актуализируют необходимость междисциплинарного

подхода в обучении казахскому языку – с включением элементов когнитивной лингвистики, психологии восприятия и социолингвистического анализа.

Таким образом, выявленные ошибки – это не только индикаторы отклонений от нормы, но и важные маркеры динамики языкового сознания, культурной идентичности и речевой адаптации. Их исследование позволяет глубже понять не только то, *как говорят*, но и *почему говорят именно так*, создавая предпосылки для более эффективного, гибкого и гуманистичного подхода к языковому обучению и нормотворчеству.

Большинство ошибок можно объяснить с позиций психолингвистики: они отражают либо незрелость языковой системы, либо влияние первого языка, либо когнитивные и мотивационные затруднения. Использование корпусных данных даёт возможность систематически подходить к анализу и создавать адаптивные учебные материалы, нацеленные на типичные слабые места учащихся.

Литература

Алданова, А. М. Лингвистические маркеры гиперкоррекции в письменной речи // Вестник КазНПУ. – 2022. – №1(55). – С. 112-118.

Выготский, Л. С. Мышление и речь. – М.: Лабиринт, 1999. – 352 с.

Иргизова К. В., Сафонкина О. С. Корпус английского языка как средство анализа ошибок в письменной речи учащихся [Электронный ресурс] // Огарев-online. 2020. № 12. URL: http://journal.mrsu.ru/arts/korpus-anglijskogo-yazyka-kak-sredstvo-analizaoshibok-v-pismennoj-rechi-uchashhixsya (дата обращения: 30.07.2025).

Кондрашов, А. И. Корпусная лингвистика. – М.: Языки славянских культур, 2010. – 288 с.

Назарова Г. И. Дидактические и психолого-лингвистические факторы построения системы обучения письменной речи // Вестник Казанского государственного педагогического университета. – Казань, 2003. – № 01. – С. 108-112.

Уэли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы, 2018. – 250 б.

Хабиева А.А., Мамырбек Г.М., Қасымова Ә.А. Қазіргі қазақ жазуындағы тілдікнормалардың кейбір мәселелері. Tiltanym, 2024. №3 (95). 129-139-бб.

Corder, S.P. The significance of learner's errors. IRAL: International Review of Applied Linguistics in Language Teaching, 5(4), 1967. – P.161-170. https://doi.org/10.1515/iral.1967.5.1-4.161

Granger, S. Error-tagged learner corpora and CALL. CALICO Journal 20(3), 2003. – P. 465-480. DOI:10.1558/cj.v20i3.465-480

Kellogg, R. T. The Psychology of Writing. – New York: Oxford University Press, 1994. – 328 p.

Krashen, S. Second Language Acquisition and Second Language Learning. 1982.

Langacker, R. W. (1987) Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – 540 p.

Levelt, W. J., Roelofs, A., & Meyer, A. S. A theory of lexical access in speech production. Behavioral and Brain Sciences, 22(1), 1999. P. 1–38. doi: 10.1017/S0140525X99001776.

Selinker, L. Interlanguage // International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. – 1972. – Vol. 10(3). – P. 2090-231.

Tomasello, M. Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003. – 388 p.

Treiman, R., & Kessler, B. How Children Learn to Write Words. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 320 p.

Weinreich, U. Languages in Contact: Findings and Problems. – New York: Linguistic Circle of New York, 1953. – 148 p.

References

Aldanova, A. M. (2022) Lingvisticheskie markery giperkorrekcii v pis'mennoj rechi. Vestnik KazNPU. №1(55). S. 112-118. [Aldanova, A.M. Linguistic markers of hypercorrection in written speech. Bulletin of KazNPU. No.1(55). P. 112-118]. (in Russian)

Corder S.P. (1967) The significance of learner's errors. IRAL: International Review of Applied Linguistics in Language Teaching, 5(4), 161-170. https://doi.org/10.1515/iral.1967.5.1-4.161. (in English)

Granger S. (2011) Granger, S. Error-tagged learner corpora and CALL. CALICO Journal 20(3), 2003. P. 465-480. DOI:10.1558/cj.v20i3.465-480. (in English)

Irgizova K. V., Safonkina O. S. (2020) Korpus anglijskogo jazyka kak sredstvo analiza oshibok v pis'mennoj rechi uchashhihsja [Jelektronnyj resurs] // Ogarev-online. № 12. URL: http://journal.mrsu.ru/arts/korpus-anglijskogo-yazyka-kak-sredstvo-analizaoshibok-v-pismennoj-rechi-uchashhixsya (data obrashhenija: 30.07.2025). [Irgizova K. V., Safonkina O. S. The English language corpus as a means of analyzing errors in students' written speech [Electronic resource] // Ogarev-online. No. 12. URL: http://journal.mrsu.ru/arts/korpus-anglijskogo-yazyka-kak-sredstvo-analizaoshibok-v-pismennoj-rechi-uchashhixsya (date of access: 07/30/2025)]. (in Russian)

Kellogg, R. T. (1994) The Psychology of Writing. New York: Oxford University Press. 328 p. (in English)

Khabiyeva A., Mamyrbek G., Kassymova A. (2024) Some Issues of Language Norms in Modern Kazakh Writing. Tiltanym, No.3 (95). P. 129-139. (in Kazakh)

Kondrashov, A. I.(2010) Korpusnaja lingvistika. M.: Jazyki slavjanskih kul'tur. 288 s. [Kondrashov, A. I. Corpus linguistics. – M.: Languages of Slavic cultures, 288 p]. (in Russian)

Krashen S. (1982) Second Language Acquisition and Second Language Learning. (in English)

Langacker, R. W. (1987) Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites. Stanford: Stanford University Press, 540 p. (in English)

Levelt, W. J., Roelofs, A., & Meyer, A. S. (1999). A theory of lexical access in speech production. Behavioral and Brain Sciences, 22(1), 1–38. doi: 10.1017/S0140525X99001776 (in English)

Nazarova G. I. (2003) Didakticheskie i psihologo-lingvisticheskie faktory postroenija sistemy obuchenija pis'mennoj rechi // Vestnik Kazanskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – Kazan', № 01. S. 108-112. [Nazarova G. I. Didactic and psychological-linguistic factors of building a system of teaching written speech // Bulletin of Kazan State Pedagogical University. Kazan, No. 01, P. 108-112]. (in Russian)

Reason, J. (1990) Human Error. Cambridge: Cambridge University Press, 316 p. (in English)

Selinker, L. (1972) Interlanguage. International Review of Applied Linguistics in Language Teaching. Vol. 10(3). P. 2090-231. (in English)

Tomasello, M. (2003) Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition. Cambridge, MA: Harvard University Press, 388 p. (in English)

Treiman, R., & Kessler, B. (2014) How Children Learn to Write Words. Oxford: Oxford University Press, 320 p. (in English)

Uali N. (2018) Grafika. Orfografija. Orfoepija. Almaty, 250 b. [Uali N. (2018) Graphics. Spelling. Orthoepy. Almaty, 250 p.] (in Kazakh)

Vygotskij, L. S. (1999) Myshlenie i rech'. Moskva: Labirint, 352 s. [Vygotsky, L. S. Thinking and speech. Moscow: Labyrinth, 352 p]. (in Russian)

Weinreich, U. (1953) Languages in Contact: Findings and Problems. New York: Linguistic Circle of New York, 148 p. (in English)

Информация о статье /Мақала туралы ақпарат / Information about the article
Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 30.07.2025.

© Абаева М.К., Назарова А.Ж., Казакбаева Ш.Ш., 2025
© Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, 2025

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-145-165

Камар Сагингалиевна Алдашева[1*], Жанар Еркиновна Есполова[2], Альбина Маратхановна Досанова[3]
[1*]автор-корреспондент, философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, постдокторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-5292-6727 E-mail: kama_kz89@mail.ru
[2]докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0002-5741-0038 E-mail: zhanee@mail.ru
[3]философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-8302-3982 E-mail: adossanova@gmail.com

МЕДИЦИНА ТЕРМИНЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚЫЛАНДЫРУ ҮДЕРІСТЕРІ: СҮЙЕК-БУЫН АТАУЛАРЫНЫҢ КОДИФИКАЦИЯСЫ

Аңдатпа. Мемлекеттік тілдің ғылым мен кәсіби салалардағы қолданысын кеңейту және нығайту – еліміздегі тіл саясаты мен ұлттық даму стратегиясының басым бағыттарының бірі. Осыған байланысты қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі мәртебесін арттыру үдерісінде салалық терминологияны, соның ішінде медицина терминжүйесін ұлттық тілдік нормаларға бейімдеу аса өзекті. Сүйек-буын атауларының терминдік табиғатын зерттеу медицина саласындағы ұлттық терминологияның іргелі лексикалық қабатын анықтауға, құрылымдауға және жүйелеуге мүмкіндік береді. Сүйек-буын атаулары анатомиялық терминологияның құрылымдық өзегі ретінде медициналық диагноздардың, ауру атауларының және клиникалық дискурстың негізін құрайды. Бұл атауларды қазақ тілінде біріздендіру, кодификациялау және лексикографиялау – медициналық білім беру, аударма, денсаулық сақтау жүйесінде қазақ тілінің толыққанды қолданысын қамтамасыз ететін маңызды қадам. Сүйек-буын атаулары қазақ тілінің байырғы сөздік қорына тиесілі, этнолингвистикалық және фразеологиялық өрісте жиі қолданылатын бірліктер екеніне қарамастан, қазіргі салалық оқулықтардағы, сөздіктер мен анықтамалықтардағы, ең бастысы клиникалық дискурстағы сүйек-буын атауларының қолданысы әркелкі сипатқа ие. Қазақ халқының дәстүрлі медицинасында, ұлттық танымында және құндылықтар жүйесінде қалыптасқан сүйек-буын атаулары тарихи, тілдік және мәдени негізге ие. Осы атауларды ұлттық терминжүйенің құрамдас бөлігі ретінде қарастыру ғылыми-практикалық тұрғыдан аса маңызды. Мақалада медицина терминжүйесін қазақыландыру үдерістерінің тілтанымдық негізі қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде сүйек-буын атауларын зерттеудің өзектілігі дәйектеліп, олардың қазақ тіліндегі баламаларының кодификациялану деңгейі, терминжасам үлгілері және лексикографиялану жай-күйі талданады.

Тірек сөздер: медицина терминжүйесі; қазақыландыру үдерістері; сүйек-буын атаулары; кодификация; лексикография; терминжасам

Сілтеме жасау үшін: Алдашева К.С., Есполова Ж.Е., Досанова А.М. Медицина терминжүйесіндегі қазақыландыру үдерістері: сүйек-буын атауларының кодификациясы. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). 145-165-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-145-165

Камар Сагингалиевна Алдашева[1*], Жанар Еркиновна Есполова[2], Альбина Маратхановна Досанова[3]
[1*]автор-корреспондент, доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, постдокторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-5292-6727 E-mail: kama_kz89@mail.ru
[2]докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0002-5741-0038 E-mail: zhanee@mail.ru
[3]доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-8302-3982 E-mail: adossanova@gmail.com

ПРОЦЕССЫ КАЗАХИЗАЦИИ В МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ: КОДИФИКАЦИЯ НАИМЕНОВАНИЙ КОСТЕЙ И СУСТАВОВ

Аннотация. Расширение и укрепление использования государственного языка в науке и профессиональных

сферах является одним из приоритетных направлений языковой политики и национальной стратегии развития нашей страны. В этой связи адаптация отраслевой терминологии, в том числе медицинской терминологической системы к национальным языковым нормам приобретает особую актуальность в процессе повышения статуса казахского языка как языка науки. Исследование терминологической природы наименований костей и суставов позволяет определить, структурировать и систематизировать фундаментальный лексический пласт национальной медицинской терминологии. Наименования костей и суставов, являясь структурным ядром анатомической терминологии, формируют основу медицинских диагнозов, номенклатуры заболеваний и клинического дискурса. Их унификация, кодификация и лексикографическое описание на казахском языке рассматриваются как важный шаг к обеспечению полноценного функционирования государственного языка в системе медицинского образования, профессионального перевода и здравоохранения. Несмотря на принадлежность этих наименований к исконному словарному фонду казахского языка и их широкое употребление в этнолингвистическом и фразеологическом пространстве, в современных отраслевых словарях, учебниках и особенно в клиническом дискурсе они используются неравномерно. Костно-суставная лексика, сформированная в традиционной медицине, в системе национального мировоззрения и ценностных представлений казахского народа, имеет богатую историческую, языковую и культурную основу. Рассмотрение этих наименований как составной части национальной терминологической системы представляет собой важную научную и прикладную задачу. В статье рассматриваются лингвистические основы процесса казахизации медицинской терминологической системы. В качестве объекта исследования обоснована актуальность изучения наименований костей и суставов, анализируется степень их кодифицированности в казахском языке, модели терминообразования и текущее состояние их лексикографического описания.

Ключевые слова: медицинская терминологическая система; процессы казахизации; наименования костей и суставов; кодификация, лексикография; терминообразование

Для цитирования: Алдашева К.С., Есполова Ж.Е., Досанова А.М. Процессы казахизации в медицинской терминологической системе: кодификация наименований костей и суставов. *Tiltanym*, 2025. №4 (100). С. 145-165. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-145-165

Kamar Aldasheva[1*], Zhanar Yespolova[2], Albina Dossanova[3]

[1*]Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Postdoctoral Researcher, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-5292-6727 E-mail: kama_kz89@mail.ru

[2]Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0002-5741-0038 E-mail: zhanee@mail.ru

[3]Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-8302-3982 E-mail: adossanova@gmail.com

PROCESSES OF KAZAKHIZATION IN THE MEDICAL TERMINOLOGICAL SYSTEM: CODIFICATION OF BONE AND JOINT NOMENCLATURE

Abstract. The expansion and consolidation of the use of state language in scientific and professional domains is one of the priority directions of Kazakhstan's language policy and national development strategy. In this regard, the adaptation of sectoral terminology, including the medical terminological system, to national linguistic norms is particularly relevant in the process of enhancing the status of the Kazakh language as a language of science. The study of the terminological nature of bone and joint names allows for the identification, structuring and systematization of the fundamental lexical layer of national medical terminology. As a structural core of anatomical terminology, bone and joint names form the basis of medical diagnoses, disease nomenclature, and clinical discourse. Their unification, codification and lexicographical description in the Kazakh language are considered essential steps toward ensuring the full-fledged functioning of the state language in medical education, professional translation and the healthcare system. Despite belonging to the original lexical fund of the Kazakh language and being widely used in ethnolinguistic and phraseological domains, their representation in modern sectoral dictionaries, textbooks and especially in clinical discourse remains inconsistent. The lexical field of bones and joints, shaped by traditional medicine and embedded in the national worldview and value system of the Kazakh people, has a rich historical, linguistic, and cultural foundation. Considering these lexical units as an integral part of the national terminological system constitutes an important scientific and applied task. This article examines the linguistic foundations of the Kazakhization process in the medical terminological system. It substantiates the relevance of studying bone and joint terminology, analyzing the degree of their codification in the Kazakh language, models of term formation, and the current state of their lexicographical representation.

Keywords: medical terminological system; kazakhization processes; bone and joint nomenclature; codification; lexicography; term formation

For citation: Aldasheva, K., Yespolova, Zh., Dossanova, A. Processes of Kazakhization in the Medical Terminological System: Codification of Bone and Joint Nomenclature. *Tiltanym*, 2025. No.4 (100). P. 145-165. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-145-165

Кіріспе

Терминжүйе – белгілі бір ғылым саласында қолданылатын, сол саланың ғылыми метатілін қалыптастыратын терминдердің жүйелі жиынтығы. Медицина терминжүйесі – медицина саласындағы арнаулы ұғымдарды білдіретін терминдердің жиынтығы мен оларды жүйелеудің қағидаттары.

Жаһандану мен ұлттық тіл саясатының тоғысында ғылыми-техникалық салалар бойынша терминжүйедегі мемлекеттік тілдің орнын белгілеу – қазақ тілінің өміршеңдігін нығайтуға тікелей ықпал ететін фактор. Осыған байланысты салалық терминжүйені қазақыландыру үдерісі еліміздегі мемлекеттік тіл саясатын және тілдік жоспарлауды жүзеге асыруға, сондай-ақ қазақ тілінің қоғамдық өмірдің әралуан саласында, соның ішінде ғылым, білім беру және денсаулық сақтау салаларындағы қолданыс аясын кеңейтуге бағытталады. Еліміздегі тілдерді дамыту мен қолданыс аясын кеңейтудің мемлекеттік бағдарламаларында және тіл саясаты тұжырымдамасы сияқты стратегиялық құжаттарда қазақтілді терминологиялық базаны қалыптастырудың, мамандандырылған ұғым-түсініктердің ғылыми дәлділігі мен жалпыға түсініктілігін қамтамасыз етудің маңыздылығы ұдайы әрі нақты көрсетіліп келеді.

Медицина терминологиясы – құрылымдық жағынан күрделі, семантикалық аясы терең, халықтық сипатқа ие терминдік жүйе. Қазақ тіліндегі медициналық атаулардың қалыптасуы кеңестік кезеңмен тұспа-тұс келгенмен, бүгінгі таңда терминжасамның аударма, біріздендіру, кодификациялау, лексикографиялау сияқты аспектілердегі проблемаларға ғылыми талдау жасау өзектілікке ие. Өйткені «терминологиялық қор қалыптастыру тек әлеуметтік не қоғамдық-саяси қажеттілік емес, лингвистикалық заңдылықтарға сүйенетін табиғи үдеріс» (Бисенғали, Исалиева, 2025: 124).

Тәуелсіздік алған кезеңнен бері қарай ұлттық терминологияны дамыту бойынша іс-шаралардың нәтижелерінен қазақ тіліндегі медицина терминжүйесінің дамуы сипатын, қазақ тілінің сөздік қорындағы салалық атаулар қорының кеңейгендігі байқалады. Мұндай нәтижеге қол жеткізудегі басты үдеріс – қазақыландыру. Медицина бағыты бойынша салалық терминжүйені қазақыландыру – ұлт тілінің ғылыми әлеуетін арттыру арқылы денсаулық сақтаудың ұлттық жүйесін қалыптастыруға бағытталған көпсатылы үдерістегі маңызды қадамдардың бірі. Денсаулық сақтау саласындағы терминжүйені қазақыландыру қазақстандықтардың мемлекеттік тілде сапалы медициналық ақпаратқа қол жеткізуіне, салалық мамандарды даярлау ісінде қазақ тілінің толыққанды қызмет етуіне және ұлт тілінің функционалдық мүмкіндіктерінің артуына, ең бастысы дәрігер мен науқас арасындағы тілдік қарым-қатынастың лингвистикалық негіздерін қалыптастыруға ықпал етеді. Өйткені қазақыландыру – қазақ тілінің ғылыми-қолданбалы әлеуетінің басты көрсеткіші.

Медицина саласына тиесілі кәсіби лексиканы қазақыландыру үдерісінде кодификациялау және лексикографиялау шешуші рөл атқарады. Қазақыландырылған терминдердің кодификациялануы (ресми бекітілуі) мен лексикографиялануы (сөздіктер мен анықтамалықтарға енуі) терминжүйенің коммуникативтік тұрақтылығына ықпал етеді. Бұл – қазіргі тілтанымның терминтану саласындағы өзекті ғылыми-тәжірибелік мәнге ие мәселе.

Қазақыландырылған медицина терминдерін кодификациялау шеттілдік атауларды аудару немесе қазақ тілінің төл заңдылықтарына бейімдеумен шектелмейді. Бұл үдеріс терминдік атауларды ресми нормалауға, қолданысын бекітуге және салалық-коммуникативтік кеңістікке енгізуге бағытталады. Сондықтан да медицина терминдерінің кодификациялануы медициналық ұғым-түсінік атауының нақты бір нұсқасын стандарт ретінде таңдау, нормативтік деңгейде бекіту және терминнің ресми қолданысын жүйелеу шараларымен тікелей байланысты. Академик Р. Сыздықтың кодификация туралы «тілдің қолданысында жүйелі тәртіп орнатады, тілдік заңдылықтарды тұрақтандырады, әдеби нормадан тысқары элементтерді тоғытып жіберуден сақтайды» (Сыздық, 2001) деген тұжырымында мұндай терминдік атауларды кодификациялаудың маңыздылығы дәл айтылған.

Терминдерді кодификациялаумен қатар тағы бір маңызды ғылыми-қолданбалы мәнге ие іс-

шара – лексикографиялау. Қазақыландырылған медицина терминдерін лексикографиялау – медициналық атаулардың ғылыми, кәсіби сөздіктерге, анықтамалықтар мен электронды платформаларға енгізілуі. Лексикографиялау тілдік бірліктердің сөздіктерге енгізумен шектелмейді, олардың мағынасы, түсіндірмесі, қолданыс аясы, синонимдік қатарлары, аударма нұсқалары сияқты анықтамалық ақпараттарды да қамтиды.

Тұтастай алғанда, қазақ тілінің қазіргі даму динамикасының бағыты мен әлеуетін бағалауға мүмкіндік беретін айрықша нысана ретінде қазақыландырылған медицина терминдерінің кодификациялануы мен лексикографиялану жағдайына талдау жасау терминдік атаулардың дұрыс, бірізді қолданысын бағалауға, сондай-ақ тіларалық «бәсекелестік» жағдайында тіл бірліктерінің сөздік қордағы орнын белгілеуге мүмкіндік береді.

Қазір медицинада кең таралған аурулардың бірі – сүйек-буын жүйесімен байланысты патологиялар. Мұндай диагноздар күнделікті медициналық практикада жиі кездеседі. Нақты дерекке сәйкес, қазақстандықтар арасында ғана емес, әлем бойынша көптеген елдерде жиі кездесетін аурулардың қатарында *остеоартрит, остеопороз, артрит, сколиоз* сияқты сүйек-буын аурулары бар (Baq.kz; Abay.kz). Бұл ауруларға қатысты терминологиялық атаулар кәсіби клиникалық мәтіндерде, дәрігерлік қорытындылар мен науқастарға арналған нұсқаулықтарда, медициналық оқу құралдарында жиі қолданылады. Сүйек-буын ауруларына қатысты қазақыландырылған медициналық терминжүйенің өзегін *сүйек* және *буын* атаулары құрайды. *Сүйек* және *буын* атауымен байланысты терминдік бірліктердің кодификациялануы және лексикографиялануын талдау арқылы медицина терминжүйесінің қазақ тіліне бейімделу деңгейін бағалауға болады. Өйткені сүйек-буын ауруларының базалық лексикалық тірегі – *сүйек-буын* атауларының кодификациялануы мен лексикографиялануы сүйек-буын аурулары бойынша қазақыландырылған медицина терминдерін жүйелеуге ықпал етеді.

Материал және әдістер

Қазақыландырылған медицина терминдері – медицина терминжүйесінің қазақ тілінің төл әлеуеті мен ішкі мүмкіндіктеріне бейімделіп, ұлттық тілдік нормаға сәйкес трансформациялану нәтижелері.

Зерттеу материалдары ретінде сүйек-буын атауларын құрайтын қазақыландырылған медициналық терминдер талдауға негіз болды және зерттеу материалдарының кодификациялануы жай-күйін бағалау үшін негізгі кодификаторлар ретінде төрт қайнар басшылыққа алынды:

1) Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі;
2) «Termincom.kz» электрондық базасы;
3) Аурулардың халықаралық жіктемесі;
4) Денсаулық сақтау саласындағы заңнамалық құжаттар.

Сонымен қатар сүйек-буын атауларының сөздіктер мен анықтамалықтарға енгізілуі бірқатар лексикографиялық еңбектер бойынша талданып, зерттеу нысанасының лексикографиялану мәселелері де қатар анықталды. Бұл тұрғыдан зерттеуде «Қазақ әдеби тілінің» сөздігіне терминдік аталымдардың ену-енбеу жай-күйіне назар аударылды.

Негізгі кодификаторлардың әрқайсысына жеке тоқталу зерттеудің мақсатын толық айқындауға ықпал етеді:

1. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі – қазақ сөзінің дұрыс жазылуын нормативті заңдастыратын кодификатор. Қазақ тілінің қазіргі жазба коммуникациясында сөздердің бірге-бөлек жазылу мәселесі ұлттық терминқорды біріздендіруде де өзекті. Медицина терминжүйесіндегі сүйек-буын атауларының қазақ тілінің емле сөздіктеріне тіркелуімен қатар олардың жазылуына қатысты проблемалардың мән-жайына талдау жасау үшін 1988 және 2013 жылдары жарық көрген орфографиялық сөздіктер назарға алынды («Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі», 1988; «Орфографиялық сөздік», 2013).

2. Елімізде қазақ терминологиясын жүйелеу мен дамыту ісі Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық терминологиялық комиссия тарапынан жүзеге асырылып келеді. Сонымен қатар Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында «Termincom.kz» веб сайты 30 салалық

бағыт бойынша терминдердің бірыңғай республикалық терминологиялық электрондық базасы ретінде жұмыс істейді (Termincom.kz). Терминологиялық базада жалпы саны 390 022 термин қамтылған, солардың қатарында іргелі салалық бағыттардың бірі ретінде медицина саласы бойынша 10 178 терминнің қазақ және орыс тілдеріндегі атаулары берілген. «Termincom.kz» базасының іздеу жүйесінің нәтижесі *сүйек* сөзіне қатысты 488, ал *буын* сөзіне қатысты 521 терминдер мен терминдік тіркестерді көрсетті. Зерттеудің мақсатына сәйкес терминологиялық қордағы медицина саласы бойынша белгіленімі бар сүйек-буын атауларына жаппай іріктеу жасалды.

3. Зерттеу материалдарын іріктеуге және кодификациялануын дәйектеуге негіз болған халықаралық стандарт – «Аурулардың халықаралық жіктемесі» (АХЖ) – Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы тарапынан әзірленген халықаралық нормативтік құжат. Бұл ресми құжатта барлық белгілі аурулар, олардың симптомдары мен себептері және басқа да денсаулық жағдайына қатысты барлық ақпарат жүйеленген және кодталған. Құжаттың басты мақсаты – әлем бойынша ауру мен өлім себептерін статистикалық тіркеуге және талдауға арналған медицина терминологиясын стандарттау. «Аурулардың халықаралық жіктемесі» тек клиникалық тәжірибеде ғана емес, ғылыми зерттеулерде, сақтандыру медицинасы, денсаулық сақтау, эпидемиология, денсаулық сақтау статистикасы сияқты салаларда қолданылады. 2022 жылдың басынан АХЖ-11 деп аталатын нормативтік құжат қолданысқа енген. Медицина терминжүйесі үшін құжаттың маңызы – медициналық ақпарат алмасу кезінде халықаралық келісімді қамтамасыз ету. Әлем бойынша Қазақстан – қазақ тіліне «Аурулардың халықаралық жіктемесін» ресми түрде аударған 11-ші мемлекет. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының ресми сайтында қазақ тіліндегі жіктеме қолжетімді (ICD-11, kk) (АХЖ-11 өлім мен сырқаттанушылық статистикасы). Қазақстанда АХЖ ратификацияланғаннан кейін, яғни халықаралық келісімшарт түрінде заң күшіне енгендіктен, аталған құжат еліміздегі денсаулық сақтау саласы бойынша заңнамалық міндетті норма ретінде танылады.

«Аурулардың халықаралық жіктемесінде» *буын* атауымен байланысты шамамен 525 термин кездессе, *сүйекпен* байланысты терминдердің саны – 262. Сүйек-буын гиперонимдеріне қатысты гипонимдер ретінде құрамында тек *сүйек* және *буын* сөзі бар атаулар ғана емес, гипонимдік қатарға енетін *омыртқа, жілік, саусақ, шынтақ, тобық, иық, жамбас, тізе, алақан, жіліншік, байлам, сіңір* сияқты медициналық терминдердің кодификациялануы мен лексикографиялануына да назар аудару маңызды.

4. Қазақстандық ішкі саясаттың маңызды тармағы ретінде денсаулық сақтау саласында да терминжүйені біріздендіру – тілдік жоспарлауды жүзеге асырудың айрықша тетігі. Осы тұрғыдан Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесі – «Әділет» порталындағы денсаулық сақтау саласы бойынша заңнамалық құжаттар – медицина терминжүйесін біріздендіруге тікелей қатысатын кодификаторлар. Осыған байланысты аталған заңнамалық портал бойынша:

– «Травматологиялық және ортопедиялық көмек көрсететін медициналық ұйымдардың қызметі туралы қағида» (Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2011 жылғы 6 маусымдағы №352 Бұйрығы);

– «Қазақстан Республикасында травматологиялық және ортопедиялық көмек көрсетуді ұйымдастыру стандарты» (Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2023 жылғы 27 қазандағы №156 бұйрығы);

– «Сот-медициналық сараптаманы ұйымдастыру және жүргізу тәртібі туралы нұсқаулық» (Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2010 жылғы 20 мамырдағы №368 Бұйрығы) деп аталатын заңнамалық құжаттар мәтіндеріндегі сүйек-буын атауларының қолданысы зерттеуде басшылыққа алынды (Әділет).

Зерттеудің мақсатына сәйкес сүйек-буын ауруларына қатысты: а) қазақыландырылған медициналық терминдерді жаппай іріктеу және иерархиялық жүйелеу үшін гипероним-гипонимдік талдау әдісіне; ә) терминдердің клиникалық және заңнамалық құжаттарда қолданылуы сипатын анықтау үшін контекстік талдау әдісіне; б) медицина терминжүйесіндегі қазақыландыру үдерістерін дәйектеу мақсатында салғастырмалы әдіске негізделген зерттеулер

жүргізілді.

Әдебиетке шолу

Қазақ терминологиясы – ұлттық тілдің ғылыми әлеуетін танытатын арнасы; тілдің ұлт мәдениетімен, ғылымымен және қоғамның зияткерлік деңгейімен тікелей байланысты тіл білімінің саласы. Терминжасам тәжірибесі қазақ тіл білімінде өткен ғасырдың басынан қалыптасты және Ұлт Ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы, профессор Құдайберген Жұбанов, Алаш ардақтылары Елдес Омаров, Халал Досмұхамедұлы сияқты ғалымдар ұлт тілінің ішкі заңдылығына сүйеніп, ғылыми атауларды қалыптастырудың қағидаттарын алғаш болып ұсынды. Осы кезеңде терминологияны ұлт тіліне бейімдеу, жаңа ұғымдардың қазақ тіліндегі баламасын табу және сөзжасамдық үлгілерді ғылыми жүйеге келтіру үдерістері басталды.

Өткен ғасырдың орта тұсында медицина, техника және жаратылыстану салаларындағы терминдер көп жағдайда қазақ тіліне орыс тілі арқылы енді. Бұл үрдістің нәтижесінде ұлттық терминдік жүйе синтетикалық сипат алып, шеттілдік және жергілікті тіл элементтері қатар қолданылды. Тәуелсіздік алған кезеңнен бері ғана қазақ тіл білімінде терминологиялық саясаттың бағыты ұлттық болмысқа, төл түбірге және тілдің уәжділік заңдылығына қарай бет бұра бастады. Осылайша медицина, құқық, техника, ақпараттық технологиялар сияқты іргелі салаларда терминжүйені қазақыландыру үдерісі басталды.

Тұтастай алғанда, қазақ тіл білімінде терминология мәселесі XX ғасырдың басынан бастап жүйелі зерттеліп келеді. Алаш зиялыларының терминжасамдағы басты ұстанымы – ұлт тілінің ішкі мүмкіндіктерін пайдалану. Осының нәтижесінде ғылым тілін қазақыландыру үдерісінің фонетикалық және морфологиялық қағидаттары нақтыланып, алғаш рет қазақ ғылыми терминдерінің үлгілері жасалды (Байтұрсынов, 1992; Жұбанов, 2010; Досмұхамедұлы, 1998).

Қазіргі қазақ терминологиясының өзекті мәселелері Ө. Айтбаев, Б. Қалиев, Ш. Құрманбайұлы, Е. Әбдірәсілов, С.Қ. Әлісжанов, С.С. Исакова, Қ.Ж. Айдарбек, С. Құлманов, А. Бисенғали сияқты белгілі терминтанушылардың іргелі еңбектерінде қарастырылып келеді. Қазақ терминдерін біріздендірудегі қазақ тілінің рөлі жөнінде академик Ш. Құрманбайұлы былай деп жазады: «Ұлт тілінде жасалған терминдердің сапасын анықтап, олардың арасынан ғылыми ұғымды дәл беретін, тілдік нормаға сай сәтті жасалғандарын уақытылы сұрыптап, іріктеп алу жолға қойылмаған. Соның салдарынан түрлі факторлар әсерінен терминге қойылатын талаптарға сай жасалған нұсқа таңдалмай, сәтсіз жасалған атаулар қолданысқа еніп, ресми бекітіліп кетіп жатады» (Құрманбайұлы, 2019: 92).

Белгілі терминолог ғалым С. Әлісжанов қазақ терминологиясының бүгінгі даму бағыты өткен ғасырдың соңғы онжылдығында басталған «қазақылану» сипатымен ерекшелігін айта келіп, «бүгінгі таңда термин жасау ісіне ұлттық мүдде тұрғысынан қайта қарау немесе кезіндегі А. Байтұрсынұлы бастаған ұлтжанды қазақ зиялыларының терминжасам тәжірибесін жалғастыру ісіне» оң баға береді: «Қазақ тілінің байырғы сөздік қоры термин жасауда неғұрлым белсенді пайдаланылып, терминологиялық лексика таза қазақ (немесе «қазақы») терминдерімен байи түсті. Осының бәрі қазақ тіліндегі терминология мәселесінің ғылыми әрі практикалық жағынан қауырт зерттелуіне негіз болды» (Әлісжанов, 2004: 18).

Шын мәнінде «термин – белгілі бір білім саласымен тығыз байланысты. Білім саласының ғылыми ұғымдар жүйесінен тұратыны белгілі. Сол ғылыми ұғымдар жүйесі білім саласының нысаны мен оны сипаттаудың тәсілдері туралы құрылымдық сұлбасын жасайды. Ғылыми ұғымдар жүйесі неғұрлым анықталған саланы терминологиясы қалыптасқан деп атауымыздың сыры сонда болса керек» (Әлісжанов, 2004: 20). Осындай терминжүйесі аса күрделі салалардың бірі – медицина.

Салыстыра қарағанда, медицина терминжүйесі халықаралық сипаттағы ең тұрақты жүйелердің бірі. Өйткені ұлттық тілдерден тыс оның ғылыми негізі – латын және грек тілдері. Медицина саласының терминжүйесін әлемдік стандарт түрінде қалыптастыруды жолға қою сала мамандары үшін ғана емес, жекелеген ұлттық тілдер үшін де аса маңызды. Осындай мақсатта жарық көрген “Stedman’s Medical Dictionary” және “Dorland’s Illustrated Medical Dictionary” деп аталатын сөздіктер медицина саласындағы терминологияның әлемдік стандарттарын жасауда жетекші орын алады (Stedman’s medical dictionary for the health professions and nursing, 2005;

Dorland’s Illustrated Medical Dictionary, 2020).

Анатомиялық терминология жөніндегі Федеративтік комитеттің (Federative Committee on Anatomical Terminology) Terminologia Anatomica деп аталатын жобасы – анатомиялық атаулардың халықаралық кодификацияланған жүйесі, онда сүйек, бұлшық ет және буын құрылымдарына қатысты терминдер бекітілген.

Әлемдік стандарт тұрғысынан медицина терминжүйесінің бірізділігіне қатысты зерттеулер тілтаным мен медицинаның тоғысында өзектілігін жойған жоқ және осы бағыттағы халықаралық ізденістердің қатары мол (Derevianchenko, 2018; Akbarkhadjaeva, 2020; Chmielewski, 2022; Sadigova, 2025). Бұл проблемалардың шешімін табуда ұлттық тілдердің де рөлі ерекше. Өйткені терминнің аударылуындағы семантикалық сәйкессіздік, терминдердің контекстке қарай бейімделуі, калькалау, транслитерация сияқты мәселелер тікелей жекелеген тілдердің құрылымдық, семантикалық, когнитивтік негіздерімен байланысты.

Қазақ медицина терминжүйесінің тарихи бастауы дегенде ойға оралатын алғашқы еңбек – Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» деп аталатын жинағы. «Шипагерлік баян» – қазақ тіліндегі алғашқы медициналық энциклопедия ғана емес, ұлттық ұғымдар жүйесіне негізделген таным кітабы. Өйткені кітапта аурудың себептері, адам ағзасының құрылысы, жан мен тән тұтастығы, табиғи үйлесім заңдылықтары сияқты ұғымдар философиялық-танымдық тұрғыдан қарастырылған. Шаяхмет Қалиұлы «Шипагерлік баянның» берері мол» деп аталатын «Ана тілі» газетінде жариялаған мақаласында: «...адамның тұтас тұлғасын ішкі 12 көмескі мүше, сыртқы 12 көрнеу мүше деп, жалпы 24 мүшеге бөлген. Осы мүшелер арасындағы жымдасқан байланысты нәзік те терең ғылыми жүйемен түсіндіреді» деп, еңбектің құрылымдық-мазмұндық ерекшелігін кеңінен талдаған (Қалиұлы, 2020).

Еліміздегі Денсаулық сақтау министрлігі сала бойынша «медициналық терминдердің бірыңғай сөздігін әзірлеу, денсаулық сақтау саласындағы нормативтік құқықтық актілердің терминологиялық базасын қалыптастыру мәселелеріне» ерекше назар аударуда (Жалғас, 2025).

Медицина атауларының терминдік табиғатын тілтанымдық тұрғыдан зерттеудің өзектілігі, терминдердің бірізділігі мен оларды кодификациялау мәселелері Республикалық терминологиялық комиссияның ұдайы назарында. Медициналық атаулар бойынша Комиссия жұмысына қатысты М. Ахметов «Медициналық терминдер мәселесі» деп аталатын мақаласында «сөздеріміздің санын емес сапасын арттыру үшін» екі ұсыныс береді: Бірінші. Орыс сөздерінің бәрін міндетті түрде һәм тек сауатты түрде, қазақшаға аударып алуымыз керек. Екінші. Халықаралық терминдерді әзірше абайлап қазақшалау керек, оның өзінде терминологтар мен аудармашылар эквивалент сөздерді тек арнаулы ғылым саласының қазақшаға жетік мамандарымен біріге отырып іздеуі керек» (Ахметов, 2018). Зерттеуші медицина саласындағы ұлттық терминология үшін пайдалы бірқатар қолданбалы ұсыныстарды да көрсетеді, мәселен, «грек-латын терминэлементтерінің (*гипо-; гипер-; диз-; дис-; гастро-; нефро-, -емия; -тония; -генезия; -урия*) бірқатар артықшылықтары бар, сондықтан жаңа терминдерді құрғанда осыны ескеру керек. Олар классикалық «өлі» тілдердің алтын қазынасынан бастау алғандықтан, мағыналары өзгермейді, ары қарай дамымайды. Этимологиялық аспект артта қалып, терминологиялық семантика алға шығады» (Ахметов, 2018).

Медициналық терминжүйе туралы Ш. Отарғалиева қазақ тілінің терминжасамдағы мүмкіндігін мынадай пікірмен дәйектейді: «Қазақтың өз емшілері мен бақсы-балгерлері, тәуіптері болғаны, олардың өзіндік емдеу-сауықтыру тәсілдері қалыптасқаны белгілі. Демек, қазақтың халық емшілері лексикасынан қазіргі медициналық терминдерге балама сөздер мен сөз тіркестерін табуға болады» (Отарғалиева, 2013). Зерттеуші «өзінің қалыптасуы мен даму ерекшелігіне қарай қазақ медицина терминдік лексикасының тарихы өте ертеден басталған» деп, жоғарыда аталған Ө. Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баянын» бес ғасыр бұрын жарық көрген қазақ медицина терминжүйесінің іргетасы ретінде бағалайды (Отарғалиева, 2013).

Медицина терминдерінің ұлттық жүйесін қалыптастырудың бастауы өте ертеден басталса, соңғы онжылдықтарда осы мәселеге қатысты тілтанымдық ғылыми зерттеулердің қатары да артып келеді. Зерттеуші Б. Хасанғалиеваның «Қазақ және ағылшын тілдеріндегі медицина (офтальмология) терминдерін когнитивтік-фреймдік зерттеу бағыты» деп аталатын PhD

докторлық диссертациясы медицина терминдерін когнитивтік бағытта талдауға арналған. Еңбекте көрсетілгендей, «қазақ даласындағы алғашқы медициналық көмек, аурудың түрлері, оларды емдеудің тәсілдері туралы М.Я. Ястребов «Қырғыз шамандары» (1851), И. Лосьев «Қырғыз даласындағы медицина» (1874), В.Н. Плотников «Қырғыз халық медицинасы туралы» (1892), А.А. Диваев «Қырғыздардың наным-сенім саласынан. Бақсы емдеуші және сиқыршы ретінде» (1899), А.Е. Алекторов «Қырғыздардың аурулары және оларды емдеу құралдары» (1900), А. Васильев «Торғай облысының қырғыздарының ауруларды емдеу кезінде қолданған халықтық тәсілдері мен құралдары» (1901), А. Диваев «Қырғыз аурулары және оларды «бәдік» жырлары арқылы емдеу» (1907), А. Виноградскиı̆ «Орта Азия ауылдарындағы емшілік» (1909) және т.б. еңбектер жарық көрген» (Хасанғалиева, 2025: 75).

Қазіргі «медицина бағытындағы терминдердің тақырыптық топтары төмендегідей сипатта беріліп жүр: 1) ауру атаулары, 2) аурудың себептері не этимологиясы, 3) аурудың белгілері, 4) анатомиялық терминдер, 5) емдеу әдістері мен үдерісі, 6) заттек атаулары, 7) дәрілік атаулар» (Отарғалиева, 2013). Осы жіктемеге сәйкес, анатомиялық терминдер өте күрделі және ауқымы жағынан өте үлкен медициналық терминдердің тобын құрайды. Өйткені анатомиялық атаулар – көрсетілген жіктеме бойынша басқа топтардың негізі; медицина саласындағы қазақ тілінің ғылыми әлеуетін дамытуға мүмкіндік беретін бағыт. Анатомиялық атаулардың қатарында сүйек-буын атауларын дербес зерттеу қазақ тіліндегі медицина терминологиясын жүйелеу, кодификациялау, қазақыландырудың тілтанымдық тетіктерін айқындау үшін маңызды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақыландырылған медицина терминжүйесіндегі сүйек-буын атауларының кодификациялануы – ұлттық терминологиялық саясаттың, халықаралық медициналық стандарттарға бейімделудің және мемлекеттік тілдегі ғылыми коммуникацияның өзара тоғысында жүзеге асырылатын, терминнің құқықтық мәртебесін, қолданыстағы бірізділігін ресми бекітетін және лингвомәдени уәжділігін айқындайтын маңызды тілдік-әлеуметтік үдеріс. Кодификацияланған терминнің заңдық негізі мен нормативтік мәртебесі оның тек ғылыми айналымда ғана емес, клиникалық, әкімшілік, оқу-әдістемелік, аударма және денсаулық сақтау салаларындағы тиімді қолданысын қамтамасыз етеді. Медицина терминжүйесін құрайтын терминдердің кодификациялануы әлемдік деңгейде маңызды болса, денсаулық сақтау саласының ұлттық жүйесін қалыптастыру мен дамытуда қазақыландырылған терминдердің кодификациялануы – тұтастай мемлекеттік тілдің өміршеңдігі мен функционалдық мүмкіндіктерін кеңейтудің маңызды тетігі.

Медицина саласында жиі қолданылатын терминдердің бір тобын *сүйек* және *буын* атаулары құрайды. Бұндай ұғым-түсініктер қазіргі қазақстандық медицинасында орыс тілінен және латын-грек тілдерінен енген атаулар түрінде кездеседі, алайда мемлекеттік тілдің медицина саласындағы қолданысын нығайту мақсатында осы саладағы терминдерді қазақыландыру үдерісі белсенді сипат ала бастады, бұл салалық терминологияның ұлттық сипатына ұдайы назар аударылып отырғанын көрсетеді. Дегенмен қазақ тіліндегі сүйек-буын атауларының медицина терминжүйесіндегі қолданысын кодификациялау біркелкі емес.

Қазақ тілінде сүйек-буын атауларының мол болуы қазақ халқының тарихи-мәдени өмір салтымен, дәстүрлі танымдық тәжірибесімен, ұлттың анатомиялық білімінің тереңдегімен, сонымен қатар көшпелі өмір салтының ерекшелігімен тікелей байланысты. Қазақ тілінде адам денесінің анатомиялық және физиологиялық құрылымына қатысты ұғымдар жүйесі халықтық медицина тәжірибесінде, күнделікті тұрмыстық және еңбек қарым-қатынасында, мал шаруашылығы мәдениетінде қалыптасып, ұлт тілінің негізгі сөздік қорында орныққан. Әсіресе *мал сою, етті мүшелеу* шаралары және *сүйектің сынуы, сүйектің шығуы* сияқты ауруларға қатысты емдеу шаралары халықтың сүйек-буын жүйесіне қатысты анатомиялық білімінің кеңдігін дәйектейді.

Халықтық танымда сүйек-буын жүйесі тек биологиялық құрылым ретінде ғана емес, мәдени-концептуалдық нысана ретінде де орныққан. Айталық, қазақ тіліндегі *тоқпан жілік, кәрі жілік, асықты жілік, ортан жілік* сияқты жіліктердің әрқайсысы жеке-жеке атауға ие және қазақтың тағамдық мәдениетінде ерекше орын алады. Жілік түрлері символдық, әлеуметтік және

этикалық мәнге ие. Сүйек-буын атауларымен байланысты тұрақты тіркестер мен фразеолизмдерде ұлтқа тән танымдық сипат бар: *жілігі шағылу, жілігі татиды, арзанның жілігі татымайды, сүйегі асыл, буынсыз жерге пышақ ұру, тізе бүгу, қабырғасымен кеңесу* және т.б.

Лексикографиялық еңбектерге жасалған шолу нәтижесінде *сүйек* және *буын* атауларына берілген түсіндірмелердің ішінде медицина терминжүйесі үшін олардың денотат мағынасы толық сәйкес келеді:

– «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде»: *Сүйек* – 1. зат. Адам мен хайуанаттар денесінің қаңқасы (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011);

– Арнаулы тар өрісті терминдердің түсіндірме сөздігінде: *Сүйек* – омыртқалы жануарлар қаңқаларының негізгі элементі (Цитология, гистология, эмбриология терминдерінің түсіндірме сөздігі, 2012) деген анықтамалар берілген.

Анатомия, биология, лингвистика салаларында кең қолданысқа ие *буын* терминінің денотат мағынасы бойынша медицина терминжүйесіне тікелей қатысты түсініктемелерден төмендегілер іріктелді:

– «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде»: *Буын* – зат. 1. <лат. articulatio> анат. Адам я жан-жануарлар сүйектерінің бір-бірімен өзара қозғалмалы түрде жалғасқан (байланысқан) аралығы (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011);

– «Орысша-қазақша ветеринарлық сөздікте»: *Буын* – қаңқа сүйектерінің қозғалмалы байланысқан буындық бастарынан құралған мүше (Орысша-қазақша ветеринарлық сөздік, 2013);

Бұл түсіндірмелердің ішінде медицина терминжүйесі үшін *сүйек* және *буын* атауларының денотат мағынасы басшылыққа алынуы заңды. Өйткені атаудың денотат мағынасы терминнің ғылыми нақтылығын қамтамасыз етеді.

Сүйек-буын атауларының гипероним-гипонимдік қатынастары медицинадағы терминдердің иерархиялық жүйесімен, яғни сүйек-буынның анатомиялық жүйесімен сәйкес келеді. Бұл олардың кодификациялануы мен лексикографиялану жай-күйін бағалауда да маңызды ғылыми негіз бола алады. Осындай ерекшелік «Аурулардың халықаралық жіктемесінде» сүйек-буын аурулары мен оған қатысты анатомиялық құрылымдардың жүйеленуінде анық байқалады. Халықаралық құжаттағы «Х Кеңейту Кодтары» деп аталатын тарау 14 тараушаға бөлінген. «Анатомия және топография» деп аталатын тараушаның ішкі тармақтарының қатарында «Тірек-қимыл аппараты» ⇒ «Сүйектер», «Буындар мен байламдар», «Шеміршек», «Бұлшықеттер», «Сіңірлер» деп аталатын тақырыптық топтарға жіктелген (АХЖ-11 өлім мен сырқаттанушылық статистикасы). Осы жіктемені басшылыққа ала отырып, сүйек-буын атауларының гиперонимдік-гипонимдік қатынасының көпдеңгейлі екенін байқауға болады (Кесте 1).

Кесте 1 – АХЖ бойынша сүйек-буын атауларының иерархиясы (I деңгей)
Таблица 1 – Иерархия названий костно-суставной системы по МКБ (уровень I)
Table 1 – Hierarchy of Bone and Joint Terminology according to the ICD (Level I)

Гипероним	*Гипонимдер*
сүйек	осьтік қаңқа
	перифериялық қаңқа
буын	бас және мойын буындары
	кеуде қуысының буындары
	жамбас пен перинэяның буындары
	көптеген учаскелердің байламдары

Берілген жіктемеге сәйкес сүйек атауының бастапқы гипонимдері – *осьтік қаңқа* және *перифериялық қаңқа*.

Сүйек ⇒ осьтік қаңқа. Ересек адамның осьтік қаңқасы 80 сүйектен тұрады (Википедия). «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» *қаңқа* – з а т. а н а т. <грек. skeleton> 1. Сүйек, құр сүйек, сүлде. 2. Адам мен жануарлар денесіне тірек және оны сыртқы зақымнан қорғайтын қатты тіндерден

құралған сүйек жиынтығы. 3. Бір нәрсенің сыртқы жалпы бітімі, құрылысы (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011). Осы түсіндірмелердің ішінде медицина терминжүйесіне сәйкес келетіні – «адам мен жануарлар денесіне тірек және оны сыртқы зақымнан қорғайтын қатты тіндерден құралған сүйек жиынтығы» деген түсініктеме.

Осы сөздікте «ось» атауының ұясында *жер өсі, осьтік, осьтік күш* деген қолданыстар берілген: «Ось – з а т. 1. т е х. Механизмдердің, машиналардың айналатын бөлшектерін ұстайтын өзек. 2. м а т. Бағыты көрсетілген түзу сызық». Сонымен қатар «осьтік – осі бар, осі белгіленген» (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011).

«Медицина» орысша-қазақша терминологиялық сөздігінде «осевой скелет» «біліктік қаңқа» деп аударылған (Русско-казахский терминологический словарь «Медицина»). Медицина терминдерінің орысша-қазақша сөздігінде «скелет – қаңқа» баламалары берілген, *осевой скелет / осьтік скелет / біліктік қаңқа* терминдері кездеспейді (Медицина терминдерінің орысша-қазақша сөздігі, 1982: 335).

Демек, *осьтік қаңқа* – өзек қаңқа, бүкіл ағзаның тірегі дегенге сәйкес келеді.

Халықаралық жіктемеде *қаңқа* атауы *сүйек қаңқасы (кости скелета), қаңқа бұлшықеті (скелетные мышцы), қаңқа флюорозы (флюороз скелета), қаңқа сүйегінің сынуы (*перелом скелета*), тармақ-қаңқа-жыныс синдромы (бранхио-скелетно-генитальный синдром), бет-жүрек-қаңқалық синдром (фацио-кардио-скелетный синдром)* сияқты терминдік тіркестердің құрамында кездеседі, алайда бұлар *сүйек* тобына енбейді.

Қазақ тілінің орфографиялық сөздіктерінің мәліметіне сүйенсек, *қаңқа, қаңқа сүйек* (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, 1988: 196; Орфографиялық сөздік, 2013: 357) тіркелген, бірақ «осьтік қаңқа» берілмеген.

Терминком тарапынан медицина, биология және экология салаларына тиесілі термин ретінде орыс тіліндегі *осевой скелет* терминінің қазақ тіліндегі баламасы *біліктік қаңқа* деп бекітілген, алайда *перифериялық қаңқа* термині кездеспейді (Termincom.kz).

Терминком қорында *қаңқа* орыс тіліндегі *скелет* терминінің баламасы ретінде 2023 жылы бекітілген, сонымен қатар басқа салаларға қатысты *қаңқа* атауы *каркас* мағынасында да кездеседі (*ағаш қаңқа – каркас деревянный; ішкі қаңқа – каркас внутренний*). Медицина терминжүйесіне және биология саласына тиесілі *адам қаңқасы (скелет человека), кеуде қаңқасы (грудная клетка), біліктік қаңқа (осевой скелет), жасуша қаңқасы (цитоскелет), қосалқы қаңқа (добавочный скелет)* терминдік тіркестері де бекітілген (Termincom.kz).

Ал орыс тіліндегі *ось* сөзінің баламасына қатысты Терминкомда төмендегілер назар аудартады: 2024 жылы *осьтік қима – осевое сечение* деп бекітілсе, математика саласына қатысты *өстік қима – сечение осевое* деп те кездеседі. Сонымен қатар *өстік қысым (давление осевое, өстік күй – положение осевое (машинажасау); өстік күштеме – осевое усилие (энергетика)* деген терминдерде *өс* деп берілсе*, осьтік кері сәулелендіру – излучение обратное осевое (электроника, радиотехника және байланыс); осьтік симметриялы фигура – осевая симметричная фигура; осьтік қатаңдық – жесткость осевая, осьтік саңылау – зазор осевой* сияқты терминдік тіркестерде орыс тіліндегі *ось* түбірі сақталған (Termincom.kz).

Медицина саласына қатысты *ось – білік* деп аударылған, алайда басқа салаларда *білік – вал, вальцы, стержень* сөздерінің баламасы ретінде берілген: *білік – вал (машинажасау); білік, таяқша – стержень (физика және астрономия); білікше – валик (сәулет және құрылыс), артқы білік – мост задний (ауыл шаруашылық)* (Termincom.kz).

Денсаулық сақтау саласы бойынша заңнамалық құжаттардың мәтіндеріне сүйенсек, *осьтік қаңқа* немесе *перифериялық қаңқа* терминдері кездеспейді, алайда *қаңқа (скелет)* атауы төмендегі тіркестердің бір сыңары ретінде алынған: *қаңқаның тұқым қуалайтын жүйелі аурулары (наследственные системные заболевания скелета), қаңқаның даму аномалиялары (аномалиями развития скелета), қаңқаны тартып созуға арналған аспаптар жиынтығы (набор для скелетного вытяжения), қаңқа дамуының ауытқулары (аномалиями развития скелета), қаңқалық созылуларды салу (наложение скелетного вытяжения), қаңқа сүйектеріндегі зақымдардың немесе өзгерістер (болезненных изменений костей скелета), кеуде қаңқасының аумағы (окружность грудной клетки), бет қаңқа сүйектері (костей лицевого скелета), бас*

қаңқасы сүйегі (мозговой и лицевой череп), қаңқа бұлшықеті (скелетная мышца) (Әділет).

Демек медицина терминжүйесінде *сүйекке* қатысты гипоним ретінде *осьтік қаңқа* «Аурулардың халықаралық жіктемесінде»; *біліктік қаңқа* Терминкомда кодификацияланған. Алайда терминнің қазақыландырылған атауында бірізділіктің болмауы қазіргі қазақ терминдерін кодификациялаудағы проблемалардың бірін көрсетеді.

Аурулардың халықаралық жіктемесіне сәйкес *осьтік қаңқа* өз ішінен:

– *бас сүйектері (кости головы);*

– *омыртқа бағанасы (позвоночник);*

– *кеуде сүйектері (кости грудной клетки);*

– *жамбас сүйектері (кости таза)* деп тармақталады. Бұл тармақтар *осьтік қаңқаға* қатысты гиперонимдер қатарын құрайды (Кесте 2).

Кесте 2 – АХЖ бойынша сүйек-буын атауларының иерархиясы (II деңгей)
Таблица 2 – Иерархия названий костно-суставной системы по МКБ (уровень II)
Table 2 – Hierarchy of Bone and Joint Terminology according to the ICD (Level II)

Гипероним	*Гипонимдер*
осьтік қаңқа	бас сүйектері
	омыртқа бағанасы
	кеуде сүйектері
	жамбас сүйектері

Осьтік қаңқа ⇒ бас сүйектері. Бас сүйектері (АХЖ орыс тіліндегі нұсқасында – кости головы) тіркесінің терминдік атау ретінде Терминком базасында кездеспеуі қазіргі қазақ терминологиясын жетілдірудегі маңызды мәселелердің бірін көрсетеді. Әсіресе медицина саласындағы екі немесе одан да көп сөзден тұратын күрделі терминдердің орфографиялық бірізділігі өзекті болып табылады. Осы орайда «бас сүйек», «бассүйек», «бас сүйегі» «бас сүйектері» атауларының арасалмағын ажырату маңызды:

а) біріншіден, «Аурулардың халықаралық жіктемесіне» сәйкес, медицинада біртұтас басқа қатысты қолданылатын *бассүйек (череп)* терминімен қатар бастың құрамына кіретін сүйектерді білдіретін – *бас сүйектері (кости головы)* тіркесі де терминдік мәнге ие. Алайда «бас сүйектері» (кости головы) терминін Терминком тарапынан бекітуді қарастырған жөн;

ә) екіншіден, *бассүйек (череп)* сөзінің негізгі кодификаторлардағы бірге-бөлек жазылуында бірізділіктің болмауы терминологиялық жүйенің нормативтік тұрақтылығына кері әсер етеді. 1988 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігінде», 2013 жылы жарық көрген «Орфографиялық сөздікте» «бас сүйек» түрінде бөлек берілген. Назар аударатын жайт, «Қазақ тілінің ұлттық корпусында» «бас сүйек» және «бассүйек», яғни бірге де, бөлек те жазылған мәтіндер бар:

– бөлек жазылған: *«Екінші қабатта әлем халықтарының бас сүйектерінің үлгілері тұр... Жұрттың назарын ерекше аударатын 5022-7 бас сүйек. Бас сүйектің қапағын шершеулете сым темір өткізіп шеңберлеп тастапты... Музейдің қолжазба қорының меңгерушісі И.В.Жуковская сол бас сүйектер қорын жасақтаған ғалым Анна Борисовна Радзюнмен, Илья Осипович Гохманмен хабарласып, түсініктеме алды. Бас сүйекті шершеу шаншылған бұл сым темірлер өткен ғасырдағы антропологтардың бас сүйекті өлшейтін құралдары болып шықты және күні бүгінге дейін бұдан асқан дәл өлшеуіш жоқ көрінеді. Ал бұл бас сүйектің Кенесарыға еш қатысы жоқ. Тек сол бастың желке тұсындағы қаңқадағы «Қазақтың басы» деген жазу көрермендердің санасында түрленіп, Кенесарының бас сүйегі туралы аңызбен жалғасып, бізге шындық ретінде жеткен сияқты. Сөйтіп, елді дүрліктірген бас сүйектегі сым шершеудің ақиқат болмысы жоғарыдағыдай болып шықты» (Тұрсын Жұртбай «Қуанышқа сүйініш);*

– бірге жазылған: *Ол үшін бассүйекті басқаша үйретпей болмайды (Ә. Кекілбаев, «Елең-алаң»); Ал ауылдағы Құрақ ақсақал ақынның қай жерде жерленгенін білген, кейіннен бассүйек қайта жерленгенше дамыл таппаған (А. Қалжанов, «Бас» пен «оянудан» не түйдік?»);*

Қарақабақ қалашығындағы қабірді зерттеу барысында қолдан өзгертілген бірнеше бассүйек табылды (Г. Дәуітбай, «Алтынқазған мен Қарақабақ Маңғыстау археологиясының үлкен жаңалығына жатады»); Бұл 3D басып шығару технологиясы бойынша жеке үлгіленген жасанды омыртқалы протезді орнату, бассүйек нервтерінің микроваскулярлық декомпрессиясы кезіндегі эндоскопиялық ассистенция (Р. Қайдар, «Медициналық қызметтің сапасын арттыру – басым бағыт»); Соның салдарынан бір инспектордың жағы сынып, ал екінші инспектор бассүйек жарақатын алып, біршама уақыт ауруханада ес-түссіз жатқан (С. Әліпбай, Браконьерлікке бұғау бола ма?»); Ежелгілер Хуа Тоды сынық бассүйекпен салыстырған, біреу оны есікті қағу үшін терген… (Лю Гуань Юй, «Қытай медитациясының құпиялары»); Әрине, үстірт көзқарасқа қазіргі дәуір, адамның өзінің ағзасы ішінде, бассүйек қабығында, өзінің ағзалары құрылысында… (Мишель Фуко, «Сөздер мен заттар») (Қазақ тілінің ұлттық корпусы).

Терминком базасында «бассүйек» (череп) бірге жазылған. Біріккен сөз *бассүйек* атауы орыс тіліндегі *череп* терминінің баламасы ретінде 2023 жылы бекітілген, сондай-ақ медицина саласына тиесілі *бассүйектің алдыңғы шұңқыры (передняя черепная ямика), бассүйек сүйектері (кости черепа), бассүйектің ішкі негізі (внутреннее основание черепа), бассүйекті жамау (краниопластика), бассүйектің сыртқы негізі (наружное основание черепа), бассүйекішілік іріңдік (абсцесс внутричерепной), бассүйек ішіндегі қысым (давление внутричерепное), бассүйектану (краниология), бассүйек-ми жарығы (грыжа черепно-мозговая), бассүйек-омыртқалық ақаулар (краниовертебральные аномалии), бассүйек үстіндегі апоневроз (надчерепной апоневроз), бассүйек ішіндегі отогендік асқынулар (внутричерепные отогенные осложнения), бассүйек-буылтықтық (краниобульбарный), бассүйек ішіне қан құйылу (кровоизлияние внутричерепное)* терминдік атаулары да қорға енгізілген (Termincom.kz).

Біріккен сөз – *бассүйек* термині «Аурулардың халықаралық жіктемесінде» де *череп* мағынасында бекітілген, алайда *бас сүйек қуысы (полость черепа)* дегенде бөлек жазылса, *ішкі бассүйек жарақаты (внутричерепная травма), бассүйек ішілік жарақат (внутричерепная травма), бассүйек-бет дисостоздары (краниофациальный дизостоз), бассүйек нервтерінің зақымдануы (травма обонятельного нерва)* деген терминдік қолданыстарда біріккен сөз ретінде бекітілген (АХЖ-11 өлім мен сырқаттанушылық статистикасы).

Денсаулық сақтау бойынша заңнамалық құжат мәтіндерінде: *бас сүйегін тесуге арналған аспаптар жиынтығы (набор инструментов для трепанации черепа), бассүйек жарақаттары (черепно-мозговая травма), бассүйек трепанациясына арналған нейрохирургиялық жиынтық (нейрохирургический набор для трепанации черепа), бассүйек пен тірек-қимыл аппаратын рентгенологиялық зерттеу (рентгенологическое исследование костей черепа и опорно-двигательного аппарата)* деген қолданыстар кездеседі (Әділет).

Демек, медицина терминжүйесінде *бас сүйектері (кости головы) және бассүйек (череп)* – екі түрлі терминдік қолданыс. Бұл екі термин жеке-жеке кодификациялауды қажет етеді және *бассүйек (череп)* атауының нормативтік сөздіктер мен құжаттардағы бірге жазылуы нормаға айналуы тиіс.

Осьтік қаңқа ⇒ омыртқа бағанасы. Қазақ әдеби тілінің сөздігіне сәйкес, *омыртқа бағанасы* – а н а т. <лат. > Бір-бірімен шеміршек буындар арқылы жалғасып, ортасындағы өзегінде жұлын болатын адам мен омыртқалы жануарлардың қаңқа негізі болып табылатын арқа сүйегінің бөлігі (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011).

Қазақ тілінің орфографиялық сөздіктерінде *омыртқа* атауы тіркелген. Нақты айтқанда, 1988 жылғы сөздікте *омыртқалау, омыртқалы ⇒ омыртқалылар; омыртқасыз ⇒ омыртқасыздар* деген атаулар берілсе, 2013 жылғы сөздікте *омыртқадай, омыртқалы ⇒ омыртқалы жануарлар, омыртқалылар (зоол.); омыртқасыз ⇒ омыртқасыз жануарлар, омыртқасыздар (зоол.)* қолданыстары бар (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, 1988; Орфографиялық сөздік, 2013).

Қазақ тілінде «зат есімнің жекеше, көпше болып бөлінуінің белгілі бір жалғаудың қызметіне байланысты болмай, сөздің ішкі лексикалық мағынасына байланысты болып келуін көптік мағына тудырудың лексикалық тәсілі дейді... мұндай сөздердің бірқатары жалпылық

мәнде жұмсалып, көптік, жекешелік мағынаға бейтарап болып келеді» (Қазақ грамматикасы, 2000: 445). Осы тұжырымға сәйкес, *омыртқа* қазақ тілінде көптік жалғауды қабылдамайтын сөздер қатарына енеді, яғни түбір қалпында жекеше және көпше мағынада жұмсала береді. Дегенмен зоологияда *омыртқалы, омыртқасыз* деген жіктемелік белгілер бойынша көпше түрде *омыртқалылар, омыртқасыздар* және осы үлгімен *шаянтектестер, сүтқоректілер, бауырымен жорғалаушылар* деген терминдік тіркестер де қалыптасқан.

«Аурулардың халықаралық жіктемесіне» сәйкес, *осьтік қаңқаның* екінші гипонимі – *омыртқа бағанасы* (*позвоночник*). Құжаттың орыс тіліндегі нұсқасында бір индексте жататын термин ретінде *позвоночный столб* атауы да берілген. Назар аударатын жайт, құжатта жеке термин ретінде *омыртқа бағанасы*, бірақ *омыртқа бағанының метастазы (метастаз позвонка), омыртқа бағанының екіншілік остеонекрозы (вторичный остеонекроз, позвоночный столб), омыртқа бағанының екіншілік периоститі (вторичный периостит, позвоночный столб), омыртқа бағанының анкилозы (анкилоз сустава, позвоночный столб); омыртқа бағанының жалғыз сүйек кистасы (солитарная киста кости, позвоночный столб)* деген терминдік тіркестердің құрамында – *бағаны*. Нақты айтқанда, *омыртқа бағанасы – позвоночник; омыртқа бағаны – позвоночный столб*. Бұндай жарыспалы қатарларды терминжүйеде кодификациялау байыптылықты қажет етеді.

Терминком базасында *омыртқа бағанасы* орыс тіліндегі *позвоночный столб* терминінің баламасы ретінде 2024 жылы бекітілген және бұл – калька нұсқа.

Сонымен қатар терминқорда *омыртқа бағанасының алындағы табақша (предпозвоночная пластинка), омыртқа бағанасының қисаюы (искривление позвоночника), омыртқа бағанасының дисторсиясы (дисторсия позвоночника)* деген медицина терминдері бар, алайда тіркестердің құрамындағы *омыртқа бағанасы «позвоночник»* сөзінің баламасы ретінде берілген.

АХЖ-де *омыртқа (позвонок)* жеке терминдік атау ретінде *омыртқа бағанасы* гипероним іне тиесілі гипонимдердің қатарында енеді, нақтырақ айтқанда, *сүйек ⇒ осьтік қаңқа ⇒ омыртқа бағанасы (позвоночник) ⇒ омыртқа (позвонок)* (АХЖ-11 өлім мен сырқаттанушылық статистикасы).

Терминком базасында да медициналық термин ретінде жеке атау ретінде *омыртқа – позвонок* сәйкестігі бекітілген. Демек медицина термині ретінде *омыртқа бағанасы* (позвоночник / позвоночный столб) мен *омыртқа (позвонок)* – екі түрлі терминдік түсінікке ие атаулар (Termincom.kz).

Денсаулық сақтау бойынша заңнамалық құжаттарда *омыртқа* және *омыртқа бағаны* (*бағана* емес) тіркестері кездеседі. Алайда екеуі де *позвоночник* сөзіне балама ретінде берілген:

− қол-аяққа, омыртқа бағанына / мойынға арналған көліктік шиналар жиынтығы (комплект транспортных шин для верхних и нижних конечностей, позвоночника, шеи);

− омыртқа бағаны, жамбас жарақаттары мен аурулары кезіндегі операциялар (набор для операций на позвоночнике).

− омыртқаға операция жасауға арналған аспаптар жиынтығы (набор инструментов при операциях на позвоночнике).

Тағы бір назар аударатын жайт:

− омыртқа сынықтарындағы аспаптар жиынтығы (набор инструментов при переломах тел позвонков) дегенде қолданыста *омыртқа – позвонок* сәйкестіктері байқалса, заңнамалық құжатта:

− қол-аяқтың жұмсақ тіндерінің, кеуденің, омыртқа бағанының соғылуы (ушибы мягких тканей конечностей, грудной клетки, области спины) деген тіркесте *омыртқа бағаны* орыс тіліндегі *спина* сөзінің баламасы ретінде ұсынылған (Әділет).

Демек медицина терминжүйесінде *позвоночник / позвоночный столб*, *позвонок* деген орыс тіліндегі терминдердің баламасы ретінде қазақ тілінің сөздік қорындағы *омыртқа бағанасы / бағаны* және *омыртқа* атауларының қолданысы бар.

Осьтік қаңқа ⇒ кеуде сүйектері (кости грудной клетки). «Аурулардың халықаралық жіктемесіне» сәйкес осьтік қаңқаның келесі гипонимі – кеуде сүйектері. «Қазақ әдеби тілінің сөздігіндегі»: «Кеуде – «з а т. <лат. thorax> 1. Дененің қарыннан мойынға дейінгі бөлігінің

алдыңғы жағы, көкірек» деген денотат мағынасына берілген түсініктеме *кеуде* сөзінің медициналық терминжүйедегі анықтамасына сәйкес келеді (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 7-том, 2011).

Лексикографиялану тұрғысынан *кеуде сүйектері* тіркес ретінде сөздіктерде кездеспейді, алайда *кеуде* жеке атау ретінде тіркелген: кеуде – көкірек омыртқаларының жотасы, қабырғалар шеміршектері, төс сүйегімен шектеліп, көкет арқылы құрсақтан бөлінетін дененің бөлігі (Физиология терминдерінің түсіндірме сөздігі, 2004).

Қазақ тілінің орфографиялық сөздіктерінде кеуде ⇒ *кеуде қағу* қолданыстарын кездестіреміз (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, 1988: 167; Орфографиялық сөздік, 2013: 351). Сонымен қатар кеу*де, кеуделеу, кеуделі, кеуделік, кеудемсоқ, кеудемсоқтану, кеудемсоқтық, кеудеше* сияқты атаулар тіркелген.

Терминком базасында *кеуде – грудь* сәйкестіктері биология, әскери іс, заңтану, дене тәрбиесі және спорт салаларына қатысты тіркелген, ал медицина саласына тиесілі термин ретінде орыс тіліндегі *грудь* атауының баламасына *кеуде, көкірек* қатарлары берілген. Сонымен қатар *кеуде торы, кеуде қаңқасы, кеуде қуысы* терминдері – орыс тіліндегі *грудная клетка* тіркесінің баламалары. Ең басты назар аударатын жайт, аурулардың халықаралық жіктемесінде берілген *кости грудной клетки* тіркесінің Терминком тарапынан бекітілген қазақша баламасы – *кеуде торының сүйектері*.

Медицина саласы бойынша *кеуде* сөзі қатысатын 22 терминдер мен терминдік тіркестер Терминкомда бекітілген, олардың қатарында мыналар бар: *кеуде қуысы (полость грудная), кеуде қаңқасы / кеуде торы (грудная клетка); жалпақ кеуде қаңқасы (грудная клетка уплощенная); кеудемен тыныс алу (дыхание реберное); үлкен кеуде бұлшықеті (мышца большая грудная); кеуде қолқасы (грудная аорта); құстөстік кеуде қаңқасы (грудная клетка куринная); тар кеуде қаңқасы (грудная клетка узкая); еркек кеудесі (грудь мужская); кеуде-иықтық кереует (кроватка торокабрахиальная); мойын-кеуде құяңы (радикулит шейно-грудной); кеуде шемені (водянка грудная); құныс кеуде қаңқасы (грудная клетка кифотическая); мешел кеуде торы (грудная клетка рахитическая)* (Terminсom.kz).

Бекітілген терминдер қатарынан байқалатын мұндай құбылыс аурулардың халықаралық жіктемесінде де бар. *Кеуде сүйектері ⇐ осьтік қаңқаға* тиесілі гипоним ретінде бекітілгенімен, жіктемеде кездесетін орыс тіліндегі *грудная клетка* тіркесінің қазақ тіліндегі баламаларының берілуінде бірізділік жоқ екенін байқалады:

1) *кеуде – грудная клетка: алдыңғы кеуде аймағы (передний отдел грудной клетки);*

2) *кеуде қуысы – грудная клетка: кеуде қуысының лейомиомасы (лейомиома грудной клетки);*

3) *кеуде қабырғасы – грудная клетка: алдыңғы кеуде қабырғасы (передний отдел грудной клетки)* (АХЖ-11 өлім мен сырқаттанушылық статистикасы).

Денсаулық сақтау саласындағы заңнамалық құжаттар мәтіндерінде кеуде сүйектері / кеуде торының сүйектері терминдік қолданыстары кездеспейді. Дегенмен кеуде, кеуде қуысы, кеуде клеткасы сияқты қолданыстар орыс тіліндегі грудная клетка тіркесінің баламалары ретінде жұмсалған: *қол-аяқтың жұмсақ тіндерінің, кеуденің, омыртқа бағанының соғылуы – ушибы мягких тканей конечностей, грудной клетки; өмірлік көрсетілімдері бойынша – кеуде және іш қуысы ағзаларының зақымдануы кезінде хирургиялық араласу – по жизненным показаниям – хирургическое вмешательство при повреждениях органов грудной и брюшной полостей; кеуде қуысының деформациясы кезіндегі операциялар – операции при деформациях грудной клетки; бірнеше кеуде немесе бел омыртқаларының сынуы немесе сынып-шығуы – перелом или перелом-вывих одного или нескольких грудных или поясничных позвонков; кеуде, бел және сегізкөз сегменттерінің жабық зақымдануы – закрытые повреждения грудных, поясничных и крестцовых сегментов спинного мозга; кеуде клеткасының жарақаты – ранения грудной клетки; кеуденің ішкі органдарының немесе ішперде қуысының жарақаты – ранение внутреннего органа грудной или брюшной полостей; бассүйек, кеуде және құрсақ қуыстары зерттеледі – исследуются полость черепа, грудная и брюшная полости; мойын мүшесін кеуде қуысының мүшелерімен – органы шеи с органами грудной клетки* (Әділет).

Кодификация тұрғысынан медициналық термин ретінде «грудная клетка» тіркесінің баламасын қазақыландыруда бірізділік жоқ. Осыған байланысты терминдер мен терминдік тіркестердің кодификациялануында баламалардың мағыналық ерекшелігіне мән берген жөн: *кеуде – грудь; кеуде торы – грудная клетка; кеуде қуысы – грудная полость; кеуде торының сүйектері – кости грудной клетки.*

Осьтік қаңқа ⇒ жамбас сүйектері (кости таза). «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде»: Жамбас – «з а т. 1. а н а т. <лат. pelvis> Жан-жануарлардың бөксе жағындағы жерде ортан жілікпен жалғасқан сан сүйегінің бір бөлігі»; жамбас сүйегі – «а н а т. <лат. os coxae> Жануарлардың артқы жамбас белдеуінің қаңқасы» (Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011).

Қазақ тілінің орфографиялық сөздіктерінде *жамбас ⇒ жамбас бүрге, жамбас пұл, жамбас сүйек (1988)* және *жамбас ⇒ жамбас сүйек (2013)* қолданыстары тіркелген.

Медицина терминжүйесінде *жамбас* және *жамбас сүйегі* атаулары терминдік мәнге ие. *Жамбас* жеке терминдік атау ретінде *жамбас сүйектері* гипериниме енеді. «Аурулардың халықаралық жіктемесінің» қазақ тіліндегі нұсқасында *жамбас сүйектеріне* енетін гипонимдердің қатарында *жамбас* атауымен қатар *сакрум (крестец)* және *кокси (копчик)* атаулары бар.

Сөздік материалдарында *жамбас сүйек* тіркесінің жекеше түрде берілуі нақты бір сүйектің түріне қатысты атаумен байланысты. Ал «Аурулардың халықаралық жіктемесінде» *жамбас сүйектері* гипероним ретінде *жамбас, сакрум, кокси* сияқты гипонимдерді тұтас қамтып, көпше түрде берілген.

Медициналық термин ретінде *жамбас сүйектері* Терминком базасында орыс тіліндегі *кости таза* / *тазовые кости* тіркесінің баламасы ретінде 2024 жылы бекітілген. Сондай-ақ *жамбас – таз; жамбас сүйек – кость тазовая; кіші жамбас – малый таз; үлкен жамбас – большой таз* сәйкестіктері де Терминком базасында медицина және биология салаларына қатысты тіркелген (Termincom.kz).

«Аурулардың халықаралық жіктемесінде» *жамбас* орыс тіліндегі *таз, бедро, лобковая кость, малый таз, тазобедренный сустав* сияқты атаулардың баламасы ретінде қатар қолданылғанын мынадай терминдерден байқауға болады: *жамбас сүйек – тазовая кость; жамбас жарақаты – травма таза; жамбас сүйегі – лобковая кость; жоғарғы жамбас рамусы – верхняя ветвь лобковой кости; төменгі жамбас рамусы – нижняя ветвь лобковой кости; жамбас аймағы – область бедра; жамбас терісі – кожа бедра; жамбастың шығуы – ушиб в области тазобедренного сустава; ссадина в области бедра – жамбастын көгеруі; жамбастың шығуы – ушиб бедра; ашық жамбас жарасы – открытая рана области тазобедренного сустава или бедра; жамбас сүйегінің сынуы – перелом бедренной кости; жамбас буындарының немесе байламдарының дислокациясы немесе созылуы немесе созылуы – вывих, растяжение или перенапряжение капсульно-связочного аппарата тазобедренного сустава; жамбас абсцессі – абсцесс брюшины малого таза; жамбастың созылуы – растяжение или перенапряжение связок капсульно-связочного аппарата тазобедренного сустава; жамбас қуысы – полость таза; жамбас қабырғасы – стенки полости таза* (АХЖ-11 өлім мен сырқаттанушылық статистикасы).

Терминкомда: *бедро – сан; тазобедренный сустав – жамбасжілік буыны, лобковая кость – қасаға сүйек* деп бекітілген.

Денсаулық сақтау саласы бойынша ресми құжаттарда кездесетін: *жамбас сүйектерінің сынықтарындағы аспаптар жиынтығы – набор инструментов при переломах костей таза; жамбас сүйегін шор сүйек остеосинтездеуге арналған әр түрлі түрдегі және көлемдегі пластиндер жиынтығы – набор пластин разного типа и размера для накостного остеосинтеза костей таза; жамбас сүйегін сүйек арқылы остеосинтездеуге арналған әртүрлі түрдегі және көлемдегі (стерженді) аппараттар жиынтығы – набор аппаратов (стержневых) разного типа и размера для чрескостного остеосинтеза костей таза* деген мысалдарда *жамбас сүйегі – кости таза* сәйкестіктері қолданылған (Әділет).

Алайда заңнамалық құжат мәтіндерінде *жамбас* сөзінің жеке және тіркес құрамындағы қолданысында бірізділіктің жоқ екенін көрсететін мысалдар да жеткілікті: *жамбас органдары функцияларының бұзылуы – нарушение функции тазовых органов; жамбас-сан буыны –*

тазобедренный сустав; жамбас – ягодица; кіші жамбас мүшелері – органы малого таза; жамбас мүшелері – органы таза; полость таза – жамбас қуысы, жамбас өлшеуші – тазомер; *жамбас аралық қуыстық күй – состояние межягодичной щели; жамбас ағзалары – тазовые органы; жамбастың ортаңғы немесе төменгі бөліктеріндегі тұқылы – культя бедра на уровне средней или нижней трети; аяқтың экзартикуляция салдарынан жамбас-ортан жілік буынынан болмауы немесе жамбастың жоғарғы тұсындағы тұқылы – отсутствие нижней конечности в результате экзартикуляции в тазобедренном суставе или культя бедра на уровне верхней трети; жамбас-ортан жілік және тізе буындарында қозғалыстың кенеттен шектелуі – резкое ограничение движений в тазобедренном и коленном суставах* (Әділет).

Жоғарыда атап өткеніміздей, *жамбас сүйек* лемма ретінде сөздіктерде жекеше түрде тіркелсе, Халықаралық жіктемеде *жамбас сүйектері* көпше түрде клиникалық нысаналардың жиынтығын білдіреді. 2024 жылы Терминком тарапынан *жамбас сүйектері – кости таза / тазовые* кости сәйкестігінің бекітілуі – кодификациялау тұрғысынан дұрыс нұсқа. Алайда заңнамалық құжат мәтіндерінде *жамбас* сөзінің жеке және тіркестер құрамындағы қолданысында бірізділіктің болмауы терминдерді кодификациялауда негізгі кодификаторлар арасында келісімнің жоқтығын көрсетеді. Сонымен қатар «Аурулардың халықаралық жіктемесі» деп аталатын ресми-нормативтік құжаттың қазақ тіліндегі нұсқасын жасауда терминдерді қазақыландыру ұстанымының басшылыққа алынғандығын байқау қиын емес. Алайда қазақ терминологиясының біріздендірілуі мен стандартталуы мәселесін еске отырып, негізгі кодификаторлар арасындағы өзара ортақ шешімнің болуы – тек медицина ғана емес, барлық салалық терминжүйелердегі кодификациялау үдерісінің табыстылығын қамтамасыз етеді.

Зерттеудің мақсатына сәйкес, қазіргі қазақ терминологиясындағы қазақыландыру үдерістерінің нәтижелерін, олардың кодификациялануы мен лексикографиялануын қадағалау және бағалау, тұтастай алғанда, ұлт тілінің өміршеңдігінің маңызды өлшемдерін анықтаудың ғылыми негізі. Медицина терминжүйесіндегі қазақыландыру үдерістерінің бағалауға мүмкіндік беретін сүйек-буын атауларының кодификациялану деңгейін талдауды олардың гипероним-гипонимдік иерархиясы бойынша одан әрі жалғастыра беруге болады. Зерттеу нәтижесі бойынша талдауға негіз болған медицина терминжүйесіне енетін *сүйек* атауларының кодификаторлардағы көрінісін төмендегідей жинақтап ұсынылды (Кесте 3):

Кесте 3 – Медицина терминжүйесіндегі қазақыландыру үдерістері: сүйек атауларының кодификациясы
Таблица 3 – Процессы казахизации в медицинской терминологии: кодификация названий костей
Table 3 – Kazakhization Processes in Medical Terminology: Codification of Bone Names

Сүйек атауы	*Орфографиялық сөздіктер*	*Аурулардың халықаралық жіктемесі*	*Терминком*	*Заңнамалық құжаттар*
осьтік қаңқа	қаңқа, қаңқа сүйек	осьтік қаңқа	біліктік қаңқа	қаңқа
бас сүйектері	бас сүйек	бас сүйектері (кости головы) бассүйек (череп)	бассүйек (череп)	бас сүйек (череп) бассүйек (череп) бассүйек (кости черепа)
омыртқа бағанасы	омыртқа	омыртқа бағанасы (позвоночник) омыртқа бағаны (позвоночный столб) омыртқа (позвонок)	омыртқа бағанасы (позвоночный столб) омыртқа бағанасы (позвоночник)	омыртқа бағаны (позвоночник) омыртқа бағаны (спина**)**

Кесте 3 жалғасы / Продолжение Таблицы 3 / Continuation of Table 3

кеуде сүйектері	кеуде	кеуде (грудная клетка) кеуде қуысы (грудная клетка) кеуде қабырғасы (грудная клетка)	кеуде (грудь) кеуде торы (грудная клетка) кеуде қаңқасы (грудная клетка) кеуде қуысы (грудная клетка)	кеуде (грудная клетка) кеуде қуысы (грудной полость) кеуде қуысы (грудная клетка) кеуде клеткасы (грудная клетка)
жамбас сүйектері	жамбас жамбас сүйек	жамбас (таз) жамбас (бедро) жамбас (лобковая кость) жамбас (тазобедренный сустав)	жамбас сүйектері (кости таза / тазовые кости) сан (бедро) жамбасжілік буыны (тазобедренный сустав) қасаға сүйек (лобковая кость)	жамбас сүйектері (кости таза) жамбас – ягодица жамбас (таз) жамбас (бедро) жамбас-ортан жілік буыны (тазобедренный сустав)

Қорытынды

Медицина терминжүйесіндегі сүйек-буын атауларының ұлттық тілде дәл аударылып, халықаралық жүйемен үйлестірілуі медицина терминологиясын дамытуда маңызды. Өйткені медицина терминжүйесін ұлттық тілде дамыту – денсаулық сақтау саласындағы ауызша және жазбаша коммуникацияның сапасын арттыратын лингвистикалық іс-шаралардың жиынтығы. Қазақ тілінің ұлттық жүйесінде қалыптасқан сүйек-буын атауларының қазіргі медицинадағы қолданысы олардың терминдік әлеуетінің жан-жақты мүмкіндікке ие екендігін көрсетеді. Қазақ тіліндегі дәстүрлі атаулар мен халықаралық номенклатураның сәйкестендірілуі медициналық білім беруде, клиникалық тәжірибеде және ғылыми зерттеулерде түсініспеушіліктің алдын алып, бірыңғай қолданысты қалыптастырады.

Қазақ тіліндегі дәстүрлі атаулар мен халықаралық номенклатураның сәйкестендірілуі медициналық білім беруде, клиникалық тәжірибеде және ғылыми зерттеулерде түсініспеушіліктің алдын алып, бірыңғай қолданысты қалыптастырады. Бұл үдеріс медицина саласындағы ұлттық ғылыми тілдің дамуына, сондай-ақ медициналық қауымдастықтың жаһандық ақпараттық кеңістікпен ықпалдасуына мүмкіндік береді.

Сүйек-буынға қатысты қазақ тілінде қалыптасқан терминдер мен халықтың атаулардың ғылыми айналымға енгізілуі – ұлттық тілдің әлеуетін кеңейтумен қатар, дәстүрлі дүниетанымдағы дене мүшелерін атау жүйесінің сақталуына жағдай жасайды. Терминдерді стандарттау мен кодификациялау барысында олардың семантикалық дәлдігі мен жүйелілігі және қолданыс аясының ауқымдылығы ерекше назарда болуы тиіс. Бұл бағыттағы ғылыми ізденістер тек лексикалық сәйкестендірумен шектелмей, когнитивтік, этнолингвистика және прагмалингвистикалық тұрғыдан қарастырылуы қажет.

Медицина терминологиясын қазақыландыру халықаралық тәжірибемен үйлесімділікте әрі ұлттық ғылыми мектептің дербестігін қатар қамтамасыз етуі тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, сүйек-буын атауларына қатысты қазақ тіліндегі медициналық терминдерді жетілдіру – медицина ғылымының тілдік негізін жаңғыртудың, ұлттық кодты сақтаудың және әлемдік ғылыми қауымдастықпен өзара ықпалдасудың тиімді жолы.

Әдебиеттер

АХЖ-11 өлім мен сырқаттанушылық статистикасы [Электронды ресурс]. – URL: https://icd.who.int/browse/2025-01/mms/kk (Пайдаланылған күні: 23.08.2025)

Ахметов М. Медициналық терминдер мәселесі [Электронды ресурс]. – URL:

https://www.termincom.kz/articles/?id=75. (Пайдаланылған күні: 23.08.2025)

Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

Бисенғали А.З., Исалиева А.А. Түркі тілдеріне ортақ терминологиялық қор қалыптастыру: ортақ терминжасам тәсілдері мен тетіктері. *Tiltanym,* 2025. No3 (99). 122-136-бб. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-122-136

Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.

Жалғас Х. Қазақ тілінде медицина терминдерінің сөздігі шығуы мүмкін [Электронды ресурс]. – URL: https://inbusiness.kz/kz/news/kazak-tilinde-medicina-terminderinin-sozdigi-shyguy-mumkin (Пайдаланылған күні: 23.08.2025)

Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 608 б.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-15 томдар. / Құраст. А.Фазылжанова, Н.Оңғарбаева, Қ.Ғабитханұлы және т.б. – Алматы, 2011.

Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – 784 б.

Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі: 49 000 сөз. Қазақ ССР Ғылым акад. Тіл білімі институты. – Алматы: Қазақстан, 1988. – 400 б.

Қазақ тілінің ұлттық корпусы [Электронный ресурс]. – URL: https://qazcorpus.kz (Дата использования: 23.08.2025)

Қазақстан Республикасында травматологиялық және ортопедиялық көмек көрсетуді ұйымдастыру стандарты. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2023 жылғы 27 қазандағы №156 бұйрығы. [Электронды ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200026488 (Пайдаланылған күні: 23.08.2025)

Қазақстанда жастар арасында жиі кездесетін 6 ауру қандай? [Электронды ресурс]. – URL: https://abai.kz/post/201638 (Пайдаланылған күні: 23.08.2025)

Қазақстанда зейнеткерлер арасында жиі кездесетін 6 ауру қандай? [Электронды ресурс]. – URL: https://baq.kz/qazaqstanda-zeynetkerler-arasynda-zhii-kezdesetin-6-auru-qanday-200017733/ (Пайдаланылған күні: 23.08.2025)

Қалиұлы Ш. https://anatili. «Шипагерлік баянның» берері мол [Электронды ресурс]. – URL: kazgazeta.kz/news/57963?utm_source=chatgpt.com (Пайдаланылған күні: 23.08.2025)

Құрманбайұлы Ш. Қазіргі қазақ терминологиясының өзекті мәселелері. // Жинақта: «Терминологиялық хабаршы. No1 (56). – Астана, 2019. – Б. 90-94.

Медицина терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. / М.Исамбаев, Ш.Сарсенова. – Алматы: Казахстан, 1982. – 406 б.

Орфографиялық сөздік. / Алтыншы басылым. Құраст.: Н.Уәли, Қ.Күдеринова, А.Фазылжанова, Ж.Исаева, Н.Әміржанова, А.Әмірбекова. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 720 б.

Орысша-қазақша ветеринарлық сөздік. / Джанабеков К., Джанабекова Г.К. – Алматы, «Сөздік-Словарь», 2013. - 288 б.

Отарғалиева Ш. Медицина терминдері қалай аударылып жүр? [Электронды ресурс]. – URL: https://anatili.kazgazeta.kz/news/16624 (Пайдаланылған күні: 23.08.2025)

Русско-казахский терминологический словарь «Медицина» [Электронный ресурс]. – URL: https://1513.slovaronline.com (Дата использования: 23.08.2025)

Скелет // Википедия. [Электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Скелет (Дата использования: 23.08.2025)

Сот-медициналық сараптаманы ұйымдастыру және жүргізу тәртібі туралы нұсқаулық. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2010 жылғы 20 мамырдағы №368 Бұйрығы. [Электронды ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V100006305_ (Пайдаланылған күні: 23.08.2025)

Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.

Травматологиялық және ортопедиялық көмек көрсететін медициналық ұйымдардың қызметі туралы қағида. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2011 жылғы 6 маусымдағы №352 Бұйрығы. [Электронды ресурс]. – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1100007024 (Пайдаланылған күні: 23.08.2025)

Физиология терминдерінің түсіндірме сөздігі. / Несіпбаев Т. 2-басылым. – Алматы: «Агроуниверситет» баспасы, 2004. – 226 б.

Хасанғалиева Б. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі медицина (офтальмология) терминдерін когнитивтік-фреймдік зерттеу бағыты: Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация (8D02304 – Филология). – Ақтөбе, 2025. – 147 б.

Цитология, гистология, эмбриология терминдерінің түсіндірме сөздігі. / Сапаров Қ.Ә., Базарбаева Ж.М., Абдуллаева Б.А. Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2012. – 454 б.

Akbarkhadjaeva, F. The nature of medical terminology. // Theoretical & Applied Science. 2020. No. 86. P. 432-434. https://doi.org/10.15863/tas.2020.06.86.80.

Chmielewski, P. Anatomical and medical terminology: new challenges and perspectives. // Medical Journal of Cell Biology. 2022. V. 10. P. 102-107. https://doi.org/10.2478/acb-2022-0016.

Derev`janchenko, N., Lytovska, O., Djurba, D., Leshchyna, I. Impact of medical terminology on patients' comprehension of healthcare. // Georgian Medical News. 2018. No. 284. P. 159-163.

Dorland’s illustrated medical dictionary. 33th ed. Philadelphia: Elsevier Saunders, 2020. 2144 p.

https://doi.org/10.1001/jama.1988.03410190179046

Federative Committee on Anatomical Terminology [Electronic Resource]. – URL: https://ifaa.net/committees/anatomical-terminology-fipat/fipat-about/ (Date of use: 21.08.2025)

Sadigova, N., Aliyeva, S. Methods of terms formation in nuclear medicine. // Open Research Europe. 2025. V. 5. https://doi.org/10.12688/openreseurope.18941.1.

Stedman's medical dictionary for the health professions and nursing. 5th ed. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins, 2005. 1942 p. https://doi.org/10.7326/0003-4819-66-6-1305_1

Termincom.kz [Электронды ресурс]. – URL: www.termincom.kz (Пайдаланылған күні: 23.08.2025)

References

Akbarkhadjaeva, F. (2020) The nature of medical terminology. Theoretical & Applied Science. No.86. P. 432–434. https://doi.org/10.15863/tas.2020.06.86.80 (in English)

Akhmetov, M. (2025) Medicinalyq terminder maselesi [Jelektrondy resurs]. URL: https://www.termincom.kz/articles/?id=75 (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [Akhmetov, M. (2025) The issue of medical terms [Electronic resource]. URL: https://www.termincom.kz/articles/?id=75 (Accessed: August 23, 2025).] (in Kazakh)

AHZh-11 olim men syrqattanushylyq statistikasy. (2025) [Jelektrondy resurs]. URL: https://icd.who.int/browse/2025-01/mms/kk (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [ICD-11 mortality and morbidity statistics (2025) [Electronic resource]. URL: https://icd.who.int/browse/2025-01/mms/kk (Accessed: August 23, 2025.] (in Kazakh)

Aliszhanov, S. (2004) Termin zhane terminologija. Kitapta: Terminologija maseleleri. Astana. B. 18–25. [Aliszhanov, S. (2004) Term and terminology. In Issues of Terminology. Astana. P. 18–25.] (in Kazakh)

Baitursynov, A. (1992) Til tagylymy (qazaq tili men oqu-agartuga qatysty engbekteri). Almaty: Ana tili. 448 b. [Baitursynov, A. (1992) Language studies (works on the Kazakh language and education). Almaty: Ana tili. 448 p.] (in Kazakh)

Bissengali, A.Z., Issaliyeva, A.A. (2025) Turki tilderine ortaq terminologijalyq qor qalyptastyru: ortaq terminzhasam tasilderi men tetikteri. *Tiltanym*. No.3. B. 122–136. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-122-136 [Bissengali, A.Z., Issaliyeva, A.A. (2025) Formation of a Common Terminological Resource of Turkic Languages:Unified Methods and Mechanisms of Term Formation. Tiltanym. No.3. P. 122–136. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-3-122-136.] (in Kazakh)

Chmielewski, P. (2022) Anatomical and medical terminology: new challenges and perspectives. Medical Journal of Cell Biology. Vol. 10. P. 102–107. https://doi.org/10.2478/acb-2022-0016 (in English)

Derev`janchenko, N., Lytovska, O., Djurba, D., Leshchyna, I. (2018) Impact of medical terminology on patients' comprehension of healthcare. Georgian Medical News. No.284. P. 159–163. (in English)

Dorland's illustrated medical dictionary (2020) 33th ed. Philadelphia: Elsevier Saunders, 2144 p. https://doi.org/10.1001/jama.1988.03410190179046 (in English)

Dosmuhammeduly, H. (1998) Tangdamaly. Almaty: Ana tili, 1998. 384 b. [Dosmukhammeduly, Kh. Selected Works. Almaty: Ana tili, 1998. 384 p.] (in Kazakh)

Dzhanabekov, K., Dzhanabekova, G.K. (2013) Oryssha-qazaqsha veterinarlyq sozdik. Almaty: Sozdik-Slovar'. 288 b. [Dzhanabekov, K., Dzhanabekova, G.K. (2013) Russian-Kazakh Veterinary Dictionary. Almaty: Sozdik-Slovar. 288 p.] (in Kazakh)

Federative Committee on Anatomical Terminology. [Electronic resource]. URL: https://ifaa.net/committees/anatomical-terminology-fipat/fipat-about/ (Date of use: 21.08.2025). (in English)

Hasangalieva, B. (2025) Qazaq zhane agylshyn tilderindegi medicina (oftal`mologija) terminderin kognitivtik-freimdik zertteu bagyty: PhD diss. (8D02304 – Filologiia). Aqtobe. 147 b. [Khassangaliyeva, B. (2025) Cognitive frame-based study of medical (ophthalmology) terms in Kazakh and English: Diss. PhD (8D02304 – Philology). Aktobe. 147 p.] (in Kazakh)

Isambaev, M., Sarsenova, Sh. (1982) Meditcna terminderining oryssha-qazaqsha sozdigi. Almaty: Qazaqstan, 406 b. [Issambayev, M., Sarsenova, Sh. (1982) Russian-Kazakh Dictionary of Medical Terms. Almaty: Kazakhstan, 406 p.] (in Kazakh)

Nesipbaev, T. (2004) Fiziologija terminderining tusindirme sozdigi. 2-basylym. Almaty: Agrouniversitet baspasy, 226 b. [Nesipbayev, T. (2004) Explanatory Dictionary of Physiology Terms. 2nd ed. Almaty: Agrouniversitet Publishing House, 226 p.] (in Kazakh)

Orfografijalyq sozdik (2013) Altynshy basylym. Qurast.: N.Uali, Q.Kuderinova, A.Fazylzhanova, Zh.Isaeva, N.Amirzhanova, A.Amirbekova. Almaty: Dauir, 720 b. [Orthographic Dictionary (2013) Sixth ed. Comp.: N. Uali, Q.Kuderinova, A.Fazylzhanova, Zh.Issayeva, N.Amirzhanova, A.Amirbekova. Almaty: Dauir, 720 p.] (in Kazakh)

Oryssha-qazaqsha terminologijalyq sozdik. Medicina (2025) [Jelektrondy resurs]. URL: https://1513.slovaronline.com (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [Russian-Kazakh Terminological Dictionary. Medicine (2025) [Electronic resource]. URL: https://1513.slovaronline.com (Accessed: August 23, 2025).] (in Kazakh)

Otargalieva, Sh. (2025) Medicina terminderi qalai audarylyp zhur? [Jelektrondy resurs]. URL: https://anatili.kazgazeta.kz/news/16624 (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [Otarghaliyeva, Sh. (2025) How are medical terms being translated? [Electronic resource]. URL: https://anatili.kazgazeta.kz/news/16624 (Accessed: August 23, 2025).] (in Kazakh)

Qaliuly, Sh. (2025) Shipagerlik bajannyng bereri mol. [Jelektrondy resurs]. URL:

https://anatili.kazgazeta.kz/news/57963 (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [Kaliuly, Sh. The rich legacy of the Healer's Bayan [Electronic resource]. URL: https://anatili.kazgazeta.kz/news/57963 (Accessed: August 23, 2025).] (in Kazakh)

Qazaq adebi tilining sozdigi (2011) On bes tomdyq (1–15 tomdar). Qurast.: A.Fazylzhanova, N.Ongarbaeva, Q.Gabithanuly, zhane basqalar. Almaty. [Dictionary of the Kazakh Literary Language (2011) In fifteen volumes (Vols. 1–15). Comp.: A.Fazylzhanova, N.Ongarbayeva, K.Gabitkhanuly, et al. (2011) Almaty.] (in Kazakh)

Qazaq grammatikasy: fonetika, sozhasam, morfologija, sintaksis. (2002) Astana, 784 b. [Kazakh Grammar: Phonetics, Word Formation, Morphology, Syntax. (2002) Astana, 784 p.] (in Kazakh)

Qazaq tilining orfografijalyq sozdigi (1988) 49 000 soz. Qazaq SSR Gylym akademijasy, Til bilimi instituty. Almaty: Qazaqstan, 400 b. [Orthographic Dictionary of the Kazakh Language (1988) 49 000 words. Academy of Sciences of the Kazakh SSR, Institute of Linguistics. Almaty: Kazakhstan, 400 p.] (in Kazakh)

Qazaq tilining ulttyq korpusy (2025) [Jelektrondy resurs]. URL: https://qazcorpus.kz (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [National Corpus of the Kazakh Language (2025) [Electronic resource]. URL: https://qazcorpus.kz (Accessed: August 23, 2025).] (in Kazakh)

Qazaqstan Respublikasynda travmatologijalyq zhane ortopedijalyq komek korsetudi uiymdastyru standarty (2025) Qazaqstan Respublikasy Densaulyq saqtau ministrining 2023 zhyldagy 27 qazandagy №156 buirygy [Jelektrondy resurs]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200026488 (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [Standard for organizing traumatological and orthopedic care in the Republic of Kazakhstan. Order No.156 of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated October 27, 2023 [Electronic resource]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200026488 (Accessed: August 23, 2025).] (in Kazakh)

Qazaqstanda zeinetkerler arasynda zhii kezdesetin 6 auru qandai? (2025) [Jelektrondy resurs]. URL: https://baq.kz/qazaqstanda-zeynetkerler-arasynda-zhii-kezdesetin-6-auru-qanday-200017733/ (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [What are the 6 most common diseases among pensioners in Kazakhstan? [Electronic resource]. URL: https://baq.kz/qazaqstanda-zeynetkerler-arasynda-zhii-kezdesetin-6-auru-qanday-200017733/ (Accessed: August 23, 2025).] (in Kazakh)

Qazaqstanda zhastar arasynda zhii kezdesetin 6 auru qandai? (2025) [Jelektrondy resurs]. URL: https://abai.kz/post/201638 (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [What are the 6 most common diseases among young people in Kazakhstan? [Electronic resource]. URL: https://abai.kz/post/201638 (Accessed: August 23, 2025).] (in Kazakh)

Qurmanbaiuly, Sh. (2019) Qazirgi qazaq terminologijasynyng ozekti maseleleri. Terminologijalyq habarshy. №1(56). Astana. B. 90–94. [Qurmanbaiuly, Sh. (2019) Current issues of modern Kazakh terminology. Terminological Bulletin. No.1(56). Astana. P. 90–94.] (in Kazakh)

Sadigova, N., Aliyeva, S. (2025) Methods of terms formation in nuclear medicine. Open Research Europe. Vol. 5. https://doi.org/10.12688/openreseurope.18941.1 (in English)

Saparov, Q.A., Bazarbaeva, Zh.M., Abdullaeva, B.A. (2012) Citologija, gistologija, jembriologija terminderining tusindirme sozdigi: oqu quraly. Almaty: Jekonomika. 454 b. [Saparov, K.A., Bazarbayeva, Zh.M., Abdullayeva, B.A. (2012) Explanatory dictionary of cytology, histology, and embryology terms: A textbook. Almaty: Ekonomika. 454 p.] (in Kazakh)

Skelet. Vikipediia (2025) [Jelektrondy resurs]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Скелет (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [Skeleton. Wikipedia (2025) [Electronic resource]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Скелет (Accessed: August 23, 2025).] (in Russian)

Sot-medicinalyq saraptamany uiymdastyru zhane zhurgizu tartibi turaly nusqaulyq (2025) Qazaqstan Respublikasy Densaulyq saqtau ministrining 2010 zhyldagy 20 mamyrdagy №368 buirygy [Jelektrondy resurs]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V100006305_ (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [Guideline on the organization and conduct of forensic medical examination (2025) Order No.368 of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated May 20, 2010 [Electronic resource]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V100006305_ (Accessed: August 23, 2025).] (in Kazakh)

Stedman's medical dictionary for the health professions and nursing (2005) 5th ed. Philadelphia: Lippincott Williams & Wilkins. 1942 p. https://doi.org/10.7326/0003-4819-66-6-1305_1 (in English)

Syzdyq, R. (2001) Tildik norma zhane onyng qalyptanuy (kodifikacijasy). Astana: Elorda. 230 b. [Syzdyq, R. (2001) Linguistic norms and their formation (codification). Astana: Elorda. 230 p.] (in Kazakh)

Termincom.kz (2025) [Jelektrondy resurs]. URL: http://www.termincom.kz (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [Termincom.kz (2025) [Electronic resource]. URL: http://www.termincom.kz (Accessed: August 23, 2025).] (in Kazakh)

Travmatologijalyq zhane ortopedijalyq komek korsetetin medicinalyq uiymdardyng qyzmeti turaly kagida (2025) Qazaqstan Respublikasy Densaulyq saqtau ministrining 2011 zhyldagy 6 mausymdagy №352 buirygy [Jelektrondy resurs]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1100007024 (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [Guideline on the activity of medical organizations providing traumatological and orthopedic care (2025) Order No.352 of the Minister of Health of the Republic of Kazakhstan dated June 6, 2011 [Electronic resource]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1100007024 (Accessed: August 23, 2025).] (in Kazakh)

Zhalgas, H. (2025) Qazaq tilinde medicina terminderining sozdigi shyguy mumkin [Jelektrondy resurs]. URL: https://inbusiness.kz/kz/news/kazak-tilinde-medicina-terminderinin-sozdigi-shyguy-mumkin (Pajdalanylgan kuni: 23.08.2025). [Zhalgas, Kh. (2025) A dictionary of medical terms in the Kazakh language may be published [Electronic resource]. URL: https://inbusiness.kz/kz/news/kazak-tilinde-medicina-terminderinin-sozdigi-shyguy-mumkin (Accessed: August 23, 2025).] (in Kazakh)

Zhubanov, Q. (2010) Qazaq tili zhonindegi zertteuler. Almaty: Atamura. 608 b. [Zhubanov, K. (2010) Studies on the Kazakh language. Almaty: Atamura, 608 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.04.2025.

© Алдашева К.С., Есполова Ж.Е., Досанова А.М., 2025
© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.31.21 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-166-179

Гүлсінай Сайлауқызы Исаева[1*], Кунипа Ахатовна Ашинова[2]
[1*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-6962-8953 E-mail: gulsinai_isa@mail.ru
[2]филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Астана халықаралық университеті, Қазақстан, Астана қ.,
ORCID: 0000-0001-6938-2092 E-mail: kunipa_ashimova@aiu.edu.kz

ЖАРНАМА МӘТІНДЕРІ ІШКОРПУСЫ: ӘЗІРЛЕМЕСІ ЖӘНЕ ЛИНГВОПРАГМАТИКАСЫ

Аңдатпа. Мақалада Қазақ тілінің ұлттық корпусы құрамында әзірленіп жатқан жарнама мәтіндері ішкорпусының құрылымы мен мазмұны, оны әзірлеудің кезеңдері мен ғылыми әдіснамасы сипатталады. Зерттеу мақсаты – жарнама мәтіндерінің тілдік және әлеуметтік-коммуникативтік ерекшеліктерін корпустық лингвистика әдістері арқылы талдау және олардың заманауи қазақ қоғамындағы қызметін анықтау. Зерттеу материалы ретінде ішкорпус базасына енгізілген жарнама мәтіндері алынды. Ішкорпус құрылымы жарнаманың таралу кеңістігі (сыртқы, БАҚ және ғаламтор) бойынша жүйеленіп, мәтіндерге экстралингвистикалық және мазмұндық метабелгіленім қойылды. Жарнама мәтіндері ішкорпусын әзірлеу барысында Microsoft Office Excel, CSV, Notepad бағдарламалық құралдары қолданылып, деректерді құрылымдау мен сүзгілеу кезеңдері жүзеге асырылды. Эмпирикалық база ретінде ішкорпус деректері лингвопрагматикалық және әлеуметтік лингвистикалық тұрғыда талданды. Талдау нәтижесінде жарнама мәтіндерінде әсер ету маркерлерінің (әрекетке шақыру, назар аударту, ішкі сезімді ояту, шектеулі ұсыныс, кепілдік пен уәде беру) жиілігі мен функционалдық сипаты айқындалды. Зерттеу нәтижелері жарнама дискурсын қазақ тіліндегі қоғамдық коммуникацияның маңызды құралы ретінде сипаттауға және оны сандық деректер негізінде кешенді зерттеуге мүмкіндік береді. Жұмыстың ғылыми маңыздылығы қазақ тіліндегі жарнама мәтіндерінің алғаш рет корпустық лингвистикада зерделеніп, олардың лингвопрагматикалық, әлеуметтік лингвистикалық тұрғыда ғылыми талдау жасалатындығымен айқындалады, ал практикалық мәні – ішкорпус базасының жарнама тілі мен қоғам байланысын зерттеуге арналған ұлттық дереккөз ретіндегі қолданбалы маңыздылығында.

Тірек сөздер: жарнама мәтіндері; ішкорпус; корпустық лингвистика; әлеуметтік лингвистика; лингвопрагматикалық аспект

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR24993244 «Қазақ тілі ұлттық корпусын Smart-мәтіндер мегажобасы және қазақтілді жасанды интеллект негізі ретінде жетілдіру, ішкорпустарын әзірлеу» (2024-2026 жж.) атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша зерттеу жобасы аясында жазылды.

Сілтеме жасау үшін: Исаева Г.С., Ашинова К.А. Жарнама мәтіндері ішкорпусы: әзірлемесі және лингвопрагматикасы. *Tiltanym*, 2025. №4 (100). 166-179-бб.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-166-179

Гульсинай Сайлауовна Исаева[1*], Кунипа Ахатовна Ашинова[2]
[1*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук,
Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-6962-8953 E-mail: gulsinai_isa@mail.ru
[2]кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
Международный университет Астана, Казахстан, г. Астана,
ORCID: 0000-0001-6938-2092 E-mail: kunipa_ashimova@aiu.edu.kz

ПОДКОРПУС РЕКЛАМНЫХ ТЕКСТОВ: РАЗРАБОТКА И ЛИНГВОПРАГМАТИКА

Аннотация. В статье рассматриваются структура и содержание подкорпуса рекламных текстов, входящих в состав Национального корпуса казахского языка, а также этапы его разработки и методологические основы исследования. Цель работы – анализ языковых и социально-коммуникативных особенностей рекламных текстов с использованием методов корпусной лингвистики. В качестве материала использованы рекламные тексты, включённые в базу подкорпуса. Корпусные данные систематизированы по каналам распространения (наружная реклама, СМИ, интернет) и снабжены экстралингвистической и содержательной метаразметкой. На этапах подготовки использованы программные средства Microsoft Office Excel, CSV и Notepad для структурирования и

фильтрации данных. Эмпирическая база проанализирована с позиций лингвопрагматики и социолингвистики. В результате выявлены основные типы маркеров воздействия: призыв к действию, привлечение внимания, эмоциональное побуждение, ограниченные предложения и гарантийные высказывания. Полученные результаты позволяют рассматривать рекламный дискурс как важный элемент общественной коммуникации на казахском языке и использовать корпусные данные для дальнейших исследований. Научная значимость данной работы определяется тем, что рекламные тексты на казахском языке впервые изучаются в рамках корпусной лингвистики и проводится научный анализ с лингвопрагматической и социолингвистической точек зрения. Практическая ценность исследования заключается в создании национальной базы данных для анализа языка рекламы и культурно-языковых стратегий.

Ключевые слова: рекламные тексты; подкорпус; корпусная лингвистика; социолингвистика; лингвопрагматический аспект

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR24993244 «Совершенствование Национального корпуса казахского языка как мегапроекта Smart-текстов и основы казахского искусственного интеллекта, разработка его подкорпусов» (2024-2026 гг.).

Для цитирования: Исаева Г.С., Ашинова К.А. Подкорпус рекламных текстов: разработка и лингвопрагматика. *Tiltanym*, 2025. №4 (100). С. 166-179. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-166-179

Gulsinay Issayeva[1*], Kunipa Ashinova[2]

[1*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-6962-8953 E-mail: gulsinai_isa@mail.ru

[2] Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Astana International University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-6938-2092 E-mail: kunipa_ashimova@aiu.edu.kz

SUBCORPUS OF ADVERTISING TEXTS: DEVELOPMENT AND LINGUOPRAGMATICS

Abstract. The article presents the structure and content of the Advertising Texts Subcorpus, which is part of the National Corpus of the Kazakh Language, describing the stages of its development and methodological framework. The research aims to analyze the linguistic and socio-communicative features of advertising discourse using corpus linguistics methods. The material includes advertising texts integrated into the subcorpus database. The data are systematized by advertising channels (outdoor, media, and online) and annotated with extralinguistic and content-based metadata. During corpus development, Microsoft Office Excel, CSV, and Notepad software tools were applied for data structuring and filtering. The empirical corpus was analyzed from linguistic-pragmatic and sociolinguistic perspectives. The analysis identified key advertising markers such as call to action, attention appeal, emotional engagement, limited-time offer, and guarantee or promise markers. The findings reveal advertising discourse as a significant component of public communication in Kazakh and demonstrate the potential of corpus-based studies for understanding its linguistic strategies. The scientific significance of this work lies in the fact that advertising texts in the Kazakh language are, for the first time, examined within the framework of corpus linguistics, and a scientific analysis is conducted from linguopragmatic and sociolinguistic perspectives. The practical value of the study consists in the creation of a national database for analysing the language of advertising and culturally embedded linguistic strategies.

Keywords: advertising texts; subcorpus; corpus linguistics; sociolinguistics; linguopragmatic aspect

Source of financing: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR24993244 «Enhancing the National Kazakh language Corpus as a megaproject of Smart-texts and Kazakh artificial intelligence base, development of its subcorpora» (2024-2026).

For citation: Issayeva, G., Ashinova, K. Subcorpus of Advertising Texts: Development and Linguopragmatics. *Tiltanym*, 2025. No.4 (100). P. 166-179. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-166-179

Кіріспе

Қазіргі жаһандану мен цифрлық коммуникация дәуірінде жарнама қоғам өмірінің барлық саласына етене енген әмбебап ақпараттық құралға айналды. Ол тек тауар мен қызметті жылжытудың тетігі ғана емес, сонымен бірге қоғамдық санаға ықпал ететін әлеуметтік-коммуникативтік феномен ретінде ерекше зерттеу нысанына айналып отыр. Жарнама мәтіндері арқылы қоғамдағы мәдени құндылықтар, тілдік нормалар мен прагматикалық стратегиялар айқын көрініс табады. Сондықтан жарнаманы тек экономикалық немесе маркетингтік тұрғыдан емес, тіл мен қоғам арақатынасының көрінісі ретінде, яғни әлеуметтік лингвистикалық және лингвопрагматикалық аспектіде зерттеу өзекті болып табылады.

Қазақ тіліндегі жарнама дискурсы соңғы жылдары лингвистикалық зерттеулердің өзекті бағытына айналып отыр. Бұған бір жағынан қоғамның цифрлық коммуникацияға көшуі мен жарнама мәтіндерінің жаңа медиа кеңістікте көбеюі әсер етсе, екінші жағынан тіл мен мәдениет байланысын зерттеудегі антропоөзекті және әлеуметтік бағыттарлың дамуы ықпал етті.

Жарнама мәтіндерін лингвистикалық тұрғыда талдау тіл мен қоғамның өзара ықпалдастығын, тілдік таңбалардың прагматикалық әлеуетін және ықпал ету стратегияларын түсінуге мүмкіндік береді. Осы бағыттағы зерттеулер қазіргі таңда тек мәтіндік талдау шеңберінде ғана емес, нақты эмпирикалық базаға сүйенген *корпустық лингвистика* деңгейінде жүргізіле бастады.

Қазақ тіл білімінде жарнама мәселесіне арналған алғашқы еңбектер жарнаманы тіл мәдениетінің элементі ретінде сипаттап, тілдік нормалар мен эстетикалық қолданысқа басымдық берді (Асанбаева, 1999; Солтанбекова, 2001; Увайсова, 2010). Ал соңғы кезеңде жарық көрген зерттеулер жарнаманы прагматика, когнитивті және әлеуметтік лингвистика тұрғысынан қарастырып, оның ықпал ету тетіктерін нақты эмпирикалық және цифрлық деректер негізінде талдауға бет бұрды (Күдеринова, Мамырбек, 2023; Исаева, Ескендір, 2023; Дүйсен, Махамбетова, Жаңабекова, 2024; Пиязбаева, Уракова-Йанч, 2024).

Осы ретте жарнама тілін қазіргі цифрлық кеңістікте зерттеудің жаңа кезеңі Қазақ тілінің ұлттық корпусы (ары қарай – ҚТҰК) базасымен тығыз байланысты. ҚТҰК – қазақ тілінің барлық стильдік тармақтарын, жанрлық түрлерін және қолданыс салаларын қамтитын көпқабатты электронды мәтіндер базасы. Ол тілдің заманауи қолданысын толық бейнелеуге, ғылыми және қолданбалы зерттеулер жүргізуге арналған ашық платформа болып табылады. ҚТҰК құрамына енген мәтіндерге морфологиялық, лексикалық, семантикалық және фонетикалық деңгейде белгіленімдер қойылған, сондықтан ол тілдің құрылымдық жүйесін сандық әдістер арқылы зерттеуге мүмкіндік береді. Қазіргі уақытта ҚТҰК негізінде ауызша, диалектілік, мәдени-репрезентативті, терминологиялық, мақал-мәтелдер, тарихи, параллель, жазушылар, тарихи-поэтикалық, ономастикалық, фразеологизмдер, заманауи поэзия, алты тілді парраллель, оқу және Learner’s corpus ішкорпустары сияқты мамандандырылған бағыттар жасақталуда (Қазақ тілінің ұлттық корпусы, n.d.).

Осы ішкі бағыттардың бірі – жарнама мәтіндері ішкорпусы, ол қазіргі қазақ тіліндегі жарнама дискурсын жүйелі түрде жинақтауға және талдауға арналған алғашқы функционалды база болып табылады. Ішкорпус құрылымы жалпы корпус лингвистикасының классификациясына сәйкес белгіленген: ол қазақ тіліндегі жазба және аудиовизуалды мәтіндерге негізделген, белгіленімі бар, динамикалық, яғни үнемі толықтырылып отыратын зерттеу типіндегі корпус санатына жатады. Оның басты ерекшелігі – нақты қоғамдық коммуникация кеңістігіндегі жарнама мәтіндерін қамтуында. Жиналған деректер құрамына сыртқы (көше, көлік, сауда орындарындағы), бұқаралық ақпарат құралдарындағы және ғаламтор жарнамалар енген. Барлық мәтіндерге экстралингвистикалық метабелгіленім қойылып, жүйелі сүзгілеу арқылы базаға енгізілді. Бұл ішкорпус зерттеушілерге жарнама мәтіндерінің тілдік, құрылымдық және әлеуметтік ерекшеліктерін эмпирикалық деректер негізінде талдауға мүмкіндік береді. Нәтижесінде жарнама тілі қазақ тілінің заманауи қолданымдық қабатын бейнелейтін дербес корпус ретінде қалыптасып отыр (Қазақ тілінің ұлттық корпусы, n.d.).

Материал және әдістер

Зерттеу материалы ретінде ҚТҰК құрамындағы жарнама мәтіндер ішкорпусы алынды. Қазіргі таңда бұл ішкорпуста метабелгіленім қойылған 7 мыңнан астам жарнама мәтіні жинақталған. Материал сапалық тұрғыдан жарнама мәтіндерінің заманауи түрлері мен медиалық арналары бойынша үлгілерді (сыртқы, бұқаралық ақпарат құралдары және ғаламтор жарнамалары) қамтыса, сандық тұрғыдан қазақ қоғамындағы жарнаманың кең көлемді репрезентациясын көрсетеді.

Мақалада жарнама мәтіндері ішкорпусын әзірлеудің алғашқы кезеңінде қазіргі қоғамдағы жарнаманы таралу орнына қарай жіктеу, екінші кезеңінде жарнама мәтіндерді белгіленген нысандардан жинақтау бойынша фотобекітпе, стенограммалау, сұрыптау, жүйелеу әдістері, үшінші кезеңде олардың белгіленімдер әзірлемесін жасауда экстралингвистикалық тұрғыдан

зерделеу әдістері, төртінші кезеңде жарнама мәтіндерін ішкорпус базасына енгізу барысында Microsoft Office Excel, CSV, Notepad бағдарламалық құралдары, ал бесінші кезеңде ішкорпус базасын эмпирикалық база ретінде қолдана отырып, жарнама дискурсын әлеуметтік-коммуникативтік және лингвопрагматикалық тұрғыдан талдау тәсілдері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Корпус базасы қазіргі лингвистикалық зерттеулердің әдіснамалық және технологиялық негізін қалыптастыратын маңызды құралдардың бірі болып саналады. «Лингвистикалық немесе тілдік корпус – нақты лингвистикалық міндеттерді шешуге арналған, электронды түрде құрылымданған және белгіленім қойылған тілдік деректердің үлкен жиынтығы (Захаров, 2005: 3). Корпустық лингвистика заманауи тіл білімінде эмпирикалық деректерді жүйелі түрде жинақтап, автоматты талдау мен сандық әдістерді қолдануға мүмкіндік береді.

Қазақ тілінің ұлттық корпусын құру жөнінде теориялық және қолданбалы мәселелерге арналған зерттеулер де бұл бағыттың қалыптасуына негіз болды. Қазақ тіліндегі корпустық лингвистиканың алғашқы ғылыми негіздерін А. Жұбанов ұсынса (2009), кейінгі зерттеулерде мәтіндерге әртүрлі белгіленім түрлерін қою, морфологиялық және семантикалық аннотациялау, оларды автоматтандыру жүйесін жетілдіру мәселелері қарастырылды (Жұбанов, Жаңабекова, 2017; Жубанов, Фазылжанова, 2014; Жаңабекова, Пірманова, 2019). Бұл зерттеулердің нәтижесінде қазіргі таңда ҚТҰК құрылымы, белгіленім жүйесі және ішкорпустарды әзірлеу принциптері ғылыми тұрғыда қалыптасты.

Жарнама дискурсын зерттеу әлемдік лингвистикада XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қарқынды дами бастады. Шетелдік зерттеушілер жарнаманы әлеуметтік коммуникация мен тілдік ықпал ету құралы ретінде қарастырып, оның прагматикалық және семиотикалық сипатын анықтады. Д. Лич жарнаманы тілдің ерекше стилистикалық формасы ретінде сипаттап, оның экспрессивті-эмоционалды әлеуетін көрсетті (Leech, 1966). Гай Кук жарнаманың когнитивті және прагматикалық әсер ету механизмін талдап, тұтынушы қабылдауындағы сендіру стратегияларды ашты (Cook, 2001). Ж. Мик пен Э. МакКуэрри жарнама мәтіндерінің риторикалық құрылымын зерттеп, оның сендіру күшін тілдік формамен байланыстырды (McQuarrie, Mick, 1996). Ал С. Форкини жарнамалық дискурсты корпус лингвистикасы әдістерімен талдаудың ғылыми негізін ұсынды (Forchini, 2015).

Шетелдік интернет ресурстар да қазіргі жарнама типологиясы мен медиа арналарының қазіргі сипаттамасын ұсынады. Мәселен, маркетингке арналған электронды дереккөздерде жарнаманың заманауи түрлері мен медиалық арналарының сипаттамасы берілген (Агеев және басқ., 2009-2022). Бұл деректер жарнама мәтіндерін корпустық жүйелеу кезінде теориялық және классификациялық негіз ретінде пайдаланылды.

Қазақстан тіл білімінде жарнама тілі мен дискурсын зерттеу бағыттары біртіндеп лингвомәдени сипаттаудан прагматикалық және корпустық деңгейге дейін дамып отыр. Алғашқы зерттеулерде жарнамадағы мемлекеттік тілдің қолданылуы әлеуметтік-лингвистикалық аспектіде қарастырылып (Асанбаева, 1999), жарнаманың ықпал ету қызметі тілдік нормалармен байланыстырылды (Солтанбекова, 2001). Кейінгі еңбектерде жарнама тілі лингвопрагматикалық аспектіде зерттеліп, оның прагматикалық және ықпал ету функциялары талданды (Увайсова, 2010).

Жарнама тілін когнитивтік және функционалды бағытта қарастыру барысында жарнама слогандарының когнитивті-коммуникативтік табиғаты көптілді материалдар негізінде сараланып (Байдуллаева, 2014), жарнама мәтіндеріне лексико-семантикалық және функционалдық талдаулар жүргізілді (Бекқожанова, Оспанова, Садуахас, 2020).

Соңғы жылдары жарнама дискурсын цифрлық және корпустық лингвистика тұрғысынан қарастыру кеңінен қолға алынды. Бұл бағыттағы зерттеулер ҚТҰК құрамындағы жарнама мәтіндері ішкорпусы негізінде жүргізілуде. Аталған ішкорпус эмпирикалық база ретінде қолданылып, жарнама мәтіндері тарихи-құрылымдық негізде, әлеуметтік лингвистикалық, лингвопрагматикалық аспектілерде қарастырыла бастады (Күдеринова, Мамырбек, 2023; Исаева, Ескендір, 2023; Дүйсен, Махамбетова, Жаңабекова, 2024; Пиязбаева, Уракова-Йанч, 2024).

Сонымен қатар А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында Анар Фазылжанның

редакциялық басқаруымен екі үлкен ұжымдық еңбек жарық көрді. Оның бірі – қазақ тіліндегі жарнаманың мазмұндық-прагматикалық құрылымы, модельдері талданып, жарнама мәтінін түзуде сөйлем үлгілерін, ұлттық-танымдық бірліктерді қолдану және олардың стильдік нормасын сақтау мен сауатты жазу бойынша ұсынылған «*Жарнама мәтінін құрастырушыларға арналған лингвистикалық нұсқаулық*» (Жарнама мәтінін құрастырушыларға арналған лингвистикалық нұсқаулық, 2024), екіншісі – қазақ тіліндегі жарнамалардың маркерлері бес түрге жіктеліп, олардың қолдану ерекшеліктері жүйеленген және жарнама мәтіндеріндегі сөздердің үлестірмелі жиілігі ұсынылған «*Жарнама маркерлері: сөздігі мен жиілігі*» атты еңбегі (Жарнама маркерлері: сөздігі мен жиілігі, 2024). Бұл еңбектерге ҚТҰК құрамындағы жарнама мәтіндер ішкорпусының эмпирикалық базасы негіз болды.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі ақпараттық кеңістікте жарнама – қоғамға ықпал етудің маңызды құралы. Ол тек өнім, қызмет немесе ерекше идея туралы хабарлап қана қоймай, тұтынушыны нақты әрекетке бағыттайтын бизнес коммуникацияның тиімді тетігі ретінде қызмет атқарады. Сонымен қатар жарнама әлеуметтік стереотиптер мен құндылықтарды қалыптастыра отырып, қоғамның мәдени және тілдік ерекшеліктерімен тығыз байланысады.

Осы тұрғыдан жарнаманы экономикалық немесе мәдени құбылыс ретінде ғана емес, тілдік деректер арқылы зерттеуді қажет ететін әлеуметтік-коммуникативтік феномен ретінде қарастыру орынды. Жарнама мәтіндерінің корпустық форматта жинақталуы олардың тілдік ерекшеліктерін жүйелі түрде сипаттауға, қоғамға ықпал ету механизмдерін анықтауға және ұлттық мәдени-тілдік кодтарды айқындауға мүмкіндік береді.

Осы мақсатта ҚТҰК құрамындағы жарнама мәтіндері ішкорпусы А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында алғаш рет әзірленді (Қазақ тілінің ұлттық корпусы). Ішкорпус функционалды лингвистика мен лингвопрагматика қағидаларына сүйене отырып құрылды. Бұл бағыттар жарнама мәтінін тек тілдік құбылыс ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-коммуникативтік феномен ретінде зерделеуге мүмкіндік береді (Наисбаева, Масалимова, 2016).

Лингвопрагматика тұрғысынан жарнама мәтіні адресант (жарнама беруші) пен адресат (тұтынушы) арасындағы мақсатты ықпал ету әрекеті болып табылады. Сондықтан жарнама мәтіндерін корпустық тұрғыдан талдау олардың құрылымдық-коммуникативтік ерекшеліктерін, прагматикалық маркерлерін және әсер ету стратегияларын кешенді түрде зерделеуге жағдай жасайды. Теориялық тұрғыдан мұндай зерттеу тіл мен қоғам арасындағы байланысты, жарнаманың мәдени және экономикалық контексте қалыптасуын айқындауға бағытталады.

Жоғарыда аталған теориялық негіздерге сүйене отырып, жарнама мәтіндерін жинақтау мен құрылымдау үдерісі практикалық деңгейде жүзеге асырылды Қазақ тіліндегі жарнама мәтіндер ішкорпусын әзірлеу төмендегідей бірнеше кезеңнен тұрды:

1. Жарнаманы түрлеріне қарай жіктеу;
2. Мәтіндерді жинау, сұрыптау, жүйелеу;
3. Метабелгіленімін орнату;
4. Мәтіндерді ішкорпус базасына енгізу;
5. Жарнама мәтіндерін лингвистикалық тұрғыдан талдау.

1. *Жарнама түрлеріне қарай жіктеу кезеңі. Жар*нама мәтіндер ішкорпусын дайындау ең алдымен жарнаманың түрлерін анықтаудан басталды. Бұл қадам жарнама құбылысын ғылыми жүйелеуге және оның қоғамдық коммуникациядағы қызметін талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар мәтіндерді ҚТҰК базасына енгізу үшін жарнамалардың нақты жіктемесін айқындау маңызды болды.

Жалпы алғанда жарнама бастапқыда тауар мен қызмет туралы ақпаратты түрлі байланыс құралдары арқылы таратуға бағытталған болса, уақыт өте келе оның құрылымынан: қоғамдық байланыс, маркетинг, тауарды жылжыту, сату орнынлағы жарнама, көрмелік қызмет, демеушілік, брендинг сияқты жеке бағыттар өз алдына бөлініп шықты (Агеев және басқ., 2009–2022). Жарнаманы жүйелеу оның мақсаттары мен әдістерінің алуантүрлілігіне байланысты күрделі үдеріс болып табылады. Ал жарнаманың таралу орындары заңдық шектеулермен ғана емес, тапсырыс берушінің мақсаты мен шығармашылық ерекшелігіне де тәуелді.

Қазіргі уақытқа дейін жарнама жан-жақты талданып, әртүрлі негіздер бойынша жіктеліп келеді. Мәселен, *оның таралу орны мен тәсіліне қарай* (сырттағы, БАҚ-тағы, ғаламтордағы, үлестірмелі, іс-шаралық жарнамалар), *мақсатына қарай* (ақпараттық, салыстырмалы, ескерту), *қамту ауқымына қарай* (жеке, топтық, бұқаралық жарнамалар), *тауар түрлері мен тұтынушыларына қарай, масштабы мен шығынына қарай* (ATL /above the line/, BTL /below the line/ жарнамалары), *этикалық ұстанымына қарай* (шынайы этикалық, насихаттық, әсірелі, этикаға жат жарнамалар) (*Types of advertising*, n.d.). Жарнаманы корпустық негізде зерттеу үшін ең тиімді жіктеме – оның қазіргі таңда жиі таралатын кеңістігіне қарай саралау. Осыған сәйкес, ішкорпус үш негізгі топ бойынша құрылды:

- *сыртқы жарнама*
- *бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарнама*
- *ғаламтордағы жарнама.*

Бұл тәсіл мәтіндерді корпустық кеңістікте жүйелі сақтауға және олардың әлеуметтік-коммуникативтік қызметін кешенді талдауға негіз болды.

2. *Жарнама мәтіндерін жинау, сұрыптау, жүйелеу кезеңі.* Жарнама түрлері ішкорпус мақсатына сәйкес анықталғаннан кейінгі кезекте институт мамандарынан құрылған жұмыс тобы тиісті нысандардан жарнама мәтіндерін жинақтады. Бұл кезеңде деректер әр жарнама түрінің ерекшелігіне сәйкес жиналып, жан-жақты сұрыпталып жүйеленді. Сондықтан оларды төменде жеке қарастыруды жөн көрдік.

Сыртқы жарнама – тұтынушының назарын аудару мақсатында қоғамдық кеңістікте орналастырылатын визуалды ақпараттық құрал. Ол көбінесе қала көшелерінде, ғимараттардың маңдайшаларында, көліктерде, оның арнайы нысандарында (аялдама, бекет, вокзал, әуежай), сауда және ойын-сауық орындарында орналасады. Сонымен қатар ол белгілі бір өнім, қызмет немесе бренд туралы ақпаратты қысқа, есте қаларлық және көрнекі формада жеткізуді мақсат етеді. Сыртқы жарнаманың басты ерекшелігі – қысқалық, визуалды айқындық және кең аудиторияны қамту мүмкіндігі. Жарнама мәтіндер ішкорпусында сыртқы жарнама негізгі үш түрі бойынша қарастырылды. Олар:

- көше бойындағы жарнама;
- көлік нысандарындағы жарнама;
- сауда орындарындағы жарнама.

Көше бойындағы жарнама – визуалды ақпараттың ең кең тараған түрі. Бұл топқа жарнаманың орналасуы бойынша мынадай типтерін белгіледік: олар қалалық инфрақұрылым нысандарында – билборд, баннер, пилон, тролль, брандмауэр, штендер, мультимедиялық экрандар, және т.б.; ғимараттарда және сауда нысандарында – ламбрекин, витрина, маңдайшадағы жапсырма, терезедегі жапсырма, қабырғадағы жапсырма түріндегі жарнамалар (Исаева, Ескендір, 2023). Көше жарнамаларына бөлінген жұмыс тобы Алматы қаласының 8 ауданын (Медеу, Бостандық, Әуезов, Алмалы, Жетісу, Түрксіб, Наурызбай, Алатау) қамти отырып, фотобекітпе әдісі арқылы визуалды материалдар жинады.

Көлік нысандарындағы жарнама да визуалды ақпарат таратын маңызды құралдардың бірі. Олар көлік құралдарының сыртындағы жазуларда (шатырлар, борт, есіктер, стендтер, әйнектер); салонында орналастырылатын баспа хабарландыруларында; көлік мониторында; вокзалдар мен әуежайларда, метрода тауарлары бар витриналарда, мултимедиялық экрандарда; сонымен қатар көлік ішінде орналасқан (Исаева, Ескендір, 2023). Жарнамалар қалалық қоғамдық көліктерде визуалды бақылау және фотобекітпе әдісі арқылы жиналды. Бұл тұста тек мәтіндік ақпараты нақты көрінетін үлгілер ғана қабылданды.

Сауда орындарындағы жарнама Алматы қаласындағы сауда үйлерінен, базарлардан, шағын дүкендерден фотобекітпе әдісі арқылы жиналды. Сауда орындарындағы жарнамалар сауда залдарын жарнамалық безендірулерде; дүкен сөрелерінде (сыртқы және ішкі); сауда залындағы белгілер, маңдайша жазулар және планшеттерде; витрина жапсырмалары; еден жапсырмалары; бликфанг; кассалық аймақтағы жарнама; чекпоинт және т.б. жерлерде орналасқан (Исаева, Ескендір, 2023). Сауда орындарында көп қайталанған акциялар мен стандартты баға жарнамалары есепке алынған жоқ.

Қалалық кеңістікте орналасқан әрбір жарнама фотоға түсіріліп, оның орналасқан орны мен уақыты тіркеліп отырды. Бұл алдағы уақытта жарнама мәтіні туралы ақпаратқа (метабелгіленімге) қажетті болды. Сурет сапасы төмен, мәтіні анық емес және қайталанатын жарнамалар алынып тасталды. Барлық сыртқы жарнама түрлері бойынша жиналған материалдардың стенограммасы жасалып, мәтіндер техникалық редакциядан өтті. Қазіргі таңда жарнама мәтіндері ішкорпусы үздіксіз жетілдіріліп отырады, сондықтан әрдайым жаңа мәліметтермен толықтырылуда.

Бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарнамаларға (ары қарай – БАҚ жарнамасы) баспа (газет, журнал), радио және телевизиялық жарнама мәтіндері жатады. Бұл жарнама түрі дәстүрлі медиа кеңістікте көпшілікке бағытталған ақпарат таратудың маңызды арнасы болып табылады. БАҚ жарнамасы мәтіндік, визуалды және дыбыстық элементтердің үйлесімін пайдалана отырып, кең аудиторияға әсер ету мүмкіндігімен ерекшеленеді. Институт мамандарынан құрылған жұмыс тобы республикалдық телекомпанияларға ресми хат жолдау арқылы *өңірлік теледидарлардан жүгіртпе жол жарнамаларының* дайын мәтінін алды. Сонымен қатар соңғы жылдары *радио жарнамалары* да ішкорпус базасына енгізіле бастады. Отандық радио толқындарынан берілген дыбыстық жарнама әуелі таспаға жазылып, одан кейін оның мәтіндік транскрипциясы хатқа түсіріліп отырды. БАҚ жарнамаларының түпнұсқалық құрылымы мен стилі барынша сақталды. Себебі БАҚ жарнамаларының тілдік ерекшеліктері ресми және мақсатты аудиторияға бағытталаған.

Ғаламтор жарнамалары қазіргі жарнама нарығының ең белсенді әрі динамикалық бөлігін құрайды. Бұл санатқа *Instagram, TikTok, Telegram* әлеуметтік желілері мен *YouTube* бейнехостинг қызметіндегі жарнамалар енді. Ғаламтор жарнамасы интерактивті, жылдам таратылатын және мақсатты аудиторияға дәл бағытталған ақпараттық арна болып табылады. Ғаламтор жарнамаларын жинау үдерісіне жұмыс тобынан арнайы мамандар қатысып, әлеуметтік желілерден және интернет платформаларынан мәтіндер жинады. Ғаламтор кеңістігінен визуалды және аудиовизуалды жарнамалар жиналды. Визуалды жарнамалар Instagram беттеріндегі баннерлерден алынса, аудиовизуалды жарнамалар Instagram, YouTube, TikTok, Telegram желілерінен жиналды. Жиналған жарнамалардың бір бөлігіне стенограмма жасалса, басқа бөлігіне желілерде жарнама берушінің ұсынған мәтіні түпнұсқа күйінде алынды.

3. *Жарнама мәтіндерінің метабелгіленімін қою кезеңі.* Корпустық іздеу жүйесінің негізін құрайтын маңызды компоненттердің бірі – оған енгізілген мәтіндердің метабелгіленімі (немесе мета сипаттамасы). Метабелгіленім – ғылыми-зерттеу жұмыстарында белгілі бір кезеңге, стильге, авторға, тақырыпқа т.б. қатысты материалдар жинаудың таптырмас дереккөзі (Жұбанов, Жаңабекова, 2017). Мұндай құрылым зерттеушілерге корпус деректерін өз мақсаттары бойынша нақты параметрлерге сүйене отырып, қажетті мәтіндер топтамасын тез тауып алуға жағдай жасайды.

Ұлттық корпуста қамтылған мәтіндердің көптігі мен мазмұндық әртүрлілігі метабелгіленімнің қажеттілігін айқындайды. Зерттеушілер, әдетте, тұтас корпустан гөрі өз саласына сәйкес келетін ішкі массивтермен (мысалы, көркем, лингвомәдени, бизнес және медиа мәтіндермен, т.б.) жұмыс істейді. Сондай-ақ метабелгіленім мәнмәтіндік (контекстік) параметрлер мен тілдік ерекшеліктер арасындағы байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді. Мәселен, автордың жасы мен жынысы сияқты әлеуметтік факторлар мен оның тілдік қолданысы арасындағы корреляцияны талдау – корпустық әлеуметтік лингвистикадағы өзекті бағыттардың бірі (Baker, 2010).

ҚТҰК құрамындағы жарнама мәтіндер ішкорпусының метабелгіленімін жасау көлемі мен құрылымдық күрделілігі тұрғысынан ауқымды жұмыс болды. Барлық (сыртқы, БАҚ, ғаламтор) жарнама мәтіндері бастапқыда Google Disk платформасындағы Excel кестесіне енгізіліп, арнайы параметрлері бойынша метабелгіленімі қойылып отырды. Бұл метабелгіленім деректері ұдайы техникалық тұрғыдан біріздендіріледі. Сондай-ақ қазіргі жарнама тілінің лингвистикалық сауаттылығын шынайы көрсету және авторлық нұсқаның құқықтық тұтастығын қамтамасыз ету үшін жарнама мәтіндердің орфографиялық және грамматикалық ерекшеліктері түпнұсқа қалпында сақталды.

Жарнама мәтіндері ішкорпусының метабелгіленімі басқа ішкорпустардың белгіленімінен ерекшелігі бар. Жарнама таралу орнына қарай әртүрлі болғанымен, мәтіндердің метабелгіленімі ортақ 13 параметр бойынша сипатталады. Олар:

- *Жарнама материалы:* көше, көлік, сауда орындарындағы және инстаграмдағы баннер жарнамалардың суреті тіркелді;

- *Жарнама мәтіні:* барлық жарнама түрінің толық мәтіндік нұсқасы жазылды;

- *Жарнама түрі:* жарнаманың таралу орнына қарай, *көше бойындағы, көлік нысандарындағы, сауда орындарындағы, БАҚ-тағы, ғаламтордағы жарнама* деп көрсетілді;

- *Жарнама тақырыбы* өз ішінде *тақырыптық макротоп* және *тақырыптық микротоп* деп екіге бөлінді. Макротоп жарнамаланған заттың жалпы атауы болса, микротоп – жарнамаланған заттың жеке атауы. Мысалы, макротоп – *Сусындар* (бас әріппен жазылды), микротоп – *шай, кофе, газдалған сусын, газдалмаған су, шырынды сусын, энергетикалық сусын, алкогольді сусын* (кіші әріппен жазылды) ;

- *Жарнаманың формасы визуалды, аудиалды* немесе *аудио-визуалды* түрлеріне сәйкес жазылды.

- *Жарнаманың типі:* орналасу нысанына қарай, мысалы, сыртқы жарнамаларда билборд, баннер, пилон және т.б.; БАҚ жарнамасында жүгіртпе жол, радио; ғаламтор жарнамасында пост, сторис, бейнеролик ретінде көрсетілді.

- *Жарнама жылы*: ішкорпус базасы үшін жарнама мәтіндерінің жиналған жылы көрсетілді.

- *Жарнама беруші* ретінде *ірі бизнес, орта бизнес, шағын бизнес, мемлекеттік мекеме* және *жеке тұлға* деп белгіленді.

- *Берілу аймағы:* жарнаманың нақты жарияланған географиялық орны белгіленді. Мәселен, сыртқы жарнамаларда қала аудандары (Медеу ауданы, Алмалы ауданы, т.б.), сауда нүктелері (Мега, Almaty Mall, т.б.), көлік нысандары (Алматы-1 вокзалы, көлік сыртындағы жарнама, Сайран халықаралық автовокзалы және т.б.) көрсетілсе, БАҚ жарнамасында Қазақстанның өңірлері (Батыс Қазақстан облысы, Шығыс Қазақстан облысы, т.б. және республикалық радио), интернет жарнамаларында әлеуметтік желі мен видео платформа (Instagram, YouTube, TikTok, Telegram) атаулары белгіленді;

- *Кері байланыс:* жарнама берушінің байланыс деректері тіркелді;

- *Мәтінді белгілеуші:* жұмыс тобының жарнама мәтініне метабелгіленім қойған орындаушының аты-жөні жазылды;

- *Корпусқа енгізілген уақыт:* жарнама мәтіндерінің базаға қашан енгізілгені туралы ақпарат берілді.

Сонымен қатар сыртқы жарнамалар үшін *жарнама тілі,* БАҚ пен ғаламтор жарнамалары үшін *дереккөз* параметрлері қосылды:

- *Жарнама тілі:* мәтіннің қолданылған тілі белгіленді. Мәселен, сыртқы жарнамаларда бірыңғай қазақ тілінде болса «қазақша», ал қазақ-орыс тілдерінде аралас болса «қазақша, орысша» деп көрсетілді. Себебі көше, көлік, сауда орындарында таралған сыртқы жарнамалардың мәтіні негізінен қазақша, орысша қатар беріледі, сонымен қатар ішінара бірыңғай қазақ тілінде немесе бірыңғай орыс тілінде жарнамалар да кездеседі. Жарнама ішкорпусының нысаны қазақ тіліндегі мәтіндер болғандықтан, орысша мәтіндер жазылмады. Алайда жарнама мәтіндерінің толық бейнесін, яғни қай тілде берілгенін жарнама материалы параметрінде көрсетілген жарнаманың суретінен көруге болады. Мұндай дерек қаланың лингвистикалық кеңістігін зерттеушілер үшін маңызды болатыны сөзсіз.

- *Дереккөзде* БАҚ және ғаламтор жарнамаларының сілтемесі берілді. Ішкорпус базасында БАҚ пен ғаламтор жарнамалары суретсіз тек мәтін түрінде ұсынылғандықтан, олардың дереккөзін көрсету заң тұрғысынан қажет болды. Бұл мәліметтер корпус зерттеушілері үшін деректердің шынайылығына, нақты әрі дәлелді болуына мүмкіндік береді.

4. *Жарнама мәтіндерін ішкорпус базасына салу кезеңі* бірнеше дәйекті қадам арқылы жүзеге асырылды. Ең алдымен, барлық жарнама түрлерінен (көше, көлік, сауда орындары, теледидар, радио, Instagram, TikTok, Telegram және YouTube) жиналған мәтіндердің метабелгіленімі Google Disk платформасындағы Excel кестесінде техникалық және

орфографиялық тұрғыдан толық өңделді. Редакцияланған мәліметтер алдын ала интерфейсі әзірленген ішкорпус базасына енгізілді. Келесі кезеңде база деректері CSV (Comma-Separated Values – үтірмен бөлінген мағыналар, яғни деректерді кесте түрінде сақтайтын мәтіндік файл) форматына экспортталып, Notepad (блокнот) бағдарламасында өңделіп, қайта Excel түрінде сақталды. Осы Excel файл негізінде жұмыс тобы метабелгіленімдерді сүзгіден өткізіп, ондағы әртүрлі формада жазылған сөздер мен сөзформаларды біріздендірді. Техникалық түзетуден өткен материалдар ішкорпус базасына қайта жүктеліп, жарнама мәтіндерінің толық әрі құрылымдық деректер жиынтығы қалыптастырылды.

5. *Жарнама мәтіндерін лингвистикалық тұрғыда талдау кезеңі.* Жарнама мәтіндер ішкорпусының базасындағы деректерді негізге ала отырып, олардың тұтынушыға әсер ететін негізгі маркерлерін, құрылымдық-семантикалық ерекшеліктерін және әлеуметтік-коммуникативтік қызметін анықтау – корпустық әлеуметтік лингвистика тұрғысынан аса маңызды. Бұл бағыттағы зерттеу жарнаманың лингвистикалық табиғатын нақты эмпирикалық деректер негізінде түсіндіруге, яғни жарнама тілінің қазіргі қоғамдағы рөлін, ықпал ету стратегияларын және мәдени кодтарын ашуға мүмкіндік береді.

Қазіргі ақпараттық кеңістікте жарнама – қоғамға ықпал етудің ең тиімді коммуникациялық құралдарының бірі. Тұтынушы санасына әсер ету мақсатында жарнама компаниялары үнемі жаңа тәсілдер мен тиімді тетіктерді іздестіруде. Солардың ішінде ең маңыздысы – мәтінді қабылдауды жеңілдетіп, оны есте қаларлық және әсерлі ететін, әрі тұтынушыны әрекетке итермелейтін *жарнама маркерлері*. Жалпы алғанда жарнама маркерлері құрылымдық және функционалды ерекшелігіне қарай *мәтіндік, визуалды* және *аудиалды маркерлер* болып бөлінеді.

Жарнама маркерлері тұтынушы назарын аударып қана қоймай, оның сенімін қалыптастыру және шешім қабылдау үдерісін жеделдету сияқты маңызды функцияларды атқарады. Олар бизнес және әлеуметтік коммуникацияны тиімді ұйымдастырудың басты құралы болып саналады. Экономикалық тұрғыдан алғанда, маркерлер өнім мен қызметтің сатылымын арттырып, нарықтың дамуына ықпал етсе, әлеуметтік тұрғыдан жаңа ұсыныстар мен жеңілдіктер туралы хабардар ету арқылы тұтынушының эмоциялық реакциясын оятады және қажеттілік пен қызығушылық деңгейін арттырады.

Лингвистикалық тұрғыдан жарнама маркерлері экспрессивті-эмоционалды және прагматикалық әлеуеті жоғары тілдік бірліктермен сипатталады. Олар көбіне қысқа, нақты және ықшамды құрылымда беріледі, әрі бұйрық рай, лепті сөйлем, риторикалық сұрақ, салыстыру, гипербола сияқты тәсілдер арқылы жүзеге асады. Мұндай тәсілдер тұтынушының назарын шоғырландырып, сендіру мен әрекетке ынталандыру қызметін атқарады.

Жарнама маркерлері тұтынушыға брендті тез тануға және оң ассоциациялар қалыптастыруға мүмкіндік беретін ерекше семиотикалық белгілер ретінде қарастырылады. Оларға логотиптер, ұрандар, фирмалық түстер, көрнекі бейнелер мен ерекше тіркестер жатады. Белгілі бір визуалды немесе вербалды маркерлердің тұрақты қолданылуы бренд пен құндылық не әрекет арасындағы ассоциативтік байланысты нығайтады. Сонымен қатар, маркерлерге жарнама мәтініндегі сөйлеу үні, мәдени коннотациялар және бейвербалды элементтер де кіреді.

Жарнама маркерлерінің осы қырларын ескере отырып, жарнама ішкорпусының мәтіндер базасында маркерлер жан-жақты қарастырылды. Жарнама мәтіндерінің лингвопрагматикалық ерекшелігі бойынша, *әрекетке шақыру, назар аударту, ішкі сезімді ояту, шұғыл әрі шектеулі ұсыныстар* және *кепілдік пен уәде беру* жарнама маркерлері анықталды. Төменде әр жарнама маркері нақты мәтіндік деректер арқылы сипатталып, олардың тілдік және коммуникативтік ерекшеліктері талданады.

Әрекетке шақыру (Call to Action) – тұтынушыны белгілі бір іс-әрекетке бағыттайтын жарнама маркері. Жарнама мәтіндерінде әрекетке шақыру маркерлері көбінесе императивті (бұйрық рай формасындағы) етістіктермен жасалады. Мысалы: «қазір сатып ал», «қоңырау шалыңыз», «тегін көріңіз», «батырманы басыңыз» және т.б.

Жарнаманың барлық түрлерінде нақты және тікелей *әрекетке шақыру* маңызды. Орналасқан жеріне қарамастан (сыртқы, БАҚ, ғаламтор), жарнама аудиторияны нақты әрекеттерге итермелеуге бағытталған: сатып алу, сайтқа кіру, жазылу немесе науқанға (акцияға)

қатысу. Жарнаманың барлық түрлері аудиторияның белсенділігін арттыратын маркерлерді қолданады. Мысалы, Алматы қаласының көлік нысандарындағы «*ÖZEN Ауыл жастарын қолда! Қайырымдылық қаржысын жәшікке тастаңыз немесе ««Қайырымдылық» айдарында мобильді аударым жасаңыз*!» деген жарнама мәтінінде *«Қайырымдылық қаржысын жәшікке тастаңыз», «Мобильді аударым жасаңыз!*» маркерлері тұрғындарды нақты қадам жасауға бағыттап, әрекетке шақырып тұр. Сол сияқты өңірлік теледидардан берілген: «*Егер сіз туыстарыңызды, жақындарыңызды, достарыңызды туған күнімен, мерейтойымен, мерекесімен құттықтағыңыз келсе, бізге мына мекенжайға келіңіз: Стаханов көшесі, 70, сағ. 09.00-18.00-ге дейін тапсырыс беріңіз және сіздің музыкалық құттықтауыңыз «Altai» телеарнасынан беріледі. Анықтама тел.: 77-74-85*» жарнама мәтінінде «*09.00-18.00-ге дейін тапсырыс беріңіз*» маркері және ғаламтордағы «*Кімде кім Құран үйрену үшін дүниенің тіршілігін тәрк етсе... Онда Алла тағала оған сұраған да, сұрамаған да нәрселерін беріп, оның барлық жағдайын жасап қояды екен! Ұстазбен жеке өтетін алғашқы дәріске қатысып Құранға деген махаббатыңызды ашып, алғашқы қадам жасаңыз! Қатысу үшін тек 10 орын бөлінді! Сілтемеге өтіп тіркеліп алыңыз!» жарнама мәтінінде* «*алғашқы қадам жасаңыз*», «*Сілтемеге өтіп тіркеліп алыңыз!*» деген әрекетке шақыру маркерлері жарнаманың әсерін күшейтіп, тұтынушыны нақты әрекеттерге шақырады (Қазақ тілінің ұлттық корпусы).

Назар аударту маркері ерекше ұсыныста алға тарта отырып, өнімнің ерекшелігін, бірегейлігін және құндылығын көрсету үшін қолданылады. Мысалы: «бүгін ғана», «сыныптағы ең жақсы», «ерекше ұсыныс» және т.б. Алматының көше бойында кездескен «*Wolt 14 КҮН = ТЕГІН ЖЕТКІЗУ Жаңа қолданушыларға алғашқы 14 күн бойы тегін жеткіземіз*» жарнамасында «*14 КҮН = ТЕГІН ЖЕТКІЗУ»* маркері ерекше ұсыныста білдіретін сөз тіркестерін бас әріппен жазу арқылы тұтынушының назарын мәтіндік және визуалды құралдармен аударады. Ал «*Кредит алу оңай! 10 000 000 теңгеге дейін кепілсіз кез келген мақсаттар үшін небәрі 3 минут ішінде. Оған қоса кредиттік демалыс алу мүмкіндігі бар. Толығырақ 7979 нөмірі бойынша немесе home.kz сайтында. Жоспарлауды Home Credit Bank-пен бірге жүзеге асырыңыз*» радио жарнамасы оқырманның бар назарын «*Кредит алу оңай!»* деп басталған сөздер арқылы алуға тырысқан. Сол сияқты «*Кезекті акция басталды, яғни Жамбыла 18г-де орналасқан Salam.bro нүктесінде бургерлердің бағасы 500, 550, хот-догтың бағасы 500 теңге және фридің бағасы 550 теңге. Құрметті тараздықтар, сіздерді асыға күтеміз! Келіп бургер мен хот-догтың дәмін татыңыздар*» деген инстаграмдағы пост жарнама да «*Кезекті акция басталды»* деген алғашқы сөйлемнен-ақ тұтынушының көңілін өзіне аударып отыр (Қазақ тілінің ұлттық корпусы).

Ішкі сезімді ояту маркері тұтынушыны эмоционалды реакциясын қозғау арқылы жарнамаланатын өнімге, қызметке қызығушылығын арттырады. Мысалы: «жайлылықтан ләззат алыңыз», «айырмашылықты сезініңіз», «өміріңізді жарқын етіңіз» және т.б. Алматы қаласының Армада сауда кешенінде кездескен «*ЖИҺАЗ Euro Mebel БІРГЕ БАҚЫТТЫМЫЗ*!» бликфанг жарнамасынан «*БІРГЕ БАҚЫТТЫМЫЗ!*» маркері өнім мен тұтынушы арасында эмоционалды байланыс орнатады. Той Думан радиосынан берілген «*Керемет жеңілдіктерді сезін! Көктемді бізбен бірге қарсы ал! Наурыздың онына дейін ең керек деген тауарларға 70%-ға дейін жеңілдіктер беретін көктемгі үлкен жаппай сатылымға қатыс! Техникаңды тегін жаңартып үлгер. Технодом. Бәрі де сіздер үшін*!» жарнамасының «Керемет жеңілдіктерді сезін!» маркері тұтынушыға сезіну, елестету арқылы әсер етіп, Технодом дүкенінің өнімдерін сезіммен қабылдауға итермелейді. Ал «YouTube» бейнехостингісіне жарияланған «*Fusetea. Ғажап дәмдер үйлесімін татып көр. Лайм мен жалбыз қосылған көк шай! Ерекше үйлесімнен рахат ал. Fusetea – контрасттар үйлесімі. Дәмін көр!*» жарнамасының «*Ерекше үйлесімнен рахат ал!*» маркері арқылы тұтынушының эмоциясын қозғайды (Қазақ тілінің ұлттық корпусы)

Шұғыл әрі шектеулі ұсыныстар тұтынушыны уақыттың немесе санының аз қалғандығына сендіреді. Мысалы, «10 дана қалды», «аптаның соңына дейін Акция», «тек алғашқы 10 клиент үшін», «соңғы мүмкіндік» және т.б.

Жарнаманың барлық түрлерінде тұтынушының *шұғыл* әрекет етуі үшін жеделдік элементі маңызды. Бұл *шектеулі* уақыт ішінде жеңілдік немесе ерекше ұсыныс болуы мүмкін. Мысалы, өңірлік теледидар арнасынан жүгіртпе жол арқылы «*Семейде алғаш рет! Тек 29 қаңтарға дейін!*

«zlux furs!» 1+1 акция. Күзен пальтосын сатып алғанда, сіз сыйлық ретінде қой терісінен тон аласыз. «dastan cinema» кинотеатры, 2 қабат» деген жарнамасы арқылы *«Тек 29 қаңтарға дейін»* маркерінен тұтынушыны жылдам әрекетке итермелейтін тілдік құрал қолданылғанын көруге болады. Ал ғаламтор желісіндегі «YouTube» бейнехостингісіне жарияланған «БАЛҒЫН ДӘМ, ДӘЛ СОЛ ЖЕРДЕ! I'm мейрамханаларында нәрлі сиыр еті, нәзік тауық еті немесе қытырлақ балық пен балғын көкөніс тандемі. Асығыңыздар! Ұсыныс шектеулі» деген жарнамада «*БАЛҒЫН ДӘМ, ДӘЛ СОЛ ЖЕРДЕ*» назар аударту маркерімен қатар, «Асығыңыздар! Ұсыныс шектеулі» маркері тұтынушыларды уақыттың шектеулі екендігіне сендіріп, шұғыл әрекет жасауға шақырады (Қазақ тілінің ұлттық корпусы).

Кепілдік пен уәде беру маркері өнім немесе қызмет туралы сенімді ой қалыптастырады. Мысалы, Алматы қаласының көлік нысандарында жарияланған «*AlinEX Нағыз кәсіпқойлар үшін уақытпен тексерілген Тегістегіштер көп, ал Glatt біреу – AlinEX*» деген жарнамадан құрылыс өнімдерінің сапалығын «*Уақытпен тексерілген*» тілдік маркері арқылы білдіріп тұр. Ал сауда орындарында тұрмыстық техниканы жарнамалаған «*120% үздік бағалар кепілдігі*» мәтіні ең алдымен «120%» қолданысы ерекше назар аудартса, «*үздік бағалар кепілдігі*» маркері өнімге сатып алушылардың күмәнін сейілтіп, сенімділікті арттырады. Сонымен қатар өңірлік теледидардан жүгіртпе жол арқылы «*Жаңа құндыз тондарын сатамын. Жаңа топтама. Сапасы жоғары. Барлық өлшемдер бар. Заманауи және классикалық үлгіде. Пайызсыз, артық төлемсіз, екі жылға бөліп төлеу қарастырылған. Сондай-ақ, құндыз орамалдар мен белбеулер сатылады*» деген жарнамадан «*Пайызсыз, артық төлемсіз*» маркері сырт киімдерді тиімді сатып алуға уәде береді (Қазақ тілінің ұлттық корпусы).

Жарнаманың барлық түрлерінде хабарламалар адам санасында тез және оңай қабылдануы керек. Өйткені мәтінді егжей-тегжейлі зерттеуге аудиторияның көп уақыты болмайды. Тұтынушы хабарламаны қысқа мерзімде қабылдауы үшін көп жағдайда жарнама мәтіні *қысқа және анық* болады. Сонымен қатар мұндай мәтінде маркерлі тілдік бірліктерді бас әріппен жазу, сұрау, леп белгілерін қолдану секілді ерекше орфографиялық тәсілдер орын алады. Жоғарыда келтірілген *БАЛҒЫН ДӘМ, ДӘЛ СОЛ ЖЕРДЕ, БІРГЕ БАҚЫТТЫМЫЗ, Ерекше үйлесімнен рахат ал!* тәрізді маркерлерден көруге болады. Радиодан басқа жарнаманың барлық түрлерінде визуалды маркерлер қолданылады: үлкен кескіндер, ерекше логотиптер, ашық түстер. Мұндай *көрнекі элементтер* хабарламаны тіпті тұтынушының қашықтықта немесе қозғалыста назарын аударуына ықпал етеді. Көрнекіліктер сыртқы жарнамаларды, сондай-ақ назар аудару бәсекелестігі жоғары цифрлық ортада (ғаламтор, теледидар) маңызды.

Жарнама ішкорпусының мәтіндік талдауы көрсеткендей, барлық жарнама түрлерінде тікелей әрекетке шақыру, жеделдік элементі, қысқалық және нақтылық маңызды рөл атқарады. Бұл жарнама мәтіндерінің ықпал ету мүмкіндігін арттырып, оның мақсатты аудиторияға тиімді жетуін қамтамасыз етеді.

Қорытынды

Қазақ тілінің ұлттық корпусының құрамында әзірленіп жатқан жарнама мәтіндері ішкорпусы қазіргі қазақ тіліндегі жарнама дискурсын әлеуметтік лингвистикалық және лингвопрагматикалық тұрғыдан зерттеуге арналған алғашқы эмпирикалық база болып табылады. Ішкорпустың техникалық және ғылыми негіздері жарнама мәтіндерін жинақтау, сұрыптау, жүйелеу, экстралингвистикалық белгіленім қою және оларды корпустық базаға енгізу арқылы қалыптастырылды.

Жарнама мәтіндері ішкорпусының құрылымы төмендегі кезеңдер негізінде жүзеге асырылды:

- жарнама мәтіндері қоғамдағы таралу арналарына қарай (сыртқы, көлік, сауда орындары, БАҚ және ғаламтор) жіктеліп, фотобекітпе және стенограммалау әдістері арқылы жиналды;

- жиналған мәтіндер Microsoft Office Excel бағдарламасында жүйеленіп, мазмұндық және экстралингвистикалық параметрлер бойынша метабелгіленім қойылды;

- өңделген деректер CSV форматында Notepad мәтіндік редакторы арқылы біріздендіріліп, ішкорпус базасына енгізілді;

- енгізілген мәтіндердің құрылымдық және әлеуметтік сипаттамалары сүзгіден өткізіліп,

біртұтас іздеу жүйесіне икемделді.

Қазақ тіліндегі жарнама ішкорпусының мәліметтер қоры – 7 000-нан астам мәтіндік бірліктен тұратын динамикалық, әлеуметтік лингвистикалық, лингвопрагматикалық зерттеу мақсаттарына арналған ауқымды база. Корпус құрылымында *жарнама материалы, жарнама мәтіні, жарнама түрі, жарнама тақырыбы: тақырыптық макротоп* пен *тақырыптық микротоп*, *жарнаманың формасы, жарнаманың типі, жарнама жылы*, *жарнама беруші*, *берілу аймағы, кері байланыс, мәтінді белгілеуші, корпусқа енгізілген уақыт* сияқты 13 негізгі параметр қарастырылған.

Жарнама мәтіндері ішкорпусының лингвопрагматикалық талдауы көрсеткендей, қазақ жарнамаларында әрекетке шақыру, назар аударту, ішкі сезімін ояту, шұғыл және пен кепілдік беру сияқты ықпал ететін маркерлер тұрақты қолданылады. Бұл белгілер жарнама тілінің прагматикалық әлеуетін және әлеуметтік-коммуникативтік қызметін айқындауға мүмкіндік береді. Жарнама мәтіндері ішкорпусы қазақ тілінің қоғамдық-коммуникациялық кеңістіктегі заманауи қолданысын көрсететін цифрлық ресурс ретінде ерекше маңызға ие. Ол тіл білімі, әлеуметтік лингвистика, медиа және жарнама коммуникациясы салаларында жаңа зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Агеев А.В., Мудров А.Н., Мейер В.С., Александров А.Н., Павлов С.М., Лебедева И.В., Алексеева М.А. (2009–2022). Индустрия рекламы. – URL: http://adindustry.ru/doc/1123. (қаралған күні: 20. 09. 2023).

Асанбаева С.А. Жарнама саласында мемлекеттік тілді қолданудың социолингвистикалық өзекті мәселелері: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 1999. – 28 б.

Дүйсен Қ., Махамбетова А., Жаңабекова А. Рекламные тексты на казахском языке: изменения и языковые особенности. // Eurasian Journal of Philology Science and Education. Том 196. – 2025. – №4. – Б. 30-38. https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph3

Жаңабекова А., Пирманова К. Технология программы полуавтоматической метаразметки казахского национального корпуса. // Актуальные проблемы современной лингвистики и гуманитарных наук: сборник статей XI Всероссийской научно-методической конференции с международным участием. – Москва: РУДН, 2019. – С. 465-474.

Жарнама маркерлері: сөздігі мен жиілігі. // Жалпы редакц. басқ.: Фазылжан А. – Алматы: Ел-шежіре, 2024. – 240 б.

Жарнама мәтінін құрастырушыларға арналған лингвистикалық нұсқаулық. // Жалпы редакц. басқ. Фазылжан А. – Алматы: Ел-шежіре, 2024. – 112 б.

Жұбанов А.Қ. Қазақ тілі мәтіндер корпусының компьютерлік базасын құрудың алғышарттары. // Әдеби тіл және қазақ тілінің өміршеңдігі. – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2009. – Б. 175-179.

Жубанов А.К., Фазылжанова А.М. Концепции по созданию национального корпуса казахского языка (НККЯ). // Материалы Международной научно-практической конференции «Контрастивные исследования и прикладная лингвистика». – Минск, 2014. – 218 с.

Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А. Корпустық лингвистика. – Алматы: Қазақ тілі, 2017. – 336 б.

Захаров В.П. Корпусная лингвистика. – Петербург, 2020. – 234 с.

Исаева Г.С., Ескендір Ж. Жарнама мәтіндер ішкорпусын әлеуметтік лингвистика аспектісінде зерттеу. // Қазақ тілінің ұлттық корпусын әзірлеу тәжірибесі. 1-кезең. Ғылыми-ұжымдық монография. – Алматы, 2023. – Б. 307-315.

Күдеринова Қ.Б., Мамырбек Г.М. «Қазақ» газетіндегі жарнама мәтіндерінің құрылымы. // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. – 2023. – №3(144). – Б. 89-99.

Қазақ тілінің ұлттық корпусы. (n.d.). Qazcorpus.kz. [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: https://qazcorpus.kz (қаралған күні: 20. 09. 2025).

Наисбаева А.Қ., Масалимова Ә.Р. Реклама как социально-коммуникативный феномен современной культуры. Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. – 2016. – № 4 (58). – С. 229-234.

Пиязбаева А.Б., Уракова-Йанч Л. Жарнама және ұлттық менталитет: стратегиялар мен тактикалардың қолданысы. *Tiltanym*. – 2024. №2. – Б. 77-88.

Солтанбекова Ғ.Ә. Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2001. – 29 б.

Увайсова М.М. Жарнама тілі: лингвопрагматикалық аспект: филол. ғылым. канд. … автореф. – Алматы, 2010. – 25 б.

Baker, P. Sociolinguistics and Corpus Linguistics. Edinburgh, 2010. 200 p.

Cook, G. The Discourse of Advertising (2nd ed.). Routledge, 2001.

Forchini, P. The Language of Popular Science and Advertising: A Corpus-based Study. European Journal of Language Studies, 2015.

Leech, G.N. English in Advertising: A Linguistic Study of Advertising in Great Britain. Longman, 1966.

McQuarrie, E.F., Mick, D.G. Figures of rhetoric in advertising language. Journal of Consumer Research. 1996. 22(4). P. 424-438.

Types of advertising. (n.d.). Marketch: Marketing Dictionary*:* Словарь маркетинговых терминов. [Электрондық ресурс]. Қолжетімді: https://www.marketch.ru/marketing_dictionary/marketing_terms_v/types_of_advertising/ (қаралған күні: 12.05.2023).

References

Ageev, A.V., Mudrov, A.N., Mejer, V.S., Aleksandrov, A.N., Pavlov, S.M., Lebedeva, I.V., Alekseeva, M.A. (2009–2022) Industrija reklamy. – URL: http://adindustry.ru/doc/1123. (qaralgan kuni: 20. 09. 2023). [Ageyev, A.V., Mudrov, A.N., Meyer, V.S., Alexandrov, A.N., Pavlov, S.M., Lebedeva, I.V., Alekseyeva, M.A. (2009-2022) Industry Advertising. URL: http://adindustry.ru/doc/1123. (Review Date: 20.09.2023).] (in Russian)

Asanbaeva, S.A. (1999) Zharnama salasynda memlekettik tildi qoldanudyng sociolingvistikalyq osekti maseleleri: filol. gyl. kand. avtoref. Almaty, 28 b. [Asanbayeva, S.A. (1999) Sociolinguistic Actual Problems of Using the State Language in the Field of Advertising: Philol. Gyl. Candidate of Sciences. Abstract. Almaty, 28 p.] (in Kazakh)

Baker, P. (2010) Sociolinguistics and Corpus Linguistics. Edinburgh, 200 p. (in English)

Cook, G. (2001) The Discourse of Advertising (2nd ed.). Routledge, 256 p. (in English)

Dujsen, Q., Mahambetova, A., Zhanabekova, A. (2025) Reklamnye teksty na kazahskom jazyke: izmenenija i jazykovye osobennosti. Eurasian Journal of Philology Science and Education. Tom 196. №.4. P. 30-38. https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph3 [Duissen, K., Makhambetova, A., Zhanabekova, A. (2025) Advertising Texts in the Kazakh Language: Changes and Linguistic Features. Eurasian Journal of Philology Science and Education, Volume 196. 2025. No.4. P. 30-38. https://doi.org/10.26577/EJPh.2024.v196.i4.ph3.] (in Kazakh)

Forchini, P. (2015) The Language of Popular Science and Advertising: A Corpus-based Study. European Journal of Language Studies. (in English)

Isaeva, G.S., Eskendir, Zh. (2023) Zharnama matinder ishkorpusyn aleumettik lingvistika aspektisinde zertteu. Qazaq tilinıng ulttyq korpusyn azirleu tazhiribesi. 1-kezeng. Gylymi-uzhymdyq monografija. Almaty. B. 307-315. [Issayeva, G.S., Eskendir, Zh. (2023) Study of the Subcorpus of Advertising Texts in the Aspect of Sociolinguistics. In Experience in Developing the National Corpus of the Kazakh Language. Stage 1. Almaty. P. 307-315.] (in Kazakh)

Kuderinova, Q.B., Mamyrbek, G.M. (2023) "Qazaq" gazetindegi zharnama matinderining qurylymy. L.N. Gumilev atyndagy Eurazija ulttyq universitetining Habarshysy. №3 (144). B. 89-99. [Kuderinova, K.B., Mamyrbek, G.M. (2023) Structure of Advertising Texts in the "Qazaq" Newspaper. Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, No.3 (144). P. 89-99.] (in Kazakh)

Leech, G.N. (1966) English in Advertising: A Linguistic Study of Advertising in Great Britain. Longman. (in English)

McQuarrie, E.F., Mick, D.G. (1996) Figures of Rhetoric in Advertising Language. Journal of Consumer Research, 22 (4). P. 424-438. (in English)

Naisbaeva, A.Q., Masalimova, A.R. (2016) Reklama kak socialno-kommunikativnyj fenomen sovremennoj kul`tury. Vestnik KazNU. Serija filosofija. Serija kulturologija. Serija politologija. №.4(58). S. 229-234. [Naisbayeva, A.K., Masalimova, A.R. (2016) Advertising as a socio-communicative phenomenon of modern culture. Bulletin of KazNU. Series Philosophy. Series Cultural Studies. Series Political Science. No.4 (58). P. 229-234.] (in Kazakh)

Pijazbaeva, A.B., Urakova-Ianch, L. (2024) Zharnama zhane ulttyq mentalitet: strategijalar men taktikalardyng qoldanysy. *Tiltanym*. №2. B. 77-88. [Piyazbayeva, A.B., Urakova-Yanch, L. (2024) Advertising and National Mentality: Strategies and Tactics of Use. *Tiltanym.* No2. P. 77-88.] (in Kazakh)

Qazaq tilining ulttyq korpusy. (n.d.). Qazcorpus.kz. [Jelektrondyq resurs]. Qolzhetimdi: https://qazcorpus.kz (qaralgan kuni: 20. 09. 2025). [National Corpus of the Kazakh Language. (N.D.). Qazcorpus.kz. [Electronic Resource]. Available: https://qazcorpus.kz] (Review Date: 20.08.2025). (in Kazakh)

Soltanbekova, G.A. (2001) Qazaq zharnamalary: tildik sipaty zhane olardyng yqpal etu qyzmeti: filol. gyl. kand. ... avtoref. Almaty, 29 b. [Soltanbekova, G.A. (2001) Kazakh Advertisements: Linguistic Characteristics and Their Persuasive Functions. Author's Abstract of the Dissertation for the Candidate of Philological Sciences. Almaty, 28 p.] (in Kazakh)

Types of Advertising. (N.D.). Marketch: Marketing Dictionary: Words of Marketing Terms. [Electronic Resource]. Available: https://www.marketch.ru/marketing_dictionary/marketing_terms_v/types_of_advertising (Review Date: 12.05.2023). (in English)

Uvaisova, M.M. (2010) Zharnama tili: lingvopragmatikalyq aspekt: filol. gylym. kand. … avtoref. Almaty, 25 b. [Uvaisova, M.M. (2010) Language of Advertising: Linguopragmatic Aspect. Abstract of the Dissertation for the Candidate of Philological Sciences. Almaty, 25 p.] (in Kazakh)

Zaharov, V.P. (2020) Korpusnaja lingvistika. Peterburg, 234 s. [Zakharov, V. P. (2020) Corpus Linguistics. Saint Petersburg, 234 p.] (in Russian)

Zhanabekova, A., Pirmanova, K. (2019) Tehnologija programmy poluavtomaticheskoj metarazmetki kazahskogo nacional`nogo korpusa. Aktual`nye problemy sovremennoj lingvistiki i gumanitarnyh nauk: sbornik statej XI Vserossijskoj nauchno-metodicheskoj konferencii s mezhdunarodnym uchastiem. Moskva: RUDN, S. 465-474. [Zhanabekova, A., Pirmanova, K. (2019) Technology of Semi-Automatic Meta-Annotation Program of the Kazakh National Corpus. In Current Problems of Modern Linguistics and Humanities: Proceedings of the XI All-Russian Scientific and Methodological

Conference With International Participation. Moscow: RUDN University. P. 465-474.] (in Russian)

Zharnama matinin qurastyrushylarga arnalgan lingvistikalyq nusqaulyq (2024) Zhalpy redakc. basq.: A.Fazylzhan. Almaty: El-shezhire, 112 b. [Linguistic guide for advertising text developers (2024) Fazylzhan, A. (Ed.). Almaty: El-Shezhire, 112 p.] (in Kazakh)

Zharnama markerleri: sozdigi men zhiiligi (2024) Zhalpy redakc. basq.: Fazylzhan A. Almaty: El-shezhire, 240 b. [Advertising Markers: Dictionary and Frequency (2024) A.Fazylzhan (Ed.). Almaty: El-Shezhire, 240 p.] (in Kazakh)

Zhubanov, A.Q. (2009) Qazaq tili matinder korpusynyng komp`juterlik bazasyn qurudyng algysharttary. Adebi til zhane qazaq tilining omirshengdigi. Almaty: "KIE" lingvoeltanu innovacijalyq ortalygy. B. 175-179. [Zhubanov, A.K. (2009) Prerequisites for Creating a Computer Base of the Kazakh Language Text Corpus. In Literary Language and the Vitality of the Kazakh Language. Almaty: "KIE" Linguocultural Innovation Center. P. 175-179.] (in Kazakh)

Zhubanov, A.K., Fazylzhanova, A.M. (2014) O koncepcii po sozdaniju nacional`nogo korpusa kazahskogo jazyka (NKKIA). Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii "Kontrastivnye issledovanija i prikladnaja lingvistika". Minsk, 218 s. [Zhubanov, A.K., Fazylzhanova, A.M. (2014) On the Concept of Creating the National Corpus of the Kazakh Language (NCKL). In Proceedings of the International Scientific and Practical Conference "Contrastive Studies and Applied Linguistics". Minsk, 218 s.] (in Russian)

Zhubanov, A.Q., Zhangabekova, A. (2017) Korpustyq lingvistika. Almaty: Qazaq tili, 336 b. [Zhubanov, A.K., Zhanabekova, A. (2017) Corpus Linguistics. Almaty: Qazaq tili, 336 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 20.10.2025.

© Исаева Г.С., Ашинова К.А., 2025
© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

CC BY 4.0

Статья/Мақала/Article
МРНТИ 16.31.01 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-180-195

Алтынгул Жакиповна Суюнбаева[1*], Елена Владимировна Шелестюк[2], Светлана Анатольевна Питина[3]
[1*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук, доцент,
Военный институт Сил воздушной обороны, Казахстан, г Актобе,
ORCID: 0000-0002-0676-2028 E-mail: altin_suenbaeva@mail.ru
[2]доктор филологических наук, профессор, Челябинский государственный университет,
Российская Федерация, г. Челябинск,
ORCID: 0000-0003-4254-4439 E-mail: shelestiuk@yandex.ru
[3]доктор филологических наук, профессор, Челябинский государственный университет,
Российская Федерация, г. Челябинск,
ORCID: 0000-0003-4983-6872 E-mail: sap.pitina@rambler.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ ОБРАЗА ГРАЖДАНИНА

Аннотация. В исследовании рассматриваются ассоциативные реакции русских и казахских студентов, формирующие образ гражданина в коллективном сознании/языковом сознании. Используются методы опроса, ассоциативного эксперимента и лингвокультурного поля. Выявлены устойчивые ядерные и периферийные ассоциативные реакции. Утверждается, что образ гражданина в языковом сознании включает в себя культурно-историческую компетенцию, языковой (лингвокультурный) и личностный (ценностный) аспекты. Особую значимость образ гражданина приобретает в поликультурной среде, где он должен обладать обобщенным, в определенной мере универсальным содержанием, способным объединять представителей разных национальностей. Также, освещаются вопросы обучения межкультурной коммуникации в контексте культурологического подхода, дается характеристика современным культуроведческим подходам, акцентируется внимание на учете культурного компонента при работе с языковым материалом. Образ гражданина насыщен устойчивыми историко-культурными, языковыми и ценностными компонентами, сохраняющимися на протяжении существования многоязычного и поликультурного народа. Авторы полагают, что перспективы исследования лингвокультурного образа могут быть связаны с расширением сравнительной базы поликультурной компетентности студентов-носителей языка и иностранцев, изучающих национальный язык как иностранный/второй язык. Полученные результаты свидетельствуют об общем историческом прошлом обеих групп и схожести их гражданских ценностей, но выявляют разницу в значимости отдельных дат, исторических событий и качеств гражданина.

Ключевые слова: образ гражданина; языковое сознание; лингвокультурный образ; ассоциативный эксперимент; исторические даты

Для цитирования: Суюнбаева А.Ж., Шелестюк Е.В., Питина С.А. Лингвокультурологический подход к анализу образа гражданина. *Tiltanym*, 2025. №4 (100). С. 180-195.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-180-195

Алтынгул Жакиповна Суюнбаева[1*], Елена Владимировна Шелестюк[2], Светлана Анатольевна Питина[3]
[1*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Әуе қорғанысы күштері Әскери институты, Қазақстан, Ақтөбе қ.,
ORCID: 0000-0002-0676-2028 E-mail: altin_suenbaeva@mail.ru
[2]филология ғылымдарының докторы, профессор,
Челябинск мемлекеттік университеті, Ресей Федерациясы, Челябинск қ.,
ORCID: 0000-0003-4254-4439 E-mail: shelestiuk@yandex.ru
[3]филология ғылымдарының докторы, профессор,
Челябинск мемлекеттік университеті, Ресей Федерациясы, Челябинск қ.,
ORCID: 0000-0003-4983-6872 E-mail: sap.pitina@rambler.ru

АЗАМАТТЫҢ БЕЙНЕСІН ТАЛДАУҒА ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ КӨЗҚАРАС

Аңдатпа. Зерттеуде ұжымдық санада/тілдік санада азаматтың бейнесін қалыптастыратын орыс және қазақ студенттерінің ассоциативтік реакциялары қарастырылады. Сауалнама, ассоциативтік эксперимент және лингвомәдени өріс әдістері пайдаланылады. Тұрақты ядролық және перифериялық ассоциативтік реакциялар анықталды. Тілдік санадағы азамат бейнесі мәдени-тарихи құзыреттілікті, тілдік (лингвомәдени) және жеке

(құндылық) аспектілерді қамтиды деген пікір айтылады. Азаматтың бейнесі әртүрлі ұлттардың өкілдерін біріктіруге қабілетті, жалпыланған, белгілі бір шамада әмбебап мазмұнға ие болуы тиіс көпмәдениетті ортада ерекше маңызға ие болады. Сондай-ақ мәдениетаралық коммуникацияны мәдениеттану тұрғысынан оқыту мәселелері баяндалады, заманауи мәдениеттану тәсілдеріне сипаттама беріледі, тілдік материалдармен жұмыс істеу кезінде мәдени компонентті есепке алуға баса назар аударылады. Азаматтың бейнесі көптілді және көпмәдениетті халық өмірі бойы сақталып келе жатқан орнықты тарихи-мәдени, тілдік және құндылықтық компоненттерге толы. Авторлар лингвомәдени бейнені зерттеу перспективалары шет тілі/екінші тіл ретінде ұлттық тілді оқып-үйренетін студенттер мен шетелдіктердің көпмәдениетті құзыреттілігінің салыстырмалы базасын кеңейтумен байланысты болуы мүмкін деп пайымдайды. Алынған нәтижелер екі топтың да ортақ тарихи өткенін және олардың азаматтық құндылықтарындағы ұқсастықтарды көрсетеді, бірақ жеке күндердің, тарихи оқиғалардың және азаматтық қасиеттердің маңыздылығындағы айырмашылықтарды анықтайды.

Тірек сөздер: азамат бейнесі; тілдік сана; лингвомәдени бейне; ассоциативті эксперимент; тарихи күндер

Сілтеме жасау үшін: Суюнбаева А.Ж., Шелестюк Е.В., Питина С.А. Азаматтың бейнесін талдауға лингвомәдениеттанымдық көзқарас. *Tiltanym*, 2025. №4 (100). 180-195-бб. (орыс тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-180-195

Altyngul Suyunbayeva[1*], Elena Shelestyuk[2], Svetlana Pitina[3]

[1*]Corresponding Author, Candidate of Philology, Associate Professor,
Military Institute of Air Defense Forces, Kazakhstan, Aktobe,
ORCID: 0000-0002-0676-2028 E-mail: altin_suenbaeva@mail.ru

[2]Doctor of Philology, Professor, Chelyabinsk State University, Russian Federation, Chelyabinsk,
ORCID: 0000-0003-4254-4439 E-mail: shelestiuk@yandex.ru

[3]Doctor of Philology, Professor, Chelyabinsk State University, Russian Federation, Chelyabinsk,
ORCID: 0000-0003-4983-6872 E-mail: sap.pitina@rambler.ru

A LINGUOCULTURAL APPROACH TO THE ANALYSIS OF THE CITIZEN'S IMAGE

Abstract. The study examines the associative reactions of Russian and Kazakh students, forming the image of a citizen in the collective consciousness/language consciousness. Methods of polling, associative experiment and linguistic-cultural field are used. Stable nuclear and peripheral associative reactions have been identified. It is argued that the image of a citizen in the linguistic consciousness includes cultural and historical competence, linguistic (linguocultural) and personal (value) aspects. The image of a citizen acquires particular significance in a multicultural environment, where he must have a generalized, to a certain extent universal content, capable of uniting representatives of different nationalities. Also, the issues of teaching intercultural communication in the context of a cultural approach are covered, a description of modern cultural approaches is given, attention is focused on taking into account the cultural component when working with language material. The image of a citizen is saturated with stable historical, cultural, linguistic and value components that persist throughout the existence of a multilingual and multicultural people. The authors believe that the perspectives of the study of the linguistic-cultural image may be related to the expansion of the comparative base of polycultural competence of students-native speakers and foreigners studying the national language as a foreign/second language. The results obtained indicate the common historical past of both groups and the similarity of their civic values, but reveal a difference in the significance of individual dates, historical events and qualities of a citizen.

Keywords: image of a citizen; linguistic consciousness; linguacultural image; associative experiment; historical dates

For citation: Suyunbayeva, A., Shelestyuk, E., Pitina, S. A Linguocultural Approach to the Analysis of the Citizen's Image. *Tiltanym*, 2025. No.4 (100). P. 180-195. (in Russian)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-180-195

Введение

Понятие лингвокультурного образа гражданина (далее также – «образ гражданина») обозначает совокупность компетенций, ценностей и личностных качеств, определяющих индивида как гражданского агента. Это сложный психологический конструкт, формируемый в индивидуальном и коллективном языковом сознании и выступающий предпосылкой успешной социализации и гармоничного взаимодействия личности с обществом. Его становление обусловлено многоуровневыми информационными полями: усвоением языка и культуры, а также воздействием СМИ, образования, официальных и неофициальных нарративов, прецедентных текстов, пословиц, идиом, онимов и других языковых знаков, несущих культурные смыслы и оценки.

Особую значимость образ гражданина приобретает в поликультурной среде, где он должен обладать обобщенным, в определенной мере универсальным содержанием, способным

объединять представителей разных национальностей.

Целью данной статьи является выявление и анализ устойчивых ассоциаций молодых респондентов России и Казахстана относительно исторических дат и праздников своих стран, а также изучение их представлений об идеале гражданина посредством вопросов о необходимых личностных качествах.

Задачи исследования:

1. Опрос мнений студентов, направленный ассоциативный эксперимент.
2. Анализ и сравнение полученных данных.
3. Выявление уровня сформированности знаний и ценностей и выяснение их приоритетности с учетом образа идеального гражданина.

Образ гражданина насыщен устойчивыми историко-культурными, языковыми и ценностными компонентами, сохраняющимися на протяжении существования многоязычного и поликультурного народа. К ним относятся:

- исторические сведения, культурные реалии, персоналии, праздники, обычаи и традиции, общепонятные всем гражданам;
- соответствующие прецедентные наименования, зафиксированные в языковой системе и лингвокультурных тезаурусах, циркулирующие в различных дискурсах;
- личностные качества, отражающие идеал гражданственности в национальном менталитете.

Восприятие этих компонентов отличается относительной временной стабильностью и устойчивостью к внешним влияниям. Как правило, они обладают социальной и правовой легитимацией и интегрированы в формальное образование, а также в институты и практики общественной жизни.

Исходя из перечисленных компонентов, нами были сформированы анкеты и открытые вопросы для респондентов.

Материалы и методы

Корпус ассоциативной лексикографии: ассоциативный эксперимент

Хотя метод корпусной ассоциативной лексикографии теоретически применим к исследованию образа гражданина, в данной работе использованы направленный ассоциативный эксперимент и как более подходящие инструменты для выявления устойчивых реакций в рамках лингвокультурного анализа. Интерпретация данных осуществлялась в рамках методики лингвокультурного полевого исследования, предложенной В.В. Воробьевым (1991), что позволило выделить ядро лингвокультурных знаний, лежащих в основе концептуализации исторических событий и образа гражданина.

Исследование включало два пилотных этапа:

– среди 50 учащихся 10-11 классов г. Челябинска и Челябинской области (Россия);

– среди 32 студентов 1 курса Военного института сил воздушной обороны (г. Актобе, Казахстан).

Анкеты были разработаны на основе образовательных модулей «История» и «Основы законодательства» (МГУ, РУДН; Вербицкая, 2017) и ориентированы на оценку социокультурной компетентности. Учитывая общую историческую траекторию России и Казахстана, подобное опросно-ассоциативное тестирование представляется перспективным и может быть распространено на другие постсоветские и евразийские контексты.

Российским респондентам предложили отреагировать на 14 ключевых исторических дат и 8 государственных праздников (включая День Победы, День России и др.). Казахстанским студентам – на сокращенный список общих событий (12 дат), а также указать собственные национальные даты и праздники.

Для опроса российских старшеклассников были выбраны следующие даты и подразумеваемые события из истории России: *988 год – принятие христианства на Руси; 1812 год – война с Наполеоном (Отечественная война); 1825 год – восстание декабристов; 1861 год – отмена крепостного права; 1905-1907 годы – Первая русская революция; 1914-1918 годы – Первая мировая война; 1917 год, февраль-ноябрь – Русская революция; 1922 год – образование*

СССР; 1941-1945 годы – Великая Отечественная война; 12 апреля 1961 года – первый полет в космос первого космонавта Ю.А. Гагарина; 12 июня 1990 года – Декларация о государственном суверенитете РСФСР; декабрь 1991 года – распад СССР. Образование Содружества Независимых Государств (СНГ); 12 декабря 1993 г. – принятие Конституции Российской Федерации; 1990-1999 гг. – первый президент России Б.Н. Ельцин; 2000-2008 гг. – президент В.В. Путин; 2008-2012 гг. – президент Д.А. Медведев; 2012 г. – по настоящее время – президент В.В. Путин (см. Табл. 1).

Такая же анкета, но в сокращенном виде, отражающая общую историю России и Казахстана, была предложена первокурсникам ВИСВО (Казахстан). Даты: *1812 г. – война с Наполеоном (Отечественная война); 1825 г. – восстание декабристов; 1861 г. – отмена крепостного права; 1905-1907 гг. – Первая русская революция; 1914-1918 гг. – Первая мировая война; 1917 г., февраль-ноябрь – Русская революция; 1922 г. – образование СССР; 1941-1945 гг. – Великая Отечественная война; 12 апреля 1961 г. – первый полет в космос первого космонавта Ю. А. Гагарина; 12 июня 1990 г. – Декларация о государственном суверенитете РСФСР; декабрь 1991 г. – распад СССР, образование Содружества Независимых Государств (СНГ); 1993 год – разгон Съезда народных депутатов и Верховного Совета Российской Федерации* (см. Табл. 2). Кроме того, казахским студентам было предложено указать знаменательные даты в истории Казахстана (см. Табл. 4).

В анкету российских старшеклассников были включены следующие праздничные даты: *1 января – Новый год; 7 января – Рождество Христово; 23 февраля – День защитника Отечества; 8 марта – Международный женский день; 9 мая – День Победы; 12 июня – День России; 4 ноября – День народного единства; 12 декабря – День Конституции* (см. Табл. 3). Казахстанским студентам было предложено указать знаменательные праздники Республики Казахстан (результаты занесены в Табл. 4).

Что касается личностных качеств идеального образа гражданина, то мы исходили из того, что они выступают практическим воплощением базовых ценностей, точнее, ценности лежат в основе образа идеального гражданина и реализуются через устойчивые личностные качества. Формирование ценностей и соответствующих качеств осуществляется в различных социальных институтах: прежде всего в семье и школе, а также в неформальных сообществах, трудовых и армейских коллективах, через средства массовой информации, искусство, досуг и другие сферы социокультурной жизни. При этом именно школа обладает уникальной возможностью осуществлять воспитание наиболее системно, последовательно и глубоко.

В качестве концептуальной основы нами использовалась «Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России» (Данилюк, 2009а, 2009б), где в качестве ключевых ценностей обозначены: справедливость, свобода, человеческая жизнь, мир между народами, семейные традиции (семья), любовь, верность, забота о младших и старших, патриотизм, вера в свою Родину, единство нации. На наш взгляд, указанные ценности во многом являются общечеловеческими и, будучи созвучными традиционным моральным установкам, могут рассматриваться как общие для российского и казахстанского обществ.

Эти ценности легли в основу аналитической рамки исследования: они были приняты не только как нормативный ориентир, но и как критериальные эталоны, позволяющие систематизировать и интерпретировать личностные качества, названные респондентами в ответ на открытый вопрос.

Соответственно, для реконструкции ценностного ядра образа идеального гражданина в обеих анкетах был включён открытый вопрос: «Какими качествами должен обладать гражданин России/Казахстана? Напишите не менее 5 качеств». Согласно методике В.В. Воробьёва, наиболее частотные ответы на этот вопрос интерпретируются как ядро семантического поля соответствующего концепта.

Обзор литературы

Формирование образа гражданина начинается в дошкольном возрасте: уже тогда у детей складываются устойчивые ассоциации с такими ценностными категориями, как семья, друг, добро, которые фиксируются в языке и лежат в основе языкового образа мира (Ленарт, 2021).

При переходе в школьную среду эти образы соотносятся с конкретными социальными ролями – родителей, учителей, сверстников, представителей власти и др. (Реан, 2018), а через учебные тексты и нарративы формального образования учащиеся последовательно осваивают ключевые ценности и поведенческие модели многонационального государства.

Содержание индивидуального сознания, включая образ гражданина, формируется в диалоге с другими сознаниями – как внутри культуры, так и в межэтническом измерении (Уфимцева, 2011: 216), а устойчивые стереотипы восприятия, в свою очередь, влияют на выбор форм общения. В этом контексте релевантна концепция социокультурной адаптации – «формы взаимодействия субъекта со сферой повседневной жизни, создающей условия для эффективного вхождения в общество» (Тьерри, 2011), которая находит применение не только в социологии, но и в лингвистике, культурологии и психологии.

Гражданская позиция учащихся и студентов рассматривается в ряде исследований (Никонова, 2022; Трофимова, 2017), включая сопоставительные работы по восприятию России в языковом сознании русских и русскоязычных иммигрантов (Карушева, 2021). Отмечается, что она опирается на образ гражданина, формируемый в ходе образовательного и духовно-нравственного развития. Однако целостного лингвокультурологического анализа этого образа в языковом сознании школьников – с учетом как дидактических средств его конструирования, так и его влияния на знания, поведение и ценностные предпочтения – до сих пор не проведено.

Понятие лингвокультурного образа приобретает большую теоретическую значимость и как отражение национально-культурных особенностей, значимых для языка и культуры общества (Макарова, 2011: 243-245), и как «узнаваемый вымышленный или реальный типизируемый персонаж… с национально-культурной значимостью и стереотипизированными характеристиками, реализуемыми на лексическом и дискурсивном уровнях» (Таскаева, 2013: 21). Применительно к гражданину такой образ – и абстрактный идеал, и устойчивая культурно детерминированная структура, интегрирующая исторический опыт, языковую репрезентацию и ценностные ориентиры, обеспечивающая преемственность между индивидуальным сознанием и коллективной памятью, а также служащая ориентиром в условиях поликультурного взаимодействия.

Образ гражданина можно представить как сосуд разной формы, но с общим содержанием, в центре которого – культурные знания и ценностные категории, задающие нравственные ориентиры. Эта идея перекликается с концепцией «культурной грамотности», основанной на способности воспроизводить полученные знания в форме культурных практик и предполагающей формирование в процессе изучения языка дополнительных культурно-общественных фоновых знаний, навыков и ценностей (Халупо, 2016; Живодрова, 2017).

Диахроническая перспектива позволяет проследить, как содержание образа гражданина варьируется в зависимости от исторического контекста, поколенческой принадлежности и трансформаций общественного дискурса. Это особенно релевантно для постсоветского пространства, где общее историческое прошлое сочетается с национальной спецификой современных культурных нарративов.

Понятие культурного кода, введенное Верещагиным и Костомаровым (1983), указывает на устойчивые значения, «вшитые» в язык и связанные с историческими, бытовыми и ментальными особенностями этноса. Эти коды проявляются в ассоциациях к историческим датам, праздникам и личностным характеристикам и передаются внутри этнической группы, формируя культурную память.

Методология лингвокультурного полевого исследования, предложенная Воробьевым (1997), предполагает реконструкцию структуры концептов через ассоциативные реакции. В этой модели концепт включает ядро – наиболее устойчивые и частотные ассоциации – и периферию – менее стабильные, индивидуальные или ситуативные реакции. Такой подход позволяет отслеживать трансформацию концептов в периоды социальных перемен.

Ассоциативный эксперимент рассматривается как инструмент фиксации сдвигов в ценностной иерархии. Ассоциативные поля социокультурных понятий могут варьироваться в зависимости от возраста и исторического опыта респондентов, хотя их ядро, как правило,

остается стабильным (Уфимцева, 2011; Алефиренко, 2010; Попова, Стернин, 2015).

Результаты и обсуждения

Результаты анкетирования по измерению знаний исторических событий, связанных с определенными датами, 50 российских старшеклассников и 32 казахских курсантов-первокурсников ВИСВО (Казахстан) представлены в Таблицах 1, 2. Реакции на значимые события и праздники представлены в Таблицах 3, 4.

Таблица 1 – Исторические события. Ответы российских школьников на просьбу сопоставить даты с историческими событиями
Кесте 1 – Тарихи оқиғалар. Ресейлік мектеп оқушыларының күндерді тарихи оқиғалармен сәйкестендіру туралы өтінішке берген жауаптары
Table 1 – Historical Events. Responses of Russian School Students to the Request to Match Dates with Historical Events

Дата	*Ответ совпадает*	*Ответ не совпадает*	*Нет ответа*
988	50		
1812	37	Пожар Москвы Гражданская война Бородинское сражение (6) Иисусу 1812 лет	4
1825	29	Иисусу 1825 лет Отечественная война (конец)	19
1861	33	-	17
1905 – 1907	16	Революция в Польше Переворот Русско-японская война (3) Казнь царской семьи Гражданская война	26
1914 – 1918	31	Гражданская война	18
1917	34	Февральская буржуазная революция Холодная война (начало) Гражданская война	13
1922	19	Революция Гражданская война (3) Февральская революция	28
1941 – 1945	49	-	1
12 апреля 1961 г.	35	-	15
12 июня 1990 г.	22	Первый Президент СССР Принятие Конституции (2) Отставка Горбачева с поста	26
1991	34	Независимость	15
12 декабря 1993 г.	38	Начало распада СССР Распад Советского Союза	10
1990 – 1999	9	Перестройка Бурные 90-е (3) Распад Советского Союза (3) Кризис Смутные времена в России	33
2000 – 2008	19	Чеченская война Кризис Стабилизация всех сфер жизни в России	28

Продолжение Таблицы 1 / Кесте 1 жалғасы / Continuation of Table 1

2008 – 2012	21	Война с Грузией Кризис (2) Глобальный экономический кризис	25
2012 – по настоящее время	24	Присоединение Крыма Украина Евромайдан Ужас и кошмар Поправки к Конституции Борьба России за влияние в мире	19

Источник: Составлено авторами.

Таблица 2 – Исторические события. Ответы студентов 1 курса ВИСВО (Казахстан) на просьбу сопоставить даты с историческими событиями
Кесте 2 – Тарихи оқиғалар. Әуе қорғанысы күштері Әскери институты (Қазақстан) 1-курс курсанттарының күндерді тарихи оқиғалармен салыстыру туралы өтінішке берген жауаптары
Table 2 – Historical Events. Responses of First-year Students at the Military Institute of Air Defense (Aktobe, Kazakhstan) to the Request to Match Dates with Historical Events

Дата	*Ответ совпадает*	*Ответ не совпадает*	*Нет ответа*
1812	1	Военный конфликт между Россией и Францией (24) Бородинское сражение (2) Букеевская Орда, правление династии хана Букея (3)	3
1825	24	XIV съезд БКП (4)	4
1861	23	Валиханов служил в Санкт-Петербурге (4) Русская революция и гражданская война (2)	3
1905 – 1907	28	Русско-турецкая война (4)	-
1914 – 1918	31	Гражданская война, Революция, Первая мировая война (1) Великая Отечественная война (1) Конец Первой мировой войны (1)	-
1917	30	Создание Временного правительства (2)	-
1922	8	Сталин пришел к власти (9) Смена власти от Ленина к Сталину (7) Установление Советской власти (3) Голод (2) Голод, смена власти (1) Революция (1) СССР подписал мирный договор в Москве (1)	-
1941 – 1945	22	Вторая мировая война (10)	-
12 апреля 1961 г.	30	Юрий Гагарин (2)	-
12 июня 1990 г.	-	Горбачев ушел со своего поста, к власти пришел Ельцин (9)	23

Продолжение Таблицы 2 / Кесте 2 жалғасы / Continuation of Table 2

1991	10 (6+4 в сочетании с независимостью Казахстана)	Независимость Казахстана (21=17+4) вместе с распадом СССР) Создание Содружества Независимых Государств (СНГ) (3) Закон о языке Казахстана (2)	-
1993	20 (=Восстание в Москве, смена власти Ельциным)	Закон о государственном языке Казахстана (4) Создание Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) (2)	6

Источник: Составлено авторами.

Таблица 3 – Праздничные даты. Ответы российских студентов
Кесте 3 – Мереке күндері. Ресейлік студенттердің жауаптары
Table 3 – Public Holidays. Responses of Russian Students

Дата	*Ответ совпадает*	*Ответ не совпадает*	*Нет ответа*
1 января	49	-	1
7 января	49	-	1
23 февраля	49	-	1
8 марта	49	-	1
9 мая	48	-	2
12 июня	47	-	3
4 ноября	38	-	12
12 декабря	38	-	12

Источник: Составлено авторами.

Таблица 4 – Ответы казахстанских студентов на открытые вопросы об исторических и праздничных датах
Кесте 4 – Қазақстандық студенттердің тарихи және мерекелік күндер туралы ашық сұрақтарға берген жауаптары
Table 4 – Responses of Kazakhstani Students to Open-ended Questions about Historical and Public Holidays

Исторические даты	*Праздничные даты*
1991 – Независимость Казахстана (19) 1465 г. – создание первого казахского государства султанами Кереем и Жанибеком (11) 1993 год – утверждение символов Республики Казахстан (9) 2017 – выставка ЭКСПО в г. Астана (8) 1945 – Победа в Великой Отечественной войне (7) 1994 – перенос столицы из Алматы в Акмолу (Астану) (7) 2022 – январские события в Алматы, протесты в Казахстане (7) 1771 – выезд калмыков в Китай, их отношения с Российской империей, казахами и китайцами (4) 1847 – восстание Кенесары Касымова (4) 2014 – ЭКСПО в Алматы (3)	21-22 марта – Навруз (14) 9 мая – День Победы (13) 16 декабря (ошибочно 17 декабря, 25 октября) – День Независимости Республики Казахстан (9) 30 августа – День Конституции Республики Казахстан (7) 8 марта – Женский день (5) 25 октября (ошибочно 25 сентября) – День Республики Казахстан (5) 7 мая – День защитника Отечества (3) 4 июня – День символов Казахстана (3) 6 июля – День столицы Казахстана (3) 1 декабря – День Президента Казахстана (2) Курбан-байрам, Курман-айт (2) Новый год, Рамадан, День Великой Родины (по 1 реакции)

Продолжение Таблицы 4 / Кесте 4 жалғасы / Continuation of Table 4

1995 г. – принятие Конституции Республики Казахстан (3) 1446 – Абулхаир-хан захватил город Самарканд (2) 915, 1382, 1420, 1457, 1470, 1480, 1883, 1911, 1914, 1920, 1922-1923, 1924, 1981, 1986, 1992, 1948, 2000 (по 1 реакции)	

Источник: Составлено авторами.

На основании данных опроса можно утверждать следующее:

1. В анкетах российских старшеклассников больше отказов, чем в ответах первокурсников ВИСВО (Казахстан), что мы связываем с более молодым возрастом первых. Будучи менее уверенными в себе, имея более короткий период формального обучения и меньший жизненный опыт, они могут с большей вероятностью пропускать вопросы.

2. Люди в постсоветском и евразийском пространстве разделяют общий исторический опыт и их общественную оценку, поэтому большая часть ответов в виде исторических событий респондентов совпадает, коррелирует или похожа. Но независимые государства после распада СССР имеют разные национальные фокусы в своих исторических повествованиях, что ярче всего проявляется в разнице ответов российских и казахских студентов на открытые вопросы об исторических и праздничных датах России и Казахстана.

3. Вместо того чтобы называть событие широкого временного диапазона (=категория, целое), при сопоставлении исторических событий с заданными датами, студенты иногда склонны называть короткое поворотное событие, действие, ряд событий и т. д. (=прототип, часть). Например, стимул *1812* (война России с Наполеоном, Отечественная война 1912 года) вызвал реакции *Бородинская битва, Пожар Москвы*. Такие реакции были оценены нами как неправильные ответы, но они имеют градацию правильности/неправильности. Так, *Бородинская битва, Пожар Москвы* отчасти правильны, они демонстрируют правильное время, но неправильный временной промежуток, указывая на эпизоды одного протяженного события. То же самое верно и в отношении *2000-2008 гг. – Чеченская война*, *2008-2012 гг. – война с Грузией*. А *1914-1918 гг. – Революция* – это совершенно неверная реакция.

Иногда эта закономерность обратная: единичное событие (=прототип, часть) может вызывать название события, длящегося более длительный промежуток времени (=категория, целое). Такие ответы также могут иметь степени правильности/неправильности: например, *1922 – Гражданская война* – отчасти верная реакция, так как Гражданская война в России (1917-1922) закончилась 25 октября 1922 года (а СССР был образован 30 декабря 1922 года), а *1917 – Холодная война (начало), Гражданская война* – совершенно неверные реакции. Инверсия часть-целое/целое-часть или частное-общее/общее-частное в реакциях респондентов – довольно частое явление.

4. Некоторые даты не зафиксированы в языковом сознании студентов или идентифицированы ими неправильно, некоторые ассоциации дата-событие отражают нетрадиционные фокусы, субъективные интерпретации. Ряд реакций обнаруживают признаки коллективной исторической памяти, полученной через общественный опыт и оценки, хотя и не отмеченной официально. Любая информация, выходящая за рамки официального названия, оценивалась нами как неправильные ответы. Однако, опять же, эта «неправильность» имеет градацию. Например, стимул *1905-1907* вызвал некоторые совершенно неправильные реакции – *Революция в Польше, переворот, казнь царской семьи, Гражданская война, Русско-турецкая война* (4), но некоторые реакции обнаруживают приблизительно правильное время или временной промежуток – *Русско-японская война* (3) (1904-1905). Другой пример, *1917 – Февральская буржуазная революция*, где реакция демонстрирует необычный фокус внимания респондента.

5. Существуют национально обусловленные различия в сопоставлении дат и событий у казахских студентов по сравнению с российскими студентами. Стимул *12 июня 1990 года* (Декларация о государственном суверенитете РСФСР) не был очень актуален для казахских студентов, и многие из них дали реакцию «*Горбачев ушел с поста, Ельцин пришел к власти»* (9), отражающую общий социальный опыт и настроения бывших советских национальностей. 1993 год был связан у них с *восстанием в Москве, сменой власти (Ельциным)* (20), а не с принятием Конституции Российской Федерации. В последних двух случаях мы имеем дело с правильными ответами, но отражающими иную направленность, чем у граждан России. Другие примеры: *1812 год – военный конфликт между Россией и Францией* (24) – «модернизированная» клишированная формулировка, *1812 год – Букеевская Орда, правление династии хана Букея* (3), *1861 год – Валиханов служил в Санкт-Петербурге* (4). В то время как большинство казахских студентов правильно обозначили временной промежуток *1941-1945 гг.* как *Великую Отечественную войну*, значительное число ответило неправильно – Вторая мировая война (10), *1991 год* – наряду с *распадом СССР* (10) в реакциях указывалась *независимость Казахстана* (21).

6. Приведем наиболее яркие примеры неотвеченных стимулов или несовпадений дат и имен. Многие русские респонденты оставили без ответа или ответили неправильно на стимулы *12 июня 1990 г.* – 41 из 50, *1905-1907 гг.* – 34 из 50, *2000-2008 гг.* – 31 из 50, *1825 гг.* – 31 из 50, *2008-2012 гг.* – 29 из 50, *12 июня 1990 г.* – 28 из 50, *с 2012 г. по настоящее время* – 24 из 50. Заметное количество казахских респондентов оставили без ответа или ответили неправильно на стимулы *12 июня 1990 г.* – 32 из 32, *1922* г. – 25 из 32, *1991 г.* – 25 из 32, *1993 г.* – 12 из 32.

7. В открытой части вопроса исторические даты, названные казахскими респондентами, в основном отражают официальную историографию Казахстана, однако советский период, за исключением Великой Отечественной войны, в значительной степени исключен из языкового сознания. Это, как мы видим, не в последнюю очередь связано с финансированием издания учебников западными фондами, такими как Открытое общество, и общим влиянием русофобских исторических нарративов. Наряду с основными реакциями *1991 г. – Независимость Казахстана (19), 1465 г. – Первое Казахское ханство (11), 1993 г. – утверждение символов Казахстана (9), 2017 г. – выставка ЭКСПО в Астане (8), 1945 г. – Победа в Великой Отечественной войне (7)* и т.д., есть много единичных ответов с разной направленностью, указывающих на определенную текучесть исторических ассоциаций: *1883 г. – первая казахская школа, 1914 г. – газета «Казах», 1924 г. – Казахская АССР, 6 июля 1994 г. – День столицы Казахстана, 31 июля 2014 г. – ЭКСПО* и т.д. Некоторые «оппозиционные» события также были упомянуты казахскими респондентами: *4 января 2022 г. – «январские события» в Казахстане* (6) *и 16 декабря 1986 года – «революция» в Алма-Ате* (1).

8. Выбранные нами праздничные даты для вопросов о сопоставлении с историческими событиями в основном совпадают с официальными праздниками в России, поэтому ответы по большей части были предсказуемы. Примечательны два случая массового отказа отвечать на стимул в виде исторической даты: *4 ноября* (12 из 50) и *12 декабря* (12 из 50). Что касается ответов казахских респондентов на открытый вопрос о праздничных датах в Казахстане, то они обнаруживают некоторое разнообразие. Примечательно, что приоритетными для казахских респондентов являются религиозные, традиционные и официальные праздники, только один человек из 32 назвал Новый год.

Результаты анализа ценностно-личностных характеристик образа гражданина в российском и казахском языковом сознании показывают следующее.

Среди ответов, данных российскими респондентами на открытый вопрос *«Какими качествами должен обладать гражданин России?»,* значатся *патриотизм* (15), *честность* (14), *доброта* (13), *сострадание* (7), *смелость (7), гостеприимство (6*), *искренность* (5), *ответственность* (5), *стойкость* (4), *мужественность* (3), *настойчивость* (3), *любовь к России* (3), *критическое мышление* (3), *толерантность* (3), *трудолюбие* (3), *упорство* (3), *благородство* (3). Казахские респонденты ответили на аналогичный вопрос, но характеризующий качества граждан Казахстана, следующим образом: *патриотизм* (14), *гостеприимство* (10), *смелость* (9),

честность (8), *честь* (6), *общительность* (6), *доброта* (6), *дружелюбие* (6), *добросовестность* (5), *интеллект* (5), *уверенность* (4), *почтительность* (3), *решимость* (3).

Мы видим, что ряд реакций на гражданские качества в сознании русских и казахских респондентов совпадают или пересекаются, а именно: *патриотизм* (рус. 15 (+3 *любовь к России*), казах. 14); *честность* (рус. 14, казах. 8); *доброта* (рус. 13 (+7 *сострадание*; +3 *щедрость*; +3 *толерантность*), казах. 6 (+6 *дружелюбие*)); *смелость* (рус. 7 (+4 *стойкость;* +3 *мужественность*), казах. 9 (+3 *решительность*)); *гостеприимство* (рус. 6, казах. 10). Некоторые общие реакции образуют кластеры без заглавных слов: рус. *ответственность* (5), *настойчивость* (3), *трудолюбие* (3), *упорство* (3); казах. *добросовестность* (5), *решительность* (3).

Некоторые реакции, по-видимому, являются культурно-специфичными, выявляя культурно маркированные фокусы: рус. *ответственность* (5), *стойкость* (4), *мужественность* (3), *настойчивость* (3), *упорство* (3), *толерантность* (3), *благородство* (3); казах. *общительность (коммуникабельность)* (6), *дружелюбие* (6), *добросовестность* (6), *уважительность* (3), *уверенность* (4), *решительность* (3).

Группировки качеств, основанные на психологических и этических теориях, могут добавить к вышесказанному некоторые интересные выводы об образе гражданина, как его видят наши респонденты. Если применить теорию пяти факторов (экстраверсия, дружелюбие, добросовестность, невротизм, открытость) и классификацию моральных концепций, то можно увидеть, что факторы охватывают определенные качества, встречающиеся в полученных ответах.

Таблица 5 – Черты образа гражданина, отмеченные российскими и казахскими респондентами, согласно «Большой пятерке» личностных факторов
Кесте 5 – «Үлкен бестіктің» тұлғалық факторларына сәйкес ресейлік және қазақстандық респонденттер атап өткен азамат бейнесінің ерекшеліктері
Table 5 – Traits of the Citizen Image Identified by Russian and Kazakh Respondents, Categorized according to the “Big Five” Personality Factors

Фактор Националь-ность	*Экстраверсия*	*Доброжелатель-ность*	*Добросовест-ность*	*Невротизм*	*Открытость опыту*
русские студенты	-	патриотизм, любовь к России, доброта, гостеприимство, сострадание, благородство, толерантность	честность, ответствен-ность, упорство, искренность, трудолюбие, настойчивость	смелость, критическое мышление, стойкость, мужествен-ность	-
казахские студенты	коммуникабель-ность, дружелюбие, уверенность	патриотизм, доброта, гостеприимство, уважительность	честность, честь, добросовест-ность, решительность	смелость, интеллект	-

Источник: Составлено авторами.

Фактор экстраверсии не представлен в российском списке качеств (хотя гостеприимство может косвенно ассоциироваться, наряду с доброжелательностью и экстраверсией). Фактор открытости не представлен в обоих списках качеств, поскольку указанные респондентами черты едва ли можно отнести к открытости новому опыту, любознательности, креативности и интеллектуальной гибкости.

Таблица 6 – Черты образа гражданина, отмеченные российскими и казахскими респондентами, согласно факторам моральной значимости
Кесте 6 – Моральдық маңыздылық факторларына сәйкес ресейлік және қазақ респонденттері атап өткен азамат бейнесінің ерекшеліктері
Table 6 – Traits of the Citizen Image Identified by Russian and Kazakh Respondents, Categorized according to Factors of Moral Significance

Фактор Националь-ность	*Этические качества*	*Альтруистические качества*	*Профессиональные качества*	*Личностные качества*
русские студенты	патриотизм, любовь к России, честность, искренность	доброта, гостеприимство, сострадание, благородство, толерантность	ответственность, упорство, трудолюбие, настойчивость	смелость, критическое мышление, стойкость, мужественность
казахские студенты	патриотизм, честность, честь, уважительность	доброта, гостеприимство, дружелюбие	добросовестность, решительность	смелость, уверенность, общительность, интеллект

Источник: Составлено авторами.

Итак, обе группы высоко ценят патриотизм, честность, доброту, гостеприимство и смелость. Среди этических качеств российские респонденты больше выделяют патриотизм и искренность, а казахстанские респонденты часто упоминают честь. Среди альтруистических качеств российские респонденты выделяют такие, как сострадание, щедрость, толерантность, а казахстанские респонденты – дружелюбие. Среди профессиональных качеств российские респонденты отмечают ответственность, трудолюбие, упорство и настойчивость, в то время как казахстанцы – добросовестность и решительность. Среди личностных качеств российские респонденты заметно высоко оценивают стойкость и мужественность, а казахстанские респонденты – уверенность и общительность.

Существует некоторая корреляция между чертами личности (и ценностями, которые они собой представляют), перечисленными русскими и казахскими респондентами, и теми, которые изложены в вышеупомянутой «Концепции». Мы предполагаем, что такие устойчивые категории, как *патриотизм, любовь к родине, честность, честь, мужество, решительность, стойкость* согласуются с ценностями *патриотизм, справедливость* в «Концепции»; такие ответы, как *гостеприимство, сострадание, трудолюбие, дружелюбие, доброта, уважительность,* коррелируют с семейными традициями; *ответственность, добросовестность* – с верностью и т.д.

Можно предположить, что личностные качества, названные студентами, отражают как особенности массового и языкового сознания, сформированного в определённой социокультурной среде, так и устойчивые прецедентные феномены, репродуцируемые официальной и полуофициальной риторикой – в СМИ, образовательных учреждениях, государственных структурах и молодёжных институтах, где осуществляется институционализация гражданских ценностей.

Заключение

Результаты подтверждают, что социально-культурный фон формируется в основном в рамках гуманитарных дисциплин – прежде всего истории, а также литературы, языка и обществознания (Вербицкая, 2017: 59; Горбанева, 2015). Вместе с тем, наряду с корректными ответами у респондентов выявлены значительные пробелы и искажения в знаниях как о давних, так и о недавних событиях, что связано с недостаточностью формального образования, нестабильностью историографических интерпретаций и фрагментарностью исторической памяти. В условиях слабой системности школьного обучения на первый план выходит коллективный опыт, усваиваемый из неофициальных нарративов и бытового дискурса, что

подчёркивает роль коллективной памяти как носителя культурно-исторических значений – независимо от их официального статуса.

События имперского и советского периодов продолжают влиять на сознание и языковое сознание народов постсоветского и евразийского пространства, отражая общий культурно-исторический опыт и настроения. Однако вследствие самостоятельного национального развития России и Казахстана выбор значимых исторических и праздничных дат у респондентов заметно расходится. Единственное устойчивое совпадение – Великая Отечественная война (1941-1945) и День Победы (9 мая), названные большинством. Даже здесь, однако, встречаются неточности: респонденты нередко смешивают понятия «Великая Отечественная война» и «Вторая мировая война».

В целом нами были выявлены следующие ошибки и неточности в реакциях респондентов:

- фактологические ошибки (несоответствия дат и событий из-за искажений или пробелов в исторической компетенции), например, *1922 год – революция, Гражданская война, Февральская революция, смена власти от Ленина к Сталину, установление советской власти, голод*;

- ошибки формулировок (возникающие из-за пробелов в языковом сознании), например, *1812 – военный конфликт между Россией и Францией*;

- ошибки совпадения во времени (смешение одновременных или перекрывающихся событий), например, *1941-1945 – Вторая мировая война*;

- ошибки смещения фокуса (неточности, вызванные смещением фокуса с знаменательного события на менее значимые или более контекстно-зависимые события), например, *1861 г. – Валиханов служил в Санкт-Петербурге*; *12 июня 1990 г. – первый Президент СССР*; *отставка Горбачева с поста*; *1917 г. – Февральская буржуазная революция*;

- ошибки прототипно-категориальной принадлежности (pars pro toto, toto pro pars), например, *1812 – пожар Москвы, Гражданская война, Бородинское сражение*; *2008-2012 годы – война с Грузией*; *кризис*; *1922 – Гражданская война*;

- смешанные ошибки, например, *1922 год – приход Сталина к власти, смена власти от Ленина к Сталину, установление советской власти, голод, подписание СССР мирного договора в Москве*; *2000-2008 годы – Чеченская война, кризис, стабилизация всех сфер жизни в России.*

Выбранные нами праздничные даты для вопросов о сопоставлении с историческими событиями в основном совпадают с официальными праздниками в России, поэтому ответы по большей части были предсказуемы. Примечательны два случая значительного числа отказов отвечать на стимул в виде исторической даты: 4 ноября (12 из 50) и 12 декабря (12 из 50). Что касается ответов казахских респондентов на открытый вопрос о праздничных датах в Казахстане, то они обнаруживают некоторое разнообразие. Примечательно, что приоритетными для казахских респондентов являются религиозные, традиционные и официальные праздники, только один человек из 32 назвал Новый год.

Лингвокультурный образ гражданина сочетает универсальные и культурно-специфические черты. Общими для российских и казахских респондентов оказались патриотизм, честность, доброта, гостеприимство и смелость. К культурно маркированным качествам относятся: у россиян – стойкость, мужественность, настойчивость, упорство, критическое мышление, щедрость, толерантность; у казахстанцев – честь, общительность, дружелюбие, уважительность, уверенность, решительность.

Анализ по «Большой пятерке» показывает, что черты экстраверсии практически отсутствуют в российском списке (лишь гостеприимство может косвенно на неё указывать), а открытость опыту не представлена в обоих списках – респонденты не называли качеств, связанных с любознательностью, креативностью или интеллектуальной гибкостью.

С точки зрения факторов моральной значимости:

- среди этических качеств россияне чаще выделяют патриотизм и искренность, казахстанцы – честь;

- среди альтруистических – россияне указывают сострадание, щедрость, толерантность, казахстанцы – дружелюбие;

- среди профессиональных – россияне подчёркивают ответственность, трудолюбие,

упорство, казахстанцы – добросовестность и решительность;

- среди личностных – россияне ценят стойкость и мужественность, казахстанцы – уверенность и общительность.

Итак, образ гражданина – это конструкт, который может быть приобретен стихийно или привит посредством образования. С одной стороны, в процессе обучения учащиеся знакомятся с учебными текстами и воспринимают определенные культурные стереотипы и ценности, важные для формирования их гражданской позиции и приобретения набора качеств, необходимых для принятия и одобрения конкретным обществом. С другой стороны, компоненты лингвокультурного образа могут формироваться стихийно под воздействием внешней среды. Если в первом случае можно прогнозировать закрепление определенных компонентов в сознании и языковом сознании учащихся, то во втором случае высока вероятность появления у них непредсказуемых компонентов. Поскольку гражданская позиция важна для современного человека, формирование и поддержание адекватного образа гражданина становится необходимостью.

Авторы полагают, что перспективы исследования лингвокультурного образа могут быть связаны с расширением сравнительной базы поликультурной компетентности студентов-носителей языка и иностранцев, изучающих национальный язык как иностранный/второй язык. Ассоциативные эксперименты и опросы лингвокультурной грамотности могут сослужить хорошую службу в измерении языкового сознания носителей языка. Они также помогут определить и построить модель важных лингвокультурных компонентов образа гражданина.

Литература

Алефиренко Н.Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: учеб. пособие. – Москва: Флинта: Наука, 2010. – 288 с.

Вербицкая Л.А. (ред.) Практика организации и проведения экзамена по русскому языку как иностранному, истории России и основам законодательства РФ: методическое пособие. / А.В. Должикова, Л.П. Клобукова, А.А. Парфенов и др. – СПб.: РОПРЯЛ, 2017.

Верещагин Е.М. Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – 3-е изд., перераб. и доп. – Москва: Русский язык, 1983. – 256 с.

Воробьев В. В. О понятии поля в лингвистике и культурологии (общие принципы). // Русский язык за рубежом. – 1991. – 5:101-106.

Горбанева В.В. Потенциал поэтических произведений в формировании профессионального уровня знания компонента поликультурной компетентности учащихся старших классов. // Научное мнение. 2015. – 5: 164-171.

Данилюк А.Ю., Кондаков А.М., Тишков В.А. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. – Москва: Просвещение, 2009.

Живодрова Т.А. К вопросу о «поликультурной компетентности». Проблемы современного образования. – 2017. – 3:70-75.

Карушева Ю.М. Образ Родины глазами эмигрантов из России в США и россиян: сравнительный анализ (на материалах интервью). // Женщина в российском обществе. – 2021. – № 3. – С. 85-98.

Копжасарова У.И., Роль культурологического подхода в языковом образовании. // Вестник Карагандинского университета. Серия Педагогика. – 2009. – №3 (55) – С. 177-181.

Ленарт И., Марковина И.Ю., Эндроди О. Вербальный образ мира у детей дошкольного возраста: кросскультурное русско-венгерское сопоставление на основе словесных ассоциаций. // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2021. – 72: 91-118. doi: 10.17223/19986645/72/5

Макарова А.В. Язык и культурный образ: сущность понятия. // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. – 2011. – 33 (248): 243-245.

Никонова Н.И., Залуцкая С.Ю. Патриотическое воспитание учащихся-билингвов на уроках литературы: диалог культур. // Перспективы науки и образования. – 2022. – 9 (2): 288-301. doi: 10.32744/pse.2022.2.17

Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Москва-Берлин: Директ-Медиа, 2015.

Реан А.А., Коновалов И.А. Социально-когнитивные представления (образы) подростков о различных социальных группах. // Социальная психология и общество. – 2018. – 9 (2): 60-80. doi:10.17759/sps.2018090205

Таскаева А.В. Лингвокультурный образ «детектив»: (на материале детективных романов Артура Конан Дойла о Шерлоке Холмсе и Агаты Кристи об Эркюле Пуаро). – Челябинск: Энциклопедия, 2013.

Трофимова Е.Л. Современные представления студентов о роли гражданина. Baikal Research Journal. – 2017. – 8 (1). doi: 10.17150/2411- 6262.2017.8(1)27

Тьерри Л. Социальная и культурная адаптация: сущность и функции. Всероссийский журнал научных публикаций. – 2011. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnaya-adaptatsiya-suschnost-i-funktsii-1. Дата обращения: 01 сентября 2024 г.

Уфимцева Н.В. Языковое сознание: динамика и изменчивость. – Москва: Просвещение, 2011.

Халупо О. И. Лингвокультурологические аспекты взаимодействия субъектов национальных коммуникативных пространств: дис. ... доктора филологических наук: 10.02.19. – Уфа: Башкирский государственный университет, 2016.

References

Gorbaneva, V.V. (2015) Potencial pojeticheskih proizvedenij v formirovanii professional'nogo urovnja znanija komponenta polikul'turnoj kompetentnosti uchashhihsja starshih klassov. Nauchnoe mnenie. 5: 164-171. [Gorbaneva, V.V. (2015) The potential of poetic works in the formation of a professional level of knowledge of the component of polycultural competence of high school students. Scientific opinion. 5: 164-171.] (in Russian)

Daniljuk, A.Ju., Kondakov, A.M., Tishkov, V.A. (2009) Koncepcija duhovno-nravstvennogo razvitija i vospitanija lichnosti grazhdanina Rossii. Moskva: Prosveshhenie. [Danilyuk, A.Yu., Kondakov, A.M., Tishkov, V.A. (2009) The concept of spiritual and moral development and education of the personality of a citizen of Russia. Moscow: Enlightenment, 2009.] (in Russian)

Halupo, O.I. (2016) Lingvokul'turologicheskie aspekty vzaimodejstvija sub`ektov nacional'nyh kommunikativnyh prostranstv: dis. ... doktora filologicheskih nauk: 10.02.19. Ufa: Bashkirskij gosudarstvennyj universitet. [Khalupo, O.I. (2016) Linguoculturological aspects of interaction of subjects of national communicative spaces: dis.... Doctor of Philology: 10.02.19. Ufa: Bashkir State University.] (in Russian)

Karusheva, Ju.M. (2021) Obraz Rodiny glazami jemigrantov iz Rossii v SShA i rossijan: sravnitel'nyj analiz (na materialah interv'ju). Zhenshhina v rossijskom obshhestve. №3. S. 85-98. [Karusheva, Yu.M. (2021) The image of the Motherland through the eyes of emigrants from Russia to the USA and Russians: a comparative analysis (based on interview materials). Woman in Russian society. №3. S. 85-98.] (in Russian)

Lenart, I., Markovina, I.Ju., Jendrodi, O. (2021) Verbal'nyj obraz mira u detej doshkol'nogo vozrasta: krosskul'turnoe russko-vengerskoe sopostavlenie na osnove slovesnyh associacij. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologija. 72: 91-118. doi: 10.17223/19986645/72/5 [Lenart, I, Markovina, I.Yu., Endrodi, O. (2021) Verbal image of the world in preschool children: cross-cultural Russian-Hungarian comparison based on verbal associations. Bulletin of Tomsk State University. Philology. 72: 91-118. doi: 10.17223/19986645/72/5.] (in Russian)

Makarova, A.V. (2021) Jazyk i kul'turnyj obraz: sushhnost' ponjatija. Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologija. Iskusstvovedenie. 33 (248): 243-245. [Makarova, A.V. (2011) Language and cultural image: the essence of the concept. Bulletin of Chelyabinsk State University. Philology. Art history. 33 (248): 243-245.] (in Russian)

Nikonova, N.I., Zaluckaja, S.Ju. (2022) Patrioticheskoe vospitanie uchashhihsja-bilingvov na urokah literatury: dialog kul'tur. Perspektivy nauki i obrazovanija. 9 (2): 288-301. doi: 10.32744/pse.2022.2.17 [Nikonova, N.I., Zalutskaya, S.Yu. (2022) Patriotic education of bilingual students in literature lessons: a dialogue of cultures. Perspectives of science and education. 9 (2): 288-301. doi: 10.32744/pse.2022.2.17.] (in Russian)

Rean, A.A., Konovalov, I.A. (2018) Social'no-kognitivnye predstavlenija (obrazy) podrostkov o razlichnyh social'nyh gruppah. Social'naja psihologija i obshhestvo. 9 (2): 60-80. doi:10.17759/sps.2018090205 [Rean, A.A., Konovalov, I.A. (2018) Social and cognitive representations (images) of adolescents about various social groups. Social psychology and society. 9 (2): 60-80. doi:10.17759/sps.2018090205.] (in Russian)

Taskaeva, A.V. (2013) Lingvokul'turnyj obraz «detektiv»: (na materiale detektivnyh romanov Artura Konan Dojla o Sherloke Holmse i Agaty Kristi ob Jerkjule Puaro). Cheljabinsk: Jenciklopedija. [Taskayeva, A.V. (2013) Linguocultural image “detective”: (based on the material of detective novels by Arthur Conan Doyle about Sherlock Holmes and Agatha Christie about Hercule Poirot). Chelyabinsk: Encyclopedia.] (in Russian)

Trofimova, E.L. Sovremennye predstavlenija studentov o roli grazhdanina. Baikal Research Journal. 8 (1). doi: 10.17150/2411- 6262.2017.8(1)27 [Trofimova, E.L. (2017) Modern ideas of students about the role of a citizen. Baikal Research Journal. 8 (1). doi: 10.17150/2411- 6262.2017.8(1)27.] (in Russian)

T'erri, L. (2011) Social'naja i kul'turnaja adaptacija: sushhnost' i funkcii. Vserossijskij zhurnal nauchnyh publikacij. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiokulturnaya-adaptatsiya-suschnost-i-funktsii-1. Data obrashhenija: 01 sentjabrja 2024 g. [Thierry, L. (2011) Social and cultural adaptation: essence and function. All-Russian Journal of Scientific Publications. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/ sotsiokulturnaya-adaptatsiya-suschnost-i-funktsii-1. Accessed September 01, 2024.] (in Russian)

Ufimceva, N.V. (2011) Jazykovoe soznanie: dinamika i izmenchivost'. Moskva: Prosveshhenie. [Ufimtseva, N.V. (2011) Language consciousness: dynamics and variability. Moscow: Enlightenment.] (in Russian)

Verbickaja, L.A. (red.) (2017) Praktika organizacii i provedenija jekzamena po russkomu jazyku kak inostrannomu, istorii Rossii i osnovam zakonodatel'stva RF: metodicheskoe posobie. / A.V. Dolzhikova, L.P. Klobukova, A.A. Parfenov i dr. SPb.: ROPRJaL. [Verbitskaya, L.A. (ed.) (2017) Practice of organizing and conducting an exam in the Russian language as a foreign language, the history of Russia and the basics of the legislation of the Russian Federation: methodological manual. /A.V. Dolzhikova, L.P. Klobukova, A.A. Parfyonov and others. St. Petersburg: ROPRYAL.] (in Russian)

Vorob'ev, V.V. (1991) O ponjatii polja v lingvistike i kul'turologii (obshhie principy). Russkij jazyk za rubezhom. 5:101-106. [Vorobyov, V.V. (1991) On the concept of the field in linguistics and cultural studies (general principles). Russian language abroad. 5:101-106.] (in Russian)

Zhivodrova, T.A. (2017) K voprosu o “polikul'turnoj kompetentnosti”. Problemy sovremennogo obrazovanija. 3:70-75. [Zhivodrova, T.A. (2017) On the issue of “multicultural competence”. Problems of modern education. 3:70-75.] (in Russian)

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article
Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered theeditorial office: 28.07.2025.

© Суюнбаева А.Ж., Шелестюк Е.В., Питина С.А., 2025
© Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, 2025

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.31 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-196-209

Ермұхамет Маралбек[1*], Әсем Корбозова Нышанәліқызы[2], Абдулазиз Сайауышұлы[3]
[1*]автор-корреспондент, философия докторы (PhD),
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-5954-8669 E-mail: elahau@mail.ru
[2]магистрант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID 0009-0004-7104-0920 E-mail: asem.korbozova@mail.ru
[3]магистрант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID 0009-0009-5048-3809 E-mail: saiaushuly001@mail.ru

/У/ МЕН /И/ ДЫБЫСТАРЫН ТАРАТЫП ЖАЗУ ЖОБАСЫНЫҢ ӘЛЕМДІК ТІЛДЕРМЕН ИНТЕГРАЦИЯДАҒЫ КӨРІНІСІ (Қазақ және қытай тілдерінің буын жүйесін салыстыра талдау)

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіл білімінде бір ғасырдан бері талас тудырып жүрген /у/ мен /и/ дыбыстарының жазылуының фонологиялық және графикалық ерекшелігі қытай тілімен салыстырыла отырып талданады. Мақала аталған дыбыстарды /ұу/, /үу/, /ыу/, /іу/, /ый, /ій/ түрінде алты қосар таңбамен таратып жазу салдары қазақ тілінің буын тұрпатын қытай тіліне ұқсатып, айтылу ерекшелігін өзгертуі мүмкін деген қауіпті ашып беруді мақсат етеді. Бұл мақсатқа жету үшін өзара тәуелді, бірін-бірі толықтырып отыратын 4 міндет желісі құрылып, осыған сәйкес зерттеу 4 кезең бойынша жүргізілді. Бірінші кезеңде қазіргі заманғы қытай тілінің академиялық сөздіктерінен қытай тіліндегі барлық 420-ға жуық буын түрлері жинақталып, олардың ішіндегі /у/ (u, w) мен /и/ (i, y) дыбыстарына қатысты түрлері, саны анықталып, тізімі жасалды. Зерттеудің бұл кезеңінде сандық әдіс, жүйелеу, жинақтау тәсілдері қолданылды; екінші кезеңде қазақ тілінде алты түрлі буын типі (V, VC, CV, CVC, VCC, CVCC,) бойынша 28 төл дыбыс қанша буын құрай алатыны математикалық әдіспен анықталып, олардың ішінде /у/ мен /и/ дыбыстарына қатысты буындардың саны, түрлері анықталып, нақты тізімі жасалды. Бұл екі кезеңде зерттеу нәтижелері ғана мақалаға енгізілді, зерттеу барысы мен әдістері, материал жинау кезеңі туралы ақпарат берілмеді; үшінші кезеңде қазақ және қытай тілдеріндегі /у/ (u, w) мен /и/ (i, y) дыбыстарына қатысты буындардың графикалық және фонетикалық сипаты кесте түрінде өзара салыстырып, ерекшеліктері мен ұқсастықтары анықталды. Бұл кезең үшін тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды. Нәтижесінде /у/ мен /и/ дыбыстары таралытып жазылған жағдайда, қытай тілі буындарына графикалық тұрпаты дәл түсетін, соның салдарынан оқылуы да бірдей болып кету қауіпі бар қазақ тілінің 27 буыны анықталды; зерттеудің соңғы кезеңінде қазақ тіліндегі /у/ және /и/ дыбыстарын таңбалаудағы қауіптер мен мүмкіндіктер анықталып, қорытынды тұжырымдар жасалып, ғылыми қауымға ұсынылды. Зерттеуде қазақ және қытай тілдерінің тарихи байланысы, буын түрлері мен типтері жазу теориясы аспектісінде алғаш қарастырылып отыр.

Түйін сөздер: /u/ (u, w) мен /i/ (i, y); жазу; буын заңы; буын типі; қытай тілі буындары

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR20280984 «Қазақ тілінің жаңғыру әлеуеті: жаңартпалар <лат.innovation>, үрдістер мен үдерістер» атты ғылыми-зерттеу жобасының аясында жазылды.

Сілтеме жасау үшін: Маралбек Е., Корбозова Ә.Н., Сайауышұлы А. /У/ мен /и/ дыбыстарын таратып жазу жобасының әлемдік тілдермен интеграциядағы көрінісі (қазақ және қытай тілдерінің буын жүйесін салыстыра талдау). *Tiltanym,* 2025. №4 (100). 196-209-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-196-209

Ермухамет Маралбек, Асем Корбозова Нышаналиевна[2], Абдулазиз Сайауышулы[3]
[1*]автор-корреспондент, доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-5954-8669 E-mail: elahau@mail.ru
[2]магистрант, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID 0009-0004-7104-0920 E-mail: asem.korbozova@mail.ru
[3]магистрант, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID 0009-0009-5048-3809 E-mail: saiaushuly001@mail.ru

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ПРОЕКТА РАЗВЁРНУТОГО ГРАФИЧЕСКОГО ОБОЗНАЧЕНИЯ ЗВУКОВ /У/ И /И/ В КОНТЕКСТЕ ИНТЕГРАЦИИ С МИРОВЫМИ ЯЗЫКАМИ (Сравнительно-сопоставительный анализ слоговой системы казахского и китайского языков)

Аннотация. В статье рассматриваются фонологические и графографические особенности звуков /у/ и /и/, которые на протяжении столетия остаются предметом дискуссий в казахском языкознании, с сопоставлением данных китайского языка. Целью статьи является выявление риска того, что передача данных звуков посредством шести парных иероглифических сочетаний – /уу/, /ұу/, /ую/, /иу/, /ый/, /ий/ – может изменить фонетический облик казахского языка, сделав его похожим на слоговой китайский язык. Для достижения поставленной цели сформулированы четыре взаимосвязанные и взаимодополняющие задачи, в соответствии с которыми исследование проводилось в четыре этапа.На первом этапе были собраны все 420 слоговых типов китайского языка на основе современных академических словарей. Среди них были определены типы и количество слогов, содержащих звуки /у/ (u, w) и /и/ (i, y), после чего был составлен соответствующий перечень. На данном этапе исследования применялись численный метод, а также методы систематизации и компиляции; На втором этапе математическим путём определялось количество слогов, которые могут быть образованы 28 исконными звуками казахского языка по шести слоговым моделям (V, VC, CV, CVC, VCC, CVCC). Кроме того, рассчитывались количество и типы слогов, относящихся к звукам /у/ и /и/, после чего составлялся их конкретный перечень. На этих двух этапах в статью включались только результаты исследования; сведения о процессе, методах и периоде сбора материала намеренно не раскрывались. На третьем этапе графические и фонетические характеристики слогов, относящихся к звукам /у/ (u, w) и /и/ (i, y) в казахском и китайском языках, сравнивались в таблице, выявлялись их особенности и сходства. Для этого этапа применялся историко-сравнительный метод. В результате было обнаружено 27 слогов казахского языка, графический тип которых полностью соответствует слогам китайского языка, вследствие чего их произношение потенциально может приблизиться к китайскому. На заключительном этапе исследования были выявлены риски и возможности графического обозначения звуков /у/ и /и/ в казахском языке, сформулированы выводы и представлены научному сообществу. В работе впервые рассматривается историческая связь казахского и китайского языков, а также классификация слогов с точки зрения теории письма.

Ключевые слова: /u/ (u, w) и /i/ (i, y); письменность; законы слога; слоговой тип; китайские слоги

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках научно-исследовательского проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR20280984 «Модернизационный потенциал казахского языка: инновации, тенденции и процессы»

Для цитирования: Маралбек Е., Корбозова А.Н., Сайауышулы А. Репрезентация проекта развёрнутого графического обозначения звуков /у/ и /и/ в контексте интеграции с мировыми языками (сравнительно-сопоставительный анализ слоговой системы казахского и китайского языков). *Tiltanym*, 2025. №4 (100). С. 196-209. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-196-209

Yermukhamet Maralbek[1*], Assem Korbozova[2], Abdulaziz Saiauyshuly[3]

[1*]Corresponding Author, Doctor of Philosophy (PhD), A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-5954-8689 E-mail: elahau@mail.ru

[2]Master's Student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID 0009-0004-7104-0920 E-mail: asem.korbozova@mail.ru

[3]Master's Student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID 0009-0009-5048-3809 E-mail: saiaushuly001@mail.ru

THE REPRESENTATION OF THE PROJECT FOR EXPLICIT ORTHOGRAPHIC SPELLING OF THE SOUNDS /U/ AND /I/ IN THE CONTEXT OF INTEGRATION WITH WORLD LANGUAGES

(A Comparative Analysis of the Syllable Systems of the Kazakh and Chinese Languages)

Abstract. The article examines the phonological and graphographic features of the sounds /u/ and /i/, which have remained a subject of debate in Kazakh linguistics for a century, with a comparative reference to data from the Chinese language. The aim of the article is to identify the risk that representing these sounds through six paired hieroglyphic combinations – /uu/, /üu/, /uyu/, /iu/, /y/, /iy/ – may alter the phonetic structure of the Kazakh language, making it resemble the syllabic Chinese language. To achieve this goal, four interrelated and complementary tasks were formulated, and the study was conducted in four stages. At the first stage, all 420 syllable types of the Chinese language were collected based on modern academic Chinese dictionaries. Among them, the types and number of syllables containing the sounds /u/ (u, w) and /i/ (i, y) were identified, after which a corresponding list was compiled. At this stage, quantitative, systematization, and compilation methods were used. At the second stage, the number of syllables that can be formed by the 28 native sounds of the Kazakh language according to six syllable models (V, VC, CV, CVC, VCC, CVCC) was determined mathematically. In addition, the number and types of syllables related to the sounds /u/ and /i/ were calculated, followed by the compilation of a detailed list. During these two stages, only the results were included in the article; information on the procedure, methods, and period of data collection was intentionally omitted. At the third stage, the graphic and phonetic characteristics of syllables associated with the sounds /u/ (u, w) and /i/ (i, y) in Kazakh and Chinese were compared in a table, and their features and similarities were identified. The historical-comparative method was applied at this stage. As a result, 27

syllables of the Kazakh language were found whose graphic structure fully corresponds to those of the Chinese language, which implies a potential risk of their pronunciation becoming similar to Chinese. At the final stage of the study, the risks and possibilities of the graphic representation of the sounds /u/ and /i/ in Kazakh were identified, conclusions were drawn, and the results were presented to the academic community. This study is the first to examine the historical connection between the Kazakh and Chinese languages, as well as the classification of syllables from the perspective of writing theory..

Keywords: /u/(u, w) and /i/(i, y); writing; laws of syllable; syllabic type; Chinese syllables

Source of financing: This article was written within the framework of the scientific research project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR20280984 “The Potential of Modernization of the Kazakh Language: Innovations, Tendencies and Processes”.

For citation: Maralbek, Y., Korbozova, A., Saiauyshuly, A. The Representation of the Project for Explicit Orthographic Spelling of the Sounds /u/ and /i/ in the Context of Integration with World Languages (A Comparative Analysis of the Syllable Systems of the Kazakh and Chinese Languages). *Tiltanym*, 2025. No.4 (100). P. 196-209. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-196-209

Кіріспе

Жазу тарихына зер салсақ, Қазақстан территориясында мекендеген, қазіргі біртұтас қазақ ұлты мен оның этникалық құрамын қалыптастырған байырғы ру-тайпалар руна, соғды, көне түркі, араб, латын, кирил сияқты көптеген жазу түрлерін қолданғаны белгілі. Бұл жазу түрлері қазақ ұлтының этникалық генезисінің аса ірі тарихи бетбұрыс кезеңіне тұспа-тұс келеді. Сондықтан да жазу, графика – тек таңбалар өзгерісі емес, бір ұлттық рухани және материалдық құндылықтары мен қоғамдық қатынастарының жүйелі өзгерісін сипаттайды.

Әліпби реформасы мемлекеттік деңгейде күн тәртібіне қойылуына орай қазақ жазуы мен емлесінің күрделі мәселелері турасында ғалымдары арасында ауқымды талқылау, зерттеу жұмыстары басталды. Бұл үдерісте орыс тілінің әсерінен қалыптасқан емлелік ерекшеліктер мен кірме дыбыстардан арылу, оны ғылыми тұрғыдан дәйектеу негізгі тенденцияның біріне айналды. Осыған орай тілтанушылар арасында екі түрлі ұстаным қалыптасты: бір топ ғалымдар қазақ тілін заманға сай бейімдеу, прогрессивті түрде жетілдіру, оң өзгерістерді қабылдау керек деген ұстанымды қолдаса, екінші тобы қазақ тілінің ішкі грамматикалық заңдылықтары мен орфографиялық нормаларын XX ғасыр басындағы «ұлттық кезеңге» (Ахмет Байтұрсынұлы дәуіріндегі) қайтару керек дегенді құптайды. Осы екіұдай ұстанымның қалыптасуына, қазақ ғалымдарының бір пікірге келе алмауына себеп болып отырған ең күрделі тақырыптардың бірі – қазақ тіліндегі /у/, /и/ дыбыстарының фонологиялық қасиеті мен графикалық ерекшеліктері болып отыр.

Бұл тақырып XX ғасыр басынан бері әр дәуірдегі емле реформасы кезінде қазақ тілтанушылары арасында талас тудырып келе жатқаны белгілі. Турасын айтқанда, /у/, /и/ тақырыбындағы талас Ахмет Байтұрсынұлы еңбектерінен басталады. Бұл туралы біз бірнеше мақала жариялаған болатынбыз (Маралбек, 2019). Олай болса, бір ғасыр өтсе де, бұл таласқа неге нүкте қойылмай келеді? Біздің ойымызша мұның бірнеше себебі бар:

1. Ахмет Байтұрсынұлының «у» мен «и» тақырыбындағы тұжырымдарын жан-жақты, терең білмеу, түпнұсқа еңбектермен кешенді жұмыс жасамаудан;

2. XX ғасыр басындағы тілдік жағдаятты жете білмеу, графика мен орфография тарихын тыңғылықты зерттемеуден;

3. Әлемдік кеңістіктегі қатаң бәсекеге дөп келген қазақ тілінің қазіргі күйін ескермеу, болашағын дұрыс бағамдай алмаудан.

Аталған себептердің үшіншісін кеңірек талқылайтын уақыт жетті деп ойлаймыз. Бірінші, екінші себептерді жете түсіну үшін ғылыми деңгей, шын ғалымға тән бекзаттық болмыс керек. Дегенмен, үшінші себепті бір мақала көлемінде түсіндіру мүмкін емес, бұған көлемді еңбек, көптеген ішкі тақырыптар бойынша зерттеулер қажет. Біз бұл зерттеуде нақты бір мәселені ғана алып, сол шеңберде көтерген түйткілге жауап іздеуге тырысамыз.

Тілдің, жазудың кейбір күрделі мәселелерін тілдің өз ішінде шешу, үкім шығару дұрыс нәтиже бермейді. Жазу, ең әуелі, тілдегі әлеуметтік нысан болғандықтан, оған тек тіл заңдылықтары тұрғысынан ғана емес, әлеуметтік, субъективті факторлардың объективті ықпалдары тұрғысынан да қарау керек. Жазу тіл үшін шығарылмаған, яғни ауызша тілдің ішкі қажеттілігінен жазу пайда болмаған, керісінше жазу да, тіл де әлеуметтік, қоғамдық қатынастың

қажеттілігінен пайда болған. Олай болса, қоғамдық-әлеуметтік қатынас тудырған нәрсені оның әр дәуірдегі сұранысына қарай дамытуға да, өзгертуге де болады, бірақ әрине, бейберекет емес, жүйемен, заңдылықпен. Демек, біз жазуды тілдің заңдылығы үшін емес, әлеуметтік, қоғамдық қатынастарға қажеттілігін өлшем, бағдар етіп өзгертуге тиіспіз. Әлеуметтік топқа, қоғамдық қатынасқа қажет нәрсені тілдік ішкі заңдылығына байлап-матау оның функциясын әлсіретумен, соңында оның қызметін басқа балама ауыстыруымен аяқталады. Жазу – тілдің дәл өзі де емес, оның тек графикалық формасы ғана.

Жазу тілдің ішкі заңдылығына қарай жасалатыны шындық, бірақ жазу тілдің толық болмысын ешқашан бере де, ауызша формадағы қызметін мүлтіксіз атқара да алмайды. Тілді өмір сүре алатын тілшілік иесі, не адамның өзі десек, жазу сол адамның портреті ғана. Бұл «портрет» адамның өзін-өзі тануы, ішкі болмысын өзіне не өзгеге көрсету үшін емес, көзге көрінетін сыртқы жаратылысын көрсету үшін керек. Сол сияқты жазу да тілдің мидағы мазмұнын екінші бір нысанға тасымалдайтын ұйымдасқан графикалық құрылым, шарттылық ғана. Олай болса, жазу мен тілді теңестіру, соған сәйкес тіл болмысы туралы күрделі шешімдерді қабылдау – тек адасуға әкеледі.

Тілдер өз бетінше дамып, оған сырттан бөгде тілдің экспансиясы әсер етпейтін, қоғамдық-әлеуметтік, тіпті саяси себептер ықпал етпейтін дәуірде жазуды тілдің ішкі заңдылығына қарай реформалаған дұрыс та шығар. Бірақ оның өзінде, жоғарыда айтқандай, жазудың басты коммуникативтік қызметін естен шығармаған дұрыс. Ал қазіргідей бір адам көптілді меңгерген, бір қоғамда бірнеше тіл белсенді қолданыс тапқан, тіпті тілдердің жаһандық кеңістікке енген дәуірінде оны өз ішінде оқшаулау, өзге тілмен қарым-қатынасында алынбас бөгет қою тілді ешқашан өсірмейді. Бұл – тіл адам үшін емес, адамдар тіл үшін қызмет етуді, өте үлкен күш жұмсауды талап ететін жол. Бірақ мұның соңы ұлт үшін қызмет ететін қолайлы құрал жасау емес, тұтас ұлт қызмет ететін қолдан соққан қорған салумен аяқталады. Мұндай жолмен әлемдік кеңістікке ену, тіл додасына қосылып, одан озып бәйге алу мүмкін емес.

Бұл ретте қазақ тілінің әлем тілдерімен қатынасын анықтау өте маңызды. Қазақ тілі даму тарихының ортағасырлық кезеңінде араб-парсы тілдерімен тығыз қарым-қатынаста болып, өз кеңістігіне енген бөгде құрылым мен жүйені ауызша тіл қуаты өз илеуіне көндіріп, дағдысына, жүйесіне салып алды. Соған қарамастан жат тілдік құрылымның қандай да бір бөгделік белгісі сақталып қалады. Одан кейін, өткен жүз, жүз елу жылдықта қазақ тілі орыс тілімен өте терең интеграцияға түсіп, тілдің барлық деңгейінде қомақты өзгерістер орын алғаны мәлім. Бұл ауызша тілдің қуаты кеміген, жазудың маңызы артып, оның орнын басқан дәуірде болды. Жазудың өзге тілдің экспанциясына төтеп бере алмайтынын осыдан-ақ көруге болады. Ал қазіргі дәуірде жазудың, шартты белгілердің, таңбалар әлемінің мәні, қызметі одан сайын артып отыр. Осы дәуірде және болашақта енді қандай жаңа тілдік қақтығыстар пайда болады, болашақтағы қауіптер мен мүмкіндіктер қандай, соған назар аудару – қазақ жазуының кезекті реформасындағы маңызды қадам.

Қазіргі таңда және болашақта қазақ тілімен интеграциясы күшейіп келе жатқан тілдердің қатарында ағылшын тілі мен қытай тілі тұрғаны белгілі. Мұның сыртында өзге әлемдік тілдердің де әсерін есептен шығармау керек. Әлемдегі тілдердің функционалды-коммуникативтік картасынан қазақ тілі өзіндік кеңістік алуы үшін оның қызметін аталған алпауыт тілдермен бәсекелестікке дайындау, үйлестіру, іргесін кеңейту, жаңа мүмкіндіктер қарастыру керек. Осы ретте шешетін жақын жылдардағы міндеттердің бірі – қазақ тілі мен қытай тілінің интеграциясы.

Қазақ тілі мен қытай тілінің жазу және тіл жүйесі бөлек, бірақ тілдің қызметі бір. Бұл бірлік тілдердің бір-біріне әсерін қандай жолмен болса да жүзеге асырмай қоймайды. Қазақ тілі мен қытай тілінің ең жақын тұсы – буын. Екеуі де – буын тіл, буын заңына бағынатын тіл. Біздің ойымызша қытай тілі тіл тарихының бір кезеңдерінде қазақ тілі сияқты жалғамалы тіл болған немесе сол жолға түскен, одан кейін жазу пайда болғанда, жазу, алғашқы иероглифтер бір буынды мағыналы түбірлерді таңбалаған да, буынның әрі қарай фонемаға дейін бөлшектенуіне ырық бермей, құрылымын қатаң қалыпқа салып, өзгертпей ұстап қалған. Соның салдарынан жеке графикаға ие болған буындар ғана тілде сақталып, қалғаны мүлде жоғалған. Қазіргі қытай тілінде 420-ға жуық буын және олардың өз алдына иероглифтері бар. Бірақ бұл буындардың

көпшілігі лексикалық мағынаға ие. Қытай тілінде сөз мағынасын бір буынды сөздердің (моносиллаб) тіркесі жасайды, яғни аналитикалық тәсіл – қытай тілі сөзжасамының бірден-бір әрі басты тәсілі.

Қазақ тілінде бір буынды сөздер (моносиллаб) тіл тарихының есте жоқ ескі дәуірінде фонемаға дейін бөлшектеніп, сөздер буыннан, буын дыбыстан құралатын жалғамалы тілге айналған. Бұған тілдің ауызша дамуы табиғи түрде себеп болған. Қазақ жазуы да ерте пайда болған, бірақ салыстырмалы түрде қытай жазуынан кештеу және тілдің жалғамалы жүйесі қалыптасып болғаннан кейін. Қазақ тілінде сөз мағынасын дыбыстар мен буындардың тіркесі жасайды, өзгертеді және сөзжасамдық тәсіл екеу – синтетикалық тәсіл мен аналитикалық тәсіл. Кейде ғалымдар үшінші тәсіл ретінде «синтетика-аналитикалық тәсіл» деп те қосады. Қалай болғанда да, қазақ тілінде сөздер бірде жалғанып, бірде тіркесіп жасалады. Тіркесім тәсілі – қазақ тілі сөзжасамында да өнімді тәсілдердің бірі.

Қытай тілі – буынды жазуға бағындырған тіл, қазақ тілі – буындары жазуға бағынбай, ауызша тілмен еркін дамыған тіл. Сондықтан да қытай тілінде 420-ға жуық белсенді қолданыстағы буындар болса, қазақ тілінде бұлардың саны әлденеше мыңға жетеді (нақты саны әлі толық анықталмаған). Біздің шамалауымызша қазақ тілі дыбыстарының (28 дыбыс) буын құрау мүмкіндігі 11 мыңға дейін жетеді. Қытай тілінде 420 буынның көпшілігі лексикалық мағыналы болса, қазақ тілінде буынның мағыналы түрлері де (бір буынды сөздер), мағынасыз түрлері де бар. Бұл мағыналы буындар – бір буынды сөздер (моносиллабтар) деп аталады. Бұлардың саны жалпы қолданыстағы буын түрлерінен аз болуға тиіс.

Екі тілде де буын заңы бар, екі тілдің қалыптасуында буынның атқаратын рөлі ерекше. Олай болса екі тілдің интеграциясында осы буындардың қалай әрекет ететінін зерттеу өте маңызды. Бұл үшін екі тілдің буын құрамындағы ерекше құбылыстарды зерттеу керек. Бұл әрине фонологиялық сипаты күрделі, қызметі универсал, графикалануы екіұдай – /у/ мен /и/ дыбыстары құрамында бар буындар.

Қазақ және қытай тіліндегі /у/ мен /и/ дыбыстарының фонологиялық ерекшелігі мен буын ішіндегі қасиетін, графикалық ерекшелігін салыстыру үшін төмендегі сұрақтарға жауап іздеу қажет:

1. Қытай тілінде қанша буын бар, олардың ішінде /у/ мен /и/ дыбыстарына қатысты буындардың саны қанша, түрлері қандай, нақты тізімін жасау керек;

2. Қазақ тілінде қанша буын бар, олардың ішінде /у/ мен /и/ дыбыстарына қатысты буындардың саны қанша, түрлері қандай, нақты тізімін жасау керек;

3. Қазақ, қытай тілдеріндегі /у/, /и/ дыбыстарына қатысты буындардың графикалық және фонетикалық ерекшелігін өзара салыстырып, ерекшеліктері мен ұқсастықтарын анықтау керек;

4. Қазақ тіліндегі /у/, /и/ дыбыстарын таңбалаудағы қауіптер мен мүмкіндіктерді анықтау керек.

Материал және әдістер

Қазақ және қытай тілдерінде буын жүйесінің алатын орны ерекше. Қытай тілінің буын тұрпатын иероглифтер қалыптастырса, қазақ буындары фонемалардан құралады. Дегенмен, біздің мақсатымыз екі тілдің туыстығын іздеу емес. Мақсатымыз – /у/, /и/ дыбыстарының графикалық ерекшелігін қытай тілімен буын деңгейінде салыстырып, тарихи-салыстырмалы зерттеу әдісінің көмегімен қазақ тіліндегі буын түрлерінің қытай тілінен нақты айырмашылығын көрсету. Нәтижесінде аталған дыбыстардың графикалық ерекшілігі әсерінен қазақ тілі буындарының бір бөлігі қытай тілінің буындарының айтылу ерекшелігіне бейімделіп кетуінің алдын алу мақсаты көзделеді және соның ғылыми негіздемесі ұсынылады. Зерттеу мақсатын орындау үшін бірін-бірі толықтыратын міндеттер қойылып, зерттеу кезеңдер бойынша жүргізілді. Бірінші кезеңде қазіргі заманғы қытай тілінің академиялық сөздіктерінен қытай тіліндегі барлық 420-ға жуық буын түрлері жинақталып, олардың ішіндегі /у/ (u, w) мен /и/ (i, y) дыбыстарына қатысты түрлері, саны анықталып, тізімі жасалды. Зерттеудің бұл кезеңінде сандық әдіс, жүйелеу, жинақтау тәсілдері қолданылды; екінші кезеңде қазақ тілінде алты түрлі буын типі (V, VC, CV, CVC, VCC, CVCC,) бойынша 28 төл дыбыс қанша буын құрай алатыны математикалық әдіспен анықталып, олардың ішінде /у/ мен /и/ дыбыстарына қатысты

буындардың саны, түрлері анықталып, нақты тізімі жасалды. Үшінші кезеңде тарихи-салыстырмалы әдістің көмегімен қазақ және қытай тілдеріндегі /у/ (u, w) мен /и/ (і, у) дыбыстарына қатысты буындардың графикалық және фонетикалық сипаты кесте түрінде өзара салыстырып, ерекшеліктері мен ұқсастықтары анықталды. Нәтижесінде /у/ мен /и/ дыбыстары таралытып жазылған жағдайда, қытай тілі буындарына графикалық тұрпаты дәл түсетін, соның салдарынан оқылуы да бірдей болып кету қауіпі бар қазақ тілінің 27 буыны анықталды. Зерттеудің соңында құрылымдық және сипаттамалы әдістердің көмегімен қазақ тіліндегі /у/ мен /и/ дыбыстарын таңбалаудағы қауіптер мен қиындықтар, жаңаша мүмкіндіктер анықталып, қорытынды тұжырымдар шығарылды

Зерттеудің материалдық базасын қазақ және қытай тілдеріндегі академиялық сөздіктер мен қазақ тілінің 6 түрлі буын типы бойынша жинақталған 10 мыңнан аса мысал сөздер (түбір сөздер мен қосымшалар), 11 100-ден аса буын үлгілері қалыптастырды. Қазақ тіліндегі буын үлгілерін анықтап, оған қатысты тілдік мысалдарды жинау үшін қазақ тілі дыбыстарының тіркесім заңдылықтары зерттеліп, арнайы «тіркесім кестесі» жасалды. Сол кесте аясында V буын типі (жалғыз дауыстыдан құралған буын) бойынша 9 түрлі, VC буын типі бойынша 171 түрлі, CV буын типі бойынша да 171 түрлі, CVC буын типі бойынша 3249 түрлі, VCC типі бойынша 378 түрлі, CVCC типі бойынша 7182 түрлі буын үлгісін құрау мүмкіндігі анықталды. Жалпы саны – 11160. Бұл ықтимал буындардың қазіргі қазақ тіліндегі функционалды түрлері нақты тілдік мысалдармен, сөздер шені мен қосымша түрлеріне қарай кесте түрінде анықталды.

Әдебиетке шолу

Қазақ тіліндегі /у/ мен /и/ дыбыстарының графикалық тарихын төмендегідей төрт кезеңге бөлуге болады: қадім-жәдит кезеңі (1912 жылға дейін), Байтұрсынұлы кезеңі (1912-1928 жж.), қазақ-латын әліпбиі кезеңі (1929-1940), қазақ-кирил әліпбиі кезеңі (1940-қазірге дейін). /у/ мен /и/ дыбыстарының графикалық ерекшелігін көрсететін XVII-XIX ғасырларға тиесілі қадімше хан-сұлтандардың хаттары мен қолжазба деректері жеткілікті. Бірақ бұл еңбектердің графикалық ерекшелігін ғылыми тұрғыдан салыстыра талдаған зерттеу еңбектері жоқ. Байтұрсынұлы кезеңіндегі қазақ ұлттық жазуының ғылыми мәселелері, дыбыстардың таңбалану ерекшелігі, емле мәселесі туралы зерттеу еңбектері біршама. Десе де, көпшілігі түпнұсқа материалдар негізінде, Байтұрсынұлы еңбектерінің әр жылдардағы басылымдарын толық қамти келіп, эволюциялық сипатта қарастырылмағандықтан, біржақты пікірлер мен жеткіліксіз дәйектерге толы. Бұлардың барлығын жеке-жеке талдау біздің зерттеуіміздің мақсатына сай келмейді. Бұл тақырыпта біз Байтұрсынұлы еңбектерінің әр жылдардағы басылымдарын түпнұсқадан толық қарастыра келіп, /у/ мен /и/ дыбыстарының фонологиялық және графикалық еңбектері туралы бірнеше мақала жариялаймыз. Қазақ-латын әліпбиі кезеңі (1929-1940) бойынша 1929 жылы Қызылордада қабылданған емле ережелері (ЕК, 1930) мен Телжан Шонанұлының емле туралы тұжырымдары (Маралбек, 2024) зерттеуге ғылыми негіз бола алады. Қазақ-кирил әліпбиі кезеңі бойынша зерттеу еңбектері мен мақалалар да өте көп. Солардың ішінде 1940 жылғы қазақ-кирил әліпбиінің емле ереже жобасы, 1957 жылғы емле ережелердің маңызы зор. Сондай-ақ Р. Сыздықтың емле анықтағыштары (Сыздық, 2000) мен орфографиялық сөздіктерінің орны ерекше. Тәуелсіздік жылдарында, әсіресе 2013 жылдан бері қайта күн тәртібіне қойылған латынграфикалы жаңа қазақ әліпбиі реформасы кезеңінде жазылған /и/ мен /у/ дыбыстарының таңбалануы туралы мақалалар жеткілікті. Солардың қатарында Ә. Жүнісбек (2018), Н. Уәли (2018), А. Алдашева (1988), З. Базарбаева (2019), Қ. Күдеринова (2013; 2020), Б. Қапалбек (2019), О. Жұбаева (2023), Г. Мамырбектің (2018) мақалалары аталған дыбыстардың таңбалануындағы әртүрлі көзқарастар мен күрделі мәселелерін, түйткілдердің ауқымы мен дыбыстардың фонологиялық қасиетін тереңірек тануда айрықша маңызды. Жоғарыда аталған барлық зерттеулер бұл мақаланың ғылыми және эмпирикалық базасын құрайды.

Нәтижелер және талқылау

Қазіргі қазақ тіл білімінде /у/ мен /и/ дыбыстарының таңбалануы туралы ғылыми пікірлер негізінен екі топқа бөлінеді. Бірінші топ фонетист Ә. Жүнісбектің зерттеулері негізінде (Жүнісбек, 2018) аталған дыбыстарды «дауыссыз» деп танып, /ұу/ (uw), /үу/ (üw), /ыу/ (ıu), /іу/ (iu), /ый/ (ıy) , /ій/ (iy) диграфтармен жазу керек десе, екінші топ жазу теориясының маманы

Н. Уәлидің еңбектері негізінде (Уәли, 2018), аталған дыбыстарды «бифонема» деп танып, /и/ (i), /у/ (u) түрінде бір қаріппен жазуды ұсынады. Екі пікірдің де ғылыми әрі практикалық негізі бар. Алайда соңғы пікірді ұстанушы ғалымдардың практикалық негіздемесі әлдеқайда дәйекті. Біз де соңғы пікірді ұстана отырып, мұның дұрыстығын қытай тіліндегі /и/, /у/ дыбыстарының буын жүйесімен салыстыра отырып дәйектейміз.

[У], [и] дыбыстары әлем тілдерінің көпшілігінде, әсіресе әлемдік алты тілдің бәрінде бар және ол әлемдік лингвистикада «сонор» деп аталатыны белгілі. Біз салыстыруды мақсат еткен қытай тілінде де олардың дауысты (/i/, /u/) және дауыссыз (/у/, /w/) түрлері бар. Қазақ лингвистикасында қазақ тілі мен қытай тілінің дыбыстық ерекшеліктері, буын тұрпаты салыстырыла зерттелмеген деуге болады. Екеуі бір географиялық кеңістікте ежелден көрші отырған халықтар болса да, ғылымда тілдік жүйесі мүлде бөтен тілдер ретінде қарастырылады. Десе де терең зерделей келгенде, екі тілдегі жүйелі ұқсастықтарды байқауға болады. Біздің ойымызша екі тілді бір-бірінен мүлде алшақ тілдер ретінде бөліп тұрған нәрсе, ол – жазу.

«Тіл – жүйе, тіл – құрылым», бұл – лингвистиканың ғылыми парадигмасы мен зерттеу әдістеріне жаңа бетбұрыс жасаған, XX ғасырдағы тіл білімінің аса үлкен тұлғасы Ф. де Соссюрдың тілші қауымға танымал тұжырымы. Теоретик ғалымның «Жалпы лингвистика курсы» (1999) еңбегінде «тіл» (язык) мен «сөйлеу» (речь), «жазу жүйесі» (орфографиялық принцип), «жазу мен айтылым» (орфография, орфоэпия), «фонология» (функционалды фонетика), «фонологиялық жазу» т.б. бүгінде қазақ тіл білімінде талас тудырып жүрген көптеген тақырыптар туралы ілкімді тұжырымдар табылады. Ғалым тілдің жүйелілік қасиетіне таңдана келіп: «Нигде мы не имеем в наличии такой точности обращающихся значимостей, такого большого количества и такого разнообразия элементов, и притом связанных такими строгими взаимозависимостями», – деп тұжырымдайды (Соссюр, 1999: 81-82). Тіл бір-бірімен байланысқан ішкі құрылымдық бірліктердің жүйесі бола тұра, бірде-бір бірліктері бір-біріне мүлтіксіз ұқсас болмайды, оларда қандай да бір айырым белгі сақталады. Тіл – сонысымен ғана тіл, тек соның күшімен өміршеңдігін сақтай алады. Ал сана осы әр алуан тіл бірліктерін тану үдерісін жеңілдету мақсатында типтес, түрлес, қызметтес – қандай да бір ортақ белгілер негізінде жіктейді, жүйелейді. Алайда осы жүйе өзгермес заңдылық ретінде танылмауы тиіс. Өйткені тілдің бір ғана бірлігінің өзі тілшілік көптеген заңдар аясында өмір сүретіндіктен, кей сәттерде бір заңның күшімен екінші заң шеңберінен шығып кететін тұстары жиі кездеседі. Мұны тілдің бұзылуы деп түсініп, сол құбылысқа байлаулы өзге заңдарды қаперден шығарып немесе оны толық тани алмай, нәтижесінде тілдегі түйткілдерді бір ғана заң аясында шешуге болмайды.

Әрбір тілдік бірлік әртүрлі өрісте түрліше қызмет атқарғанымен, тіл-тілдің эволюциялық заңы, таным кеңістігінде қызмет ету жүйесі бір. Тілдің мұндай әмбебап заңдарының қатарына «буын заңын» жатқызуға болады. «Буын – дыбысталуы (акустикасы) жағынан фонациялық ауанын қарқынмен кілт үзіп шыққан бір я бірнеше дыбыс тобынан құралған сөз бөлшегі» (Қалиев, 2005: 61). Тілдің ескі түрлерінің бәрінде буын болған, тек жазудың енуімен тілдің бұл дәстүрлі қасиеті көптеген тілдерде көмескілене бастаған. Тіл – ойдың дыбыстық формасы. Дауыс – дыбысты дәнекер ету арқылы, есту түйсігінің көмегімен ойды келесі нысанаға тасымалдаушы. Дауысты түрлендіруші – оған қойылған түрлі артикуляциялық кедергілер. Сондықтан дыбыс әрі акустикалық әрі артикуляциялық құбылыс. Тілдің шығу теориясында, ең әуелі, дауысты дыбыстар, сосын қатаңдар пайда болған деген тұжырымның мәні осында. Дауысқа артикуляциялық аппараттар кедергі қойғанда, ол құбылып, мағыналы дыбыстық бөлшектерге айналады. Фонетист ғалымдардың мағынаны дауыссыз дыбыстармен байланыстыруының ғылыми негізі осыдан туады.

Адамзат қоғамының даму қарқыны тудырған тілдесім үдерісінің үдемелі сұранысын тілдің дыбыстық формасы (ауызша сөйлеу) қанағаттандыра алмады. Нәтижесінде тілдік қарым-қатынастың визуалды түрі, коммуникацияның графикалық формасы (жазу) дүниеге келді. Уақыт өте келе тілдің дыбыстық формасы емес, визуалды формасы – жазудың қызметі басымдық ала бастады. Ақпарат алмасу жеделдеп, тіл тұғыры ауызша тілден жазба тілге алмасқанда, өз қызметіне оралғы болатын ескі жүйенің кейбір артық бөлшектерінен арыла бастады. Жазудың даму заңдары дыбыс пен таңбаның мағыналы, семантикалық функциясы бар бөлшектерін ғана

сақтап, мағынасыз бөлшектерін тілдік, таңбалық жүйеден ығыстырып отырады. Бұны «тілдің сұрыптау заңы» деуге болады. Мұндай сұрыптаулардан кейін тілдің дыбыстық түрі мен визуалды формасында (жазу) айтарлықтай өзгешелік пайда болады. Орфография мен орфоэпия осылай қалыптасады. Міне, бұдан кей сөздердің буын тұрқы бұзылып, сөйлеудің өзі жазу нормасына қарай ауысады да, нәтижесінде тілдің жүйесі, типі өзгереді. Тіл дамуының қай кезеңін алсақ та, сөйлеу мен жазу ешқашан бірдей болмаған, бола да алмайды. Жазудың қандай түрі болса да, тіпті, транскрипциялық жазудың өзі де ауызша тілдің сипатын, тілдесім актілерін толық бере алмайды. Бұл – тілдің графикалық формасының ерекшелігі.

Қазақ жазуы да сол сияқты – қазақтың сөйлеу тілінің коммуникативтік актісін айна қатесіз бере алмайды. Қысқасы, жазу ешқашан сөйлеудің мүлтіксіз баламасы бола алмайды, болған да емес. Мысалы, көне түркі тілінің графикалық формасы – көне түркі жазу арқылы көне түркі ауызша тілінің толық сипатын беру мүмкін емес. Осы тұрғыдан келгенде, қазақтың жазба тілі мен ауызша тілінде айырмашылық жоқ деудің өзі – шындықтан мүлде алшақ тұжырым. Бұдан ауызша тілдің қызметі мен жазба тілдің қызметі бірдей болмайтыны түйінделеді. Жазудың қызметін ауызша тілдің қызметімен теңестіру әрекеті осындай шала ұғымнан туындайды және жазуды сөйлеуге дәл түсіруге талпынатын транскрипциялық жазуға ұрындырады. Жазу – тілдің шарттылығы басым визуалды түрі ғана. Корей, жапон тілдері жалғамалы тіл бола тұра жазуда идеограммаларды пайдаланғаны сияқты, қазақ жазуын идеографикалық жазуға айналдыруға болады. Бірақ, олай болғанда, қазақ тілінің жазбаша түрі жеңіл болмауы, ақпарат алмасу қиындауы, ойды жазбаша жарыққа шығару үдерісі ауырлауы мүмкін.

Тілдің құрылымдық және жүйелілік қасиетінің өзі тіл-тілдің ұқсас белгілерін табу мақсатында туындаған. Егер жазу тілдің дәл өзі болса, жүйесі бірдей тілдердің жазуы ұқсас немесе керісінше, жазуы ұқсас тілдердің тілдік жүйесі бірдей болуы керек еді. Олай емес. Ендеше жазудың қызметі – ауызша тілдің дәл баламасы болу емес, оның мағыналы бөлшектерін бір-бірінен айыра тану, ажырату нәтижесінде жазба коммуникацияны жүзеге асыру екенін мойындау қажет.

Қазақ тілі мен қытай тілінің ең бір жақын тұсы – буын. Бір геосаяси кеңістікте қатар өмір сүрген халықтардың ортақ тілдік ерекшеліктері болмауы мүмкін де емес. Қазақ емлесінің негізін қалаушылардың бірі Е. Омарұлының: *«Пән сөзі тақырыпты негізгі жолымыз – оның қазаққа, жалпы бұқараға түсінікті болуы, қала берді, тіліне жеңіл болып, құлағына ерсі болмауы. Пән сөзін әуелі, пырансоздан дейміз, онан табылмаса немістен дейміз, онан табылмаса, қытайдан дейміз деген сықылды, жер жүзіндегі тілдердің бәрін бағалап, алдын-ала реттеп қою мүмкін емес. Қазақ тілінің заңына келмейтін ноғай сөзі мен қазақ тілінің заңынша өзгертіп, жалғау, жұрнақтар жалғауға келетін, тілге жеңіл, құлаққа жайлы Қытай сөзін салыстырып таңдайтын болсақ, меніңше қазақ тілінің заңына келетін қытай сөзін алу керек»* (Омарұлы, 2018: 56), – деген тұжырымындағы «қазақ тілінің заңына келетін» дегені осы буын тұрқы, буын ерекшелігі.

Қытай идеографтары «Қытай қорғаны» сияқты, жете меңгермеген адамға қытай тілінің ішкі құрылымын тануға мүмкіндік бермейді. Соның салдарынан тілтанушы ғалымдардың өзі бұл тіл туралы таптаурын пікірлерге ұрынады. Бұндай пікір қазақ тілі буындарының қасиетін арнайы сөз еткен алғашқы есімдердің бірі – Қ. Жұбанов еңбектерінде де кездеседі (Жұбанов, 2010: 366) Тілтанушы ғалымдар қытай тілін «түбір тіл» деп санайды. Бұл – «қытай тілі жалғау жұрнағы, буын жігі, дыбыс тіркесімі жоқ, бір идеограф – бір сөз» деген тұжырымды білдіреді. Шын мәнінде қытай тілі – буын тіл. Бұл – «қатаң буын тәртібіне, буын тұрқына, дыбыстардың буын құрау заңына бағынатын тіл» деген сөз. Аталған тілде біз жоқ деп білетін қазақ тіліндегі зат есімнің грамматикалық категориялары, өзге де грамматикалық құрылымдардың бәрі де бар. Сөз де, қосымша да бір-бір буын болып, жеке идеограммамен таңбаланатындықтан, күрделі, туынды сөздердің буын тіркесім жігі ашылып, әр буында өз алдына екпін қалыптасып, жеке сөз, түбір тұрпатты сөзформа сияқтанып кеткен. Сондықтан да қытай тілі қосымшаларының қазақ тіліндегідей үндесім түрлері болмайды. Буын заңы, тіпті, қазақ тілінен де бекем. Кез келген шетел сөзін тастай қатқан буын қалыбына зорлықпен сыйдырып алады. Қазақ тілінде бар дыбыстардың бәрі де қытай тілінде бар, дыбыс қоры жеткілікті, бірақ қазақ не басқа тілдердегі

сөздерді айнытпай айтуға тек буын қалыбы ырық бермейді. Жазу тілдің формасы ғана екенін, оның ауызша тілдің дәл өзі еместігін осы қытай идеограммалары да анық көрсетеді.

Орыс тілімен салыстыра келіп, қазақ тілінде төл деп танылып жүрген дыбыстарымыздың көпшілігі қытай тілінде бар, әсіресе дауысты дыбыстардың есебі толық. Төмендегі талдауларға берер дәлелі болғандықтан, мұны мақсатты түрде арнайы көрсетуді жөн көрдік. Төменде берілген қытай тілі дыбыстарының негізгі реңкі біреу ғана да, буын ішінде өзге дыбыстармен тіркескенде, одан қосымша реңктер, яғни вариантты пайда болады. Мысалы:

A – [a] [ə]: ba [ба], dan [дән], fan [фән], gai [гәй], mai [мәй];

O – [o], [у], [ұ]: bo [бо], bao [бау], chong [чұң];

U – [у], [ұ], [ү], [ұу], [үй], [үу]: bu [бу], cun [цүн], jiu [жиұу], ju [жүй], [гүуән];

E – [ы], [і], [е]: cheng [чың], chen [чін], jie [жие], seng [сың];

Бұл қатарда қазақ тіліндегі «төл» /ұ/, /ү/, /ə/, /і/, /ө/ дыбыстарының бәрі көрініс тапқан. Біз бұл тізбекте дауысты дыбыстардың негізгі реңкі мен бізге керек варианттарын ғана көрсетіп отырмыз. Шынтуайтында, аталған дауыстылардың варианттары бұдан да көп. Мұның сыртында әмбебап 7 монофтонг (/a/, /o/, /ы/, /e/, /ə/, /у/, /и/), 9 дифтонг (ai [әй], ei [эй], ao [ау], ou [ұу], ia [иа], ie [ие], ua [уа], uo [уо], üe [йуе]), 4 трифтонг (iao [иау], iou [иұу], uai [уәй], uei [уій]) бар. Варианттармен қоса алғанда, қытай тіліндегі дауысты дыбыстар қорының жалпы саны – 23. Қытай диалектілеріндегі дауысты дыбыстарды қоссақ, саны бұдан да көп. Зер салып қарасақ, дифтонг пен трифтонгтардың бәрі дауысты [й] мен [у] дыбыстарына қатысты. Қытай тілінде дауысты қаріптердің саны – 17. Сөз реті келгенде айта кету керек, жоғарыдағы бірінші пікірді құптайтын ғалымдар /у/, /и/ дыбыстарын таратып, алдына дауысты дыбыс қосып жазуды «дауысты көп болса, тіл әуезді болады» деген уәжбен негіздейді. Егер тілдің әуезділігі мен әсемдігі дауысты дыбыстардың көптігіне тәуелді болса, әлемде қытай тілінен әуезді, әсем тіл болмас еді. Шындығында солай ма?!

Қазақ тілі – дауысты дыбыстарға бай тіл. Ендеше қазақ тілінің әуезділігі неде? Біздің ойымызша, ол – бай дыбыс қоры ауыз қуысында ерекше үндесіммен, артикуляциялық үйлесіммен, бір екпінге бағынып, біркелкі айтылуында. Яғни XIX ғасыр соңына дейін жазуға тәуелді болмай, ауызша дамып жетуінде. Қазақ тілінің бүгінгі заңдарының қалыптасуында ауызша тілдің үлесі орасан зор болды. Дегенмен, «қазақ тілінің әуезділігі дауысты дыбыстың мол болуында» деген біржақты тұжырымның жетегінде /у/ мен /и/ дыбыстарының алдына /ұ/, /ү/, /ы/, /і/ дауысты дыбыстарын қосарлап, диграфпен жазу жобасы қазақ тілінің дәл табиғатын танытпайды. Жазба тіл ауызша тілдің дәл өзі болма алмайтындықтан, таңбадан әуезділік іздеу – ағат. Тілдің әуезділігі жазу заңынан емес, сөйлеу заңынан туады.

Ендігі кезекте /у/ мен /и/-ді диграфпен жазу жобасы таңба санын арттырып қана қоймай, қазақ тілінің буын тұрқын қытай тіліне жақындататын қаупіне тоқталайық. Бұл мақаланың негізгі мақсаты да – осы. Бұған дейін жасалған тұжырымдардың барлығы – осы мақсаттың дәйектері.

Жоғарыда айтқанымыздай, қытай тілі «буын тіл» болып, оның ауызша түрі 420-ға жуық буын түрімен айтылады. Қытай тіліндегі барлық 50 мыңға жуық иероглиф (бір буынды сөз), неше жүз мың күрделі сөз осы 420-ға жуық буын түрінің төрт түрлі екпінмен айтылуы арқылы жасалады (现代汉语词典, 2012). Қытай тілінде жазудың бірге/бөлек, бас әріп/кіші әріп деген визуалды граммотологиялық бірліктері жоқ, барша мағына қатар-қатар тізілген идеограммалармен беріледі. Ал кірме сөздер қытай тілі буын заңының қатаң тәртібіне сәйкес келе бермейтіндіктен, көбіне аударуға мәжбүр болады, не болмаса оларды осы 420-ға жуық буын түрлеріне мәжбүрлеп сыйдырады, бағындырады.

Біздің шамалауымызша, төл дыбыстардың түрлері мен буын типтерін ескере отырып, математикалық жолмен есептегенде, қазақ тілі дыбыстарының буын құрау мүмкіндігі 11 000-нан аса буын болуға тиіс. Бірақ тіл дамудың шегіне жетпегенде, қордағы бұл буын түрлерін толық пайдалана қоймайды, оның көп бөлігі тіл дамуының болашағы үшін резервте тұрады да, бір бөлігі нақты қолданыста болады. Мұның сыртында буын құрай алмайтын дыбыс тіркесімдерін ескергенде, қазақ тілінің қолданыстағы буын түрлерінің саны бұдан әлдеқайда аз болуға тиіс. Бұл қазақ лингвистикасында бүгінге дейін нақты анықталмаған. Тіл-тілдің қай-қайсысында да

әлем тілдерінде кездесіп жататын ортақ қасиеттер, элементтер болғаны сияқты, буынның да әмбебап түрлері болады. Қазақ тіліндегі буын түрлерінің біршамасы буын құрайтын өзге тілдерге ортақ. Бұндай ортақ буын түрлері қазақ-қытай тілдерінде де бар. Бірақ олардың түрлері мен саны бүгінге дейін нақты анықталған емес. Біздің есебіміз бойынша шамамен 100-110 буын айтылуы және тұрпаты жағынан қазақ-қытай тілдерінде бірдей.

Бұның сыртында буынның айтылуы да, жазылуы да, тіпті фонетикалық транскрипциясы да мүлде ұқсамайтын, алайда қазақ тілінің әліпби реформасы қарсаңында қайта ұсынылып жүрген /у/ мен /и/ дыбыстарын диграфпен жазу жобасы қазақ-қытай тіліндегі ұқсас буындардың санын 27-ге арттырады. Бұл мұнымен ғана шектелмейді, осы 27 буынның артында мыңдаған қытай сөздері тұр.

Қазақ тілі буындарына балама болу қаупі бар қытай тіліндегі бұл буын түрлері төмендегідей (Кесте 1).

Кесте 1 – Қазақ және қытай тілдеріндегі /у/ (u, w) мен /и/ (i, y) дыбыстары қатысатын буын түрлерінің салыстырмалы кестесі
Таблица 1 – Сравнительная таблица типов слогов с участием звуков /у/ (u, w) и /и/ (i, y) в казахском и китайском языках
Table 1 – Comparative Table of Syllable Types with the Sounds /u/ and /i/ in Kazakh and Chinese

№	*Қытай буыны*	*Оқылуы*	*Иероглиф саны*	*/i/-сіз нұсқасы*	*Оқылуы*	*Иероглиф саны*	*Ұқсас дыбысталатын қазақша сөздер*
ій				*И*			
1	bei	[бій]	89	bi	[би]	203	би, биле
2	fei	[фій]	85	–			
3	gei	[гій]	3	–			
4	hei	[хій]	5	–			
5	lei	[лій]	48	li	[ли]	291	салиқа, әулие
6	mei	[мій]	88	mi	[ми]	113	мия, дамиды
7	nei	[ній]	15	ni	[ни]	97	яғни, рухани
8	pei	[пій]	58	pi	[пи]	144	пияз, пида
9	wei	[уій]	222	–			
10	zei	[дзій]	9	zi	[зз]	124	–
			622			*942*	
ұу				*у*			
1	dou	[дұу], [дыу]	51	du	[ду]	88	ду-ду
2	gou	[гұу], [гыу]	63	gu	[гу]	120	егу (ет.)
3	hou	[хұу], [хыу]	42	hu	[ху]	157	
4	kou	[кұу], [кұу]	31	ku	[ку]	45	куә,еңку
5	lou	[лұу], [лұу]	52	lu	[лу]	168	ұлу (зт.)
6	fou	[фұу]	17	fu	[фу]	248	ғафу (зт.)
7	ou	[ұу]	40	o	[ұ]	16	–
8	pou	[пұу]	26	pu	[пу]	73	қарпу (ет.)
9	rou	[рұу]	31	ru	[ру]	56	–
10	shou	[шұу]	30	shu	[шу]	135	шу (зт.)

Кесте 1 жалғасы / Продолжение Таблицы 1 / Continuation of Table 1

11	sou	[сұу]	41	su	[су]	80	су (сн.)
12	tou	[тұу]	31	tu	[ту]	71	ту (ет.)
15	you	[йұу]	125	yu	[йу]	343	байу (ет.)
16	zhou	[жұу]	94	zhu	[жу]	176	жу (ет.)
17	zou	[зұу]	32	zu	[дзу]	47	–
			706			*1823*	
622+706 = 1328				*942+1823 = 2765*			

Бұл кестеде айрықша маңызы бар екі қаріп бар, олар – «о» және «е». Бұлар буын меңгеруші дауысты дыбыстардың қаріптері болып, олар сөздің позициясына қарай, бірнеше түрде дыбысталады, яғни қаріптің дыбыстық мәні, варианты бірнеше түрлі. Олар мынадай:

Е – [ы], [і], [е]: cheng [чың], seng [сың], chen [чін], jie [жие];

О – [о], [у], [ұ]: bo [бо], bao [бау], chong [чұң].

Байқап отырсаңыздар, «е» таңбасы жоғарыдағы кестедегі 10 түрлі буынның бәрінде [і] болып дыбысталса, «о» таңбасы кестеде берілген 17 түрлі буынның бәрінде [ұ] түрінде дыбысталады. Бұл екеуін қосқанда, жоғарыда айтқан 27 түрлі буын саны шығады.

Аталған «е», «о» қаріптері өзінен кейін «u» /у/, «і» /й/ дыбыстарының қаріптерімен тіркесе келгенде, «у» мен «и» таңбасын қосармен жазу жобасының «ұу» және «ій» нұсқасына графикалық тұрпаты жағынан дәл келеді. Бірақ қазақ тілінің дәл осы тұрпатты буындарының айтылуы (оқылуы, дыбысталуы) мүлде бөлек. Себебі мұндағы буын құраушы «о» /ұ/, «е» /і/ дыбыстары қытай тілінде буын ішінде толық дыбысталады, дыбыстық реңкі анық. Ал қазақ тілінде бұл дыбыстар /у/, /и/ дыбыстарымен кірігіп, бар-жоғы анық аңғарылмайды. Яғни қазақ/қытай тілдеріндегі графикалық тұрпаты бірдей бұл буындардың айтылуында елеулі айырмашылықтар бар. Қазақ тілінде жымдасқан бұл дифтонгтардың жігін ауызша тілде ажырату өте қиын.

Дұдамал дыбысқа бұлайша таңба арнауды дыбыстық әліпбидің асқынған түрі деуге болады. Ф. де Соссюр айтқандай, жазу ауызша тілдің дәл өзі болмаса да, ауызша тілдің баламасына саналып, үстемдік алған қазіргі кезеңде және орфографиямен сөйлеу белең алған әлемдік үрдісті ескергенде, қытай тұрпатты бұл буындар болашақта, қытай тілінің экспансиясы күшейгенде, графикалық жағынан ғана емес, айтылуы жағынан да қытай тілі буындарына ұқсас дыбысталып, қазақ тілінің буын тұрпаты мен ауызша тілін өзгертуге дейін әкелуі мүмкін. Өйткені үстем тіл өз өктемдігін көрсетпей тұрмайды.

Мұқият зер салсақ, қазақ тілінің 27 буын тұрпаты қытай буындарына дәл келуі – өте қауіпті. Себебі, бұл 27 буынмен ғана шектелмейді, осы буын тұрпатымен жасалатын барлық қазақ сөздерінің айтылуы қытай сөздерінің дыбысталу ерекшелігіне ауытқуы мүмкін. Және осы тұрпаттағы барлық қытай сөздерін (кестеде көрсетілгендей, 1328 бір буынды сөз) болашақта бұлжытпай айтуымыз мүмкін. Болашақты күтпей-ақ, қазірдің өзінде қытай сөздерін таңбалауға қажеттілік бар. Айталық, әлемнің геосаяси картасын қазақ тілінде дайындау үшін қытайша жер-су атауларын, кейбір тарихи, саяси тұлғалардың есімдерін, ара-тұра тұрмыстық техника атауларын қайткенде де таңбалауға мәжбүрміз. Бұған дейін бұл олқылықтың орнын қытай атауларының орыс тіліндегі баламалары толтырып келді. Қазақ тілін заман талабына сай жаңғырту, қазақ жазуын латынграфикалы жаңа әліпбиге көшіру қарсаңында, бұл бас тарта алмайтын міндеттерімізге айналып барады.

Қытай тілінің әсерінен қытайдағы қазақ ирредентасы тілінде /ж/, /р/ /ч/ дыбыстарының айтылуында ауытқу құбылысы (/дж/, /дч/, /ыр/) бар екені, қазақ сөздеріне қытай буындарының екпіні мен интонациясын қоя бастағаны жасырын емес. Тіпті соңғы жылдарда қытай тілінің экспансиясы артқан сайын, қазақ жастарының тілінде мұның бұрынғыдан бетер күш алғаны байқалып отыр. Қытайдағы қазақ жастарының тілдік ахуалы болашақ тілдік жағдаятты бағамдау үшін алдын ала жасалған эксперимент есебінде болуы қажет. Қытай тілінің әлемдік алты тілдің бірі, ел іргесінде тұрған экспансиясы қатты тіл екенін ескерсек, болжанған қауіп Қазақстандағы

қазақ тілін де айналып өтпесі анық. Қазақ тілінің төл табиғатын сақтау мақсатында ұсынылған /у/, /и/ дыбыстарын диграфпен жазу жобасы «айдаһар тілдің көмейіне» күнібұрын түсумен бірдей. Сондықтан қытай тілінің экспансиясынан сақтанудың ең басты лингвистикалық тәсілдерінің бірі – қытай тілінің буын заңы мен буын түрлерінің тілімізге енуіне тосқауыл қою. Қазақ тілінің буын түрлерін, әр түрінің өзіндік ерекшеліктерін жете зерттеп, қытай сөздерін, өз әдісімен, сол заңға салып, бағындырып отыру керек.

/У/, /и/ дыбыстарын дауыссыз дыбыс ретінде танып, диграфпен жазу жобасында аталған екі дыбыстың графикалық тұрпаты «ұу», «үу», «ыу», «іу», «ый», «ій» алты нұсқаға көбейетінін жоғарыда айттық. Бұлардың ішінде «ый» нұсқасы қытай тілі буындарында кездеспейді. Соған қарағанда қытай тілінде /и/ дыбысы жіңішке дыбыс ретінде тұрақтанғаны анық. Ал «үу» нұсқасы аса белсенді емес. Жоғарыдағы кестедегі CVC буын типінде бұл нұсқа кездеспейді, тек CCVC буын типінде (guan [гүуән], huan [хуән]) кездеседі. Оның өзінде дыбыстық реңкі «ұу» (kou [құу]) диграфындағы /ұ/ сияқты анық емес, жартылай, көмескі айтылып, дұдамал естіледі. Сондықтан да «үу» диграфы қытай тілінде жалғыз «u» таңбасымен беріледі. Олар мыналар: nuan [нүуән], luan [лүуән], kuan[күуән], guan [гүуән], huan [хуән], guan [гүуән], duan [дүуән], chuan [чүуән].

Екінші кестенің оң жақ бөлігінде көрсетілгендей, қытай тілінде *ұу, ій* қосарлардың /ұ/, /і/-сіз дара түрі де кездеседі. Олардың дыбысталуы диграфты нұсқаға қарағанда қазақ тіліне әлдеқайда жақын, тіпті кейде бірдей деуге де болады. Мұны салыстыру үшін қазақ тілінде соған ұқсас дыбысталатын сөздер мен буындар берілді. Осыған зер салып та қазақ тіліндегі /у/ мен /и/ дыбыстарының фонологиялық ерекшелігін анық аңғаруға болатын тәрізді. *Айтылуы ұқсас буындардың таңбалануы да бірдей болуының тілге салмақты қаупі жоқ, ал айтылуы бірдей емес, алайда таңбалануы бірдей буындардың қаупі орасан.* Сондықтан қазақ тілінің буын түрінің айтылу ерекшелігін сақтауға айрықша көңіл аудару қажет.

«Тіл заңын сақтау» деген атпен жасанды теорияларға дем беріп, оның жазу тәжірибесіне еніп кетуінен сақтану қажет. Тілдің басы ашылмаған, түбегейлі зерттелмеген заңдарына графикалық жүйеде орын берілмеуі тиіс. Осы орайда Ф. де Соссюрдың мынадай тұжырымын қаперге салу артықтық етпес: *«Қазіргі орфографияны фонологиялық әліпбимен алмастыру қажет пе? Бұл жерде осы қызықты сауалға үстірт жауап қайтарылуы мүмкін; біздіңше, фонологиялық жазу тек қана лингвистерге қызмет етуі тиіс. Ең алдымен, біркелкі жүйені ағылшындарға, немістерге, француздарға және т.б. қабылдату мүмкін болмайтын шығар. Сондай-ақ барлық тілдерге ортақ әліпбиде дәйекше белгілердің қаптап кету қаупі бар; осындай мәтіннің бір ғана ұсқынсыз парағын айтпағанда, нақтылықты көздеген мұндай жазу оқуға жеңіл болмақ түгілі, оқырманды шатастырары айдан анық. Мұндай жайсыздықтардың зиянын жеткілікті артықшылықтар да өтей алмас еді. Ғылым шеңберінен тыс жерде фонологиялық дәлдіктің қажеті жоқ.*

Осыған орай оқу әдісі туралы мәселені қарастырайық. Өйткені біз екі әдіспен оқимыз: жаңа немесе беймәлім сөздің әрбір әрпін біз жеке-жеке оқимыз, ал таныс және мәлім сөз бірден көзге түседі; мұндай сөздің бейнесі біз үшін, идеографиялық маңызға ие болады. Бұл тұрғыдан келгенде дәстүрлі орфографияның өз хұқығын қорғауы заңды: tant «*соншама» және temps* «*уақыт», et* «*және», est* «*бар» және ait* «*менікі болса», du (артикль) және dū* «*міндетті», il devait* «*ол қарыз еді» және ils devaient* «*олар қарыз еді» және т.с.с. айырудың пайдасы бар.*

Бір ғана тілегіміз – жалпыға ортақ орфография өз бойындағы келеңсіздіктерден арылса екен. Егер тілдерді оқытуда фонологиялық әліпбидің көмегі тиген болса, ол бұны барлық жерде қолдану керек деген сөз емес» («Әлемдік мәдениеттану ой-санасы», 2005. 39-40). Бұнда Ф. де Соссюр әліпби, жазудың қызметі, автоматтылығы, жүйелілігі, дәстүр сабақтастығы т.б. өзекті мәселелердің жауабын тиянақты айтқан.

Қорытынды

Қорыта келгенде, жазу тілдің ішкі қажеттілігінен пайда болмаған, керісінше әлеуметтік, қоғамдық қатынастың қажеттілігінен пайда болған. Сондықтан жазудың кейбір күрделі мәселелерін тілдің өз ішінде шешу, үкім шығару дұрыс нәтиже бермейді. Оған әлеуметтік, субъективті факторлардың объективті ықпалдары тұрғысынан да қарау керек. Кейде тілдің тарихи кезеңдегі заңдарын қолдан қорғап отыру өте көп күшті қажет етіп, тіл адамның құралы

емес, адам тілдің тарихи түрін қорғайтын құралға айналады.

/У/, /и/ дыбыстарын дауыссыз ретінде танып, оларды әрдайым ажырамай қатар жүретін «ұу», «үу», «ыу», «іу», «ый», «ій» атты алты диграфпен таңбалау, ең алдымен, қазақ және қытай тілдеріндегі 27 буынның графикалық тұрпаттарының сәйкес келуіне негізделеді. Қазіргі қытай тілінде аталған 27 буын тұрпатымен және төрт түрлі екпінімен айтылатын 1328 сөз (ирреглиф) бар. Бұл бір буынды сөздер өзге сөздермен тіркескенде, есепсіз көп сөз жасайды. Орфографиямен сөйлеу белең алып бара жатқан қазіргі жаһандық үдерістің әсерінен бұл буындар мен есепсіз көп сөз қазақ буындарының графикалық тұрпатын ғана емес, дыбысталуын, айтылуын да қытай тіліне жақындатады. Айтылуы ұқсас буындардың таңбалануы да бірдей болуының тілге салмақты қаупі жоқ, ал айтылуы бірдей емес, алайда таңбалануы бірдей буындардың қаупі орасан. Бұдан бөлек, Қазақстанмен бір географиялық кеңістікте көрші отырған, экономикалық тұрғыдан қуатты, халықаралық статусы бар қытай тілінің қазақ тіліне әсері болмай қалмайды. Қазақ тілін болашақта қытай тілімен болатын интеграция үдерісі күтіп тұр. Бұл жағдайда қазақ тілі қытай тілінің экспансиясына төтеп бере алатындай қуатқа ие болуы керек. Ал /у/, /и/ дыбыстарын диграфпен жазу жобасы қытай тілінің экспансиясын тіптен жеделдетіп жіберуі ықтимал. Тілдердің тіршілік таласында бұл «таратып жазу» жобасы қазақ тілінің арқауын әлсіретететін қадам деп санаймыз, сондай-ақ практикалық тұрғыдан да аса тиімсіз болмақ. Сондықтан «тіл заңын сақтау» деген атпен жасанды теорияларға дем беріп, оның жазу тәжірибесіне еніп кетуінен сақтану қажет. Тілдің басы ашылмаған, түбегейлі зерттелмеген заңдарына графикалық жүйеде орын берілмеуі тиіс. Әрине, біздің айтқанымыз ақиқат деуден аулақпыз. Әр ұлттың ана тілі баға жетпес құндылық болғандықтан, болар қауіпті алдын-ала болжап, ескерту, қаперге салу – тілтанушының мойнындағы міндет.

Әдебиеттер

Әлемдік мәдениеттану ой-санасы. Он томдық. 6-том. Тіл мен мәдениет. – Алматы: Жазушы, 2005. – Б. 39-40.

Базарбаева З.М. Дыбыс, фонема, әріп ұғымдарының ара-қатынасы. // *Tiltanym*. 2019, №1. – Б. 13-17. https://www.tiltanym.kz/jour/article/view/608/449?locale=kk_KZ

Білім кеңесі мен Қазақ жаңа әліпби кіндік комитеті шақырған «Емле конференциясының» стенографиялық есебі. – Қызылорда: Қазиздат, 1930. – 109 б .

Жұбай О. Қазақ тілі жүйесінің орфографиялық сөздіктердегі көрінісі [Электронды ресурс]. – URL: https://mtdi.kz/main/tilshi_portfeli/id/1156 (Пайдаланылған күні: 04.08.2025)

Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Өңдеп 3-басылуы. – Алматы: Атамұра, 2010. – 608 б.

Жүнісбек Ә. Сингармология или неизвестный сингармонизм. – Алматы: Абзал-Ай, 2018. – 144 с.

Күдеринова Қ. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы. – Алматы: Елтаным, 2013. – 344 б.

Күдеринова Қ. И мен у: қайтпек керек? [Электронды ресурс]. – URL: https://abai.kz/post/108548 (Пайдаланылған күні: 04.08.2025)

Қалиев Ғ. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-словарь, 2005. – 440 б.

Қапалбек Б. Жаңа емледегі И мен У-дың әлегі [Электронды ресурс]. – URL: https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/10081 (Пайдаланылған күні: 04.08.2025)

Мамырбек Г. Артық әріптің қажеті бар ма? [Электронды ресурс]. – URL: https://tilalemi.kz/kz/method/artiq-ariptin-qajeti-bar-ma.html (Пайдаланылған күні: 04.08.2025)

Маралбек Е. Тележан Шонанұлының қазақ жазуы туралы ғылыми танымы. // *Tiltanym*. 2024, №3 (95). – Б. 96-107. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-96-107

Омарұлы Е. Көптомдық шығармалар жинағы. // Құраст: Е.Маралбек. – Алматы: «Лұғат» қоғамдық қоры, 2018. – 1-2 т.

Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2000. – 532 б.

Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы: А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты баспасы, 2018. – 334 б.

Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орфографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым, 1988. – 110 б.

Фердинанд де Соссюр. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Изд. Уральского университета, 1999. – 360 с.

现代汉语词典 (Xian dai han yu ci dian). 国社会科学院语言研究所词典编辑室编. -6 版. 北京:商务印书馆. 2012, 1874 页.

References

Alemdik madeniettanu oj-sanasy (2005) On tomdyq. 6-tom. Til men madeniet. Almaty: Zhazushy. B. 39-40. [World

Cultural Studies thinking (2005) In ten volumes. Vol. 6: Language and culture. Almaty: Zhazushy. P. 39-40.] (in Kazakh)

Bazarbaeva, Z.M. (2019) Dybys, fonema, arip ugymdarynyng ara-qatynasy. *Tiltanym*. №1. B. 13-17. https://www.tiltanym.kz/jour/article/view/608/449?locale=kk_KZ [Bazarbayeva, Z.M. (2019) The relationship of the concepts of sound, phoneme, letter. *Tiltanym.* No.1. P. 13-17. https://www.tiltanym.kz/jour/article/view/608/449?locale=kk_KZ.] (in Kazakh)

Bilim kengesi men Qazaq zhanga alipbı kindik komiteti shaqyrgan Emle konferencijasynyng stenografijalyq esebi (1930) Qyzylorda: Qazizdat, 109 b. [Shorthand report of the spelling conference convened by the Council of education and the Kazakh new alphabet navel committee (1930) Kyzylorda: Kazizdat, 109 p.] (in Kazakh)

Ferdinand de Sossjur (1999) Kurs obshhej lingvistiki. Ekaterinburg: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 360 s. [Ferdinand de Saussure (1999) Course in General Linguistics. Yekaterinburg: Ural University Press, 360 p.] (in Russian)

Kuderinova, Q. (2013) Qazaq zhazuynyng tarihy men teorijasy. Oqu quraly. Almaty: Eltanym, 344 b. [Kuderinova, K. (2013) History and theory of Kazakh writing. Training manual. Almaty: Eltanym, 344 p.] (in Kazakh)

Kuderinova, Q. (2025) I men u: qajtpek kerek? [Jelektrondy resurs]. URL: https://abai.kz/post/108548 (Pajdalanylgan kuni: 04.08.2025). [Kuderinova, K. (2025) I and y: should we go back? [Electronic resource]. URL: https://abai.kz/post/108548 (Accessed: August 04, 2025.] (in Kazakh)

Qaliev, G. (2005) Til bilimi terminderining tusindirme sozdigi. Almaty: Sozdik-slovar` baspasy, 440 b. [Kaliyev, G. (2005) Explanatory Dictionary of Linguistics terms. Almaty: Sozdik-slovar, 440 p.] (in Kazakh)

Qapalbek, B. (2025) Zhanga emledegi I men U-dyng alegi. [Jelektrondy resurs]. URL: https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/10081 (Pajdalanylgan kuni: 04.08.2025). [Kapalbek, B. (2025) "I" and "U" in the new spelling. [Electronic resource]. URL: https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/10081 (Accessed: August 04, 2025.] (in Kazakh)

Mamyrbek, G. (2025) Artyq aripting qazheti bar ma? [Jelektrondy resurs]. URL: https://tilalemi.kz/kz/method/artiq-ariptin-qajeti-bar-ma.html (Pajdalanylgan kuni: 04.08.2025). [Mamyrbek, G. (2025) Is there a need for an extra letter? [Electronic resource]. URL: https://tilalemi.kz/kz/method/artiq-ariptin-qajeti-bar-ma.html (Accessed: August 04, 2025.] (in Kazakh)

Maralbek, E. (2024) Telzhan Shonanulynyng qazaq zhazuy turaly gylymi tanymy. *Tiltanym*. 2024, №3 (95). B. 96-107. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-96-107 [Maralbek, Ye. (2024) Scientific knowledge of the Kazakh script by Telzhan Shonanovich. Tiltanym. 2024, No.3 (95). P. 96-107. https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-3-96-107] (in Kazakh)

Omaruly, E. (2018) Koptomdyq shygarmalar zhinagy. Qurast: E. Maralbek. Almaty: Lugat qogamdyq qory. 1-2 t. [Omaruly, Ye. (2018) Collection of multi-volume works. The compiler is Ye. Maralbek. Almaty: public fund “Lugat”. Vol. 1-2.] (in Kazakh)

Syzdyq, R. (2000) Qazaq tilining anyqtagyshy (emle, tynys belgileri, soz sazy). Astana: Elorda, 532 b. [Syzdyk, R. (2000) Determinant of the Kazakh language (spelling, punctuation, word music). Astana: Elorda, 532 p.] (in Kazakh)

Uali, N. (2018) Grafika. Orfografija. Orfojepija. Almaty: A.Bajtursynuly atyndagy Til bilimi instituty baspasy, 334 b. [Uali, N. (2018) Graphics. Spelling. Orthoepy. Almaty: A.Baitursynov Institute of Linguistics publishing house, 334 p.] (in Kazakh)

Ualiev, N., Aldasheva, A. (1988) Qazaq orfografijasyndagy qiyndyqtar. Almaty: Gylym, 110 b. [Ualiyev, N., Aldasheva, A. (1988) Difficulties in Kazakh spelling. Almaty: Gylym, 110 p.] (in Kazakh)

Zhubaj, O. (2023) Qazaq tili zhujesining orfografijalyq sozdikterdegi korinisi. [Jelektrondy resurs]. URL: https://mtdi.kz/main/tilshi_portfeli/id/1156 (Pajdalanylgan kuni: 04.08.2025). [Zhubai, O. (2023) Reflection of the Kazakh language system in spelling dictionaries [Electronic resource]. URL: https://mtdi.kz/main/tilshi_portfeli/id/1156 (Accessed: August 04, 2025.] (in Kazakh)

Zhubanov, Q. (2010) Qazaq tili zhonindegi zertteuler. Ongdep 3-basyluy. Almaty: Atamura, 608 b. [Zhubanov, K. (2010) Research on the Kazakh language. Edit 3-print. Almaty: Atamura, 608 p.] (in Kazakh)

Zhunisbek, A. (2018) Singarmologija ili neizvestnyj singarmonizm. Almaty: Abzal-Aj, 144 s. [Zhunisbek, A. (2018) Singarmology or non-existent singarmonism. Almaty: Abzal-Ai, 144 p.] (in Russian)

现代汉语词典 (Xian dai han yu ci dian) (2012) 国社会科学院语言研究所词典编辑室编. 6 版. 北京:商务印书馆. 1874 页. (in Chinese)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 02.07.2025.

© Маралбек Е., Корбозова Ә.Н., Сайауышұлы А., 2025
© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

CC BY 4.0

Мақала/Статья/Article
ҒТАМР 16.21.65 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-210-223

Алтын Дәулеткұлқызы Кегенбекова[1], Альфия Абдыкенқызы Солтанбекова[2*], Улболсын Сериковна Кайырбекова[3]
[1]докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-9428-3608 E-mail: kegenbekova.altyn@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-3513-4012 E-mail: madina-258@mail.ru
[3]филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
А. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Қазақстан, Шымкент қ,
ORCID: 0000-0002-9466-024X E-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ СӨЗДІГІНЕ ҚАЖЕТТІ ГРАММАТИКАЛЫҚ МИНИМУМДЫ АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ЖҮЙЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда қолданылатын лексика-грамматикалық сөздікке қажетті грамматикалық минимумды анықтаудың теориялық және әдістемелік негіздері қарастырылады. Зерттеуде тіл үйренушінің коммуникативтік қажеттіліктері, жиілік, құрылымдық жеңілдік, мәдени-танымдық маңыздылық сияқты өлшемдер негізінде минимумды іріктеу критерийлері жүйеленеді. Қазақ тілінің негізгі сөз таптары (зат есім, етістік, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу, модаль сөздер, шылау, одағай) бойынша грамматикалық категориялар, тіркесу үлгілері мен функционалдық қызметтері контрастивті талдау арқылы беріледі. Қазақ тіліндегі әр сөз табының ерекшеліктері, онда қолданылатын қажетті грамматикалық формалардың қызметі тіл үйренушінің деңгейін ескере отырып, сөздер мен тіркестер, қысқа сөйлемдер арқылы таныстырылады. Қазақ тіліндегі грамматикалық формалардың ағылшын тіліндегі баламалары беріледі. Бұл жерде тікелей бір-біріне сәйкестендіріп тікелей аудару емес, әр формаға сәйкес ағылшын тілінде түсіндіру немесе түсіндірмелі баламасын беру көзделеді. Нақты баламасы болмаса, сол грамматикалық форманың қолданылу мәні мен қызметін мысалдар арқылы көрсете отырып, оқытушы мен тіл үйренушіге оның логикасы мен қолдану тәсілі түсінікті болады. Мақаланың негізгі мақсаты – қазақ тілінің грамматикалық минимумын ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қарастырып, оны қазақ тілін шет тілі ретінде оқыту үдерісінде қолданудың тиімді жолдарын ұсыну.

Тірек сөздер: грамматикалық минимум; лексика-грамматикалық сөздік; грамматикалық форма; ағылшын тіліндегі баламасы; мәдени-танымдық бірлік; коммуникативтік құзырет

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің BR20280984 «Қазақ тілінің жаңғыру әлеуеті: жаңартпалар <лат.innovation>, үрдістер мен үдерістер» атты ғылыми-зерттеу жобасының аясында жазылды.

Сілтеме жасау үшін: Кегенбекова А.Д., Солтанбекова А.А., Кайырбекова У.С. Қазақ тілінің лексика-грамматикалық сөздігіне қажетті грамматикалық минимумды анықтау және жүйелеу мәселелері. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). 210-223-бб.

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-210-223

Алтын Даулеткуловна Кегенбекова[1], Альфия Абдыкеновна Солтанбекова[2*], Улболсын Сериковна Кайырбекова[3]
[1]докторант, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-9428-3608 E-mail: kegenbekova.altyn@gmail.com
[2*]автор-корреспондент, кандидат филологических наук,
Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-3513-4012 E-mail: madina-258@mail.ru
[3]кандидат филологических наук, доцент,
Университет Дружбы народов имени академика А. Куатбекова, Казахстан, г. Шымкент,
ORCID: 0000-0002-9466-024X E-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru

ОПРЕДЕЛЕНИЕ И СИСТЕМАТИЗАЦИЯ ГРАММАТИЧЕСКОГО МИНИМУМА, НЕОБХОДИМОГО ДЛЯ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКОГО СЛОВАРЯ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и методические основы определения грамматического минимума, необходимого для лексико-грамматического словаря, используемого при обучении казахскому языку как иностранному. В исследовании систематизируются критерии отбора минимума на основе таких параметров, как коммуникативные потребности изучающего, частотность, структурная простота и культурно-познавательная значимость. Грамматические категории, модели сочетаемости и функциональные особенности основных частей речи казахского языка (существительное, глагол, прилагательное, числительное, местоимение, наречие, модальные слова, послелоги, междометия) представлены с помощью контрастивного анализа. Особенности каждой части речи в казахском языке и функции необходимых грамматических форм представлены через слова, словосочетания и короткие предложения с учётом уровня владения языком учащегося. Приводятся английские эквиваленты грамматических форм казахского языка. Здесь речь идет не о прямом, дословном переводе, а о том, чтобы объяснить каждую форму на английском языке или дать её пояснительный эквивалент. Если точного эквивалента нет, смысл и функция грамматической формы демонстрируются на примерах, чтобы преподавателю и изучающему язык было понятно её назначение и способ использования. Основная цель статьи – рассмотреть грамматический минимум казахского языка с научно-методологической точки зрения и предложить пути его более эффективного применения в процессе преподавания казахского языка как иностранного.

Ключевые слова: грамматический минимум; лексико-грамматический словарь; грамматическая форма; английский эквивалент; культурно-познавательная единица; коммуникативная компетенция

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках научно-исследовательского проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан BR20280984 «Модернизационный потенциал казахского языка: инновации, тенденции и процессы»

Для цитирования: Кегенбекова А.Д., Солтанбекова А.А., Кайырбекова У.С. Определение и систематизация грамматического минимума, необходимого для лексико-грамматического словаря казахского языка. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). С. 210-223. (на каз. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-210-223

Altyn Kegenbekova[1], Alfiya Soltanbekova[2*], Ulbossyn Kaiyrbekova[3]

[1]Doctoral Student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-9428-3608 E-mail: kegenbekova.altyn@gmail.com

[2*]Corresponding Author, Candidate of Philological Sciences,
A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-3513-4012 E-mail: madina-258@mail.ru

[3]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov, Kazakhstan, Shymkent,
ORCID: 0000-0002-9466-024X E-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru

DETERMINING AND SYSTEMATIZING THE GRAMMATICAL MINIMUM REQUIRED FOR A LEXICOGRAMMATICAL DICTIONARY OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. This article examines the theoretical and methodological foundations for defining the grammatical minimum necessary for a lexico-grammatical dictionary used in teaching Kazakh as a foreign language. The study systematizes the criteria for selecting this minimum based on parameters such as the learner's communicative needs, frequency, structural simplicity, and cultural-cognitive relevance. Grammatical categories, patterns of collocation, and functional features of the main parts of speech in the Kazakh language (noun, verb, adjective, numeral, pronoun, adverb, modal words, postpositions, interjections) are presented through contrastive analysis. The features of each part of speech in the Kazakh language and the functions of the necessary grammatical forms are presented through words, phrases, and short sentences, taking into account the learner's language proficiency. English equivalents of Kazakh grammatical forms are provided. This does not involve direct, word-for-word translation; rather, each form is explained in English or an explanatory equivalent is given. If there is no exact equivalent, the meaning and function of the grammatical form are illustrated with examples, so that both the instructor and the language learner can clearly understand its purpose and usage. The main objective of the article is to examine the grammatical minimum of the Kazakh language from a scientific and methodological perspective and to propose ways of using it more effectively in the process of teaching Kazakh as a foreign language.

Keywords: grammatical minimum; lexical and grammatical dictionary; grammatical form; English equivalent; cultural and cognitive unity; communicative competence

Source of financing: This article was written within the framework of the scientific research project of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan BR20280984 titled "The Potential of Modernization of the Kazakh Language: Innovations, Tendencies and Processes".

For citation: Kegenbekova, A., Soltanbekova, A., Kaiyrbekova, U. Determining and Systematizing the Grammatical Minimum Required for a Lexicogrammatical Dictionary of the Kazakh Language. *Tiltanym*, 2025. No.4 (100). P. 210-223. (in Kazakh)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-210-223

Кіріспе

Қазіргі таңда қазақ тіліне деген сұраныс шетелдіктер тарапынан да, елде тұратын өзге ұлттар тарапынан да артып жатыр. Оған себеп те аз емес. Қазақ тілінің халықаралық деңгейде мәртебесінің артып, үйренушілер санының көбеюіне елдегі этнотуристік саланың дамуы, халықаралық байланыстар, шетелдік дипломаттардың көптеп келуі, алып компаниялардың орналасуы, шетелдік студенттердің білім алуға келуі, цифрлық контент пен онлайн платформаларда қазақ тілді контенттің таралуы (YouTube, TikTok, Instagram, т.б.) т.б. жағдайлар әсер етіп отыр.

Сонымен қатар түркі тілдерін, оның ішінде қазақ тілін арнайы зерттеу, меңгеру, үйрету үшін шетелдік ЖОО мен институттарда орталықтар ашылып жатыр. Сондай бастамалардың бірі – 2024 жылы Оксфорд университетінде Қазақ тілін оқыту бағдарламасының ашылуы.

Сондай-ақ Қазақстанның жетекші жоғарғы оқу орындары қазақ тілін, мәдениетін насихаттау мақсатында өзге елдерде зерттеу-таныстыру орталықтарын құрып жатыр. Мысалы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Түркияда, Қытайда, Беларуссияда, Өзбекстанда “Abai Center for Kazakh Language, History and Culture” атты орталық ашты.

Қазақ тілін үйренушілер санының артуына байланысты сапалы материал жасап шығару мәселесі өзекті болып отыр. Осы уақытқа дейін жарық көрген сөздіктер, электронды ресурстар да көмекші құрал бола алатындығы анық. Бірақ тіл үйренушіге бейімделген материалдар жоқтың қасы. Осы мәселені шешу үшін А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты грамматика бөлімінің ғалымдары жасап жатқан ағылшын тілді инофондарға арналған «Қазақ тілінің лексика-грамматикалық сөздігі» жарық көргелі отыр. «Қазақ тілінің лексика-грамматикалық сөздігі» – қазақ тіл білімі саласындағы бұрын-соңды қолға алынбаған тың, өзекті әрі стратегиялық жоба. Бұл сөздіктің ең басты ерекшелігі – оның арнайы ағылшын тілді инофондарға арналуында, яғни қазақ тілін ана тілі емес, екінші тіл ретінде меңгерушілер үшін құрылымы да, мазмұны да, әдістемелік ұстанымдары да барынша бейімделіп жасалған. Сонымен қатар бұл сөздік қазақ тіліндегі лексика мен грамматиканы біртұтас жүйеде ұсынатын кешенді құрал ретінде де дараланады. Тіл үйренушілер үшін лексика мен грамматиканың бірлікте берілуі олардың тілдік бірліктерді тек жаттап қана қоймай, оларды нақты грамматикалық формада қолданып үйренуіне, сол арқылы сөйлесім әрекеттерін дұрыс құрастыруына мүмкіндік береді.

Тіл үйренушілерге көмекші құрал ретінде бір сөздің аудармасын ғана беріп отыру жеткіліксіз, сонымен бірге сол ұлттың мәдениетіне тән бірліктердің сипаттамаларын қамтитын лексикалық-грамматикалық сөздіктер қатарын ұсыну да аса маңызды. Бұл мақалада шет тілдерін үйренуге арналған лексика-грамматикалық сөздіктегі грамматикалық минимумның берілуінің әдіснамалық тәсілдері қарастырылады. Мақалада мұндай бірліктерді лексикографиялық сипаттаудың негізгі принциптері, эквиваленттілік мәселелері, сондай-ақ тіл үйренушілердің қабылдауы мен ассимиляциясын жеңілдету үшін қолданылатын бейімдеу әдістері айтылады.

Мақаланың мақсаты – қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда тиімді қолдануға арналған «Қазақ тілінің лексика-грамматикалық сөздігіне» енгізілетін грамматикалық минимумды ғылыми-әдістемелік тұрғыдан негіздеп, оны жүйелеу. Бұл мақсатқа жету үшін қазақ тіліндегі негізгі сөз таптарының (зат есім, етістік, сын есім, есімдік, сан есім, үстеу, шылау, модаль сөздер, одағайлар) құрылымдық, семантикалық, синтаксистік және функционалдық сипаттары талданып, үлгі ретінде кестеге салынып, олардың ағылшын тіліндегі баламаларымен салыстырмалы түрде сараптама жасалды. Сонымен қатар тілдің когнитивтік және мәдени-танымдық ерекшеліктерін ескере отырып, грамматикалық минимумға енгізілетін бірліктердің прагматикалық маңызы мен тіл үйренушінің коммуникативтік құзыретін қалыптастырудағы рөлі айқындалды.

Материал және әдістер

«Қазақ тілінің лексика-грамматикалық сөздігі» екі негізгі бөлімнен тұрады: бірінші бөлім – *лексикалық минимумдар*, ал екінші бөлім – *грамматикалық минимумдар.* Лексикалық бөлімге этномәдени маңызы зор 300-ден астам бірлік енгізілген. Бұл бірліктер арнайы тақырыптық топтарға бөлініп, ұлттың тарихи-мәдени болмысын, дүниетанымын көрсететін атаулардан құралған. Себебі сөздік құрастыруда ұлттық дүниетанымға тән ұғымдарды, әсіресе өзге тілге дәлме-дәл аударуға келмейтін мәдени лексемаларды тиімді таныту басты мақсаттардың біріне

айналып отыр. Мұндай сөздер қатарына туыстық қатынас атаулары, дәстүрлі тағам атаулары, киім-кешек, қолөнер бұйымдары мен тұрмыстық заттар т.б. жатады. бұл жайында алдыңғы мақаламызда сөз болған болатын. Осы мақалада грамматикалық минимумдарға арналған екінші бөлімінде сөздердің грамматикалық түрлену үлгілері, сөз тудыру қабілеті, тіркесу ерекшеліктері сөз болады. Сөздерге мағынасына қарай форма жалғап, тілдесімде қолдану үлгілері көрсетіледі.

Материалдарды жинау барысында іріктеу, лексикографиялық жүйелеу, семантикалық талдау, құрылымдық-грамматикалық талдау, когнитивтік, прагматикалық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Сөздіктің әдістемелік негізін қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуға арналған заманауи педагогикалық-дидактикалық ұстанымдар, лексикография теориясы, тіл мен мәдениеттің өзара байланысы сияқты мәліметтер құрайды.

Әдебиетке шолу

Қазіргі қолданыстағы сөздіктердің басым бөлігі қазақша-орысша, орысша-қазақша екі тілді сөздіктер немесе түсіндірме форматта жасалған сөздіктер. Демек, көп сөздік орыс тілді аудиторияға арналған әрі тіл үйренуден гөрі аударма саласына бейімделіп жасалған. Ағылшын тілді инофондарға арналған сөздіктердің өзектілігі осыдан көрінеді. Орыс тілінің ауқымы кең болғанымен, ағылшын тілінде сөйлеушілердің саны өте басым. Ағылшын тілін меңгеру арқылы әлемге жол ашылатындығы сияқты, қазақ тілін ағылшын тілі көмегімен үйрену арқылы әлем халықтарының қазақ мәдениетіне жолы ашылады.

Лексика-грамматикалық сөздік жасау тәжірибесі өзге тілде де кездеседі. Мысалы, ағылшын тілін үйренушілерге арналған Hugh Trappes-Lomax “Oxford Learner’s Wordfinder Dictionary” (1997) сөздігі, Addison Wesley Longman “Longman Language Activator” (2002), Michael Mayor “Longman Collocations Dictionary and Thesaurus” (2013) сынды сөздіктерді атап өтуге болады.

“Oxford Learner’s Wordfinder Dictionary” сөздігінде сөздер тақырыптық топтарға бөлініп беріледі. Әр бөлімде жиі қолданылатын сөздер, грамматикалық формалар, сөйлем үлгілері беріліп отырады (Trappes-Lomax, 1997).

“Longman Language Activator” сөздігінде белгілі бір сөз беріліп (мысалы: “say”, “help”, “mprove”), оған сәйкес келетін фразалар, етістіктер, тіркестер көрсетіледі. Әр сөздің контексте қолданылуы да беріледі (Longman, 2002).

“Longman Collocations Dictionary and Thesaurus” сөздігінде 700 000-нан астам коллокациялар, синонимдер және антонимдер қамтылған. Сөздік сөздердің тіркесте дұрыс қолданылуын анықтауға көмектеседі (Mayor, 2013).

Одан бөлек орыс тілін үйренушілерге арналған Н.П. Андрюшина (жауапты редактор), Т.В. Козлова және т.б. авторлар бірлестігінің «Лексический минимум по русскому языку как иностранному. Элементарный уровень. Общее владение»» (2014), Н.А. Козлова мен М.А. Мартынованың «Мы в России. Лексико-грамматический словарь. Учебный комплекс по развитию речи для изучающих русский язык как иностранный» (2014) сөздіктерін атап өтуге болады.

Н.П. Андрюшина, Т.В. Козлова және т.б. авторлардың «Лексический минимум по русскому языку как иностранному» атты сөздігі А1 деңгейден бастап С2 деңгейге дейін 6 деңгей бойынша 6 сөздік болып жарық көрген. Қарапайым лексикадан бастап академиялық стильге дейінгі сөздер қамтылады. Әр деңгейден өткен сайын сөз саны да арта береді. Сөздікте сөздер ағылшын, неміс, француз, испан, қытай тілдеріне аударылып беріледі. Әр сөздік екі бөлімнен тұрады: 1-бөлімінде әліпби тәртібімен орналасқан сөздер тізімі өзге тілдерге аударылса, 2-бөлімінде сөздер «Адам», «Табиғат» сынды тақырыптық топтарда көрсетіледі. Сөздік лексикалық минимумдарға арналғанмен, морфологиялық ерекшеліктері де көрсетіліп отырады, мысалы, жалғауы басқа сөз таптарына ұқсап кететін зат есімдерге (мороженое, ученый) зат есім белгісі қойылады, сын есімдердің род категориясы бойынша түрленуі көрсетіледі, түрленгенде түбір формасы өзгеретін сөздердің септігі көрсетіледі (лоб – лба), тек көпше түрде, тек жекеше түрде қолданылатын сөздерге арнайы белгі қойылып кетеді (Андрюшина и др., 2014).

Н.А. Козлова, М.А. Мартынованың «Мы в России. Лексико-грамматический словарь. Учебный комплекс по развитию речи для изучающих русский язык как иностранный» сөздігі

Ресейде тұрып, жұмыс істейтін және орыс тілін базалық деңгейде (А2) меңгерген шетелдіктерге арналған. Сөздік 5 кітаптан тұрады: лексикалық-грамматикалық сөздік, шағын энциклопедия және үш оқу құралы («Біздің үй», «Үлкен қаладағы өмір», «Сау бол! немесе Сәлем!»). Лексикалық-грамматикалық сөздік бөліміне оқу құралдарында қолданылатын сөздіктер кіреді. Әрбір сөздің ағылшын тіліндегі аудармасы көрсетіліп, қолдану мысалдары кейде шағын мәтіндер немесе шағын диалог түрінде беріледі (Козлова, Мартынова, 2014).

Лексика-грамматикалық минимумды құрастыру үшін «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігін» (2016) қолдану да маңызды, себебі бұл сөздікте ең жиі қолданылатын лексикалық бірліктер берілген. Сондай-ақ сөздікке енетін тілдік бірліктерді деңгей бойынша іріктеуге «Шет тілін меңгерудің жалпыеуропалық құзыретінің» (CEFR) (https://www.efset.org/ru/cefr/) стандарты негіз болды.

Мұндай сөздіктер мен лексика-грамматикалық минимумдар тіл үйренушінің сөздік қорын байыта отырып синтаксистік және морфологиялық дағдыларын да дамытуға ықпал етеді. Демек, қазақ тілі үшін де дәл осындай кешенді, жаңа әдістемесі бар, визуалды және мәдени мазмұнмен толықтырылған сөздік қажет. «Қазақ тілінің лексика-грамматикалық сөздігі» – дәл осы қажеттілікті өтеуге бағытталған алғашқы ғылыми жоба ретінде ерекшеленеді. Аталған сөздіктер тілдің лексикасы мен грамматикасын да қамтығанымен, Институт қызметкерлері дайындап жатқан «Қазақ тілінің лексика-грамматикалық сөздігі» бұл сөздіктердің құрылымы мен мазмұнын қайталамайды.

Сөздікке енетін грамматикалық минимумдардың басты ерекшелігі – қазақ мәдениетіне тән танымдық бірліктерді грамматикалық құрылымдармен ұштастыру. Тілді тек грамматикалық құрылым ретінде емес, мәдени код ретінде меңгерту – шет тілді үйренушінің коммуникативтік құзыретін дамытудың тиімді жолы. Осыған байланысты, грамматикалық минимумды құрылымдық грамматика ұғымдарына сүйене отырып және қазақ мәдениетінің тілдік көріністерін ескере отырып құрастыру қажеттілігі туындайды. Мәдени-танымдық сөздерді ағылшын тіліндегі баламасымен салыстырудағы мақсат – ағылшын тілді инофондардың қазақ тілін ғана емес, тіл арқылы халықтың тарихи-мәдени болмысын, дүниетанымын терең білуге мүмкіндік беру. Тіл мен мәдениет тоғысы, мәдениеттің тілдегі көрінісі Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, Қ. Жұбанов, М. Әуезов еңбектерінен бастау алып, І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Т. Жанұзақов, Қ. Жаманбаева, Н. Уәлиев, Ж. Манкеева, Қ. Рысбергенова, Р. Шойбеков, М. Малбақов т.б. ғалымдар еңбектерінде айтылып келеді.

Ә. Қайдар тіл, ұлт, мәдениет сабақтастығы, тіл арқылы ұлт болмысын тануға болатындығы жайлы былай дейді: «Тілді тану – ұлтты тану деген сөз. Ал ұлтты тану – оның мәдениетінен басталады» (Қайдар, 1998: 12).

Е.Н. Жанпейісов мәдениеттің тіл арқылы көрінетіндігін мына пікірімен дәйектейді: «Әр этнос, сондай-ақ әр этникос, өз мәдениетімен ерекшеленеді. Этникалық мәдениеттің негізгі көзі – күнделікті тіл мен дәстүрлі тұрмыс-тіршілік» (Жанпейісов, 1991: 3).

Ж.А. Манкееваның пікірі де жоғарыда аталған ғалымдармен үндес болып келеді: «Тіл – ұлт мәдениетінің көрінісі, ал тілдік бірліктер – сол мәдениеттің таңбалық көрінісі» (Манкеева, 1997: 45).

Отандық ғалымдардың бірі А.Т. Чакликова да кез келген тілді үйренгенде ол халықтың тілін ғана емес, мәдениетін, дәстүрін бірге меңгеретіндігін айтады: «Изучение иностранного языка не может ограничиваться его знаковой системой, так как любой язык содержит информацию о культуре, истории, реалиях, традициях народа-носителя языка» (Чакликова, 2019: 11).

Осы пікірлерден сөздіктің материалы ретінде грамматикалық бірліктерді алудың тиімділігі айқын көрінеді.

Нәтижелер және талқылау

Сөздіктің грамматикалық минимумдарға арналған бөлігі тіл үйренушіге қазақ тілінің грамматикалық құрылымын ауызша қарым-қатынаста, жазуда қолданып, мәтінді түсінуге көмектеседі. Бұл бөлімде қазақ тілінің морфологиялық, синтаксистік ерекшеліктері қарастырылады. Лексикалық бірліктерді инофон дұрыс қолдануы үшін қажетті грамматикалық

ережелер мен заңдылықтар қарапайым әрі жүйелі түрде түсіндіріледі. Мұнда есім сөздердің, етістіктердің, шылаулардың, жалғаулардың қызметі мен қолданысы, сөз түрлендіру жүйесі қамтылып, әрқайсысына нақты мысалдар берілген. Бұл грамматикалық минимум лексикалық білімнің тілдік қолданысқа көшуін қамтамасыз етеді.

Қазақ тілін екінші тіл ретінде үйренуші инофондарға тілді жүйелі және нәтижелі үйретудің маңызды алғышарттарының бірі – грамматикалық минимумды дұрыс әрі тиімді ұсыну. Грамматикалық минимум – тіл үйренушіге қажетті негізгі сөз таптары мен олардың грамматикалық түрлену үлгілерін қамтитын ықшамдалған білім жүйесі. Инофондарға тілді үйретуде сөздердің түрлену қабілетін, яғни түбір сөзге жалғау мен жұрнақ жалғау арқылы әртүрлі грамматикалық мағына тудыру заңдылықтарын түсіндіру – қазақ тілінің ішкі құрылымын ұғынудың бастапқы баспалдағы. Бұл жерде сөзжасам мен сөзтүрленім үрдістерін жүйелі көрсету қажет. Мәселен, етістіктің шақ категориясын үйретуде ағылшын тіліндегі шақтармен салыстыра отырып түсіндіру шетелдік үйренушіге таныс білімге сүйене отырып, жаңа тілдік құбылысты игеруге жол ашады. Бұл әдіс инофонның тілдік дағдысын жедел дамытудың тиімді тетігі ретінде танылады. Сондықтан қазақ тілінің грамматикасын үйретуде қарапайым тәсілдерге сүйене отырып, нақты сөздер мен сөйлемдер арқылы мысал келтіру, жаттығуларды қайталау, тұлғалық өзгерістерді түсіндіру және өз тіліндегі біліммен салыстыра үйрету ұстанымдары негізге алынады. Осылардың барлығы лексика-грамматикалық сөздіктің грамматикалық тарауын құрастыруда ескеріліп, тіл үйренушіге ыңғайлы оқу құралын жасақтауға бағытталған.

Грамматикалық минимумды іріктеуде негізгі үш өлшем басшылыққа алынды. Біріншіден, жиілік өлшемі: тілдік бірліктің күнделікті қарым-қатынаста, оқыту материалдарында қолданылу жиілігі ескерілді. Екіншіден, құрылымдық жеңілдік: грамматикалық формалардың жасалу тәсілі жеңіл, ережелері түсінікті, тіл үйренушінің тез игере алатындай болуы басты назарға алынды. Үшіншіден, мәдени-танымдық маңыздылық: қазақ тілінің ұлттық-мәдени ерекшелігін танытатын тіл үйренушінің қазақ қоғамындағы коммуникативтік жағдаяттарға бейімделуіне көмектесетін грамматикалық бірліктер қамтылды.

Грамматикалық минимум – сөздікке негіз болатын қосымша құрал. Тілді үйрету үшін сөздікке енгізілетін лексикалық топтар маңызды. «Отбасы», «Дүкенде», «Асханада» сияқты тақырыптарда сөздер, тіркестер және қарапайым сөйлемдер берілуі керек. Бұл тіл үйренушіге сөзді контексте түсінуге және сөйлем құруға мүмкіндік береді. Сөздікке арқау болатын грамматикалық минимум – А1-А2 деңгейіндегі тіл үйренушіге қажетті негізгі грамматикалық категориялар мен формалардың жүйелі жиынтығы. Ол лексикалық бірліктерді дұрыс қолдануға, сөйлем құруды жеңілдетуге және сөздікті практикалық құралға айналдыруға мүмкіндік береді. Қазақ тіліндегі 9 сөз табының негізгі категориялары грамматикалық кестеде көрсетіледі: зат есімнің септік және тәуелдік формалары, сын есімнің шырайы, етістіктің шақ және рай формалары, есімдіктер, сан есімдер, үстеу, шылау, еліктеу, одағай. Кестеде форма аудармасы мен функционалды баламасы беріледі. Осы тәсіл арқылы сөздік тек сөздер жинағы емес, тіл үйренушінің лексикалық және грамматикалық дағдыларын бірдей дамытуға арналған құралға айналады.

Сөздікке арқау болатын грамматикалық минимумда екі тілдің ерекшелігін сипаттай отырып, ондағы тілдік бірліктердің жұмсалу өрісін қарастырамыз. Зерттеуде қазақ тіліндегі негізгі сөз таптарының (зат есім, есімдік, етістік, сын есім, сан есім, үстеу, модаль сөздер), шылау және одағайлардың грамматикалық мағыналары, сөйлем ішіндегі тіркесу үлгілері мен функционалдық қызметі талданды. Әрбір сөз табының тілдік сипаты тек құрылымдық деңгейде емес, олардың коммуникативтік және когнитивтік қызметі де қарастырылды.

Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы лексика-грамматикалық минимум әзірледі. Бұл оқу-әдістемелік құрал тіл үйренушілерді деңгей-деңгейге бөліп, «қарапайымнан күрделіге қарай» үйрету бағытын ұстанады. Аталған минимумның басты ерекшелігі – отандық тәжірибеден бөлек, ағылшын, түрік, орыс тілдерінің лексика-грамматикалық минимум жасау тәжірибелерін негізге алғандығы. Лексика-грамматикалық минимумда қазақ тілін меңгерудің бастапқы (А1) деңгейінен бастап, базалық (А2),

жалғастырушы (B1, B2), жоғары (C1) деңгейлеріне сай сөздер жинақталған. Грамматикалық материал да «қарапайымнан – күрделіге» ұстанымы бойынша әр деңгейде жинақталып берілген. Бастапқы деңгейдің грамматикалық минимумы қазақ тілінде жиі қолданылатын морфологиялық формаларды, синтаксистік құрылымдарды қамтиды (Жұмаділ, 2023).

Мақалада қазақ тіліндегі сөз таптарының ағылшын тіліндегі баламалары, ұқсастықтары мен айырмашылықтары сараланып, кесте түрінде үлгісі ұсынылды. Бұл салыстыру тек формалды сәйкестікпен шектелмей, олардың семантикалық, функционалдық және мәдени-танымдық айырмашылықтарына да назар аударылды. Сонымен қатар қазақ тіліндегі сөз таптарының ағылшын тіліндегі баламалары, ұқсас тұстары мен айырмашылықтары анықталып, кесте түрінде жүйеленді. Мысалы, қазақ тілінде сын есімдер субстантивтеніп, заттық мағынаға ие бола алады: «Бір қара көрінді» сөйлемінде «қара» сөзі адам мағынасында жұмсалып, зат есім қызметін атқарады. Бұл құбылыстың ағылшын тілінде баламасы жоқ. Сол сияқты түстер мен сандардың мәдени-танымдық жүктемесі де қазақ тілінің өзіндік ерекшелігін айқындайды. Мысалы, «ақ», «көк», «сары» түстері қазақ дүниетанымында киелі, символдық мәнге ие болып келеді (ақ жол, көк аспан, сары бел), ал «жеті» саны қазақ ұғымында қасиетті сан (жеті қазына, жеті ата) саналады. Ал ағылшын тілінде де «жеті» санымен байланысты көптеген фразеологизмдер бар. Мысалы, *seventh heaven* – жеті қат көк, яғни ерекше қуаныш пен бақыт күйін білдіреді. Сондай-ақ *seven virtues* – жеті изгі қасиет: сенім, үміт, махаббат, әділеттілік, батылдық, парасаттылық және ұстамдылық. Дәл аудармасы болмаса да мәдени-танымдық ұғымдағы баламалары кездеседі.

Сол сияқты есімдіктер жүйесінде де айтарлықтай ерекшеліктер бар. Қазақ тіліндегі «сіз» есімдігі формалды қарым-қатынасты, сыпайылықты білдіретін тілдік бірлік. Ағылшын тілінде бұған бір ғана “you” сөзі сәйкес келеді, сондықтан бұл форманың стильдік, прагматикалық жүктемесін жеткізу тек контекст арқылы жүзеге асады. Қазақ тіліндегі көптеген грамматикалық бірліктер тек құрылымдық емес, сонымен қатар когнитивтік және мәдени сипатқа да ие екенін көруге болады. Қазақ халқының мәдени, ұлттық бірегейлігін көрсететін тілдік бірліктер де сөздіктің грамматикалық минимумында басты назарға алынды. Мысалы, қазақ тілінде кейбір сын есімдер заттық мағынаға ие болып, сөйлемде зат есімнің қызметін атқарады. Бұл құбылыс субстантивтену деп аталады. Мысалы: *Қара келді → Мұндағы «қара» – сын есім емес, қара түсті адам* деген мағынада заттық мәнге ие. Ағылшын тілінде мұндай құрылым жоқ. “Black came” деп тікелей аудару мүмкін емес. Ол “A man in black came” немесе “The dark one came” түрінде беріледі. Бұл – тілдің когнитивтік құрылымындағы айырмашылықты көрсетеді: қазақ тілінде түс арқылы адамды сипаттау мәдени норма саналады. Қазақ тілінің ұлттық ерекшелігін көрсететін мәдени-танымдық бірліктер қатары да сөздікте беріледі.

Ендігі кезекте грамматикалық категориялардың (сөз таптары бойынша) грамматикалық минимумда жеке-жеке берілу көрінісін талдап көрсетсек. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі *зат есімдердің* сөз тудыру ерекшеліктерін салыстыра отырып, тіл үйретудің бастапқы кезеңінде инофонға ең жиі кездесетін жұрнақтар мен сөз үлгілерін үйрету тілдік коммуникативтілікті арттырудың тиімді жолы екені анықталды. Грамматикалық минимумда зат есімнің сөз тудырушы жұрнақтары тізімдеп берілді.

ЗАТ ЕСІМ

Denoting Profession: + шы / ші

1) жұмысшы [жұмыс (work) +шы] worker
2) әнші – singer
3) қобызшы – kobiz player
4) оқушы – student
5) биші – dancer
6) домбырашы – dombra player
7) жазушы – writer
8) сатушы – salesperson
9) қойшы – shepherd
10) тілші – translator

11) етікші – shoemaker
12) өтірікші – liar

Denoting Abstract Notions: + лық / лік, дық / дік, тық / тік
1) достық – friendship
2) қалалық – municipal district
3) сөздік – dictionary
4) ағалық – brotherhood
5) балалық – childhood

Denoting Places: + хана / қана
1) аурухана – hospital
2) мейрамхана – restaraunt
3) ғибадатхана – church
4) емхана – hospital
5) әжетхана – bathroom
6) дәрісхана – lecture hall
7) дәретхана – bathroom

Кесте 1 – Сөз тудырушы жұрнақтардың мысал арқылы грамматикалық минимумда берілу үлгісі
Таблица 1 – Пример представления словообразовательных суффиксов в грамматическом минимуме
Table 1 – An Example of Presenting Derivational Suffixes in the Grammatical Minimum

Мағыналық тобы	*Қазақша жұрнақтар*	*Мысал*	*Ағылшынша балама жұрнақ*	*Мысал*
Кәсіп атауы	+шы / +ші	әнші – singer	-er, -ist, -or	worker, artist
Абстракт ұғым	+лық / +лік	достық – friendship	-ship, -hood, -ness	friendship, childhood
Орын, мекен	+хана / +қана	аурухана – hospital	house, room, hall	restaurant, lecture hall

Қазақ тілінде зат есімдер түрленіп, сөйлемдегі басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түседі. Бұл өзгерістер арнайы жалғаулар арқылы жасалады.
Негізгі жалғау түрлері:
Көптік жалғауы (Plural suffix)
Тәуелдік жалғауы (Possessive suffix)
Септік жалғаулары (Case suffixes)

Ағылшын тілінде зат есімнің түрленуі шектеулі:
Plural: *-s / -es*
Possessive: *’s*
Prepositions арқылы септік мағынасы беріледі (*in, at, to, from, with*, etc.)

Кесте 2 – Жалғаулардың сөздікте берілу үлгісі
Таблица 2 – Пример представления окончаний в словаре
Table 2 – Example of Presenting Inflectional Endings in the Dictionary

Жалғау түрі	*Қазақша*	*Мысал*	*Ағылшынша*	*Аударма*
Көптік (Plural)	-лар / -лер / -дар / -дер / -тар / -тер	кітаптар	books	books

Кесте 2 жалғасы / Продолжение Таблицы 2 / Continuation of Table 2

Тәуелдік (Possessive), 1-жақ	-ым / -ім / -м	Кітабым	my book	my book
Тәуелдік, 2-жақ	-ың / -ің / -ң	кітабың	your book	your book
Тәуелдік, 3-жақ	-ы / -і / -сы / -сі	кітабы	his/her book	his book
Ілік (Genitive)	-ның / -нің / -дың / -дің / -тың / -тің	кітаптың мұқабасы	the book's cover	the cover of the book

СЫН ЕСІМ

Сын есім инофон үшін түсінікті форматта жүйеленді. Теориялық негіз ретінде сын есімнің морфосинтаксистік қасиеттері (зат есімнің алдында тұруы, тұлғалық өзгеріске түспеуі, предикаттық қызметі: «Үй үлкен») мен семантикалық өріс ұғымы алынды. Негізгі сын есімдер жеті семантикалық өріске бөлінді және жанына ағылшын тіліндегі аудармасы мен мағынасы қоса берілді. Мысалы:

1. Түсті білдіретін сын есімдер – Adjectives denoting color:

ақ – white (ақ қағаз, ақ есік – *white paper, white door*)

қара – black (қара түн, қара ат – *black night, black horse*)

қызыл – red (қызыл алма, қызыл гүл – *red apple, red flower*).

2. Өлшемді, пішінді, көлемді білдіретін сын есімдер – Adjectives denoting size, shape, volume:

үлкен – large (үлкен үй, үлкен қора – *big house, big barn*)

кіші – junior (кіші бөлме, кіші бала – *junior room, junior child*)

биік – tall (биік тау, биік ғимарат – *high mountain, high building*).

3. Дәмді білдіретін сын есімдер – Adjectives denoting taste:

тәтті – тәтті бал, тәтті ұйқы

ащы – ащы бұрыш, ащы шөп

тұщы – тұщы су, тұщы көл.

4. Жылдамдықты білдіретін сын есімдер – Adjectives denoting speed:

шапшаң – quick (шапшаң қимыл, шапшаң адам – *quick movement, quick person*)

жылдам – fast (жылдам көлік, жылдам әрекет – *fast transport, fast action*)

баяу – slow (баяу қозғалыс, баяу қадам – *slow movement, slow step*).

Қатыстық сын есімнің жасалу жолы кестеге салынып, мысалдар арқылы дәйектелді. Біркелкі сындық белгінің бірінен екіншісінің артық немесе кемдігін көрсететін салыстырмалы шырай формалары толық қамтылды. Әрбір шырай формасының беретін семасы инофонға түсінікті түрде мысалмен өрнектелді. Мысалы: -лау/-леу – сапаның аздап арта түскенін немесе күңгірттенгенін; -ырақ, -ірек, -рақ, -рек – сапаның нақты артқанын немесе кемігенін; -ғыл / - ғылт / -қылт / -қылтым / -ғылтым – белгінің солғындап, әлсіз не көмескі түрде ғана көрінетіні нақты мысалдармен көрсетілді.

Біркелкі сындық белгінің бір-бірінен не өте артық, не өте кем екенін көрсететін күшейтпелі шырайдың формалары қамтылды. Әр форма инофонға коммуникацияда қолдануға жеңіл болуы үшін мысалдармен түсіндіріліп, ағылшынша аудармасы берілді.

Сонымен қатар сөздікте сын есімнің синтаксистік қызметі қамтылды. Сын есімнің сөйлемнің барлық мүшесі бола алатын әмбебаптығы мен заттана алатын қасиеті мысалдар арқылы көрсетілді. Бұл инофонға қазақ тілін коммуникацияда қолдануды жеңілдетеді әрі оңтайландырады. Сөздіктің грамматикалық минимумын әзірлеу барысында 200-ден астам сын есімді сөз және сөз тіркесі қамтылды. Әр грамматикалық форманың тудыратын мағынасы сипатталды.

САН ЕСІМ

Грамматикалық минимумда Қазақ тіліндегі сан есім сөз табының грамматикалық ерекшеліктері қарастырылып, ағылшын тіліндегі баламаларымен салыстырмалы талдау жүргізілді. Қазақ тілінде сан есім дара және күрделі болып бөлінеді. Ағылшын тіліндегі сан есімнің құрылымы да сондай.

Кесте 3 – Сан есімнің құрамына қарай бөлінісі
Таблица 3 – Классификация числительных по составу
Table 3 – Classification of Numerals by Structure

Жіктелу түрі	*Мысалдар*	*Ағылшын тіліндегі баламасы*
Тұлғасына қарай	Негізгі: екі, он Туынды: бірінші, бірер	Basic: two, ten Derived: first, some
Құрамына қарай	Дара: үш жүз Күрделі: он бес, бес жүз	Simple: three hundred Compound: fifteen, five hundred

Кесте 4 – Сан есімнің мағыналық топтарының сөздікте берілу үлгісі
Таблица 4 – Пример представления семантических групп числительных в словаре
Table 4 – Example of Presenting Semantic Groups of Numerals in the Dictionary

Топ	*Қазақша мысал*	*Ағылшынша аударма*
Есептік (Cardinal)	бір, екі, он, жүз	one, two, ten, hundred
Реттік (Ordinal)	бірінші, екінші	first, second
Жинақтық (Collective)	екеу, үшеу	two of them, three of them
Болжалдық (Approximate)	бірер, оншақты	about one, about ten

Ағылшын тіліндегі сан есім жүйесі қазақ тіліне қарағанда қарапайым әрі тұрақты. Негізгі айырмашылықтары төмендегідей:

1. Қазақ тіліндегі сан есімдердің мағыналық топтары жұрнақ жалғану арқылы жасалса, ағылшын тіліндегі сан есімдердің түрлері түбір тұлғасында беріледі.

2. Жинақтық, болжалдық, топтық сан есімдер ағылшын тілінде арнайы түрде берілмейді, баламалары сөз тіркестерімен немесе мөлшерді білдіретін сөздермен жеткізіледі (мысалы: *a few, about ten*).

3. Реттік сан есімдер екі тілде де тұрақты формада қолданылады (*first* – бірінші).

ЕСІМДІК

Қазақ тіліндегі есімдіктер алуан түрлі. Олардың алуандығы түрленімі мен түрлі қызметінен байқалады. Осы әралуандық пен жұмсалым қабілетін ашып көрсету мақсатында қазақ тіліндегі есімдіктердің 120-дан астам түрі жиналып, әрқайсысына жеке-жеке сипаттама берілді, кейбірінің тіркесімділік қабілеті көрсетілді. Сондай-ақ түрленуіне (жалғау формаларын қабылдауы – көптелуі, тәуелденуі, септелуі, жіктелуі) ерекше назар аударылып, түрленім тұлғалары жеке-жеке берілді. Мысалы, «Қашан?» есімдігі іс-әрекеттің, оқиғаның, құбылыстың мерзімін, уақытын сұрау үшін қолданылады. Етістікпен тіркесіп келеді. Түрленуі: ішінара септеледі (Кесте 5), бірақ тәуелденбейді, жіктелмейді, көптелмейді.

Кесте 5 – «Қашан» есімдігінің септелуі
Таблица 5 – Склонение местоимения «Когда»
Figure 5 – Declension of the Pronoun “When”

Септік	*Жекеше*	*Көпше*
Атау	Қашан?	-
Ілік	-	-
Барыс	Қашанға (дейін)?	-
Табыс	-	-

Кесте 5 жалғасы / Продолжение Таблицы 5 / Continuation of Table 5

Жатыс	-	-
Шығыс	Қашаннан?	-
Көмектес	-	-

Сондай-ақ ағылшын тілінің грамматикалық ерекшелігін ескеріп, меншіктік мағынаны білдіретін есімдіктер (possessive pronouns) атты бөлік қосылды: оған *менікі, сенікі, сіздікі, онікі, біздікі, сендердікі, сіздердікі, олардікі* сынды *-нікі, -дікі, -тікі* меншік мәнін үстеуші жұрнақтар арқылы жасалған бірліктер енгізілді.

ҮСТЕУ

Қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда үстеу сөз табының грамматикалық минимумға енгізілуі – тіл үйренушінің қимыл мен іс-әрекетті сипаттауын, уақыт, орын, себеп пен амалдық мағыналарды нақтылауын жеңілдетеді. Үстеу – етістікке, сын есімге, басқа үстеуге қатысты мағыналық дәлдік пен реңк қосатын, өзгермейтін сөз табы.

Грамматикалық минимумда ең жиі қолданылатын негізгі үстеулер таңдалады. Олар мағынасына қарай мынадай топтарға бөлінеді:

1. Уақыт үстеулері: бүгін (*today)*, қазір (*now*), кеше (*yesterday*), ертең (*tomorrow*)
2. Орын үстеулері: осында (*here*), анда (*there*), жоғары (*up*), төмен (*down*)
3. Амал (тәсіл) үстеулері: тез (*quickly*), жай (*slowly*), жақсы (*well*)
4. Себеп-салдар: бекерге (*for no reason*), әдейі (*intentionally*)
5. Күшейту, мөлшер: өте (*very*), тым (*too*), сәл (*a little*).

Ағылшын тілімен салыстырғанда, қазақ тілінде үстеулер көбінесе етістіктен бұрын орналасады, ағылшын тілінде етістіктен кейін орналасады:

Ол тез келді. – *He came quickly.*

Біз ертең барамыз. – *We will go tomorrow.*

Қазақ тілінде кейбір сын есімдер мен сан есімдер де контексте үстеу қызметін атқарады. Мысалы: Ол жақсы сөйлейді. (*жақсы* – here is an adverb meaning *well*). Ол екі рет келді. (*екі рет* – adverbial phrase: *twice*). Ағылшын тілімен салыстырғанда бұл функционалды икемділік үйренушіге күрделірек болуы мүмкін, сондықтан контекст арқылы түсіндіру қажет.

ЕТІСТІК

Грамматикалық минимуға етістіктің негізгі шақ формалары (осы шақ – оқып жатыр, өткен шақ – оқыды, келер шақ – оқиды), болымды/болымсыз түрлері (жазды – жазбады), бұйрық рай (жаз, кел), қалау рай (барғым келеді), тұйық етістіктер (бару, келу), етістік+көмекші етістік тіркестері (айтып отыр, келе жатыр), енгізілді. Бұл формалар тіл үйренушіге қарапайым сөйлем құрауға**,** қарым-қатынас жасауға жеткілікті негіз береді. Ағылшын тілімен салыстырғанда**,** қазақ тіліндегі етістік жүйесі жіктік жалғау арқылы субъектіні білдіреді (мен жазамын – *I write*), ал ағылшын тілінде бұл бөлек есімдіктермен беріледі. Сонымен қатар етістіктің шақтық жүйесі күрделі формалар арқылы жасалып, көмекші етістіктермен тіркесуі жиі кездеседі (келе жатыр, айтып отыр), бұл – грамматикалық минимумда ерекше назар аударуды қажет ететін тұс.

ЕЛІКТЕУ СӨЗ

Ағылшын тілінде еліктеу сөздерге толыққанды балама табу қиын, себебі еліктеу сөздер көбіне контекстік аудармамен немесе грамматикалық сипаттамамен беріледі. Қазақ тілінде олар дербес немесе көмекші етістікпен тіркесіп**,** сөйлем мүшесі ретінде қолданылады.

Қазақ тілінің сөз таптары жүйесінде ерекше мағына-қызметке ие еліктеу сөздер грамматикалық минимумда тіл үйренушіге тілдің бейнелілік, табиғи дыбысты жеткізу қабілетін, сондай-ақ қимыл мен іс-әрекеттің сипаттарын меңгерту үшін енгізіледі. Бұл сөз табы қазақ тілінің ұлттық-танымдық ерекшелігін де айқын көрсетеді.

Еліктеу сөздер мағынасына қарай екіге бөлінеді:

1. Еліктеу дыбыс сөздер – табиғаттағы немесе адамның, жан-жануардың дыбысын білдіреді: тырс (*a knock*), сылдыр (*a light splash*), гүрс (*a thud*), маңырау (*bleating*).

2. Еліктеу қимыл сөздер – қимыл мен әрекеттің бейнесін білдіреді: жалт (suddenly turned), зыр (quick movement). Мысалы: Тырс еткен дыбыс естілді. – *A knock was heard.* Ол жалт бұрылды. – *He turned suddenly.*

ОДАҒАЙ

Одағайлар – сөйлеу тіліне эмоциялық бояу, экспрессивтілік беретін, тілді жандандыратын бірліктер. Грамматикалық минимумда жиі қолданылатын, тұрмыстық коммуникацияда кездесетін одағайлар ғана іріктеледі. Олар интонация, ым-ишара сияқты қосымша белгілермен бірге түсіндіріледі. Ағылшын тілінде де эмоцияны білдіретін одағайлар (*interjections*) бар: *Wow, Oh no, Yay, Aha*, бірақ қазақ тіліндегі кейбір ұлттық-мәдени реңктері бар одағайлардың тікелей баламасы жоқ. Мысалы, *Астапыралла!* (*religious shock*), *Тфә!* (disapproval/spitting) секілді сөздер тек контекст арқылы түсіндіріледі**.**

ШЫЛАУ

Минимумға ең жиі қолданылатын жалғаулық шылаулар (және, бірақ, не, немесе), септеулік шылаулар (үшін, туралы, дейін, кейін) және демеуліктер (ғана, да, ғой, қой) енгізіледі. Бұл шылаулардың көмегімен тіл үйренуші қарапайым себеп-салдар, талғау, салыстыру, нақтылау мәндерін бере алады. Ағылшын тілінде шылаулардың баламасы ретінде prepositions, conjunctions, particles қолданылады (*and, but, for, about, after т.б.*), дегенмен кейбір қазақ шылауларының эмоциялық реңкі мен сөйлеу стиліндегі қызметі (мысалы, ғой, қой, -ақ) ағылшын тіліне тікелей аударылмайды, тек контексте түсіндіріледі. Грамматикалық минимумға ең жиі кездесетін, сөйлеуде белсенді қолданылатын 15 – 20 шылау енгізілуі керек. Оларды әртүрлі сөйлеу жағдаятында қолдануға дағдыландырса, тіл үйренушінің қазақ тіліндегі мәтінді түсіну және сөйлем құрау қабілеті артады.

Қорытынды

Қорыта келе, қазақ тілін шет тілі ретінде оқытуда грамматикалық минимумды жүйелеу – тіл үйренушінің коммуникативтік қажеттіліктеріне сай, оңтайлы әрі нәтижелі тілдік орта қалыптастырудың маңызды шарты. Бұл мақалада ұсынылған теориялық және әдістемелік негіздер қазақ тілінің грамматикалық бірліктерін іріктеуде жиілік, құрылымдық жеңілдік, мәдени-танымдық маңыздылық сияқты өзекті өлшемдерді ескеру қажеттігін көрсетті. Қазақ тіліндегі зат есім, сын есім, сан есім, етістік, есімдік, үстеу, модаль сөздер, шылау және одағай сияқты негізгі сөз таптарының грамматикалық категориялары, тіркесу үлгілері мен функционалдық қызметтері контрастивті талдау арқылы көрсетілді. Грамматикалық минимум тек тіл үйренушінің сөздік қорын байытумен шектелмейді, оның коммуникативтік құзыретін қалыптастыруға, сөйлем құру мен сөйлесім әрекетінде дұрыс қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мәдени-танымдық компонентті ескеру қазақ тілін үйренушілердің ұлттық ерекшеліктерді меңгеруіне ықпал етеді. Алынған нәтижелер «Қазақ тілінің лексика-грамматикалық сөздігі» жобасында грамматикалық материалды ғылыми-әдістемелік тұрғыдан жүйелеуге және тиімді қолдануға негіз болады.

Жалпы алғанда, грамматикалық минимумды анықтау – оқыту үдерісін ғылыми негізде оңтайландыруға, оқулықтар мен оқу құралдарын тіл үйренушінің деңгейіне бейімдеуге, сөйлеу әрекетінің барлық түрлері бойынша қажетті дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді. Алдағы уақытта қазақ тілінің грамматикалық жүйесін шет тілі ретінде оқытуда қолдануға арналған лексика-грамматикалық сөздіктерді дайындауда осы зерттеу нәтижелерін қолдану тиімді болмақ.

Әдебиеттер

Андрюшина Н.П., Козлова Т.В. Лексический минимум по русскому языку как иностранному. Элементарный уровень. Общее владение / (электронное издание). – 5-е изд. – СПб.: Златоуст, 2015. – 80 с.

Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі. / Жалпы ред. басқ.: Е.З. Қажыбек, А.М. Фазылжанова. – Алматы: Дәуір, 2016. – 1472 б.

Жанпейісов Е.Н. Қазақ тілінің этномәдени лексикасы (М. Әуезов шығармалары негізінде). – Алматы: Ғылым, 1989. – 280 б.

Жұмаділ Ж. Тіл үйренемін десеңіз… // Ана тілі: сайт. – URL: https://anatili.kazgazeta.kz/news/63638 (қол жеткізу күні: 20.07.2025).

Козлова Н.А., Мартынова М.А. Мы в России: Лексико-грамматический словарь. Учебный комплекс по развитию речи для изучающих русский язык как иностранный. – Москва: Русский язык. Курсы, 2014. – 368 с. –

ISBN 978-5-88337-320-5.

Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік): Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.

Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр: Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Т. 1. – Алматы: Сардар, 2014. – 520 б.

Лексический минимум по русскому языку как иностранному. Первый сертификационный уровень. Общее владение. / Н. П. Андрюшина и др. – 7-е изд. – СПб.: Златоуст, 2014. – 200 с.

Манкеева Ж.А. Тіл мен мәдениет: Ұлттық менталитетті тіл арқылы тану. – Алматы: Ғылым, 1997. – 240 б.

Чакликова А.Т. Научно-теоретические основы формирования межкультурнокоммуникативной компетенции в условиях информатизации иноязычного образования: дис. ... докт. пед. наук. – Алматы, 2009. – 272 с.

Dziemianko, A. The usefulness of graphic illustrations in online dictionaries // ReCALL. 2022. Vol. 34, No. 2. P. 218-234. DOI: 10.1017/S0958344021000264.

EF SET [Электронды ресурс]. https://www.efset.org/ru/cefr/ (Пайдаланылған күні: 05.09.2025)

Longman. Longman language activator: Helps you write and speak natural English. Harlow: Pearson Education Limited, 2002. 1636 p.

Mayor, M. (ред.). Longman collocations dictionary and thesaurus. Harlow: Pearson Education Limited, 2013. 1463 p.

Momynova, B.K., Slyambekov, Q.B., Soltanbekova, A.A., Imangazina, M.A., Ramazanov, T.B. The fourth generation of academic Kazakh grammar // Новые исследования Тувы. 2024. №3. С. 326-340. DOI: https://doi.org/10.25178/nit.2024.3.20.

Nelson, D.L., Reed, U.S., Walling, J.R. Pictorial superiority effect // Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory. 1976. Vol. 2. No.5. P. 523-528.

Paivio, A. Imagery and Verbal Processes. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1979. 608 p.

Shelestova, T., Zhetpisbayeva, B., Kazimova, A. Picture-based vocabulary acquisition: Effectiveness of visual tools in foreign language instruction // International Electronic Journal of Elementary Education (IEJEE). 2017. No.2. P. 164-170.

Trappes-Lomax, H. Oxford learner’s wordfinder dictionary. Oxford: Oxford University Press, 1997. 538 p.

References

Andrjushina, N.P., Kozlova, T.V. (2015) Leksicheskij minimum po russkomu jazyku kak inostrannomu: Jelementarnyj uroven'. Obshchee vladenie (jelertronnoe izdanie). St. Peterburg: Zlatoust. 80 s. [Andryushina, N.P., Kozlova, T.V. (2015) Lexical Minimum in Russian as a Foreign Language: Elementary Level. General Proficiency (5th ed., electronic edition). St. Petersburg: Zlatoust, 80 p.] (in Russian)

Chaklikova, A.T. (2009) Nauchno-teoreticheskie osnovy formirovanija mezhkul'turnokommunikativnoj kompetencii v uslovijah informatizacii inojazychnogo obrazovanija (Doctoral dissertation). Almaty, 272 s. [Chaklikova, A.T. (2009) Scientific and Theoretical Foundations of Forming Intercultural Communicative Competence in Informatized Foreign Language Education: Doctoral Dissertation. Almaty, 272 p.] (in Russian)

Dziemianko, A. (2022) The Usefulness of Graphic Illustrations in Online Dictionaries. ReCALL. Vol. 34. No.2. P. 218–234. https://doi.org/10.1017/S0958344021000264 (in English)

EF SET [Electronic Resource]. https://www.efset.org/ru/cefr/ (date of Use: 05.09.2025). (in English)

Kozlova, N.A., Martynova, M.A. (2014). My v Rossii: Leksiko-grammaticheskij slovar'. Uchebnyj kompleks po razvitiju rechi dlja izuchajushchih russkij jazyk kak inostrannyj. Moskva: Russkij jazyk. Kursy, 368 s. [Kozlova, N.A., Martynova, M.A. (2014) We are in Russia: Lexico-Grammatical Dictionary. A Speech Development Course for Learners of Russian as a Foreign Language. Moscow: Russian Language. Course, 368 p.] (in Russian)

Longman. (2002) Longman Language Activator: Helps You Write and Speak Natural English. Harlow: Pearson Education Limited, 1636 p. (in English)

Mankeeva, Zh. (1997) Til men madeniet: Ulttyq mentalitetti til arqyly tanu. Almaty: Gylym, 240 b. [Mankeyeva, Zh. (1997). Language and Culture: Understanding National Mentality Through Language. Almaty: Gylym, 240 p.] (in Kazakh)

Mayor, M. (Ed.). (2013). Longman Collocations Dictionary and Thesaurus. Harlow: Pearson Education Limited, 1463 p. (in English)

Momynova, B.K., Sljambekov, Q.B., Soltanbekova, A.A., Imangazina, M.A., Ramazanov, T.B. (2024) The Fourth Generation of Academic Kazakh Grammar. New Studies of Tuva. No.3. P. 326–340. https://doi.org/10.25178/nit.2024.3.20 (in English)

Nelson, D.L., Reed, U.S., Walling, J.R. (1976) Pictorial Superiority Effect. Journal of Experimental Psychology: Human Learning and Memory. Vol. 2. No.5. P. 523-528. (in English)

Paivio, A. (1979) Imagery and Verbal Processes. New York: Holt, Rinehart & Winston, 608 p. (in English)

Qaidar, A. (2009) Qazaqtar ana tili aleminde (jetnolingvistikalyq sozdik): Adam. Almaty: Dajk-Press, 784 b. [Kaidar, A. (2009) Kazakhs in the World of Their Native Language (Ethnolinguistic Dictionary): Adam. Almaty: Dayk-Press, 784 p.] (in Kazakh)

Qaidar, A. (2014) Gylymdagy gumyr: Maqalalar, bajandamalar zhinagy (Vol. 1). Almaty: Sardar, 520 b. [Kaidar, A. (2014) A Life in Science: Collection of Articles and Presentations (Vol. 1). Almaty: Sardar, 520 p.] (in Kazakh)

Shelestova, T., Zhetpisbayeva, B., Kazimova, A. (2017) Picture-Based Vocabulary Acquisition: Effectiveness of Visual Tools in Foreign: Language Instruction. International Electronic Journal of Elementary Education (IEJEE). No.2. P. 164-170. (in English)

Trappes-Lomax, H. (1997) Oxford Learner's Wordfinder Dictionary. Oxford: Oxford University Press, 538 p. (in English)

Zhalpy bilim berudegi qazaq tilining zhiilik sozdigi (2016) Zhalpy red. basq. Qazhybek, E.Z., Fazylzhanova, A.M. Almaty: Dauir, 1472 b. [Frequency Dictionary of the Kazakh Language in General Education. General Editor: Kazhybek, Ye.Z., Fazylzhanova, A.M. Almaty: Dauir, 1472 p.] (in Kazakh)

Zhanpeisov, E.N. (1989) Qazaq tilining jetnomadeniettik leksikasy (M. Äuezov shygarmalary negizinde). Almaty: Gylym, 280 b. [Zhanpeissov, Ye.N. (1989) Ethnocultural Vocabulary of the Kazakh Language (Based on the works of M. Auezov). Almaty: Gylym, 280 p.] (in Kazakh)

Zhumadil, Zh. (2025) Til ujrenemin desengiz… Ana tili (Language): website. URL: https://anatili.kazgazeta.kz/news/63638 (qol zhetkizu kuni: 20 mausym). [Zhumadil, Zh. If You Want to Learn a Language… Ana tili: website. URL: https://anatili.kazgazeta.kz/news/63638 (Accessed July 20).] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 08.08.2025.

© Кегенбекова А.Д., Солтанбекова А.А., Кайырбекова У.С., 2025
© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2025

CC BY 4.0

Article/Мақала/Статья
IRSTI 16.21.47 https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-224-238

Sandugash Mettibayeva[1*], Indira Baissydyk[2], Rauan Dossymbekova[3]
[1*]Corresponding Author, Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-8761-2103 E-mail: sandugashm2015@inbox.ru
[2]Doctor of Philosophy (PhD), Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-5013-4398 E-mail: i.baissydyk@gmail.com
[3]Doctor of Philosophy (PhD), Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-9556-0403 E-mail: rauan-d@mail.ru

THE ROLE OF INVECTIVE VOCABULARY IN SPEECH ETIQUETTE AMONG THE YOUTH OF KAZAKHSTAN

Abstract. The present article is devoted to the role of invective vocabulary among the youth of Kazakhstan in modern society. It defines the sense and purpose of invective vocabulary, as well as its types of meaning. The study observes changes in the direction and function of invective vocabulary in peer-reviewed linguistic articles published over the last three years. The objective of the article is to highlight the role of invective vocabulary in the linguistic discourse of modern society. To achieve the objective, the article sets the following tasks: 1) to conduct a survey among Kazakh- and Russian-speaking audiences aged 18-40; 2) to determine the purpose and function of using invective vocabulary based on the obtained data; 3) to analyze invective vocabulary as a separate linguistic unit expressing national identity. The research showed that invective vocabulary is frequently used to express anger and indignation. While the use of obscene language is generally perceived as less acceptable in the Kazakh-speaking environment, the survey results indicate a higher level of tolerance toward such language among the Russian-speaking respondents. This is attributed to differences in mentality and upbringing. Furthermore, the linguistic and cultural analysis was focused on the words “it”, “shoshqa”, and “mal” (English “dog”, “pig”, “cattle”). It has been discovered that certain linguistic units may have different meanings in one language, but not necessarily have negative connotations in another language.

Keywords: invective vocabulary; speech etiquette; common lexicon; young people; communication culture
For citation: Mettibayeva, S., Baissydyk, I., Dossymbekova R. The Role of Invective Vocabulary in Speech Etiquette among the Youth of Kazakhstan. *Tiltanym*, 2025. No.4 (100). P. 224-238.
DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-224-238

Сандуғаш Әбдіқалиққызы Меттибаева[1*], Индира Болатбекқызы Байсыдық[2], Рауан Өрікбайқызы Досымбекова[3]
[1*]автор-корреспондент, докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-8761-2103 E-mail: sandugashm2015@inbox.ru
[2]философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор м.а., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-5013-4398 E-mail: i.baissydyk@gmail.com
[3]философия докторы (PhD), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-9556-0403 E-mail: rauan-d@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ СӨЙЛЕУ ЭТИКЕТІНДЕГІ ИНВЕКТИВТІ ЛЕКСИКАНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Бұл мақала қазіргі қоғамдағы Қазақстан жастарының тілдік қолданысындағы инвективті лексиканың рөліне арналған. Жұмыста инвективті лексиканың мәні мен мақсаттары, сондай-ақ оның мағыналық түрлері айқындалады. Соңғы үш жылда жарияланған рецензияланған лингвистикалық мақалалардағы инвективті лексиканың бағыты мен қызметіндегі өзгерістер талданады. Мақаланың мақсаты – инвективті лексиканың қазіргі қоғам тілдік дискурсындағы орнын айқындау. Бұл мақсатқа жету үшін зерттеу алдына келесі міндеттер қойылды: 1) 18-40 жас аралығындағы қазақ және орыс тілді аудитория арасында сауалнама жүргізу; 2) алынған деректер негізінде инвективті лексиканы қолданудың мақсаты мен қызметін анықтау; 3) инвективті лексиканы ұлттық бірегейлікті білдіретін жеке тілдік бірлік ретінде талдау. Зерттеу нәтижелері инвективті лексиканың көбінесе ашу, күйіну сияқты эмоцияларды білдіру үшін қолданылатынын көрсетті. Объективті емес сөздерді қолдану қазақтілді ортада әдетте қолайсыз құбылыс ретінде қабылданса, сауалнама нәтижелері орыстілді респонденттердің мұндай лексикаға анағұрлым төзімді екенін көрсетті. Бұл жағдай менталитет пен тәрбие ерекшеліктерімен түсіндіріледі. Сонымен қатар «ит», «шошқа», «мал» сөздеріне лингвистикалық және мәдени талдау жүргізілді (ағылшын тілінде –

“dog”, “pig”, “cattle”). Зерттеу белгілі бір тілдік бірліктердің бір тілде бірнеше мағынаға ие бола алатынын, алайда басқа тілдерде міндетті түрде жағымсыз коннотация тудырмайтынын анықтады.

Тірек сөздер: инвективті лексика; сөйлеу этикеті; жалпы лексика; жастар; қарым-қатынас мәдениеті

Сілтеме жасау үшін: Меттибаева С.Ә., Байсыдық И.Б., Досымбекова Р.Ө. Қазақстан жастарының сөйлеу этикетіндегі инвективті лексиканың рөлі. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). 224-238-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-224-238

Сандугаш Абдикаликовна Меттибаева[1*], Индира Болатбеккызы Байсыдык[2], Рауан Орикбаевна Досымбекова[3]

[1*]автор-корреспондент, докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-8761-2103 E-mail: sandugashm2015@inbox.ru

[2]доктор философии (PhD), и.о. ассоциированного профессора, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-5013-4398 E-mail: i.baissydyk@gmail.com

[3]доктор философии (PhD), Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-9556-0403 E-mail: rauan-d@mail.ru

РОЛЬ ИНВЕКТИВНОЙ ЛЕКСИКИ В РЕЧЕВОМ ЭТИКЕТЕ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЁЖИ

Аннотация. Данная статья посвящена анализу роли инвективной лексики в речевом поведении казахстанской молодёжи в условиях современного общества. Определяются сущность и функции инвективной лексики, а также раскрываются её основные семантические типы. Рассматриваются изменения направленности и функций инвективной лексики на материале рецензируемых лингвистических статей, опубликованных за последние три года. Цель статьи заключается в выявлении роли инвективной лексики в современном лингвистическом дискурсе. Для достижения данной цели были поставлены следующие задачи: 1) проведение опроса среди казахо- и русскоязычной аудитории в возрасте от 18 до 40 лет; 2) определение целей и функций использования инвективной лексики на основе полученных данных; 3) анализ инвективной лексики как самостоятельного языкового явления, выражающего элементы национальной идентичности. Результаты исследования показали, что инвективная лексика часто используется для выражения гнева и возмущения. В то время как в казахоязычной среде употребление обсценной лексики в целом воспринимается как менее приемлемое, результаты опроса свидетельствуют о более высокой степени толерантности к подобной лексике среди русскоязычных респондентов, что объясняется различиями в менталитете и особенностями воспитания. Лингвистический и культурный анализ проведён на материале слов «ит», «шошқа» и «мал» (в английском языке – “dog”, “pig”, “cattle”). Установлено, что отдельные языковые единицы могут обладать различными значениями в одном языке и при этом не иметь отрицательных коннотаций в другом.

Ключевые слова: инвективная лексика; речевой этикет; общеупотребительная лексика; молодежь; культура общения

Для цитирования: Меттибаева С.А., Байсыдык И.Б., Досымбекова Р.О. Роль инвективной лексики в речевом этикете Казахстанской молодёжи. *Tiltanym,* 2025. №4 (100). С. 224-238. (на англ. яз.)

DOI: https://doi.org/10.55491/2411-6076-2025-4-224-238

Introduction

In contemporary society, it is clear that the use of vulgar language has become widespread in communication. Unfortunately, even children and elderly individuals are not immune to using inappropriate language. Despite the increasing prevalence of this phenomenon, it is important to adhere to the laws of speech etiquette to regulate communication in society. While vulgar language may be a linguistic layer of our language, its frequent use can negatively impact relationships and increase aggression in society. In linguistics, invective vocabulary refers to insulting and offensive words. According to I. Zhelvis, the founder of invectology, invectives are linguistic units with offensive potential (Zhelvis, 2022). A person’s honour, conscience, identity and linguistic personality can be verbally oppressed and attacked by another linguistic personality. This can be particularly distressing for those who are already struggling with social issues. Although invective language is usually associated with anger, it has increasingly been used for other purposes as well. Invective vocabulary has been developing for many centuries and represents a complex lexical layer. The Kazakh language is a rich language with a wide vocabulary. But there is a question: Why do we use vulgar language and profanity to express or control our emotions? In fact, this is a barometer reflecting a person’s intelligence level. A person who cannot control their emotions cannot control their expressions either. A

Kazakh saying “If you keep the bulrush free, it will cut your hand” is used to highlight the issue of immorality, vulgarity of language, and profanity among young people. The article aims to compare the use of invective vocabulary among Kazakh and Russian-speaking youth in Kazakhstan in order to determine the language discourse. To achieve this, we shall study both language audiences simultaneously, considering that Kazakh is the state language and Russian is the official language.

Invective refers to the act of speaking harshly to someone or something, using swearing, obscene language, blasphemy, abuse, or scolding. The term is derived from Latin and means to speak profanity. In modern research, invective is broadly defined as any linguistic manifestation of human hatred and anger that is perceived as insulting. In its narrow sense, it is a word that insults a person with the help of prohibited linguistic means.

For linguistic examination, invective can be classified into two types of linguistic aggression: 1) invective aggression, which refers to the emotional state of a speaker, such as dissatisfaction, hatred, or anger towards a person; 2) invective intention, which refers to the communicative goal of a speaker, such as an intention to harm, discredit, or cause behavioral damage to a person.

Materials and methods

The study aimed to investigate the use and communication of invective vocabulary among Kazakhstani youth. A questionnaire, consisting of 18 questions and divided into three sections, was carried out. The first section assesses knowledge of young individuals regarding invective vocabulary. The objective of the second section is to reveal an emotional response of young people to invective vocabulary. The type of reaction which the youth usually have when hearing such expressions from friends, family members, or in public places has been determined. The third section is focused on frequency and extent of young people’s use of invective vocabulary. Answers to such questions as when, why, how, under what circumstances the youth allow themselves to use the invective vocabulary have been obtained. The respondents answered when it is possible to use the invective vocabulary and the alternatives of it. 30 participants aged 18-45 took part in the questionnaire, 80% of them were women and 20% were men. The study found out that the use of invective vocabulary is often impacted by emotions and social situations, such as interactions with friends and family in public places. Due to bilingualism in Kazakhstan the questionnaire was sent to both Russian speaking and Kazakh speaking audiences. The results indicated that 95% of the respondents were proficient in Kazakh, 45% spoke Russian, 10% spoke English, and 5% spoke Chinese. The questionnaire was completed by 37 Chinese citizens studying in Kazakhstan, including 27 males and 10 females.

Literature review

The study of invective vocabulary occupies an important place in modern linguistics, psychology, conflict studies, and sociocultural research. Many scholars emphasize that invective is not merely a set of taboo expressions but a complex communicative phenomenon shaped by cultural, psychological, and social factors. In this regard, the works of researchers who examine linguistic aggression, profanity, speech etiquette, and interpersonal conflict form the conceptual basis for understanding the role of invectives in the speech behavior of Kazakhstani youth.

One of the broad directions in the study of invective vocabulary is related to the social and cultural nature of swearing. V.I. Zhelvis (Zhelvis, 2022) and V.Yu. Mikhailin (Mikhailin, 1997), analyzing the historical development of Russian obscene vocabulary, demonstrates that profanity functions as a sociocultural phenomenon deeply rooted in everyday communication. Their observations help explain why youth communities tend to normalize invective expressions. The research of P.P. Banman (Banman, 2013) further expands this view by describing invective as a marker of group differentiation within the “friend-foe” communicative opposition. According to the author, invective vocabulary often performs expressive, identificational, and boundary-setting functions.

Studies focusing on youth subcultures reveal the psychological mechanisms behind the use of invective. E.P. Chernobrovkina and R.S. Suvorovtseva (Chernobrovkina, Suvorovtseva, 2011) showed that speech aggression among young people may serve both defensive and offensive strategies, depending on social circumstances. Similar tendencies are noted in the works of I.V. Meshkova and L.P. Zavyalova (Meshkova, Zavyalova, 2021), who discovered that modern youth increasingly demonstrate tolerance toward profanity and consider it a neutral component of informal communication.

These findings correspond with observations by G.M. Mandrikova (Mandrikova, 2011), who highlights the prevalence of invective vocabulary in the student environment.

Another significant direction in the literature concerns the psychological and developmental impact of invective language. According to E.S. Burdina (Burdina, 2023), frequent exposure to profanity negatively affects the emotional and intellectual development of children and adolescents. Her conclusions align with the views of Yu.A. Klayberg (Klayberg, 2001), who connects deviant speech practices with emotional dysregulation and the inability to control reactions during interpersonal conflicts. This psychological aspect is further developed in the works of L.V. Kulumbegova (Kulumbegova, 2014) and L.A. Brusenskaya (Brusenskaya, 2016), who note that value orientations and conflict competence determine how individuals choose linguistic strategies, including the use of aggressive speech.

The sociolinguistic dimension of invective is also explored in relation to media and digital communication. O.P. Yermakova (Yermakova, 2001) and O.V. Patseba (Patseba, 2009) argues that mass communication contributes to the spread of linguistic aggression, particularly through the constant presence of conflict-laden discourse in news and social networks. Their observations are especially relevant in Kazakhstan, where digital platforms serve as key communication channels for young people, shaping their vocabulary and norms of interaction. These conclusions correspond with the findings of Yu.A. Panov (Panov, 2000), who links the expansion of reduced vocabulary to broader socio-economic changes.

In the Kazakh linguistic context, special attention is paid to the national and cultural specifics of invective vocabulary. The Dictionary of the Kazakh Literary Language (2011) and works of B.K. Momynova (Momynova, 2005) describes the evaluative, metaphorical, and socio-cultural layers of Kazakh lexicon, including expressions related to animal imagery, kinship, and social status. Such linguistic elements reflect the worldview of the Kazakh people and provide a basis for understanding why certain invectives carry strong emotional weight in Kazakh-speaking communities.

Modern research addressing the classification and technological analysis of Kazakh profanity is presented in the work of A.B. Toktarova (Toktarova, 2023), who proposed a detailed typology of obscene lexicon and developed computational methods for its identification. This contribution is critical for contemporary studies, given the active use of digital platforms by youth.

Another important area of scholarship pertains to speech etiquette and the cultural value of appropriate communication. The study by G.R. Bakhtiyarova, A.A. Meirkhanova, and R.T. Sagadatov (Bakhtiyarova, Meirkhanova, Sagadatov, 2023) emphasizes the role of classical Kazakh literature, especially Abai's works, in shaping ethical communication practices and fostering respect, politeness, and self-restraint. These insights highlight a contrast between traditional norms of respectful speech and the increasing normalization of invective vocabulary among the younger generation.

Finally, several authors explore the intersection of linguistic aggression and legal or ethical aspects of communication. A.T. Ratbekova (Ratbekova, 2020) examines language conflicts within the framework of forensic linguistics, noting that invective expressions may escalate into legally relevant speech offenses. M.A. Rumyantseva (Rumyantseva, 2021) similarly argues that invective in the political and public sphere reflects broader social attitudes and levels of cultural tolerance.

Overall, the surveyed literature confirms that invective vocabulary is a multifaceted linguistic phenomenon influenced by cultural traditions, psychological factors, digital communication, and shifting social norms. These studies collectively provide the theoretical foundation for analyzing how and why Kazakhstani youth integrate invective expressions into everyday communication and how this practice interacts with expectations of speech etiquette in modern society.

Results and discussions

The survey results indicate that young people are aware of invective vocabulary, defining it as special words which *include profanity, obscene words, dysphemisms, rude speech, insulting words, and a set of abusing words or expressions used in conflict situations that are often insulting to the speaker*. They have a clear understanding that these invective words are the words mortifying somebody's pride and dignity. Additionally, the survey has detected that 45% of the respondents reported using invective vocabulary often, while another 45% reported not using it at all. Furthermore, 10% of the respondents

reported that they always use honorific language in their daily speech. It is worth noting that the responses from the Russian-speaking audience differed slightly.

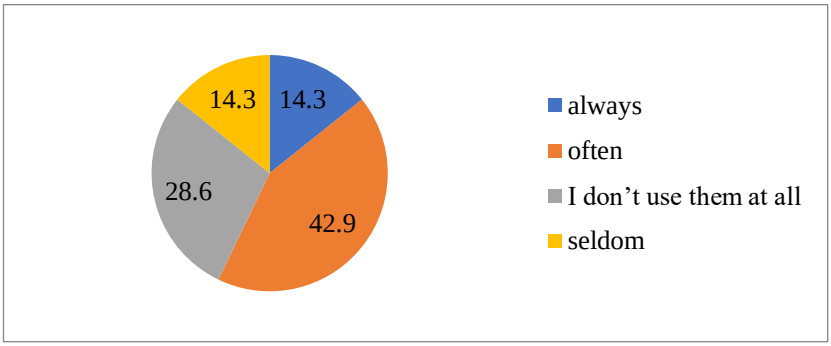

Figure 1 – Frequency of Invective Vocabulary Usage in Daily Life
Сурет 1 – Күнделікті өмірде инвективті лексиканың қолданылу жиілігі
Рисунок 1 – Частота употребления инвективной лексики в повседневной жизни

The result of the survey allows us to make an estimation of vulgar language usage in society. A researcher I.V. Meshkova in her works expresses concern about this trend among young people. While some may argue that vulgar vocabulary is acceptable in certain contexts, it is commonly used in everyday speech among young people everywhere. A passive approach to obscene vocabulary can lead to its proliferation in other areas of life (Meshkova, 2021). Another observation made during the research was the influence of national mentality or language. However, it is important to note that this does not imply that one nation is more bad-mannered than another. In their research, G.R. Bakhtiyarova, A.A. Meirkhanova, and R.T. Sagadatov focused on the communication culture among student youth. According to their conclusion, communication culture refers to observance of cultural norms, etiquette, and restrictions in communication. It encompasses communicative, interactive, receptive, and speaking skills, as well as flexibility and the ability to correctly choose oral and written means of communication and their forms of interaction by using the possibility to establish feedback (Bakhtiyarova, Meirkhanova, Sagadatov, 2023). From this it can be concluded that: The clarity of a young person's language can also affect communication. Based on this, it seems that young people use invectives to express their freedom of thought. G.M. Mandrikova in her article titled "Invective vocabulary in student speech", argues that the language of young people has become coarse. She identifies various factors that contribute to this trend and draws the conclusion that: "Among other factors age is a significant factor that can influence the use of invective. When discussing the use of invective and its frequency among different age groups, it is important to note that young people tend to use invectives more frequently. A simple observation of modern youth's speech, particularly among students, reveals that an invective is a common means of communication and a defining element of youth slang' (Mandrikova, 2016). The researcher G.M. Mandrikova conducted a comparative study of the use of invective vocabulary among Russian and Polish youth. The results of our survey also indicate that this trend has taken hold among the youth of Kazakhstan as well.

E.P. Chernobrovkina, R.S. Suvorovtsev, Yu.A. Klayberg, I.V. Meshkova, and L.P. Zavyalova and other linguists and scholars have conducted research on the spread of invective vocabulary and the reasons for its frequent use. According to their opinion: mass media, social media, and the internet are the primary causes of such a wide spread of the invective vocabulary and weakening of their unpleasant connotations. It goes without saying that globalization has brought both positive and negative aspects. The values of language, culture, religion, nationality, and universality have been changing due to it. In our study, we found that the impact of the Internet on the spread of invective vocabulary is minimal.

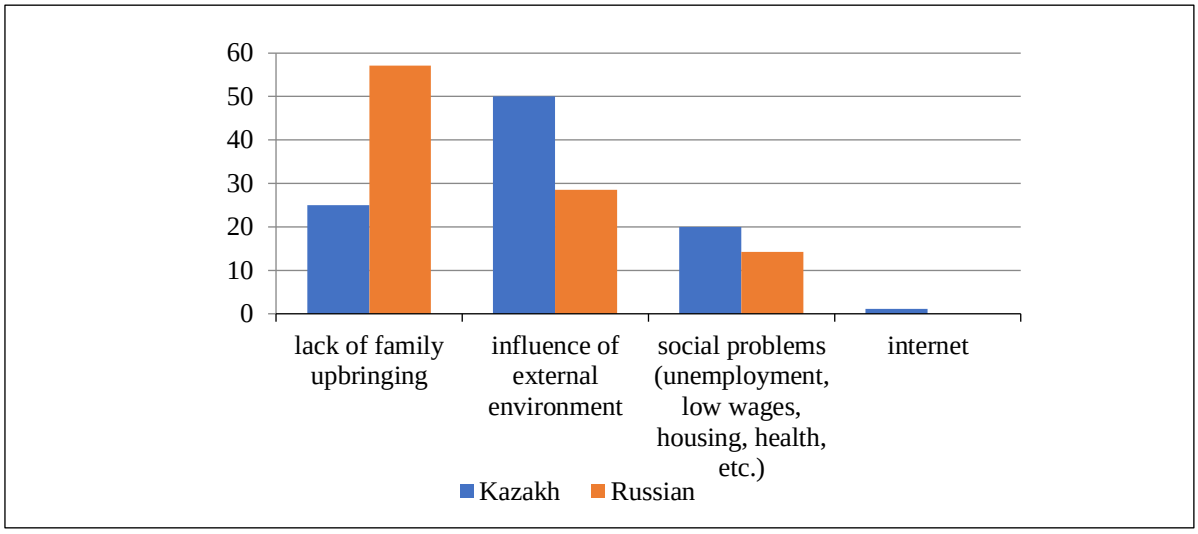

Figure 2 – Factors Influencing InvectiveVocabulary
Сурет 2 – Инвективті лексикаға әсер ететін факторлар
Рисунок 2 – Факторы, влияющие на инвективную лексику

There is a significant difference between the preferences of the Russian-speaking and Kazakh-speaking audiences regarding the factors that influence a child's development. The Russian-speaking audience believes that family upbringing plays a primary role, while the Kazakh-speaking audience believes that external factors such as friends, school, and neighbors have a greater impact. It is important to note that the term "external environment" encompasses a wide range of societal factors. Traditionally, the family is considered the primary institution for a child's personality. Its influence is particularly significant during a child's early years and surpasses that of other educational influences such as school, mass media, street influence, and friends. However, some families may inadvertently expose children to profanity in certain speech situations, without providing an explanation of these words' meaning. The child concludes that the presence of profanity is normal as everyone says so.

The impact of abusive language on communication is a topic that has divided opinions among Kazakh and Russian audiences. While the Russian-speaking audience considers the use of invective vocabulary in everyday communication to be normal, only 10 percent of the Kazakh speaking respondents share this view. Moreover, 15 percent of this group even believe that the use of such language can break their relationship. Both groups agree that the use of invective vocabulary in speech etiquette has a general effect on language and interpersonal communication.

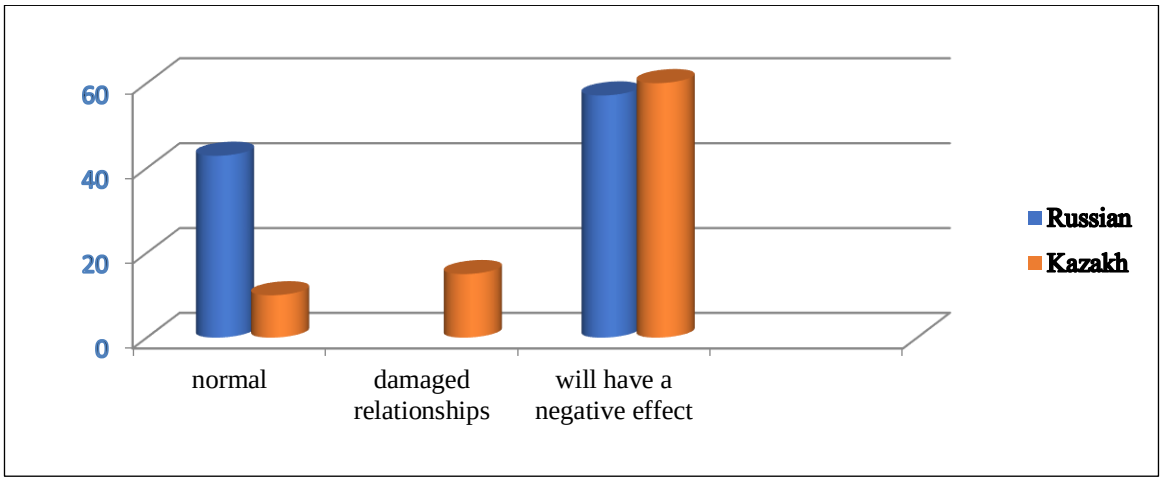

Figure 3 – The Effect of Swear Words on Relationships
Сурет 3 – Балағат сөздердің қарым-қатынасқа әсері
Рисунок 3 – Влияние ненормативной лексики на отношения

Yermakova O., Zhelvis V.I., Mikhailin V.Yu., Patseba O.V., Sedov K.F., et al. investigated in their studies the role of profanity in communication and have concluded that habitual use of profanity during times of emotional stress indicate negative changes in personality. This behaviour does not lead to constructive problem-solving, but rather indulges in vindictiveness. In current socio-cultural conditions, formation of language communication has become a crucial task in education and training. It is important for children and teenagers to understand the significance of using beautiful and correct speech from an early age. The use of invective vocabulary in communication can have a negative impact and should be avoided. However, based on the response of women aged 26-35, it appears that invective language is becoming more socially acceptable. It is worthy to mention that this does not necessarily mean that it should be used frequently or without consideration. The use of such language can still convey a sense of anger or hostility, even if it is not intended.

Using invective language is considered offensive and can affect communication. The reasons for this may be as follows (in the example of the given answers):

- *Because a person takes such words very seriously;*
- *Yes, it has a negative effect, because it is an indicator of a personal culture and is an obstacle to communication;*
- *Yes, because it can lead to problems such as insulting the personality of some people or violating the individual rights of a person in society;*
- *a person will be disappointed;*
- *can't control their emotions, that's why the offend people;*
- *everything depends on the context;*
- *Yes, it affects the general mood of the person;*
- *Yes, because the conscious or unconscious purpose of using invective is to insult and cast a negative tone on the relationship;*
- *Yes, I agree that it has a negative effect on the relationship. By using such words often, a person does not expand or use the "correct" words in his speech, which reduce their vocabulary;*
- *Yes, because it can hurt people's feelings;*
- *aggression cannot exist in a decent society;*
- *Yes, it can harm the relationship, it can affect the psyche of the person.*

In examining the responses, it is clear that the use of abusive vocabulary has a significant impact on human mood, psyche and emotions. Additionally, it can lead to a negative perception of the recipient's character. In this context, invective is defined as any noun or phrase that includes a negative expression of disapproval, disregard, or contempt, with the intention of insulting, belittling, or defaming the recipient. Such language involves a clear negative evaluation that is socially understood and accepted. Following Jelvis, invective vocabulary is treated as an insulting or defamatory description, understood as "any verbal expression of an aggressive attitude towards an opponent" (Banman, 2013). Therefore, we can evaluate invective vocabulary as an act of a person who intends to insult the honour and dignity of another person. According to A.T. Ratbekova, actions aimed at insulting a person's conscience are considered illegal. Invector admits using invective words as a means of provoking a conflict in some cases. However, there are situations where insults have no purpose (Ratbekova, 2020). In Kazakh, the phrases *"Baska pale tilden"* (which is translated as *Me and my big mouth*) and *"Andamai soilegen aurmai oledi"* (which is translated as *Who speaks without understanding dies without pain; English version: A word spoken is an arrow let fly*) support this idea.

According to O.V. Sarzhina, invective speech serves the function of communicativeness. The selection of linguistic units for a particular act depends on the information they convey, as communication involves the actualization of this information through speech. Various types of information are conveyed through different speech acts (Sarzhina, 2007).

In response to the question: "Where do you often hear invective?" the following answers were obtained: in clubs – 20%; outside – 40%; among students – 20%; in public – 20%.

There is no doubt that the invective language is often used in public, particularly during conflicts. M.A. Rumyantseva in her article "Invective vocabulary in political space" assumes that the use of invective in speech demonstrates tolerance of modern society towards invective vocabulary. She says

that politicians use invectives to popularize their message. By emphasizing the informality of the communicative situation, they try to show belonging to a certain social group (Rumyantseva, 2021).

In response to the question: “What emotions and attitudes can be expressed through invective vocabulary?” there were the following answers:

- anger, irritation;
- abusive relationship;
- conflicts;
- negative release tool;
- express free thought;
- show true character;
- in a positive way among very close friends.

According to Yu.A. Panov, invective speech serves a cathartic function by releasing pent-up emotions. Moreover, one of the key factors of using invectives in speech discourse depends on the need for the speaker to have an emotional discharge. The function of evaluation is closely linked to a group of vocabulary words that have a cathartic function in the invective. ‘Invective is an inherently aggressive action’ (Panov, 2000). The answers provided do not all align in the same direction. This is where the function of invective in speech originates. Let us examine each of these separately and attempt to ascertain the purpose of using invective language.

Anger. Many scientists have one and the same opinion regarding emotional coloring of the invective vocabulary that the emotional coloring of the invective vocabulary is rich. According to Zhelvis, people use words that they could not use before or that they did not use, even if they had heard them. In the act of speech, when there is some linguistic aggression or linguistic violence an invective is necessarily added. This means that the cathartic function of the invective vocabulary switches on. For expressing anger, a person uses various linguistic units such as vulgar words, zoo semantic invective, nominative invective, etc. and most of the time the invective is directed at the person himself, directly, face to face or indirectly.

Abusive relationship. Abusive relationships are characterized by an imbalance of power between an aggressor and a victim, where the aggressor frequently violates the victim’s personal boundaries through psychological and physical violence. The individual displays cruelty through his actions and words, often resorting to insulting others. The aggressor may use personal insults and invectives, causing the victim’s will to diminish.

Conflicts. It is common for individuals to lose control over their emotions and thoughts during a conflict. Researchers of Conflict Resolution Studies suppose that “In order not to become a victim and not to cross another person’s boundaries people do their best to resolve a conflict in a proper manner”. A method proposed by L.V. Kulumbegova (Kulumbegova, 2014), L.A. Brusenskaya (Brusenskaya, 2016), and I.V. Belyayeva (Belyayeva, 2017); considers values as important. And an analysis of conflicts reported in the media was conducted, and solutions were presented.

Tools to release negative. Profanity is often used to release pent-up emotion. Recently, there has been an increase in the number of researchers studying the impact of profanity on the human psyche. According to British and Swedish scientists, profanity and swearing in human speech are often associated with the expression of strong emotions, which distinguishes them from other types of lexical units. It can be noticed from their vegetative reactions to the use of invectives in speech: when cursing the heart rate and sweating increase. These reactions may be just like ones which occur when a person takes an oath or during a flight. Moreover, when multilingual individuals take an oath in their mother tongue, outpouring of emotions is consistently strong.

Freely express the opinion. Regarding the relationship between invective vocabulary and the freedom of expression, it can be linked to the emotional tone that an invective contributes to the speech. In storytelling, for example, a narrator may use vulgar language to express his emotions and add interest to the story.

Show a real character. There is an opinion that a person’s real character is revealed in anger or conflict.

In a positive way among very close friends. In this communicative situation, the phatic function of

the invective vocabulary is visible. As O.V. Sarzhina noted the language also has a unifying function in recognizing common values and concepts among social groups through the linguistic units they use (Sarzhina, 2007). The units are invectives for sure. In linguistics, the phatic function of language does not convey much information, as it simply expresses the speaker's attitude towards a given fact, ensuring that the listener perceives the fact in the same way.

Human beings should be able to express their emotions. There is an opinion that it should be expressed somehow. According to foreign scientists, people who use swear words are more resistant to stress and disease. In addition, it has been proven that it has a positive effect on thinking, physical health, and relationships. However, are there any other ways for expressing emotions? We do not think that it is the right solution to express anger through invective vocabulary. Respondents' answer to the question of what can be done in such a situation:

– If you can not keep your emotions, you can express your words in a good way. For example, in Kazakh language parents used words like "I wish you growth". It has a more positive effect but also it can be seen in human feelings.

Kazakhs say such expressions as "I wish you to engender", "I wish you growth", "May your seed spread". It is a so-called "white curse" which is said against a curse. The Kazakhs, who used to say, 'A word said in an orderly manner finds its owner, and a word said in a disorderly manner finds its patron,' understood the power of words." Therefore, our ancestors were extremely careful with the words they used.

– I use non-verbal vocabulary.

Non-verbal actions, or gestures, accompany spoken language in linguistic communication and are accepted by communicators as auxiliary actions. Understanding between parties involved in communication can only be established through certain actions, which may be mandatory or not. These actions include non-verbal actions and are necessary for exchange and delivery of information. Communicators receive information not only through words but also through non-verbal actions. They process this information and respond accordingly, often unconsciously or irrationally. Therefore, it is important to consider both verbal and non-verbal communication when interpreting responses (Momynova, 2005).

– Keeping silence.

If someone abuses you by saying insulting words, you should stop communication. This approach can have different effects depending on the type of person. There is a saying in Kazakh: "A silent one will get rid of trouble" (Eng. Silence is wisdom)

– By arguments and facts, civilized dialogue, expressing principles and setting personal boundaries;

– With the help of a common lexicon.

In lexicology, common lexicon is defined as common words and concepts that are actively used in the vocabulary.

– I do sports.

There are those who do sports to prevent aggressive behavior or choose sports to release accumulated emotions.

– I cry.

There is a belief that a person gets relief by crying. A negative emotion that is suffocated inside without coming out has a negative effect on the human body. That's why Kazakhs say: When a person cries, "the dirt of his heart is washed away".

We recognize the options listed above as ultimate ways of dealing with negative emotions among people. The invective vocabulary occupies its place in the language layer, as long as its users exist and will continue their existence. Of course, it is desirable that young people avoid conflicts and choose other ways to express their opinions, thoughts, and positions. As a person's speech is a clear reflection of his culture.

The following question of the survey was set to determine the proportion of social groups that use invective.

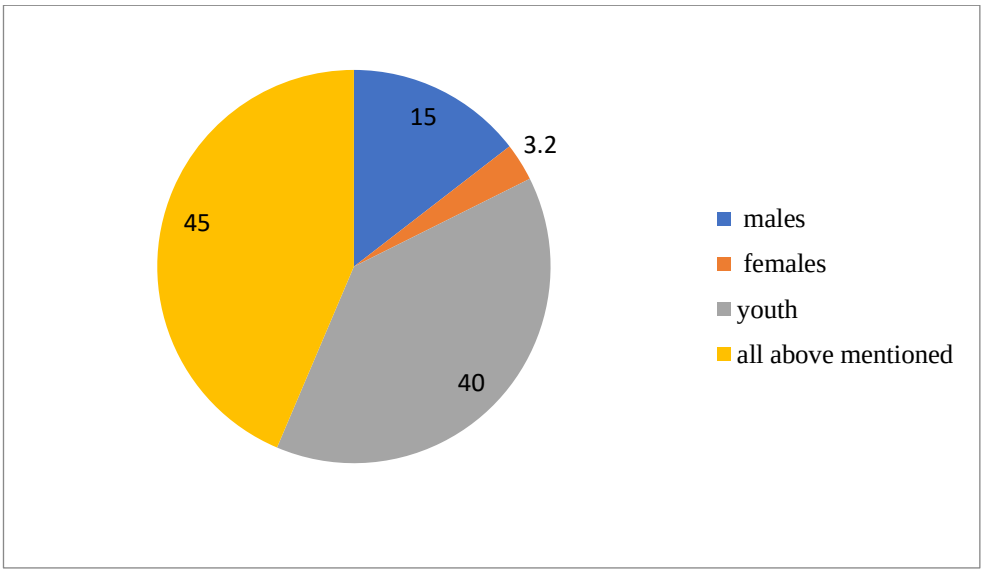

Figure 4 – Sources of Abusive Language that are Most Common
Сурет 4 – Жиі естітін балағат сөздердің негізгі қайнар көздері
Рисунок 4 – Источники ненормативной лексики, которые встречаются чаще всего

The research conducted by R.A. Torekhanova and U.G. Anesova, titled ‘Role and Image of a Man in Modern Kazakh Society’, examines the speech patterns and societal perceptions of men. The researchers detected that the invective vocabulary was in the top in the list of answers on a question “What are peculiarities in the men’s language?” (Torekhanova, Anesova, 2021). The study found a clear difference in vocabulary usage between genders. G. Mamayeva conducted fundamental research in gender studies in the Kazakh language, which is thoroughly presented and systematized in her dissertation entitled ‘Peculiarities in the use of words by men and women’. The researcher found that the wording of men and women, including the use of invective, is closely related to their psychological characteristics. According to the researcher, the Kazakh language has a set of invectives that are divided by gender. Men tend to use swear words or physical aggression when they are angry or upset, while women prefer to use abusive language and curse words (Mamayeva, 2003).

According to the survey results, respondents reported that young people frequently use offensive language. Today's Kazakh youth are free, open-minded, ambitious, creative, and have a clear understanding of their goals and future aspirations. However, there is a contrasting view of young people, as exemplified by the saying 'one bad apple spoils the barrel'. This generation is often criticized for having lack of proper language usage and tendency to use profanity without hesitation. According to linguists and scientists studying purity of the language, purity of the mind and culture of speech styles have been mixed lately, leading to a decline in the linguo-ecological situation. Professor B. Momynova agrees that this opinion is valid: “Linguoecology aims to prevent negative language phenomena, including the increasing artificiality of young people’s language and the substitution of language and speech with technical terms” (Momynova, 2015). L. Turabayeva expressed concern about the language of young people in her article ‘Culture of using words and purity of language’. Turabayeva argues that “The formation of daily colloquial language among young people should be a concern for everyone. The use of rude slang and a mixed language may lead to a bleak future for these individuals. It is important to help them become citizens who love their country and land, and who respect their mother tongue and traditions. Therefore, this issue remains an important topic in sociolinguistics” (Turabayeva, 2019).

It is very important to organize comprehensive education and upbringing for young people. Individuals who frequently use invective language in their speech may encounter difficulties when communicating with others. G.R. Bakhtiyarova, A.A. Meirkhanova, and R. Sagadatov, who studied the communication culture of students, express the opinion that: “Language purity, speech culture, and language culture all play significant roles in the development of students” communication skills. In

modern times, qualities of young individuals and their professional competence can be assessed primarily through their language, culture and actions. Purity of their language, ability to express their thoughts clearly, ability to find proper words during conflicts or arguments within the group reflect the student's culture of speech". The researchers propose to follow the words said by the great Kazakh poet Abai, 'Judge a person by his words, and do not judge words by a person' in the youth education (Bakhtiyarova, Meirkhanova, Sagadatov, 2023).

Based on the conducted research, it was observed that young people tend to use the invective language that varies. The table below illustrates the invectives that were reported by the respondents. The mentioned language units were explained in the dictionary of the Kazakh literary language. Invectives can refer to a person's personality, name, profession, actions, lifestyle, and are used in various contexts. It was observed that the analyzed invectives are primarily related to human actions (see Table 1).

Table 1 – Invective Vocabulary Specific to Respondents' Language and Mentality
Кесте 1 – Респонденттің тілі мен менталитетіне тән инвективті лексика
Таблица 1 – Инвективная лексика, характерная для языка и менталитета респондента

Sumelek it (Filthy Jerk)	Sumelek means unpleasant. 1. Lazy who does not like work; hateful (person). 2. Despicable, bloodthirsty, merciless.
Sumek (scrounder)	Noun.expressive disapproval. Sumelek, suykimsiz (unattractive), sumyrai (gloomy), zhigersiz (unmotivated), zhasyq (lazy).
Akennynauzy (Your father's mouth)	nasty language. Bullshit, swear word.
Ittinbalasy (the son of a dog)	addressing A) swear word used during a fight. B) is a word to say when one side is interested, surprised, attracted to someone's behavior, and the other side does not like it. B) not good, not good enough.
Shoshka (a pig)	Alternately: Ignorant, rude, uneducated.
Kapir (kafir, adherent of different faith)	1. Those who believe in other than Allah, worship idols. 2. Alter. Ignorant, unfaithful, despicable, unrepentant.
Topas (knucklehead)	criticism. 1. Bad-minded, ignorant, stupid, wally. 2. Uncharitable, hard-hearted. 3. Stiff, inflexible, incompetent. 4. Rude, rude, words like coming from a camel.
kenkeles (fucktoid)	half-hearted, mischievous, demented, insane.
Tukyminjayilsyn (let your seed spread)	Alter. Offspring, generation, child.
Eshak / Esek (Donkey)	3. alter. A fool, wally, a silly ass. 4. Alter. A stubborn, stubborn person.
Sorly (poor shmuck)	criticism. Unlucky, wretched person who is in trouble.
Bishara (beishara)	(from the Iranian language) - unfortunate, miserable, poor.
Anes (anise)	Anes is a word taken from Russian Anise. A Russian scientist named Pavlov conducted several experiments on reflexes. These experiments are very easy, if we lubricate the dog's mouth with anes oil and lick it, the dog will get stuck and jump on it. (Zh.Aimauytov, shyg.)

The terms "dog", "pig", and "cattle" are considered invective in nature. What kind of association do they give in the Kazakh mentality:

"pig" is in a meaning of being dirty, impure

"dog" is commonly used by people even if they love the recipient, so what does this mean?

All of these words are used by survey respondents to insult a person's honour. Comparing someone to animals demonstrates a lack of culture. The dictionary of the Kazakh literary language contains many phrases and descriptions related to dogs. If we adhere to its emotional tone, it carries a negative connotation. The connotative meaning includes both value and emotion. When perceiving objects and phenomena, emotions can arise in the human mind and lead to an assessment of them (Dictionary of the Kazakh literary language, 2011: 78) These assessments can have both positive and negative connotations. For example, the concept of the dog can be viewed in two ways, as it is associated with both the idea of abundance and the sacred concept of 'Dog is one of the seven

treasures'. It is believed that this belief existed before the Kazakh people embraced Islam. Later, in accordance with Islamic doctrine, it was deemed forbidden to keep a dog as a pet, to share food and water with a dog, and to hug or kiss a dog. It is explained by the fact that in the Islamic religion cleanliness and purity are very important, therefore dogs started to be perceived as unclean animals in the worldview of the people.

The Kazakh literary language dictionary defines 'dog' as: 1) an enemy or cruel and mean person; 2) an ignorant or uneducated person; 3) an idle person who talks a lot but lacks skills; 4) a mischievous person who digs holes for others; 5) when peers or younger children speak to each other, or when forgiving a selfish person's bad behavior, avoid using subjective evaluations; 6) Use clear and objective language, avoiding negative words of hatred towards a person you dislike or feel insulted by (Dictionary of the Kazakh literary language, 2011: 358).

A.B. Toktarova et al. proposed a precise classification of the invective lexical layer of the Kazakh language:

1. Obscene language and forbidden words (taboo) are often used as means of aggression to low down the social reputation of the victim and manipulate them by exploiting their weaknesses. This dictionary contains profanity, including words such as m*lgun, t*pas, b*ybak, m*ngurt;

2. Words related to a person's intimate life are often used to offend, denigrate, and humiliate the victim. In many languages, the names of genitals and types of sexual acts are considered taboo, and therefore, they are often used to express aggression towards the addressee;

3. Words that refer to concepts related to sexual orientation and discrimination: often individuals are labelled based on their non-traditional sexual orientation using terms such as gay, lesbian, trans, pedophile / pedo and other sexist words;

4. Evil and wish for death, using such lexical words stems from the fact that the bully does not like the victim, or even hates the victim. For example, *hang yourself and die, let your breath run out, *If only you died, *die, *I wish you died, how can the Earth carry you, etc. The use of such lexical phrases shows that the bully wants to emphasize his superiority over the victim, to prove his greatness;

5. Insults and derogatory language are the most commonly used forms of cyberbullying in the 'several-killers-one-victim' scheme. These rude words are aimed to put down the victim's self-esteem, such as calling them ugly, stupid, ignorant, or rude. Bully's use of such language is an attempt to assert dominance over the victim;

6. Using words that refer to concepts related to nationality and racism, for example, Negro, Uzbek, Sart, dog for Chinese, etc. The aggressor can cause not only moral, but also social harm to the victim;

7. Lexical phrases that use animal names as insults are considered invective, along with traditional insults. Words such as cow, donkey, pig, sheep, worm, and snake compare the victim's qualities to those of animals, which can put down their status in society;

8. The expressions containing derogatory language aimed at people with physical and mental disabilities. This language is used to insult and degrade the victim, damaging their social reputation and dehumanizing them. Bully often uses language that implies the victim has limited mental capacity, even when the victim is more intelligent than the Bully. The following terms such as *deaf, disabled, stupid, mankurt, sick, etc.* are used (Toktarova, 2023).

Conclusion

Regarding the use of invective vocabulary in the speech etiquette of Kazakh youth, the findings indicate that such expressions have become a common means of conveying negative emotions within informal peer communication. However, the degree of offensiveness and the communicative intent behind an invective significantly influence its social acceptability and may, in certain cases, lead to interpersonal conflict or legal repercussions. The study identified the invectives most frequently used in the Kazakh language. According to the folk worldview, expressions such as "offspring of the dog", "poor thing", "mouth of your father", "dog", "poor man", "blockhead", "cattle", and others occur with notable regularity. Invectives associated with animals, particularly dogs, demonstrate a broad semantic range. This pattern reflects the long-standing pastoral tradition of the Kazakh people, in which metaphorical parallels between animal and human behavior have been integrated into communicative

norms. Among the Russian-speaking respondents, invective usage predominantly consists of lexemes classified as obscene, many of which relate to intimate body parts. These units also appear in the speech of Kazakh-speaking youth. The survey results suggest that the frequency of their use may be influenced by varying levels of linguistic and cultural awareness among speakers. Individuals with a clearer understanding of the semantic and cultural implications of these expressions tend to demonstrate a more cautious or restrained attitude toward their use.

References

Bakhtiyarova, G.R., Meirkhanova, A.A., Sagadatov, R.T. **(**2023) Education of communication culture of young students through the works of Abai Kunanbayuly. Pedagogical Science. No.4 (71). (in English)

Banman, P.P. (2013) Invective vocabulary as a marker of disharmonization of communication in the “friend-foe” opposition. Philological Sciences. Questions of Theory and Practice. № 8(26): in 2 parts. Part II. P. 32-37. (in English)

Beljaeva, I.V. (2017) Konflikty v mediasrede: prichiny, dinamika i sposoby preduprezhdenija. Mediaskop. №2. [Belyayeva, I.V. (2017) Conflicts in the media environment: causes, dynamics, and prevention methods. Mediascope, No.2.] (in Russian)

Brusenskaja, L.A. (2016) Konfliktologicheskaja kompetentnost′ kak jelement professional′noj podgotovki. Pedagogicheskoe obrazovanie i nauka. №4. S. 112-116. [Brusenskaya, L.A. (2016) Conflict competence as an element of professional training. Pedagogical Education and Science, No.4. P. 112-116.] (in Russian)

Burdina, E.S. (2023) The influence of profanity on the intellectual and mental development of children. Skif. No.8 (84), P. 22-26. (in English)

Chernobrovkina, E.P., Suvorovceva, R.S. (2011) Rechevaja agressija v molodezhnoj subkul’ture: zashchita ili napadenie? Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta, 2. S. 104-110. [Chernobrovkina, E.P., Suvorovtseva, R.S. (2011) Speech aggression in youth subculture: defense or attack? Vestnik Irkutsk State Linguistic University, 2. P. 104-110.] (in Russian)

Ermakova, O.P. (2001) Jazykovaja agressija v sovremennoj kommunikacii. Moskva: Nauka. [Yermakova, O.P. (2001) Linguistic aggression in modern communication. Moscow: Nauka.] (in Russian)

Kirov, E.F. (2016) Gendernaja poljarizacija russkojazychnogo zvuchashhego diskursa [Jelektronnyj resurs] [Kirov, E.V. (2016) Gender polarization of Russian-speaking discourse. URL: www.gramota.ru/ biblio/magazines/gramota/28_413 (date of request: 18.09.2016)](in Russian)

Klaiberg, Yu.A. (2001) Psihologija deviantnogo povedenija: uchebnoe posobie dlja vuzov. Moskva: TTC “Sfera”, pri uchastii “Jurait-M”. [Klayberg, Yu.A. (2001) Psychology of deviant behavior: a textbook for universities. Moscow: Sfera; Yurait-M.] (in Russian)

Kulumbegova, L.V. (2014) Cennostnye orientacii lichnosti kak faktor konfliktnogo povedenija. Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija 3: Pedagogika i psihologija. №4. S. 125-132. [Kulumbegova, L.V. (2014) Value orientations of personality as a factor of conflict behavior. Bulletin of Adyghe State University, Series 3: Pedagogy and Psychology. No.4. P. 125-132.] (in Russian)

Mamaeva, G.B. (2003) Erler men ajelderding soz qoldanuyndagy erekshelikter (genderlik zertteuler): filologija gylymdarynyng kandidaty darezhesin alu ushin dajyndalgan dissertacija. Almaty, 150 b. [Mamayeva, G.B. (2003) Peculiarities in men's and women's word usage (gender studies): Candidate Thesis for the degree of Candidate of Philological Sciences. Almaty, 150 p.] (in Russian)

Mandrikova, G.M.(2011) Invektivnaja leksika v studencheskoj rechi. Aktual'nye problemy germanistiki, romanistiki i rusistiki. №1. S. 208-216. [Mandrikova, G.M. (2011) Invective vocabulary in student’s speech. Current Problems of German Studies, Roman Studies and Russian Studies. No.1. P. 208-216.] (in Russian)

Meshkova, I.V., Zav'jalova, L.P. (2021) Otnoshenie sovremennoj molodjozhi k nenormativnoj leksike v kontekste vospitanija podrastajushhego pokolenija. Mir nauki. Pedagogika i psihologija. №4. T. 9. [Meshkova, I.V., Zavyalova, L.P. (2021) The attitude of modern youth to profanity in the context of educating a younger generation. World of Science. Pedagogy and Psychology. No.4. Vol. 9.] (in Russian)

Mikhailin, V.Yu. (1997) Russkaja brannaja leksika kak sociokul’turnyj fenomen. Moskva: Ladomir. [Mikhailin, V.Yu. (1997) Russian obscene vocabulary as a sociocultural phenomenon. Moscow: Ladomir.] (in Russian)

Momynova, B.Q. (2005) Qazaq tilindegi qogamdyq sajasi leksika: aleumettik-bagalauyshtyq sozzhasam. Almaty: Qazaq universiteti, 139 b. [Momynova, B.K. (2005) Public Political Vocabulary in the Kazakh language: socio-evaluative vocabulary. Almaty: Kazakh University. P. 139.] (in Kazakh)

Paceba, O.V. (2009) Rechevaja agressija v massovoj kommunikacii. Kiev: Naukova Dumka. [Patseba, O.V. (2009) Speech aggression in mass communication. Kyiv: Naukova Dumka.] (in Russian/Ukrainian)

Panov, Ju.A.(2000) Vlijanie social'no-jekonomicheskih processov na jekspansiju snizhennoj leksiki v sovremennom russkom jazyke. Jazykovaja struktura i social'naja sreda. Voronezh. Rezhim dostupa: http://tpl1999.narod.ru/WebStud1/SbornikSt1-1.htm#_Toc483136408 [Panov, Yu.A. (2000) The influence of socio-economic processes on expansion of the reduced vocabulary in the modern Russian language. Linguistic Structure and Social Environment: Interuniversity Collection of Scientific Papers of Students. Voronezh. http://tpl1999.narod.ru/WebStud1/SbornikSt1-1.htm#_Toc483136408.] (in Russian)

Qazaq adebi tilining sozdigi. On bes tomdyq. (2011) Qurast: M. Malbaqov, Q. Esenova, B. Hinajat zhane t.b. Almaty:

Qazaq jenciklopedijasy. [Dictionary of the Kazakh Literary Language (2011) Fifteen volume. Almaty: Kazakh Encyclopedia.] (in Kazakh)

Ratbekova, A.T. (2020) Language conflict as a research subject of linguistic forensics. Bulletin of SDU, 1 (52). P. 11-23. (in English)

Rumjanceva, M.A. (2021) Invektivnaja leksika v politicheskom prostranstve kak pokazatel' tolerantnosti sovremennogo obshhestva. Problemy i perspektivy razvitija nauki v Rossii i mire. Ufa: Ajeterna, 246 s. [Rumyantseva, M.A. (2021) Invective vocabulary in the political space as an indicator of tolerance of modern society. Problems and Prospects of the Development of Science in Russia and the World: Collection of Articles of the All-Russian Scientific and Practical Conference. Ufa: Aeterna. 246 p.] (in Russian)

Sarzhina, O.V. (2007) Oskorblenie slovom (invektiva) kak agressivnyj diskurs. Jurislingvistika. №8. [Sarzhina, O.V. (2007) Verbal abuse (invective) as aggressive discourse. Jurisprudence. No.8.] (in Russian)

Sedov, K.F. (2003) Diskurs i lichnost'. Moskva: Labirint. [Sedov, K.F. (2003) Discourse and personality. Moscow: Labirint.] (in Russian)

Toktarova, A.B. (2023) Classification of Kazakh language profanity and adaptation of the machine learning method to their identification. Bulletin of Abai Kazakh National University, Series "Physical-Mathematical Sciences", №2 (82). P. 289-297. (in English)

Turabaeva, L. (2019) Soz qoldanu madenieti zhane til tazalyqy. Tiltanym. №4. B. 27-32. [Turabayeva, L. (2019) Word usage culture and language purity. Tiltanym. No.4. P. 27-32.] (in Kazakh)

Turehanova, R.A., Anesova, U.G. (2021) Qazirgi qazaq qogamyndagy er-zhigitting roli men bejnesi. Habarshy. Filologija serijasy. №2(182). B. 74-85. [Turekhanova, R.A., Anesova, U.G. (2021) The role and image of a man in modern Kazakh society. Bulletin. Philology Series. No.2 (182). P. 74-85.] (in Kazakh)

Zhel'vis V.I. Materjatsja vse?! ... Rol' brani v istorii mirovoj civilizacii. Moskva: Izdatel'stvo AST, 251 s. [Zhelvis, V.I. (2022) Does everyone swear?! The role of swear words in the history of world civilization. AST Publishing House. 251 p.] (in Russian)

Әдебиеттер

Банман П.П. Инвективная лексика как маркер дисгармонизации общения в оппозиции «свои–чужие». // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2013. – № 8(26). – В 2-х ч. Ч. II. – С. 32-37.

Бахтиярова Г.Р., Мейірханова А.А., Сагадатов Р.Т. Абай Құнанбайұлы шығармалары арқылы студент жастардың қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу. // Педагогические науки. – 2023. – №4 (71).

Беляева И.В. Конфликты в медиасреде: причины, динамика и способы предупреждения. // Медиаскоп. – 2017. – № 2.

Брусенская Л.А. Конфликтологическая компетентность как элемент профессиональной подготовки. // Педагогическое образование и наука. – 2016. – № 4. – С. 112-116.

Бурдина Е.С. Влияние ненормативной лексики на интеллектуальное и психическое развитие детей. // Скиф. – 2023. – №8 (84). – С. 22-26.

Ермакова О.П. Языковая агрессия в современной коммуникации. – Москва: Наука, 2001.

Жельвис В.И. Матерятся все?! ... Роль брани в истории мировой цивилизации. – Москва: Издательство АСТ, 2022. – 251 с.

Киров Е.В. Гендерная поляризация русскоязычного звучащего дискурса. – Режим доступа: URL: www.gramota.ru/ biblio/magazines/gramota/28_413 (дата обращения: 18.09.2016).

Клайберг Ю.А. Психология девиантного поведения: учебное пособие для вузов. – Москва: ТТЦ «Сфера», при участии «Юрайт-М», 2001.

Кулумбегова Л.В. Ценностные ориентации личности как фактор конфликтного поведения. // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология. – 2014. – № 4. – С. 125-132.

Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. / Құраст.: М. Малбақов, Қ. Есенова, Б. Хинаят және т.б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011.

Мамаева Г.Б. Ерлер мен әйелдердің сөз қолдануындағы ерекшеліктер (гендерлік зерттеулер): филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2003. – 150 б.

Мандрикова Г.М. Инвективная лексика в студенческой речи. // Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики. – 2011. – №1. – С. 208-216.

Мешкова И.В., Завьялова Л.П. Отношение современной молодёжи к ненормативной лексике в контексте воспитания подрастающего поколения. // Мир науки. Педагогика и психология. – 2021. – № 4. – Т. 9.

Михайлин В.Ю. Русская бранная лексика как социокультурный феномен. – Москва: Ладомир, 1997.

Момынова Б.Қ. Қазақ тіліндегі қоғамдық саяси лексика: әлеуметтік-бағалауыштық сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 139 б.

Панов Ю.А. Влияние социально-экономических процессов на экспансию сниженной лексики в современном русском языке. // Языковая структура и социальная среда. – Воронеж, 2000. – Режим доступа: http://tpl1999.narod.ru/WebStud1/SbornikSt1-1.htm#_Toc483136408

Пацеба О.В. Речевая агрессия в массовой коммуникации. – Киев: Наукова Думка, 2009.

Ратбекова А.Т. Тіл қақтығыстары – лингвокриминалистиканың зерттеу пәні. // СДУ Хабаршысы. – 2020. – №1 (52). – Б. 11-23.

Румянцева М.А. Инвективная лексика в политическом пространстве как показатель толерантности современного общества. // Проблемы и перспективы развития науки в России и мире. – Уфа: Аэтерна, 2021. – 246 с.

Саржина О.В. Оскорбление словом (инвектива) как агрессивный дискурс. // Юрислингвистика. – 2007. – №8.

Седов К.Ф. Дискурс и личность. – Москва: Лабиринт, 2003.

Тоқтарова А.Б. Қазақ тілді бейәдеп сөздер классификациясы және машиналық оқыту әдісін оларды анықтауға бейімдеу. // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. – 2023. – № 2(82). – Б. 289-297.

Турабаева Л. Сөз қолдану мәдениеті және тіл тазалығы. // Тілтаным. – 2019. – №4. – Б. 27-32.

Түреханова Р.А., Анесова У.Г. Қазіргі қазақ қоғамындағы ер-жігіттің рөлі мен бейнесі. // Хабаршы. Филология сериясы. – 2021. – № 2(182). – Б. 74-85.

Чернобровкина Е.П., Суворовцева Р.С. Речевая агрессия в молодёжной субкультуре: защита или нападение? // Вестник Иркутского государственного лингвистического университета. – 2011. – № 2. – С. 104-110.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье
Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 17.02.2025.

© Mettibayeva, S., Baissydyk, I., Dossymbekova R., 2025
© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2025

CC BY 4.0

TILTANYM
№4 (100), 2025
ғылыми журнал

Жауапты редакторлар: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенғали А.З.
Техникалық редактор: Байсыдық И.Б.
Пішімі 70х100 1/16. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 14,9. Таралымы 100.
Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
№4 (100), 2025
научный журнал

Ответственные редакторы: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенгали А.З.
Технический редактор: Байсыдык И.Б.
Формат 70х100 1/16. Офсетное издание.
Условный печатный лист 14,9. Тираж 100.
Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт языкознания им.А.Байтурсынулы КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
№4 (100), 2025
scientific journal

Responsible editors: Khabiyeva A.A., Abaeva M.K., Bissengali A.Z.
Technical editor: Baissydyk I.B.
Format 70x100 1/16. Offset edition.
Conditional printed sheet 14,9. Edition of 100.
Editorial office address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
A.Baitursynuly Institute of linguistics SC MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

16+